

*„A nemzeti identitás fennmaradt,
és szerintem sokáig fenn is marad”*

Beszélgetés Miroslav Hroch cseh történésszel

Mindenekelőtt arra szeretnénk kérni, hogy beszéljen nekünk arról, miért a történelem szakot választotta az egyetemen!

Eredetileg nem történelmet, hanem irodalomtörténetet akartam tanulni. Az önök generációjának már nehéz megértenie, hogy mi történt a második világháború és 1948 után. A kulturális hagyomány teljes tagadásával kellett szembesülnünk, és emiatt felelősséget éreztem az iránt, hogy ennek a tradíciónak legalább néhány elemét fenntartsam, illetve hogy őrizsem a cseh nemzeti kultúrát, ezért gimnáziumi tanár akartam lenni, és cseh irodalmat tanítani. Amikor azonban elkezdtem az egyetemet, a cseh szak mellé csak történelmet vagy más nyelveket lehetett felvenni (abban az időben nagyon erősen korlátozottak voltak a szakválasztási lehetőségek). Mivel a gimnáziumban csak holt nyelveket tanultunk, moderneket egyáltalán nem, ezért nem is mehettem modern nyelvszakra. Nem maradt más választásom, mint a történelem, ezt kellett főszakként felvennem, a cseh csak a második lehetett. De a döntő tényező az volt, hogy az irodalmi intézetben a politikai légkör nem volt valami jó, a tudományos színvonal is alacsony volt; szóval sokkal jobb közeg vett körül a történeti intézetben. Megpróbálkoztam az irodalomtudománnyal is, ami összehasonlító irodalmat és irodalomelméletet jelentett, két év után azonban otthagytam, és onnantól kezdve csak a történelemre összpontosítottam, mert valahogy eredményesebbnek találtam (mivel kevésbé volt ideológiával terhelt). Ekkoriban nem gondoltam a tudományos pályára, volt azonban egy fontos tanárom, Josef Polišínský, aki a 17. századra specializálódott, az ő hatására én is a kora újkori európai történelem felé orientálódtam, s végül úgy döntöttem, hogy történész leszek.

Mindez 48 után történt, tehát a kommunista rezsim alatt, egészen pontosan 51-től 56-ig. Amikor végeztem, az 1956-os XX. kongresszus hatására egyfajta liberalizáció volt tapasztalható az egyetemen, melynek köszönhetően a történeti intézet állást adhatott olyan kutatóknak, akik nem voltak párttagok. Így nekem is felajánlottak egy tanársegédi állást az egyetemes történeti tanszéken. Mi több, választási lehetőségem is volt, az éppen akkor alakuló tudományos akadémia munkatársai közé ugyanis fiatalokat akartak felvenni, de végül az egyetem mellett döntöttem,

szimpatikusabbnak találtam. Ekkoriban fejeztem be egy hosszú kéziratot Wallenstein és az észak-németországi Hanza-városok kapcsolatáról, ami levéltári kutatással töltött hosszú órákat jelentett. Ennek eredményeként sok újdonságot találtam a levezetésében, két vagy három cikket is tudtam írni ezek alapján. Első tudományos tevékenységem fő tapasztalata mégis inkább az volt, hogy az eredmények és a befektetett munka nem állnak egyenes arányban egymással. Ezután a tapasztalat után igyekeztem érzékenyebb témákat találni, nem leíró, hanem bizonyos szempontból problémacentrikus témákat.

Divatos volt a problémacentrikusság a szocializmus idején, a fősodorban volt az ötvenes vagy a nyolcvanas években?

Nem tudom, hogy ez a fajta gondolkodásmód a fősodorban volt-e vagy sem, de nem érdekelt, és ma sem érdekel, hogy a *mainstream*ben vagyok-e. Egyébként az, hogy nem voltam a fősodorban, történetesen nem kizárással, hanem előnyökkel járt. Sokkal később, amikor egyszer Budapesten, a Közép-európai Egyetemen adtam elő az összehasonlító történetírásról, akkor mondtam azt, hogy a kommunista időszak előnye a történettudomány hagyományos fogalmainak megsemmisülése volt, mert így bátran lehetett kísérletezni új módszerekkel és ötletekkel. Az én nemzedékem pedig nem igazán kapott utasításokat azzal kapcsolatban, hogy miről írjon, megtalálhattuk a saját témáinkat.

De visszatérve 1956-hoz: miután végeztem az egyetemen, ott maradtam tanársegédként, ami nagyjából olyan volt, mint ma doktorandusznak lenni, csak nekem tanítani is kellett. Nekem kellett kiválasztanom, hogy mit akarok oktatni, és én azt az egy szemeszteres tárgyat választottam, ami a nemzetek kialakulásáról és a nemzeti mozgalmakról szólt. Egy rövid cikkem született a témából, ami magyarul is megjelent a *Századokban*.¹ Nem vagyok igazán büszke erre a cikkre, inkább csak egy epizódnak tekintem, olyan szövegnek, ami igazán jellemző a korszakra. Ugyanebben az időszakban írtam egy másik, elméletibb aspektusból közelítő tanulmányt is a nemzetek formálódásáról, és ez az írás – még ha nem is explicit módon – Sztálin nemzetkoncepciójának kritikája volt, amely szerint a nemzetek a nacionalista burzsoázia gyártmányai. A tanárom azt javasolta, hogy jelentessem meg az írást a cseh történelmi társulat lapjában, a főszerkesztő, a híres középkorász, František Graus azonban azt mondta a kéziratra, hogy ugyan tetszik neki az írás, de nem fogja elfogadni ebben a formában, mert egyértelműen revízió alá vettem benne Sztálint. (Mindez az ötvenes évek végén történt, amikor a helyzet megint elég kemény volt.) De – folytatta Graus – ha ejtesz néhány pozitív szót is Sztálinról, akkor elfogadom a kéziratot. Szóval írtam egy pozitív mondatot Sztálinról anélkül, hogy megváltoztattam volna a „revizionista” álláspontomat.

Miért éppen a nemzettel kapcsolatos problematikákat kezdte el kutatni?

Ekkoriban adták ki csehül Engels esszéjét, amelyben a szlávok és köztük a csehek 1848–49-ben játszott ellenforradalmi szerepét kritizálja.² A történészek körében vita

¹ HROCH, 1961. A cikk magyar fordítása: HROCH, 1962.

² ENGELS, (1849).

indult a szövegről, és néhány dogmatikus professzor megvédte Engels álláspontját. Mindazonáltal lehetséges volt ellenőrizni a „reakciós burzsoáziáról” szóló tézist. 1827 óta létezik a Nemzeti Múzeum lapja, amely publikálta mindazoknak a nevét, akik támogatták a múzeumot, és feltüntették a hivatásukat, illetve a címüket is. Úgy gondoltam, érdekes lenne statisztikát készíteni ebből, amit végül meg is tettem. A cél annak kinyomozása volt, kik támogatták a cseh nemzeti mozgalmat, és nagyon tisztán kivehetővé vált, hogy nem a nagypolgárság állt a mozgalom mögött, hanem az iparosok és csupa olyan ember, akiket az ún. „régí középosztálynak” neveznénk, illetve mindenekelőtt az értelmiség, így a papok.

Tíz évvel később tértem vissza ehhez a témához, mert a „Sztálin-cikkkel” kapcsolatos tapasztalatom után nem ezt, hanem a 17. század kutatását folytattam. Olvastam a skandináv nyelveken, ezért választottam a 17. századi Baltikumot. A disszertáció is ebbe a témakörbe tartozik, arról a kapcsolatról szólt, amit a harmincéves háború idején a Baltikumban a kereskedelem és a politika között állt fenn. 1962-ben védtem meg, de csak 76-ban publikáltam.³

A mai fogalmak szerint PhD-nek nevezhető fokozat után, a hatvanas évek liberalizálódó közegében visszatértem a nacionalizmus témájához. Ezekben az években még a Szovjetunióban is revízió alá vették Sztálin írásait, így lehetségessé vált az önálló koncepciók kidolgozása. A nemzeti mozgalmak társadalmi háttérét akartam vizsgálni, méghozzá összehasonlítás útján. Már a baltikumi kereskedelemről szóló disszertációm írása közben is gondoltam a komparatív módszerre. És miután a cseh nemzeti mozgalom támogatóival kapcsolatban már elkészítettem ezeket a statisztikákat, arra gondoltam, érdekes lenne ezeket összevetni más nemzeti mozgalmakkal. Még ismeretlen nyelveken sem olyan nehéz összegyűjteni az ilyen típusú adatokat. Belekezdtem ebbe a kutatásba, és közben, teljesen véletlenül, amikor az első kapcsolatok létesültek Nyugat-Németországgal, megismertem egy csoport professzort és hallgatót a marburgi egyetemről, akik Prágába látogattak. Közöttük volt Peter Scheibert, akit nagyon érdekelt Finnország, így foglalkoztatta a témám is, és meghívott Nyugat-Németországba. Szerzett nekem egy Humboldt-ösztöndíjat Marburgba, így nem kellett pályáznom (igaz, ekkoriban nem is volt lehetséges a mi országunkban nyugati ösztöndíjakra pályázni). Csak egy részét tudtam azonban felhasználni az ösztöndíjnak, mert tilos volt két évig külföldön tartózkodni.

Mikor történt ez pontosan?

1964–65-ben. Háromszor voltam ott, mindig nyáron, amikor nem kellett tanítanom. Ekkoriban Marburgban volt a régi porosz állami könyvtár jelentős része, és mivel Németországot mindig is érdekelte a Baltikum, ezért rengeteg anyaguk volt a régióról, többek között a nemzeti mozgalmakról is. Aztán 1965-ben volt egy gazdaságtörténeti konferencia Münchenben, ahol megtudtam, hogy él Tallinnban egy észt történész, Ea Jansen, aki az enyémhez hasonló kutatást végzett. A *Social Preconditions of National Revival in Europe* Észtországról szóló fejezete tulajdonképpen az ő munkája.⁴ Több-ször ért hasonló szerencse: például a prágai nyári egyetemen, ahol titkár voltam, tanult egy litván származású diáklány, aki a litván fordításokban segített nekem.

³ A disszertáció: HROCH, 1962. A disszertáció könyv formájában megjelent változata: HROCH, 1976.

⁴ HROCH, 1968. A könyv rövid magyar ismertetése: KOVÁCS, 1971. Az angol kiadás: HROCH, 1985.

Németországban tanultam meg azt is, hogy a marxizmus nem ideológia, hanem módszer. Ekkor jöttem rá arra, hogy nem is akkora hülyeség, mint amekkorának tűnt számomra korábban, amikor kötelező volt a dogmatikus „marxista-leninista” kurzusokra járnom. 1967-ben fejeztem be a könyvet, és megint csak a szerencsének köszönhetően nagyon hamar, egy éven belül kiadták...

...Németül.

Valóban, németül, és soha nem is jelent meg csehül. A németek nagyon pozitívan fogadták. Szeretnék megemlíteni itt valamit, amit mindig elmondok a diákjaimnak. A habilitációs értekezésem több mint hatszáz oldalas volt, amit a könyv kiadásához kétszáz oldalra kellett lerövidítenem. Megtettem, és meg vagyok győződve róla, hogy ha mind a hatszáz oldalt megjelentettem, nem lett volna senki, aki elolvassa. Ebben a bő kétszáz oldalban elhagytam a narratívákat, és csak a releváns eredményekre összpontosítottam. Ezért szajkózom azt a diákjaimnak, hogy rövid könyveket publikáljanak. Persze írj addig, ameddig csak jónak látod, de annak, amit megjelentetsz, rövidnek kell lennie!

Ha már itt tartunk, melyik művét tartja a legfontosabbnak?

A legsikeresebb a *Social Preconditions* volt. A legfontosabb pedig a *European Nations* angol kiadása, ami megjelenés előtt áll.⁵ Ez egy nagyobb szintézis, a nemzetek formálódásának teljes folyamatára reflektál. A kedvenc könyvem viszont egy teljesen más mű: az egyetlen, amit a cseh történelemről írtam, még hozzá a „B” fázis kezdetén járó cseh nemzeti mozgalomról.⁶ Meg tudom különböztetni a legnehezebb könyvemet is: ez a baltikumi kereskedelemről szóló,⁷ és ezen tényleg rengeteget kellett dolgoznom. Mint mondtam, a siker és a befektetett munka két külön dolog a „tudományos valóságban”.

Általában hátrányt jelentett, hogy egy kis nemzet szülte, és hogy kevesen beszélnek az anyanyelvét?

Természetesen ez hátrány. Magyarként önök is tudják ezt. A németországi tapasztalataimból tanultam meg, hogy ha az ember le akarja dolgozni ezt a hátrányt, úgy kell átalakítani a témáját, hogy adalékokkal szolgálhasson az európai kontextushoz. Nem tudom, hogy mi a helyzet a magyar történetírással, de ebben az országban a fősodorban lévő politikatörténészek panaszkodnak, hogy a cseh történetírást nem fogadják el külföldön, a külföldiek nem olvassák, nem érdekli őket. Minderre legszívesebben azt válaszolnám nekik: írjanak európai problémákról, és akkor majd olvassák őket! Mégis kit érdekelhetnének a cseh történelem részletkérdéseiről szóló narratívák? Ráadásul számos fiatal történész tér vissza a történetírásnak ahhoz a – szerintem ódivatú – felfogásához, miszerint a történelem egyedi esetekről szól, és a történésznek nincs más dolga, mint új források felkutatása anélkül, hogy törődne az általánosítással és a kontextualizációval.

⁵ HROCH, 2015.

⁶ HROCH, 1999.

⁷ HROCH, 1976.

Azt most már értjük, hogy miért választotta a nemzeti mozgalmakat a fő témájaként. De miért döntött az összehasonlító módszer mellett?

Bár nem inspirált erre semmi, mégis magától értetődőnek tűnt számomra, hogy ez a helyes eszköz a problematikám vizsgálatára. Amerikában kiadtak ekkoriban egy összehasonlító történettudományi folyóiratot, a *Comparative Studies in Society and History*t, de ez sokkal inkább globális, mintsem összehasonlító történelemről szólt. Végül ráakadtam néhány holland szerzőre, akik szociálpszichológiával foglalkoztak, és angolul publikálták az eredményeiket. Az egyik fejezet az összehasonlító pszichológiáról szólt, és annyira érdekesnek találtam a módszertani alapvetéseiket, hogy megpróbáltam azokat történeti anyagra alkalmazni.

A komparatiztika egyik fő szabálya, hogy a folyamatok analógiában álló szakaszait kell összevetni. Ennek megfelelően meg kellett határoznom a nemzeti mozgalmak történeteinek egymással összevethető időszakait, dacára annak, hogy nem párhuzamosan bontakoztak ki. Ezért hoztam létre az „A”, „B” és „C” fázisokból álló periodizációm.⁸ Mindenki szinte kizárólag csak erre a periodizációra hivatkozik a könyvből, pedig erre mindössze azért volt szükségem, hogy meghatározzam és összehasonlítsam a vizsgált nemzeti mozgalmak „B” fázisait. Egyébként amit akkoriban megtehettem, mai PhD-hallgatóként nem engednék meg nekem: hat eset ilyen összehasonlítására ma minden témavezető és kiadó azt mondaná, hogy lehetlenség. Abban az időben viszont egyfajta módszertani vákuumban voltunk.

*Nemrégiben kihívója jelentkezett az összehasonlító történetírásnak, a francia *histoire croisée*. Mit gondol erről?*

Nem tudom, csak az elméleteiket olvastam. Könyveket is írnak, vannak valódi történeti kutatásaik?

Igen. Akadnak.

Nem láttam ezeket, mert nem is igazán érdekelnek. De azért azt megkérdezném, hogy mégis mi a különbség az *histoire croisée*, a transznacionális történelem és a Hobsbawm sorozatában megjelent kötetek, mondjuk a klasszikus *A forradalmak kora*⁹ között? Ő is figyelmen kívül hagyta a nemzeti határokat, és a történeti fejlődés egy vagy esetleg néhány aspektusára összpontosított. Nem hiszem, hogy komolyabb különbség van mindezek között.

*Szerintem ez a témától függ. Például nemrég olvastam egy tanulmányt, amelyet Jitka Malečkovával együtt írtak.¹⁰ Őn a norvég és a cseh nemzeti történetírást elemezte. Mindketten komparatív megközelítést alkalmaztak, ugyanakkor a kollegája a török és a görög történetírást tárgyalta, és ebben az esetben el tudom képzelni az *histoire croisée* lehetőségét, mert két vetekedő népről van szó, akik ugyanazon a területen élnek, így ugyanazon történeti eseményeket nagyon különbözően értelmezhetik, sőt, hathatnak is egymásra. Ez nem fordulhat elő a cseh és a norvég történetírás esetében, hiszen azoknak semmi közük nem volt egymáshoz.*

⁸ HROCH, 2000. Különösen: 7–9.

⁹ HOBSBAWM, (1962).

¹⁰ HROCH–MALEČKOVÁ, 2004.

Értem, a második téma esetében tehát tényleg azt lehet mondani, hogy az egy valódi *histoire croisée*, annak idején azonban én úgy fogtam fel a komparatív módszert, hogy el kell kerülnöm az olyan esetek összehasonlítását, amelyek túl szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mert ezekben az esetekben túlságosan erős volt a kutatási tárgyak közötti kölcsönhatás, míg én egymástól független ok-okozati láncokat igyekeztem elemezni. A könyvemben ezért választottam ki ennyire különböző nemzeteket. A csehek és a szlovákok kivételével semmi közük nem volt egymáshoz. Ugyanakkor ezek után sem gondolom, hogy az összehasonlítás és az *histoire croisée* kizárnák egymást. De még egyszer mondom, csak nagyon keveset tudok erről a megközelítésről. Nincs időm arra, hogy nekivágjak a történeti kutatás új útjainak.

1993-ban írta azt, hogy túl sok nacionalizmussal kapcsolatos elmélettel hozakodnak elő, miközben a kutatóknak az elméletek gyártása helyett inkább összehasonlításokkal kellene foglalkozniuk.

Igen, de senki nem fogadta meg...

Ezek szerint az utóbbi húsz évben sem változott a helyzet?

Igaz, végeztek néhányan összehasonlító kutatást, de úgy gondolom, hogy ezek a fiatal szerzők félnek a merészebb általánosítástól. Pedig annyi téma van, amit komparatív módon lehetne vizsgálni. Például a nemzeti emlékműveket! Remek összehasonlító kutatást lehetne folytatni arról, hogy a nemzeti mozgalmak miként és milyen feltételek mellett állították az emlékműveiket. Vagy arról, hogy a külső példák milyen szerepet játszottak a különböző nemzetek fejlődésében; de ugyanígy a társadalmi kommunikáció formáiról, és a sor még folytatható. Az önök nemzedékének számtalan lehetősége van arra, hogy ösztöndíjakat pályázzon, utazzon mindenfelé, konzultáljon és összehasonlítsa. Lehet, hogy ez kényelmetlenebb, mint otthoni levéltárakban ücsörögni, de én inkább az előbbit tenném, ha fiatalabb lennék. Az eredmények egészen biztosan izgalmasabbak lennének, mint amiket a monotematikus, mikrotörténeti kutatások tudnak felmutatni.

Melyik nacionalizmuselmélet áll önhöz a legközelebb?

Ezt nem igazán tudom megmondani. Anthony D. Smith nagyon fontos számomra,¹¹ és Gellner iparosodásból levezetett magyarázata is rendkívül izgalmas.¹² A legkedvesebb elmélet számomra mégis Karl W. Deutsché. Nem azért, mert mindenben egyetértenek vele, hanem azért, mert amikor a területi és társadalmi struktúrákat kutattam, és el se tudtam képzelni, hogy milyen fogalmak segítségével magyarázzam el a kutatási eredményeimet, végül Deutsch társadalmi kommunikációról írt könyvében¹³ találtam rá a megfelelő terminusokra. Azt hiszem, ezért vagyok ennyire hálás neki. Ugyanakkor természetesen az ő könyve sem hibátlan, megfeledezett bizonyos dolgokról, például az érdekelletétekről. Túlságosan egyoldalúan összpontosított a társadalmi kommunikációra.

¹¹ Például: SMITH, 1991.

¹² GELLNER, (1983).

¹³ DEUTSCH, 1966.

Bár nagyra értékelem a különböző korokról írt híres monográfiásorozatot,¹⁴ azt nem fogadom el, amit Hobsbawm a nemzetekről gondol. A nemzetekről és nacionalizmusokról szóló könyve legelején felszólítja a történészeket, hogy hagyják hátra a nacionalista meggyőződéseiket¹⁵ (akár egy kabátot, amit levethetnek), arra viszont őt kellett volna felszólítani, hogy hagyja hátra a saját anti-nacionalista nézeteit. Persze mindazonáltal hálás vagyok Hobsbawm-nak, amiért beajánlott a cambridge-i kiadóhoz a *Social Preconditions* angol kiadásának tervével.

Benedict Anderson érvelésmódját nem szeretem. Egyetértek vele a nemzetek elképzelt természetével kapcsolatban, de az Indonéziát, Latin-Amerikát, Európát (és még annyi mindent) összekeverő érvelése nagyon kusza. Ez egy szemléltető módszer, aminek a lényege, hogy megpróbált a téziseit alátámasztó példákat találni. Igazat adok neki azzal kapcsolatban is, amit a könyvnyomtatásnak a nacionalizmus elterjedésében játszott szerepéről ír, de egyébként a példái nem meggyőzők.

Ezek után adja magát a kérdés, hogy ön szerint mi a nemzet?

Ezzel kapcsolatban régóta ugyanaz a véleményem: olyan emberek társadalmi csoportja (vagy közössége, ha jobban tetszik ez a szó), akik tudatában vannak annak, hogy egy nemzet tagjai. Számos köteléktípus különböző kombinációja tarthatja őket össze, de szükségszerű kombináció nem létezik.¹⁶ Ezen kötelékek mindegyike független, és közös múltbeli tapasztalatokon alapulnak, továbbá a tagok a történelmükre nemzeti sorsként tekintenek. Ami még lényeges az én nemzet-fogalmamban az az, hogy az állampolgárok egyenlőségének elve vitán felül áll minden nacionalista számára. Emellett, ahogy azt Deutsch is említette már,¹⁷ a nemzet tagjai intenzívebben érintkeznek egymással, mint a külvilággal: a kommunikáció fokozottabb a csoporton belül, mint azon kívül. Ez szükségszerű. Az, hogy egy vagy két nyelven folyik-e ez a kommunikáció, nem olyan lényeges, ahogyan a gazdasági közösség sem az. Mindezt már magában foglalja a kommunikáció fogalma. A mindennapi élet bizonyítja, hogy a nemzetek igenis csoportok formájában léteznek, tudatában vannak annak, hogy komoly közös ügyekkel (vagy akár közös érdekekkel) bírnak. Természetesen manipulálhatók, például manipulálhatók a nemzeti érdekek is, illetve párhuzamosan létezhetnek önkormányzati és városi érdekek is – mint minden csoport esetében.

Egyedülállóan európai jelenségnek tartja a nemzetet?

Abban az értelemben egyedi, hogy amit nemzetnek, illetve nacionalizmusnak nevezünk Európán kívül, az nem azonos azzal, mint amit eredetileg jelentett ez a két fogalom. Ennek történeti okai vannak: az európai fogalom elválaszthatatlan a humanizmustól, a felvilágosodástól és a romantikától. Ezek pedig mind olyan jelenségek, amelyek nem léteztek Európán kívül. De nem csak eszmékről van szó, hanem mindekelőtt arról a tényről, hogy a nemzeti identitás a régi (feudális) társadalom válságára, illetve a régi társadalom kötelék- és értékrendszerének válságára adott válasz volt.

¹⁴ HOBBSAWM, (1962).; HOBBSAWM, (1975).; HOBBSAWM, (1987).; HOBBSAWM, (1994).

¹⁵ HOBBSAWM, 1990. 13.

¹⁶ Hroch nemzet-definíciójához: HROCH, 1985. 3–7.

¹⁷ DEUTSCH, 1966.

Azt is olvastuk, hogy diszfunkcionálisnak tartja a „nacionalizmus” kifejezést. Kérjük, magyarázza el, hogy miért!

Mert annyira elcsépett. Olyan sokat használták, hogy kiüresítették. Ha éppen nem akarom elmagyarázni nagyon részletesen, hogy mi is érdekel engem, vagy olyan emberekkel találkozom, akik nem jártasak ezen a területen, és lusta vagyok elmagyarázni, mit is kutatok, akkor azt mondom, hogy a „nacionalizmust”. „Mi a témája?” – „A nacionalizmus!” Hiszen mindenki kapisgálja, hogy ennek valamiképpen a nemzethez van köze. Ha a „nacionalizmus” fogalmat használjuk, az égvilágon mindent lefedhetünk ezzel a szóval. Így viszont nem lehet érzékeltetni azt a különbséget, ami a között, amit Európában és azon kívül jelent a nemzet. Amennyiben egy szakszövegben leírom a „nacionalizmus” szót, akkor negatív értelemben használom (a jelenség azon aspektusaira utalva, amelyek a nemzetek el-lenségeskedéseit helyezik előtérbe). A legtöbbször akkor használják ezt a fogalmat, ha egyszerűen valami nemzettel kapcsolatosra akarnak utalni, vagy akkor, ha le akarják járatni a politikai ellenfelüket.

Németországban a fősodorhoz tartozók olyan értelemben használják a „nacionalizmust”, mint valami, ami minden rosszat magában foglal. A nacionalizmus rossz, és el kell kerülni. De akkor mi a helyzet a német újraegyesítéssel? Az nem volt egyfajta nacionalizmus? Az angolszászok szerint a kifejezés semleges jelentésű, mégsem semleges értelemben használják. Természetesen mindig ott vannak a különböző aspektusokat kifejező egyéb szavak, így a például a „xenofóbia”. Szükségünk is van a terminológiai megkülönböztetésre: az olyan fogalmak, mint a „patriotizmus” és mindenekelőtt a „nemzeti identitás” a segítségünkre vannak.

Az európai nemzetek, nemzeti mozgalmak körén belül hol helyezhető el a magyar? Azt olvastuk a könyvében, hogy a kis és nagy nemzetek mellett léteznek köztes csoportok is, mint például Lengyelország és Magyarország.¹⁸

Ez egy viszonylag régi gondolatom még a *Social Preconditions*ből. Előrebocsátom és bocsánatot kérek, hogy különbséget teszek a politikai és az etnikai értelemben vett magyarok között.¹⁹ Szóval a magyar és a lengyel nemzeti mozgalomnak volt saját vezető osztálya, nemessége, ami a legtöbb nemzeti mozgalom esetében nem mondható el. Elfogadom azt, ahogyan John Breuilly a lengyeleket egy csoportba helyezte a németekkel és az olaszokkal.²⁰ A lengyel nem széles értelemben vett nemzeti mozgalom volt, hanem egy politikai célra összpontosított: a nemzet egyesítésére. Ezzel szemben a magyar nemzeti mozgalom nemcsak politikai célokról szólt, hanem a kulturális és a társadalmi emancipációról is. A tipológiámban a görögökkel, a norvégokkal és az írekkel tartoznak egy csoportba. A 19. századra teljesen kiépült a társadalmi szerkezetük, és az olyan mozgalmak esetében, amelyek mögött teljes társadalmi szerkezet állt, nem számított a nyelv. Ez utóbbi a magyaroknak azonban mintha mégis fontos lett volna. Ebből a szempontból szintén sajátos eset a magyaroké.

¹⁸ HROCH, 1985. 9.

¹⁹ *Hungarians és Magyars.*

²⁰ BREUILLY, 1993. 120. Emellett a nacionalizmuskutató rámutatott a három mozgalom közötti különbségekre is: BREUILLY, 1993. 96.

Sajátossá teszi-e esetleg a magyar nemzeti mozgalom esetét a nemzeti kisebbségek jelenléte is?

Igen, és ez az, ami miatt fiatalon, a hatvanas években azt írtam, hogy mind a magyarok, mind a lengyelek egyszerre voltak elnyomottak és elnyomók. A feltételezésem szerint a görögök esete is hasonló volt. Azóta azonban nem tértem vissza ennek a meglátásnak az átgondolásához.

Több tanulmányban is kiemelte azt a szerepet, amit a történelem a nemzetek formálásában tölt be. Az utóbbi években próbálkoznak azzal, hogy közös történelemtankönyveket írjanak szlovák és magyar középiskolák számára. Mit gondol, eredményes lehet egy ilyen kezdeményezés? Reálisak egyáltalán a célok?

Maga a kezdeményezés szimpatikus. De hogy mi lesz az eredmény, azt nem tudom. Egy olyan sajátos esetben, mint ami a szlovákoké és a magyaroké, érdekes, sőt hatásos lehet, de ez attól is függ, hogy ki írja a tankönyvet. Ennek a valakinek kompromisszumokat kell kötnie. Húsz évvel ezelőtt én is részt vettem egy ilyen bizottságban, amely német–cseh tankönyvekkel foglalkozott. Nagyon más volt a helyzet, hiszen a német tankönyvekben csak néhány mondat olvasható a cseh történelemről, ezzel szemben a német történelemről sokkal többet írnak a cseh tankönyvekben. Ezenkívül pedig a mi tankönyveink enciklopédikusabbak, míg a németek strukturáltabbak. Egyébként ez egy kifejezetten szociáldemokrata elképzelés, hogy a tanulóknak nem összefüggő elbeszélésként kell megismerniük a történelmet, hanem az egyes fogalmakkal, jelenségekkel kell tisztában lenniük, külön-külön az iparosodással, a munkásmozgalmakkal és így tovább, de nem kell tudniuk narratívába rendezni ezeket. Mivel a tankönyvek ennyire különbözőek voltak, ezért ennek a német–cseh tankönyvbizottságnak nagyon kevés értelme volt. A szlovák–magyar tankönyvek esetében is nehéz lehet. A problémák már annál a pőre ténynél kezdődnek, hogy a szlovák (és a cseh) nyelv különbséget tesz a magyar (*maďarský* – mint etnikai, nyelvi) nemzet és a magyar (*uhorský*) állam között, míg a magyar nyelv csak egy szót kínál minderre. Persze az eszmecsere mindig hasznos.

Feltesziünk egy kényes kérdést is. Hallottuk, hogy egyszer azt mondta, szereti a magyarokat, mert szereti provokálni őket.

Csak azt mondhattam, hogy szeretem provokálni a magyarokat azzal, hogy angolul *Magyarnak* nevezem őket ahelyett, ahogy magukat nevezik (vagyis *Hungariannek*). Ennyi az egész. Jártam egyszer Kaliforniában, és ott megkérdeztem Berend T. Ivánt, hogy történészként melyik angol szót használja inkább: a *Magyart* vagy a *Hungariant*? Hosszú ideig ültünk csendben, amíg végül azt mondta, hogy „*talán a Magyar megnevezés szintén lehetséges*”.

Térjünk vissza a beszélgetés elején követett kronológiai rendhez! A Social Preconditions első, német kiadásánál, 1968-ban hagytuk félbe. Kíváncsiak vagyunk az 1968-élményére! Cezúrárt jelentett ez az év a pályafutásában?

Nem. Az ötvenes években nem voltam párttag, szemben azokkal, akik 68-at csináltak. Félttem ezektől az emberektől az ötvenes években, és sztálinistának tartottam őket.

Ezek után 68-ban sem akartam az oldalukon belépni a politikába. Ez volt az egyik oka annak, hogy nem folytam bele az eseményekbe. A másik pedig az, hogy szemben ezekkel az emberekkel, nekem nem voltak illúzióim a Szovjetunióval kapcsolatban. Persze nem én voltam az egyetlen. Hogy illusztráljam is mindezt: volt egy jó barátom a marburgi időkből, aki Freiburg im Breisgau-ban volt professzor. Részt is vettem az egyik szemináriumán, egy prominens németországi középkorász fia volt. Tudtam, hogy közeli kapcsolatban áll Willy Brandttal és körével, és amikor 68 júliusában Prágába látogatott, volt egy mondata, amelyre pontosan emlékszem, mert számtalanszor idéztem utána: *„Nehéz megjósolni, hogy mi fog történni a jövőben, de egy valami biztos: ha a szovjetek bejönnek, akkor Nyugat-Európában senki nem fog tenni semmit.”* Aztán hozzátette: *„Mondjátok ezt meg nekik!”* És biztos vagyok benne, hogy néhányan meg is mondták nekik, de ők nem hallgattak a tanácsra.

Szóval én nem kompromittálódtam „revizionista” tevékenységek miatt, az események java része alatt nem is tartózkodtam Prágában. Részben Németországban (a maga keretei között szintén forrongó Freiburg im Breisgau-i egyetemen), illetve Franciaországban voltam, mert a feleségem kapott egy párizsi ösztöndíjat, amit megosztottunk. Tehát Párizsban voltam éppen 68 májusában, fantasztikus időszak volt. Tulajdonképpen nem is tudtuk otthagyni Párizst, mert sztrájk volt, és mivel pénzünk se volt, ezért *croissant*-on és vízen éltünk. Így tehát nem voltam ott végig Prágában, és a szovjet invázió után a hatalom új birtokosai nem is tudtak semmit felhozni ellenem. 1969 tavaszán tértem vissza végleg, amikor a legrosszabb idők kezdődtek. Ahogy ezt már említettem, nem is folytattam a nemzeti mozgalmakkal kapcsolatos publikálást, mert egyértelmű volt, hogy lehetetlen független kutatásokat folytatni, és inkább visszatértem az én 17. századomhoz. Emellett pedig a feleségemmel, aki bizantinológus volt, írtunk egy jobbára ismeretterjesztő könyvet a kereszties hadjáratokról. A nemzetekről csak a nyolcvanas évek közepén írtam újra.

Azért az rendkívüli, hogy átélt valamennyit a párizsi és a prágai 68-ból is!

Egyrészt ott volt Prága, ahol a szocializmus megreformálására tettek kísérletet, amivel kapcsolatban nagyon lelkes voltam, de azért a módért nem, ahogy a hatalmon lévők tették, az egy rendkívül dilettáns út volt. Szerintem Kádár sokkal okosabb volt náluk. Egyáltalán nem kedvelem Kádárt, de kifejezetten taktikus embernek tartom. Fogalmam sincs, hogy igaz-e, de valahol olvastam, hogy titokban figyelmeztette Dubčeket: ne menjen túl messze!

Másrészt ott volt Párizs, ahol a kapitalizmust próbálták megreformálni. És mindkét kísérlet elbukott, az eredmény nyomasztó volt. A párizsi tüntetések nagyon „festőiek” voltak – amennyiben lehet ezt a szót etnográfiai értelemben használni. Számos csoport részt vett bennük, amelyek újabb frakciókra tagolódtak, és így tovább. A legkonzervatívabbak a kommunisták voltak ezekben a napokban, ők nem pártolták ezt a „forradalmat”. Egy kommunista professzor azt mondta nekem, hogy *„ha ez a diákforradalom sikeres lesz, akkor az amerikaiak fognak közbelépni”*. Realistábbak voltak, mint a mi kommunistáink.

És hogyan tekint vissza 89-re?

Akkor fordult elő elsőként, hogy egy kicsit belekerültem a politikába. Valahogy 87 tájékán elfogadtam a jelölést a kar nemzetközi ügyekért felelős dékánhelyettesi

posztjára, mert úgy gondoltam, hogy a peresztrojktát fel lehetne használni előremutató reformokra. A bársonyos forradalom után pedig a kollégáim és a diákok megválasztották az egyetemes történeti intézet igazgatójának. De rájöttem, hogy nem vagyok jó igazgató, képtelen vagyok parancsolni az embereknek; hogy megszervezzem őket, arra igen, de csak második emberként, tanácsadóként. Így másfél év után abbahagytam, 1991-től inkább elkezdtem utazni. Elmentem tanítani Amerikába, Németországba és Olaszországba, s ez sokkal jobb volt, mint igazgatónak lenni.

Mit gondol Csehszlovákia felbomlásáról?

Sajnáltam, hogy megtörtént. Illetve pontosítok: azt sajnáltam, hogy az emberek megkérdése, népszavazás nélkül történt. Másfelől abszolút jogos lépés volt, hiszen a szlovákok egy teljesen kifejlődött nemzetet alkottak, és a teljes függetlenségről való döntés azok joga volt, akik hatalmon voltak. Pedig dönthettek volna a kettéválásról mindkét országrész megkérdésével, és akkor maradéktalanul elfogadható lett volna a döntés. Ehelyett az emberek felhatalmazása nélkül döntöttek. Általános tendencia az európai kortárs történelemben, hogy minden teljesen kiformalódott nemzet megpróbálja elérni a nemzetállami státuszt. Ezt lehet jó és rossz dolognak is tartani, mindenesetre így van. Ez az európai történelem egyik szabálya, amely továbbra is működik.

A mából persze nagyon érdekes visszatekinteni arra, hogy mit jelentett ez a kettéválás a két nemzet számára. A szlovákok esetében nem volt több annál, mint hogy egy teljesen kiformalódott nemzet nemzetállamot alapított. A csehek esetében azonban bonyolultabb, hogy mégis mivé változott át Csehszlovákia? Mi lett a szlovákokat is magában foglaló identitásból? Gondoljunk csak bele, hogy húsz évvel a kettéválás után sincs általánosan elfogadott nevünk. Hivatalosan Cseh Köztársaságnak hívnak minket, de ezt senki se használja. Ha a fociválogatottunk játszik, akkor pedig azt mondják, hogy *Czechia*. Ez egyébként jellemző arra a különös kombinációra, amit a cseh nemzeti identitás és a csehszlovák állami identitás alkotott a második világháborút követően. A kilencvenes években a csehek körében a cseh nemzeti identitás dominált, de ez a csehszlovák állami identitás megmaradt egyfajta rejtett formában. Ez a dolog egyik fele. A másik pedig az, hogy manapság a cseheket nem érdeklik a szlovákok, miközben a szlovákok nagyon is figyelemmel kísérik, hogy mi történik itt nálunk.

Ez nosztalgia lenne?

Nincs rá pontos kifejezésem. Nem igazán nosztalgia. Náluk is megtalálható ez a fajta kettős identitás, de ott sokkal látványosabban, mert Pozsonyban kaphatók a cseh újságok, foghatók a cseh televíziók, míg a Cseh Köztársaságban nincs semmi ilyesmi. Ez egy különösen érdekes jelenség, de nincs szavam rá. Nem tudom, hogy miként alakult mindez a volt jugoszláv államokban. Hallgatnak a szlovének horvát rádiót? Mennyire sokat tudnak egymásról? Talán ez a szlovák–cseh viszony Ausztria Németországgal szembeni kapcsolatához hasonló. Azt nem tudom, hogy mi történik ma, mert elhaltak az ottani kapcsolataim, de a kilencvenes évekig Németországban senki nem foglalkozott Ausztriával (bizonyosképpen provinciálisnak tekintették), miközben az osztrákok igenis követték a németországi eseményeket.

Posztnacionális időszaknak tekinti-e a korunkat, mint ahogyan sok gondolkodó? Beszélhetünk netán „D” fázisról?

Nem, „D” fázisról semmiképpen sem! A meghatározásom szerint a nemzeti mozgalmak történetének „C” fázisa az az időszak, amikor tömegmozgalommá válik, s miután ez a mozgalom elérte a célját, vagyis létrehozta a nemzetállamot, akkor felbomlik a nemzeti mozgalom, és így nem is követheti újabb fázis a „C” fázist.

Ma egy olyan korban élünk, amely teljesen más. A nemzeti lét is más. Elolvastam a Franciaországban élő lengyel szociológus, Zygmunt Bauman rövid könyvét, amelyben azt állítja, hogy korunkban a struktúrák felbomlanak, és egyre inkább hálózatokról beszélhetünk, mintsem struktúrákról.²¹ Hogy mindezt kössem is ahhoz, amit kérdeztek: a nemzetek is struktúrák. Így pedig a gyengülő struktúrák azt jelentik, hogy a nemzet (mint társadalmi csoport) szintén gyengül.

De ez csak a dolog egyik fele. Hiszen lehet mondani, hogy az emberek egyre inkább individualizálódnak és a többi, de akkor mi a reakciónk például a magyarországi választások eredményeire? Talán a helyzet összetettebb annál, mint amit a posztnacionalizmus fogalmával ki tudunk fejezni. A modern európai történelemben minden egyes krízissel – és most általánosíthatunk – magasabbra jutnak a nacionalisták (és a pártjaik), még azok a kormányok is kifejezetten nacionalista módon cselekszenek, amelyek elvileg nem-nacionalistának deklarálják magukat. Nem elképzelhetetlen, hogy napjainkban a nemzettel kapcsolatos kérdések egy új szerepet kezdenek elnyerni: az érdekkonfliktusok szerepét. De én nem vagyok se jelenkutató, se politológus, szóval a véleményem nagyon laikus. Szerintem a nemzeti identitás erőssége nem csupán országonként, hanem időszakonként is változhat. Például egészen idáig a cseh nemzeti identitás kifejezetten gyenge volt, sokkal gyengébb, mint a magyar vagy a szlovák, most viszont erősödik. Ez most valami új, ami a kommunista időkben, de legkésőbb a kilencvenes években kezdődött.

A mai nacionalizmusról is általában elmondható, hogy valami új? Vagy inkább a 19. századi klasszikus nacionalizmusok folytatása?

Várjunk! Először is vegyük a nemzeti identitást, ami folytonos lehet a 19. századtól kezdve. Ez az identitás mindig is bizonyos értékek szerint orientálódott, ezek az értékek pedig különbözőek ma, mint a 19. században voltak. Tehát az értékek különbözőek, azt azonban nem merem kijelenteni, hogy milyen mértékben. Az biztos, hogy mások. A nemzeti identitás fennmaradt, és szerintem sokáig fenn is marad. Néha erősebb, néha gyengébb, néha átcsap nacionalizmusba.

Éppen az előbb említette, hogy nem politológus, ezért előre is bocsánatot kérünk ezért a kérdésért, és inkább úgy kérdezem most, mint a nemzetet kutató történész: számos európai országban tapasztalható egy olyan gondolkodásmód, amely szerint az Európai Unió elnyomja a nemzeteket, és Brüsszel tulajdonképpen Moszkvához hasonlatos. Ön lát szükségszerű konfliktust a nemzet és az Európai Unió között? Összeférhetetlen lenne a kettő?

Egyáltalán nem. Ismerem ezt az érvelésmódot, és nonszensznek tartom. A probléma az, hogy az Európai Unió eszméje és gyakorlata különbözik. Teljesen tudok

²¹ BAUMAN, 2007.

azonosulni az egyesült Európa eszméjével a nemzeti szuverenitás korlátozásával együtt, de az, ami Brüsszelben zajlik, az egy másik dolog. Természetesen nem homlokegyenest más, de amit az Európai Bizottság tesz, az annyira kontraproduktív, hogy kompromittálja az Európa-eszmét. Ez a véleményem. Néhányan úgy tartják, hogy valójában a szubvenció kontraproduktív, ugyanakkor én azt gondolom, fontos, hogy az Unió szegényebb területei több támogatásban részesüljenek... Nehéz ügy. Ugye, mostanában figyeljük a görög jelenséget. Emlékszem, hogy hosszú évekkel ezelőtt a német értelmiségiek egytől-egyig csodálkoztak azon, hogy Görögországot felvették az EU-ba. 2013-ban részt vettem egy görögországi konferencián, ott tudtam meg, hogy ugyanezek a német bankok már évtizedekkel ezelőtt jelen voltak az országban. Ma a bankszektor fontosabb, mint a politika, a bankárok hatalmasabbak a politikusoknál. És ez már nem az én világom többé...

Olvastuk egy önnel készített interjúban, hogy ezeknek a konfliktusoknak az értelmezése attól is függ, hogy miként definiáljuk a nemzetet.²² Ha az államnemzeti fogalmat vesszük, akkor valóban van konfliktus, viszont a kultúrnemzeti fogalom esetében nem feltétlenül.

Igen, azt hiszem, hogy ennek kellene lennie a helyes Európa-eszmének: hogy egy olyan Európánk legyen, amely sok kultúrából és gyenge államokból áll. Erős nemzeti kultúrákból és gyenge államokból. Mégsem ebbe az irányba haladnak a dolgok. Ennek eléréséhez többek között arra is szükség lenne, hogy mindenki azonos gazdasági szinten álljon. Emiatt abban sem vagyok biztos, hogy Románia és Bulgária felvétele helyes döntés volt. De ismétlem: a pénzügyi, ipari érdekek voltak a döntők és nem a kulturális, művelődési szempontok.

Az utolsó kérdésünk egy kicsit zsumnálós lesz, de szeretnénk feltenni: mit tanácsol azoknak a fiatal kutatóknak, akik a nemzeteket kutatják?

Mindenekelőtt az összehasonlító történetírást! Másodsorban pedig azt, hogy ne felejtsek el, a nemzetek gyökerei mélyebbre nyúlnak, mint ötven év! Az ember nem értheti meg a nemzetet, a nemzeti érzést és ezek társait, ha nem ismeri a századokkal korábbi történelmüket. Azoknak, akiket a kortárs – úgynevezett – nacionalizmus érdekel, az a benyomásuk, hogy a múltra nincs szükség. Ez a fajta antihistoricizmus akár öngyilkos is lehet, és ezen a ponton valóban felfedezhetjük a különbséget a „posztnationalizmus” és a korábbi periódusok között. A történészek (vagy az úgynevezett történészek) is képesek azt állítani, hogy nincs szükségük a történelem egészére, hanem mondjuk csak a második világháború utáni idővel foglalkoznak, és kész. Ez nem csak a historicizmus, hanem az európai humanista szemléletű művelődés hanyatlását is jelenti.

Az interjút Tarafás Imre és Veress Dániel készítette Prágában 2013 őszén

²² HROCH, 2009. 56.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BAUMAN

- 2007 BAUMAN, Zygmunt: *Liquid times. Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge, Polity, 2007.

DEUTSCH

- 1966 DEUTSCH, Karl W.: *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge (MA), MIT, 1966.

ENGELS

- (1849) ENGELS, Friedrich: A magyar harc. Ford.: N. N. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei, 1848–1849*. Budapest, Kossuth, 1962. (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 6.) 157–167.

GELLNER

- (1983) GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford.: Barabás András. Budapest, Napvilág, 2009. (*TÁRStudomány*)

HOBBSAWM

- (1962) HOBBSAWM, Eric J.: *A forradalmak kora, 1789–1848*. Ford.: Litván György. Budapest, Kossuth, 1964.
- (1975) HOBBSAWM, Eric J.: *A tőke kora, 1848–1875*. Ford.: Zinner Judit. Budapest, Kossuth, 1978.
- (1987) HOBBSAWM, Eric J.: *A birodalmak kora, 1875–1914*. Ford.: Baráth Katalin. Budapest, Pannonica, 2004.
- 1990 HOBBSAWM, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- (1994) HOBBSAWM, Eric J.: *A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története, 1914–1991*. Ford.: Baráth Katalin. Budapest, Pannonica, 1998.

HROCH

- 1961 HROCH, Miroslav: K problematice formování buržoazního národa v Evropě. [Az európai burzsoá nemzetek kialakulásának problémájához.] *Československý časopis historický*, 9. [59.] (1961) 3. sz. 374–395.
- 1962 HROCH, Miroslav: Az európai újkori nemzet kialakulásának kérdéséhez. *Századok*, 96. (1962) 3–4. sz. 627–644.
- 1962 HROCH, Miroslav: *Obchod mezi západní a východní Evropou a třicetiletá válka: Příspěvek k otázce významu boje o Balt v období počátků kapitalismu*. [A Nyugat- és Kelet-Európa közötti kereskedelem és a harmincéves háború: adalékok a konfliktus baltikum hatásának kérdéséhez a kapitalizmus kezdetének korszakában.] Praha, PhD-értekezés (Univerzita Karlova) 1962.
- 1968 HROCH, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Übersetzung: Alfons Hubala. Praha, Univerzita Karlova, 1968. (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica. Monographia*, 24.)
- 1976 HROCH, Miroslav: *Handel und Politik im Ostseeraum während des Dreissigjährigen Krieges: zur Rolle des Kaufmannskapitals in der aufkommenden allgemeinen Krise der Feudalgesellschaft in Europa*. Übersetzung: Rita Vosolsobě. Praha, Univerzita Karlova, 1976. (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica. Monographia*, 64.)
- 1985 HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Translation: Ben Fowkes. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- 1999 HROCH, Miroslav: *Na prahu národní existence: touha a skutečnost*. [A nemzeti lét küszöbén: vágyak és valóság.] Praha, Mladá fronta, 1999.
- 2000 HROCH, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. Ford.: Erdősi Péter. *Regio*, 11. (2000) 3. sz. 3–24.

HROCH

- 2009 HROCH, Miroslav: Learning from Small Nations. Interview. *New Left Review*, 50. [58.] (2009) 4. [58.] sz. 41–59.
- 2015 HROCH, Miroslav: *European Nations. Explaining Their Formation*. Translation: Karolina Graham. London, Verso, 2015.

HROCH-MALEČKOVÁ

- 2004 HROCH, Miroslav – MALEČKOVÁ, Jitka: Historical heritage: continuity and discontinuity in the construction of national histories. In: *"We" & "the others". Modern European societies in search of identity. Studies in comparative history*. Ed.: KLUSÁKOVÁ, Lud'a. Praha, Karolinum, 2004. (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica*, 1.; 2000. *Studia historica*, 53.) 15–36.

KOVÁCS

- 1971 KOVÁCS Győző: Miroslav Hroch: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Az európai kis népek nemzeti mozgalmának előharcosai. (Ismertetés.) *Századok*, 105. (1971) 3–4. sz. 804–805.

SMITH

- 1991 SMITH, Antohny D.: *National Identity*. [London], Penguin, 1991.

Reinhart Koselleck

Háborús emlékművek mint a túlélők identitásteremtő aktusai*

I.

Nemrég három, visszhangot alig kiváltó hír jelent meg a sajtóban. Az első híradás egy első világháborús, a másik kettő második világháborús emlékművel volt kapcsolatos. Hamburgban néhány kerületi képviselő megpróbálta eltávolítani azt a feliratot, amelyet a 76-os számú gyalogezred a saját halottainak szentelt. Az 1914-es idézet Heinrich Lerschtől származott: „Németországnak a halálunk árán is élnie kell.” A városi tanács határozata értelmében a felirat maradt – egy letűnt kor szemléletének lenyomataként.¹

1975 szeptemberében Stukenbrockban a katonai hadifogolytábor (Stalag 326 VI-K) áldozatainak tiszteletére emlékünnepséget rendeztek. Ennek során az itteni temetőben nyugvó 65 000 szovjet fogoly emlékműve előtt és számos, a keleti blokkból érkező látogató szeme láttára több sebesülten járó verekedés tört ki. A Német Kommunista Párt (DKP) és Németország Kommunista Pártjának (KPD) tagjai verekedtek össze, mivel mindkét fél saját magát tekintette a halottak jog szerinti örökösének. A német rendőrség csak az után avatkozott be, hogy a „maoistákat/leninistákat” kiüldözték a temető területéről.²

1976 júliusában az elzászi Struthof mellett található egykori koncentrációs tábor múzeumbarakkját ismeretlen tettesek felgyújtották. Az 1960-ban fölavatott emlékműre (1. kép), amely az alapítók szerint a krematórium tüzét szimbolizálja, illetve fölfelé futó spirálként az örök reménységre emlékeztet, az elkövetők egy dátumot

---

* Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden. In: *Identität*. Hrsg.: MARQUARD, Odo – STIERLE, Karl-Heinz. München, Fink, 1979. (*Poetik und Hermeneutik*, 8.) 255–276.

A német címben szereplő „Kriegerdenkmal” fordítása az itt olvasható szövegben „háborús emlékmű”. A német szaknyelvben ez az emlékműtípus kizárólagosan a háborúban elesett katonáknak állít emléket, tehát elkülönül mind az általánosságban a háború áldozatainak állított emlékművektől, mind a győzelmet megörökítő alkotásoktól, vagyis a győzelmi emlékművektől is. (A fordító megjegyzése.)

A megjegyzésekért és segítségért köszönettel tartozom a kollokvium résztvevőinek, melynek eredményei összefoglalva ebben a kötetben található, és azon munkacsoport tagjainak, amely a Bielefeldi Egyetem Interdiszciplináris Centrumában tartott konferenciát *Halotti emlékművek és halotti képek művészet és politika között* címmel. A konferencia többek között egy német és francia háborús emlékműveket összehasonlító kutatás előkészítője is volt, melyben a szerző Lurz, Riedl, Roques és Vovelle urakkal együtt vesz részt. (A szerző megjegyzése.)

¹ *Zeitmagazin*, 9. szám, 1972. március 3.

² *Neue Westfälische [Zeitung]*, 1975. szeptember 8.

1. kép: Bertrand Monnet – Lucien Feugniaux:
a koncentrációs tábor emlékműve, Natzweiler-Struthof, 1960

mázoltak: 1945. január 27. Ezen a napon – immár a felszabadulás után – 1100 új foglyot, a vád szerint német kollaboránsokat, internáltak ide.³

Mindhárom esemény rokon jelenségre utal. A történésekbe bevont emlékművek nyilvánvalóan túlmutatnak eredeti szerepkörükön: az azokra a halottakra való emlékezés életben tartásán, akik tiszteletére létrehozták őket. Hamburgban a túlélők vagy a leszármazottak megpróbálták szembeszegetni egy olyan elvárással, amelyet az emlékmű a húszas évek óta támasztott a befogadóval szemben. – Stukenbrockban két politikai párt próbálta meg ma egymást kizáró módon kisajátítani az oroszok múltbeli halálának emlékezetéhez való jogot. – Struthofnál, már amennyire egy ilyesfajta értelmezés lehetséges, elzásziak tiltakoztak azon emlékezetkultúra ellen, amely a saját áldozatait kizárja, vagy legalábbis hallgat róluk.

A reakciók sokfélesége dacára közös az emlékművek által megtestesített kihívás. Itt bemutatott típusuk az erőszakos halálra emlékeztet, és identifikációt tesz lehetővé: egyrészt a halottak, a meggyilkoltak, az elesettek identitását határozza meg – hősként, mártírként, győztesként, hozzátartozóként, esetleg legyőzöttként azonosítja őket; továbbá a becsület, hit, hírnév, hűség és kötelesség öröként vagy hordozójaként; végül a haza, az emberiség, az igazságosság, a szabadság, a munkásosztály vagy a mindenkori alkotmány megőrzőjeként és védelmezőjeként. A sor tetszés szerint folytatható.

³ Nikolas Benckiser tudósítása in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1976. július 22. A tábor történetével és magával a műemlékkel kapcsolatban ld. *KZ-Lager Natzweiler Struthof*, 1966.

Másrészt a túlélő szemlélő maga is szembesül egy identifikációs ajánlattal, amelyhez valamiképp viszonyulnia kell. Az a közhely, mely szerint „*mortui viventes obligant*” („a halál lekötelezi az élőket”), a fenti felsorolás függvényében különféleképpen értelmezhető. A halottak ügye a mi ügyünk is. A háborús emlékmű nem csak a halottakra emlékeztet, számon kéri az elvesztett életet is, hogy így adjon értelmet a túlélésnek.

Végezetül az az elv is érvényesül, hogy a halottakra halottakként emlékezünk – az említett példák mindegyike magában foglalja ezt, jóllehet több vagy kevesebb jelentést tulajdonítanak neki.

A halotti emlékművek természetesen egyidősek az emberiség történetével. Az ember azon alapvető meghatározottságából erednek, hogy élet és halál összefonódik, még ha e kettő viszonya változó is. Ezt a szomszédosságot III. Ince pápa közismert módon így fogalmazta meg: „*Morimur ergo semper dum vivimus, et tunc tantum desinimus mori cum desinimus vivere.*” („Amíg tehát élünk, mindig elmúlunk, és csak akkor nem lesz többé elmúlás, ha megszűnik az élet.”)⁴ Ez a tény a halotti emlékművek feltétele, és ez az, amit Heidegger később a halál felé tartó létként elemzett.

Háborús emlékművek esetében, amelyek az erőszakos, emberkéz okozta halálra hivatottak emlékeztetni, másként fest a kép. Az emlékezésen túlmenően a halál igazolhatóságának kérdését is feszegetik. Olyan tényezők is szerepet játszanak, mint önkény, szabadság és önkéntesség, kényszer és erőszak, amelyek az úgymond természetes halálon túlmenően igazolásra szorulnak, és éppen ezért különösképp kiérdemlik a megemlékezést. Ennek tükrében III. Ince mondását így kellene módosítanunk: az ember addig él, ameddig meg nem ölik, és csak akkor fejezi be életét, amikor már nem megölközhető. A húszas évek nyelvére lefordítva: a halál felé tartó emberi lét az agyonütés felé tartó lét is.

Meghalni egyszemélyes tevékenység, egymás megöléséhez ketten kellene. Az, hogy az egyik ember képes megölni a másikat, talán még inkább meghatározza az emberiség történelmét, mint az embert alapvetően meghatározó halandóság.

Az ember nemcsak egyszerűen meghal, hanem valamiért hal meg. Egyelőre hagyjuk nyitva, ki dönt arról, hogy minek a nevében történik a halál: a gyilkos, a haldokló vagy azon közösség nevében, amely keretein belül a résztvevők, illetve érintettek cselekszenek, vagy pedig mindezek nevében egyszerre, még ha különféleképpen is. Számatalan válaszlehetőség van, amellyel a történelmi antropológia foglalkozhat.⁵ Ami bizonyos: a „meghalni valamiért” emlékművekben megjelenített értelmet a túlélők teremtik, nem a halottak. Hiszen az az értelem, amelyre a halottak a saját halálukban, illetve halálukon keresztül lelhetnek, számunkra nem megtagasztható. Ez az értelem egybeeshet a túlélők értelemalkotó tevékenységével; ebben az esetben a halottak és az élők közös identitásáról beszélhetünk. A thermopülai harcosok sírfeliratát számos későbbi politikai közösség használta fel így vagy úgy, hazafias erkölcsösségét nyomatékosítandó. De ez az *ex post* értelemalkotás éppúgy el is vétheti azt az értelmet, amelyet a halott esetleg meglelhetett a saját halálában. Hiszen az egyén halála megfoghatatlan.

Így tehát az a különbség, amely az emlékezésre kötelező múltbéli halál és a háborús emlékmű által felkínált vizuális értelmezés között fennáll, kettős identifikációs

⁴ Lőkös Péter fordítása. SEGNI, 2005. 25.

⁵ A legfrissebb példa erre THOMAS, 1975.

folyamatról hozott döntés. A halottak ugyanazért az ügyért álltak, amelyért a túlélő emlékmű-alapítók is ki akarnak állni. Hogy ez a kettő ténylegesen ugyanaz az ügy-e, nem tartozik a halottak döntéskörébe.

A történelem ugyanakkor azt tanítja, hogy az idő múlásával az eredetileg sugallt identitás az emlékmű alapítóinak hatásköréből is kikerül. A tartósságra berendezkedett emlékművek minden másnál nyilvánvalóbbá teszik a mulandóságot.

Olyan ellentmondás ez, amely okfejtésem során feloldódik. Tézisem, melyet történelmi érvekkel szeretnék levezetni, a következő: az egyetlen identitás, amelyet hallgatólagosan minden háborús emlékmű maradandóan magában foglal, a halottak önmagukkal való azonossága. Valamennyi politikai vagy társadalmi identifikáció, amely a „meghalni valamiért” elvét megpróbálja képivé és állandóvá tenni, elillan az idő múlásával. Ezzel együtt megváltozik az az üzenet is, amelyet az alkotás alapításakor közvetíteni hivatott volt.

II. A modernségbe való átmenet

A halál biológiai okainak tudományos módszerekkel való föltárásával és a várható élettartam egyidejű – szintén a természettudományoknak köszönhető – növekedésével párhuzamosan meghatványozódtak a lehetséges halálnemek csakúgy, mint az erőszakos halálesetek. Legalábbis ez derül ki az elmúlt két évszázadban vezetett halálozási statisztikákból.⁶ Ugyanerre az időszakra esik az Európa szinte minden településén megtalálható háborús emlékművek megjelenése, illetve elterjedése is.

A háborús emlékművek olyan identifikációs lehetőségeket kínálnak föl, amelyek a francia forradalom előtt még elképzelhetetlenek voltak. Ebből kifolyólag először is két megjegyzést fűznék a forradalom előtti halotti emlékművek jellemzőihez. Egyrészt a halál földöntúli világát képi módon jelenítették meg, a halált nem a végként, hanem átmenetként értelmezték. Másrészt viszont az így ábrázolt, mindinkább egyénivé váló halál evilági vonatkozásában megmaradtak a rendi különbségek. E két jelenség – mely körülbelül a 12. századtól a 18. századig terjedő időszakban figyelhető meg – nem áll szöges ellentétben egymással. A késő középkori halotti táncnak eleinte nem volt forradalmi értelemben vett osztálykritikai éle. A mindenki között egyenlőséjlet tevő halál színe előtt minden egyes rend megmérettetésre került emberi kvalitása függvényében. A rendi sokszínűséget az evilági oldalon a halál színe előtti egyenlőség megjelenítette, a túlvilág pedig elnyelte.

Különösen szembetűnő ez az úgynevezett kettős síremlékek esetében (2. kép), amelyek a 15. és 16. században Franciaország, Anglia és Németország területén terjedtek el.⁷ A felső rész a földi, ugyanakkor a személytől független hivatali státuszt mutatta be, a fejedelmet hatalmi jelképekkel és hivatali viseletben ábrázolta, míg alatta bomlott el a holttest, hogy az egyéni lélek az örök ítélet színe elé járulhasson. A fejedelem a maga fejedelmi voltában reprezentálta halhatatlan hivatali státuszát, ugyanakkor emberként is képviselő volt – a halandó ember, mindenki reprezentációja.

---

⁶ THOMAS, 1975. 106. skk.

⁷ KANTOROWICZ, 1957. 419-436.; COHEN, 1973.

2. kép: II. Vilmos hesseni tartománygróf (1469–1509) síremléke, Marburg, Elisabethkirche

Az effajta alkotások, melyek a hivatali posztot és az egyént egymástól elválasztva, ugyanakkor egymásra vetítve mutatták be, a fejedelmek és a gazdagok kiváltságai voltak. Katonák még a 18. században sem jelennek meg háborús emlékműveken, habár minden győzelmi monumentumon megtalálhatók. A zsoldosok vagy az államilag toborzott katonák az emlékműre méltatlan legalsóbb rendhez tartoztak. Egy 1727-ből származó katonai kézikönyv tiltakozik az ellen, hogy a katonákat éppúgy elégetik, mint a boszorkányokat vagy a pénzhamisítókat.⁸ Mindeközben a jó öreg Frigyes a nép kovászaként tartotta őket számon. Még a königgrätzi csata után is, vagyis abban a korszakban, amikor a katonák már igenis emlékműre méltók voltak, egy bányajáratban helyezték el a halottakat, a sedani csatát követően pedig csak hevenyészetten betemetve hagyták őket a csatamezőn.⁹ Azok az emlékhelyek vagy emlékkápolnák, amelyeket az elesettek számára hoztak létre, és példának okáért a harmincéves háború korából származnak, az ember vétkessége miatti bűnbánat jelképei voltak. A halál keresztényi transzcendenciája és az empirikus halál társadalmi rendeket lebontó ténye kölcsönösen utalt egymásra. A halál az evilágot a túlvilággal összekötő kapocs volt, amely lehetővé tette az elmúlás mind földi, mind túlvilági összefüggéseinek meghatározását. Mindezt egyfajta feszültség uralta, hiszen a „nagyok” nagyszabásúan megdicsőültek, miközben az elesett zsoldosok tömegének csak bűnbánati jelképek jutottak anélkül, hogy az egyén haláláról bárki megemlékezett volna.

Az újkor küszöbén bekövetkező változás szintén két képletbe foglalható. Egyrészt miközben a halál transzcendentális értelemalkotó ereje mindinkább gyengül, sőt megszűnik, megnövekszik az evilági igény a halál megjelenítésére. Habár a keresztény halottábrázolásoknak mindig volt evilági vonatkozása is – elegendő a mainzi érsekek sírhelyére gondolni –, most megváltozik az emlékhelyek rendeltetése. Evilági funkciójuk öncélúvá válik. Kialakul a polgári emlékműkultusz,¹⁰ ezen belül is a háborús emlékművek típusa. A francia forradalom és a szabadságharcok

⁸ FLEMMING, (1726). 375.

⁹ Fél évvel később elégették a holttesteket, ld. FAYANS, 1907. 22.

¹⁰ RIEGL, 1903.; SCHRADE, 1934. Gondolatmenetem számára iránymutató NIPPERDEY, 1968. A Thyssen Alapítvány kiadványsorozatából ld. még MITTIG-PLAGEMANN, 1972.

óta egyre növekszik az elesett harcosok számára készült halotti emlékművek száma. Templomokban és temetőekben állnak, de a templom terét is elhagyják, hogy köztereken vagy a természetben jelenjenek meg. Immár nemcsak a katona halála az, ami politikai célt szolgál, hanem a politika szolgálatában áll a rá való emlékezés is, amely feladatot a háborús emlékmű látja el. A katona halálára való emlékezés evilági teendő, amely már csak a túlélők jövőjét tartja szem előtt. A halál keresztény értelmezésének visszaszorulása így teszi lehetővé a tisztán politikai és társadalmi értelemalkotások létrejöttét.

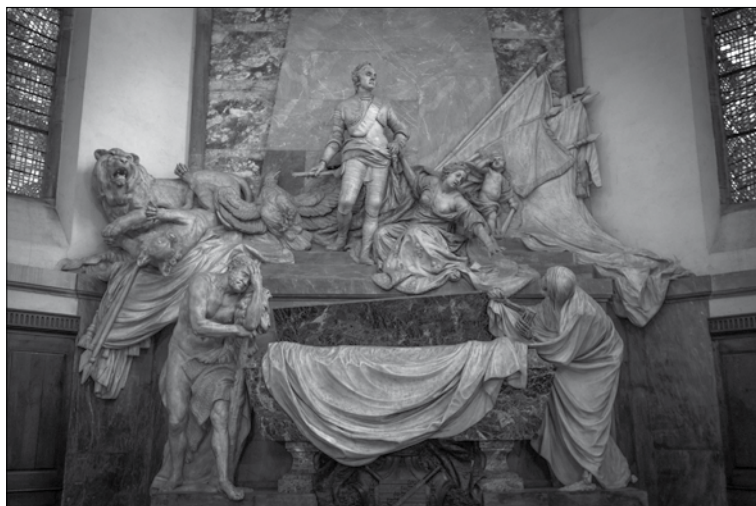
Másrészt a háborús emlékművek egyre szélesebb körű elterjedésével együtt hullik le róluk a meghaladott rendi különbségtétel gúnyja. Az evilági maradványságnak, mely eddig a nagyok kiváltsága volt, immár mindenki nevében magában kellett foglalnia minden egyes embert. Egyetlen elesett is megérdemelhette az emlékművet. A funkcionalizálódás demokratizálódással egészült ki. A halál előtti egyenlőséghez, amely korábban csak a keresztény túlvilág vonatkozásában volt érvényes, azon politikai közösséggel szemben megfogalmazott egalitárius követelés társul, amelynek eleget téve a halál bekövetkezett. Az emléktáblákon és -műveken minden halott neve egyesével kerül felsorolásra, vagy legalábbis a halottak pontos száma olvasható rajtuk, hogy a jövőben senki emlékezete se vesszen el. A demokratizálódás ezen formája minden európai kultúrával és tradícióval rendelkező államban bekövetkezik, függetlenül azok eltérő alkotmányos formájától.

Az általános hadkötelezettség bizonyosan szerepet játszott abban, hogy minden elesettnek kijárjon az emlékmű, de nem volt alapvető feltétele ennek a folyamatnak. Erről tanúskodik az a számos hősi emlékmű a hadkötelezettségről lemondó Nagy-Britanniában, amelyet a tengerentúli és gyarmati területeken viselt háborúk után állítottak, és amelyek a búr háborúra emlékeztető és a világháborús emlékműtípusokat megelőlegező művekben érték el csúcspontjukat.

A funkcionalizálódás és a demokratizálódás folyamatai válnak láthatóvá a háborús emlékművek történelmi alakulásában. Arra az ügyre kell hangolják a túlélő szemlélő politikai érzékenységét, amely miatt a katona halálára emlékezni kell. Az egész processzus természetesen csak hosszan tartó folyamatként írható le, mely nemzeti és vallási hovatartozás függvényében különféle módon bontakozik ki, és amely csak számos keresztény jelentéssel kiegészülve vagy felruházza, illetve a kereszténységre visszavezethető újítással vagy maradvánnyal együtt érhető tetten.

Módszertanilag különösen nehéz elválasztani egymástól a keresztény és a nemzeti elemeket. Az antik és egyiptomi formákhoz való, már a reneszánsz óta jellemző visszanyúlás, később pedig a természetet idéző és geometriai jelnyelv használata a késő felvilágosodás óta olyan kizárólagosságra tett szert, amely a halál keresztény értelmezését képileg hatályon kívül helyezte. Ha a 19. században számos keresztény jel fel is tűnt ismét, ez az ikonográfiai tény egy ikonológiai szempontból más-képp olvasandó kontextusra utal. Antik képrészletek jelentéstartalma a barokkban hajlamos volt pusztán keresztényi lenni, míg a keresztény képrészletek jelentéstartalma a 19. században egy másik irányba is mutathat: elsősorban az identitás nemzeti jövőjében történő megszilárdítása irányába. Másként fogalmazva: az ikonográfiai formai eszköztár nem enged egyértelmű következtetéseket levonni az ikonológiai jelentésről. A harcosok emlékműve mindenestre már önmagában is az újkor vizuális ismertetőjegye.

A fordulat jelének tekinthető Pigalle-nak a Moritz von Sachsen számára készült nagyszabású síremléke (3. kép).¹¹ Itt a földi vég elfogadását láthatjuk, bármiféle túlvilági kiteljesedésre utaló jelzés nélkül. A kriptá felé tartó marsall az örök érnység szimbólumaként a piramist, hírneve jeleként a trófeákat, túlélőkként pedig a gyászolókat hagyja hátra. Őket sújtja vezérük halála, ezt a halált panaszozzák el anélkül, hogy belőle reményt meríthetnének.

3. kép: Jean-Baptiste Pigalle: Moritz von Sachsen marsall síremléke, Strasbourg, Saint-Thomas, 1753–1765

Az újabb kor vizuális ismertetőjegye az is, hogy a halotti emlékműveken a gyász egyre gyakrabban jelenik meg, ezen a téren Canova bécsi és római munkái felülmúlhatatlannak bizonyultak. Mióta a halál értelme a túlélők vonatkozásában jelenik meg, azóta versengenek nem keresztény szimbólumok keresztényekkel, hogy időről időre teljesen visszaszorítsák őket. A szubjektív gyász ábrázolása csak magánjellegű kifejeződése lehetett a halál átértelmezésének, amely jelentésváltozás ugyanakkor lehetővé tette, hogy a halál a politikai képviselőben teljességgel a mindenkori közösség szolgálatába álljon.

III. A halál ábrázolásának funkcionalizálódása a túlélők javára

A háborúban, polgárháborúban elszenvedett, emberkéz okozta halál természetesen kezdetektől fogva rendelkezett politikai funkcióval. Csakhogy a keresztény tanítás megfosztotta a halált a maga evilági véglegességétől. A politikai funkcionalizmus csak akkor sajátíthatta ki az elmúlást, amikor a halál túlvilági jelentésteremtő ereje megszűnt. A háborús emlékművek egy időbeli enyészpontra utalnak a jövőben, amikor is a halálról való monumentális megemlékezésre felhatalmazott közösségnek szilárd identitással kell rendelkeznie. Ez különösképp igaz a hírességek

¹¹ Vö. HÜTTINGER, 1963.

csarnokaira, a kegytemplomokra, a gigantikus emlékművekre, amelyek költségei messze meghaladták a közösség vagy az adott katonai hagyományörző csoport anyagi lehetőségeit.

A 19. és 20. századi monumentális emlékművek építészetének elméleti megalapozását már 1808-ban elvégezte William Wood, aki Londonban a merkantilista angolok hősi kedvének fokozására egy hatalmas piramis építését javasolta.¹² Szerinte csak és kizárólag egy piramis rendkívüli mérete képes az angol nép érzéseit jó irányba terelni, vagyis elérni, hogy hazájukért síkra szálljanak. Wood diagnózisa így szólt: „*the ordinary feelings of men are not adequate to the present crisis.*” („Az emberek hétköznapi érzései nem felelnek meg a jelenkori válságnak.”) A lakosságot a letargiából és egoizmusból kirántani oly akkor lenne lehetséges, ha a háború halottainak földi halhatatlansága, „*unceasing fame, long duration*” („múlhatatlan dicsősége, tartóssága”) biztosított volna. Ennek egyetlen lehetséges módja egy óriási emlékmű, „*to delight, astonish, elevate, or sway the minds of others through the medium of their senses*” („amely gyönyörködtet, ámulatba ejt, emelkedetté tesz, vagy mások szellemét az érzeiken keresztül befolyásolja”). Wood szerint az építési költségek a várható nyereséghez képest elenyészők lennének: mindössze háromnapnyi háború kiadásai szükségesek ahhoz, hogy az alkotás állandó motivációt biztosítson a hősi halálra.

Természetesen ritkán fordult elő, hogy egy háborús emlékmű pszichológiai feladatát olyan egyértelműen fogalmazzák meg, hogy bármiféle ideológiakritikus elemzés fölöslegessé váljon. Wood terve csak a háború után valósult meg, mégpedig Waterlooánál, ahol Liège polgárai felállították azt a brit oroszlános piramist, ahová még ma is ezrek kirándulnak. Az akkoriban fölkínált identitás, mely a halottak példájának követésében állt, rég érvényét veszítette, Napóleon kultusza pedig befészkelte magát a *Belle Alliance* számos elsődleges és kiegészítő emlékművet felsorakoztató ikonografikus tájképébe, s mindent egybevéve kereskedelmi profitforrás lett. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Napóleon ellen folytatott háborúk politikai tapasztalata idejétmúlt, az emlékművek eredeti funkcionalitása pedig meghaladott lett.

A William Wood megfogalmazta gondolatok idejéből származik August Böckh III. Frigyes Vilmosnak szánt mondása, mellyel később a porosz alattvalók útonútfélen találkozhattak. Elsőként a szabadságharcokra emlékeztető műveken jelent meg, később – kisebb-nagyobb módosításokkal – a német birodalmat egyesítő porosz-francia háborúk emlékművein: „*Az elesettek emlékezetére, a túlélők elismerésére, a jövő nemzedékeknek követendő példaként.*”¹³ Az obeliszek, talapzatok, oszlopok, gömbök,

¹² WOOD, 1808. A kiegészítésért köszönettel tartozom Franz-Joseph Keucknak és Klaus Lankheitnak.

¹³ Ld. NIPPERDEY, 1968. 541. Ez a mondat, amely elsősorban a néphez címzett uralkodói üzenet volt, a hetvenes évek háborúi után önálló életre kelt, és a nemzet tulajdonává vált. Elsőként Schinkel berlin-kreuzbergi emlékművén jelent meg. Figyelemre méltó, hogy a későbbiekben engedélyezték a Kreuzberg beépítését, az ott álló nemzeti monumentum ellenére. A porosz legfelsőbb hivatali törvényszék híres döntése állt a háttérben, amely a beépítés ellen tiltakozó berlini rendőrségi elnökséget megfosztotta a „*közjő támogatásának és növelésének*” hatáskörétől, az általános országos jogrend II. része 17. címének 10-es paragrafusa értelmében. (N. N., 1883. 353. skk.) Az említett idézet, amely a jövő nemzedékektől is megkövetelte az áldozathozatalt, ugyanebben az évben a niederwaldi emlékmű I. Vilmos jelenlétében történő fölvatásán is elhangzott (ld. ABSHOFF, é. n. 164.). Még Hindenburg is fölhasználta ezt a mondatot a tannenbergi monumentum átadásakor, hogy ekképp nyomatékosítsa a német nép egységét a múltban, a jelenben és a jövőben is: „*Az elesettek dicsőséges emlékezetére, az élőknek komoly figyelmeztetésként, a jövő nemzedékeknek követendő*

4. kép: Johann Hinrich Martin Brekelbaum: a napóleoni háborúk emlékműve, Hamburg, 1878

5. kép: Karl Friedrich Schinkel: a waterlooi csata porosz emlékműve, Plancenoit, 1817–1818

kockák (4. kép) vagy a gótikát idéző tabernákulumok (5. kép), amelyekbe az ilyesfajta intéseket vésték, a piramishoz hasonlóan a szöveg szintjén is eltávolodnak a halál transzcendenciájának keresztényi túlvilágától. Mind a szöveg, mind a keresztényt meghaladó formanyelv annak az államnak vagy népnek a földi jövőjére utal, amelynek az ilyesfajta emlékművek révén maradandónak kell lennie.

Mindez akkor sem változott meg, amikor a 18. század utolsó harmadában a klasszicista és romantikus formai eszköztárban elburjázottak a Vilmos korabeli vagy viktoriánus elemek. 1880 körül folyamatosan emelkedni kezd azoknak a figuráknak, hősnőknek és hőroszoknak a száma, amelyek a birodalom jövőjét biztosítandó emlékművekre kerülnek, Németországban a porosz–francia, Angliában pedig a számos gyarmati háborúra emlékeztetve.

Természetes, hogy a Woodéhoz vagy a III. Frigyes Vilmoséhoz hasonló jelzőszavak az első világháború milliós nagyságrendű veszteségei után nem maradtak fenntartás nélkül idézhetők: „*a jövő nemzedéknek követendő példaként*”. Az 1918 utáni emlékművek politikai funkciója mégis megőrződik, hiszen ők is följájanlanak egyfajta identifikációt. A halottak a példaértékű magatartás megtestesítői, olyan ügyért haltak meg, amellyel a túlélőknek azonosulniuk szükséges, hogy az elesettek halála *ne legyen hiábaváló*.¹⁴ Ez mindegyik táborra érvényes, és éppen ezért nem meglepő, hogy a formai eszköztár – az ellenséges országokra jellemző néhány diakrón különbségtől eltekintve – országokon átívelően egységes marad. Az egyenruhák és sisakok megkülönböztető jelzéseit leszámítva az emlékművek motívumkészlete megdöbbentően egyforma.

példaként. Távol maradjon ettől az emlékműtől minden belső ellenségeskedés, legyen ez olyan hely, ahol mindazok kezét nyújtják egymásnak, akiket a haza iránti szeretet hajt, és akik számára a német dicsőség mindenek fölé áll.” (Vö. SEEGER, 1930. 24.) Így tehát Böckh mondata túlélte a nemzeti emlékművek stílusváltásait, ami jelzi az alkotások kínálta identifikációs ajánlat tartósságát.

¹⁴ „*Nem hiába estetek el!*” – ez a fogadkozás 1918 után gyakran elhangzott, Kolbe stralsundi háborús emlékművén is szerepel, ld. SCHARFE, 1938. 55.

Részben igaz ez a győztesek és vesztesek különálló táboraira is. Nemcsak a siker által igazolt győztesek jogosultak *eo ipso* hírnévre és dicsőségre, hanem kijár ez a veszteseknek is. Sedanban áll egy- az 1870–1871-es harcok emlékét szinte egyedül idéző – emlékmű, amely stílusát tekintve az 1871-es német győztes háborús emlékművekkel egy az egyben megegyezik (6. kép). A bátor katonát egy géniusz koszorúzza meg, és a talapzaton biztosítékként a következő felirat olvasható: „*Impavidus numero victus*”. („*Rettenthetetlenül, csak a számok [a számbeli fölény] által legyőzöttek*”). (7. kép.) Theodor Mommsen nem ismerhette a feliratot akkor, amikor 1874-ben az újlatin népekről megállapította, hogy „*győztesek és győzelmeik hiányában mámorosan ünneplik a vereségek és a dicsőségesen elesettek évfordulóit*”.¹⁵ Mommsen szerint nekünk, németeknek nem volt ehhez érzékünk. Valószínűleg félreértelmezte az akkori emlékmű-bódulat politikai funkcióját. A se-dani alkotás kétségtelenül hozzájárult a vereség morális feldolgozásához, és így, a visszájára fordított logika segítségével lehetővé tette, hogy a veszteség is a halálos áldozatokkal védett hazával való azonosulás követelményévé váljon.

6. kép: Onésyme-Aristide Croisy – Ulysse Gravigny: a sedani csata francia áldozatainak emlékműve, Sedan, 1897

7. kép: Az emlékmű felirata

¹⁵ MOMMSEN, 1905. 6.

A német emlékműtervezők 1918 után ezt a nyomvonalat követték. Még ha nem is állítottak több győzelmi angyalt, a *ver sacer* meztelen ifjai és az egyenruhában fekvő vagy gyászoló katonák fölött esetenként az ismert mottó jelent meg: „*A csataterén veretlenül*” – a jelszó ebben az átfogalmazásban olvasható Oerlinghausenben.¹⁶ Egy effajta mondás természetesen nem jelenhetett meg az egykori ellenség területén lévő temetőkből. Ebből kifolyóan az 1918 után állított monumentumoknál különös kettősség figyelhető meg a belföldi és a korábbi ellenség területén található emlékművek számára engedélyezett tematikák között, illetve a temetői feliratokban: „*Itt német katonák nyugszanak*”. Ugyanazt a halált eltérően értelmezték, az emlékezet közös terében törés keletkezett, mégpedig annak függvényében, hogy az emlékmű hol állt, és milyen nyelven beszélt. Végso soron láthatóvá vált, ami 1945 után teljesen nyilvánvaló lett: a vereség kedvez a halálra mint halálra való emlékezésnek, és kevésbé ösztönöz arra, hogy az elmúlást további jelentésekkel terhelje. Ebből is kiolvasható, hogy a hosszú nemzeti identifikációs láncolat miként ér véget. Ma-napság mind politikai és morális, mind pedig anyagi okból nem kerül sor külföldi katonai temetőkből emlékművek állítására.

Amikor főntebb arról volt szó, hogy a francia forradalom óta a háborús emlékművek motívumai – függetlenül az ellenséges táboroktól vagy kiváltó eseményektől – meglepően egységesek, akkor ebben a tényben az újkor közös vizuális ismertetőjegye is megnyilvánul. Az alkotásokat a legtöbb európai országban a nemzetállam alapításának vagy fönnttartásának nevében állították. Sokszor annyira hasonló az emlékművek formai megjelenése, hogy csak a felirat segítségével lehet értelmezni őket. Számos svájci, a világháborúk során elesett katonák számára készült alkotás teljesen azonos korabeli német emlékművekkel, részben mert egyik félnek sem volt mit ünnepelnie, részben mert a svájci acélsisak nagyon hasonlított a németre.¹⁷ Meg-egyező stílus esetén kizárólag a felirat teremthette meg a specifikus értelmet.

Másrészt olyan formai hasonlóságok is megfigyelhetők, amelyek az idő múlásával is tartják magukat, miközben országról országra vándorolnak. Az emlékmű-történelem ebben az esetben elcsúsztatott diakrón szakaszosságban jelenik meg.

¹⁶ Mommsen kollégája, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff 1918-ban zseniális latinusként ráduplázott a sedani felíratra, amikor is berlini egyetemisták számára a következő emlékfelíratot alkotta: „*Invictis Victi Victuri*”. („*A legyőzetteknek: a győztesek győzni fognak*”). A mondatban szereplő három különböző idődimenzió arra az evilági identifikációs ajánlatra utal, amely a vereséget bár elismeri, ugyanakkor az első világháború kimenetelének jövőbeli revideálását sürgeti. Esetlenebb az a szuggesztív ideológiai képlet, amelyet Seeger a Charlottenburgi Műszaki Főiskola háborús emlékművéről idéz (vö. SEEGER, 1930. 146.): „*Amikor ezren győznek le egyet / Az nem győzelem, nem dicsőség, sem tisztesség! / Későbbi korok ezt fogják mondani: / Győztes mégiscsak a német sereg volt!*” Wilamowitz posztulátumával szemben ebben az esetben a múlt történéseit is átformálja az óhajto mód használata. Vö. a Wasserkuppe-csúcson található, sassal díszített emlékmű felíratával: „*Mi halott repülő / győztesek maradtunk / kizárólag önmagunknak köszönhetően / Nép, szárnyalj újra / és győztes maradsz / önmagadnak köszönhetően csupán.*” A sorsot egyszerre megidéző és ugyanakkor annak revideálásáért könyörgő idézetek hatása nehezen mérhető. Az 1918 utáni német emlékművek formanyelve általánosságban nem teszi lehetővé, hogy egyértelműen bosszút hordozó üzenetet olvassunk ki belőlük. Hogy mégis mennyiben kedveztek e feliratok az effajta attitűdnek, az az alkotások előtt tartott megemlékezések hangnemétől függhetett. Olyan emlékműveket nem állítottak, amelyek egyértelműen a világháború újbóli megindítása ellen hangolták volna a nézőket. Vö. SCHUBERT, 1976. 211.

¹⁷ LEU, 1953.

Ahol épp győzelmet arattak a háborúskodók, ott olyan katonai győzelmi monumentumokat állítottak, melyek formakészlete – függetlenül a keletkezés időpontjától – megdöbbentően hasonló volt (8–12. kép). Stilisztikai szempontból is úgy

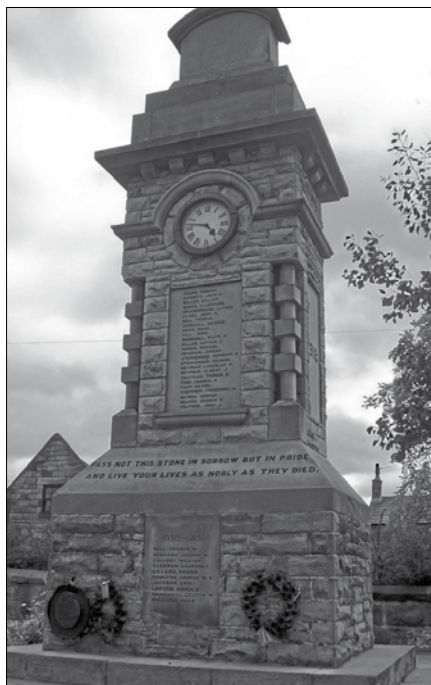

8. kép: Johannes Schilling: a 76. gyalogezred porosz–francia háborúban elesett katonáinak emlékműve, Hamburg-Eppendorf, 1877
9. kép: Jean-Antoine Injalbert: az első világháború emlékműve, Béziers, 1925

10. kép: A wörthi csata (1870. augusztus 6.) emlékművei a csatamező környékén

tűnik, mintha megállt volna az idő. Analóg, szinte teljesen megegyező alkotások diakrón sorát találjuk Németországtól (1871) Anglián (1902/1918) és Franciaországon (1918) át Oroszországig (1945). Újra és újra ugyanazok a géniuszok, hősnők, sasok és kakasok, oroszlánok, pálmafák, fáklyák, sisakok és trófeák jelennek meg. Ezek a motívumok nemcsak a győzelemre és az ehhez szükséges áldozatokra emlékeztetnek, hanem a politikai iskolázottság szemléltető példái is.

11. kép: Háborús emlékmű, Hinderwell, 1921

12. kép: Abraham Miletzky: A szovjet és az amerikai hadsereg találkozásának emlékműve, Torgau, 1946

Nyilvánvaló, hogy az európai győzelmi szimbólumok repertoárja véges. Mindez az egyes országokban olyan hasonló ízlések kialakulásához vezet, amelyek megidézhetőek maradnak, mégpedig a képzőművészet más területein tapasztalható fejlődéstől függetlenül. Ahhoz, hogy a győzelmi emlékművek diakrón sorozatának hatása állandósuljon, feltételezendő egyfajta politikai fogékonyság, amely az elmúlt százötven évben relatíve homogén maradt.

Összességében a győzelmi monumentumok nyilván megkönnyítik az általuk sugalmazott identifikációt. Az ellenség legfeljebb mint a legyőzött fél jelenik meg, akinek a veresége legtöbbször allegorikus attribútumokba vagy verbális közhelyekbe öltöztetve kerül ábrázolásra. Még a hozzátartozók halálát is elnyeli a győzelem: „*Death is swallowed up by Victory.*” („*A halált elnyeli a győzelem.*”) A korinthusiakhoz írt levél (1Kor 15,54) ezen szavai olvashatók 1918 után brit közösségek győzelmi emlékművein,¹⁸ s eközben a nemzeti és a Pál apostol-féle olvasat immár felbonthatatlan frigyre lép egymással.

A háborús emlékművek széles körű formális hasonlóságától függetlenül létezik egy sor nemzeti sajátosság is, hiszen a legtöbb alkotás a speciális (nemzeti) identitás érzetének megteremtésére szintén hivatott volt. Bár formai eszköztárunkban csekély a megkülönböztető kritériumok száma, annál hatásosabbá válhatnak a kitüntetett használat és a statisztikai gyakoriság révén. Szembeötlő, hogy Franciaországban nem csak Jeanne d’Arc tűnik föl gyakran egyaránt férfi és női szimbólumként, ami a testes Germániák vagy Baváriák esetében alig fordul elő. Franciaország az első világháború után még egy lépéssel továbbmegy: itt kőbe vésik vagy ércbe öntik, és

13. kép: Émile Peynot: Háborús emlékmű, Saint-Mihiel, 1925

¹⁸ Egy skóciai település, Ancrum háborús emlékművének felirata.

14. kép: Louis Failla – Paul Auban: Háborús emlékmű, Péronne, 1925

a talapzatokra emelik a családi sorsot (13. kép), az elhagyott asszonyt (14. kép), az özvegyeket és az árvákat, a gyászolókat és az elesettek szüleit is. Hasonló ábrázolások, amelyek a háború következményeit egészen az otthonig követik, ismereteim szerint Németországban kevésbé gyakoriak (15. kép)¹⁹ és kevésbé reprezentatívak, s legfeljebb „elbeszélő” domborműveken fordulnak elő.

15. kép: Curt Liebich: az első világháború emlékműve, Schapbach, 1928

¹⁹ Az özvegyek és árvák németországi motívumai kapcsán ld. SEEGER, 1930. 78., 125., 202. skk., 209. sk., 247.

Természetesen – és ez igaz minden országra – különféle társadalmi és politikai csoportok használják az emlékműveket. Ezeken keresztül saját hagyományukról akarnak megbizonyosodni, miközben kizárólagos igényt tartanak a múltban bekövetkezett halál értelmének meghatározására. Jó példa erre a douaumont-i erődnél található, egy kripta és egy bunker keverékeként megjelenő szürke csontház, amely a katolikus egyház hagiografikus hagyományát folytatva az elesett katonák számára képi formában biztosítja a mennybemenetelt. Ezzel szemben – és a városvezetés által állítottatott monumentumtól is eltérően – a republikánus hagyomány szolgálatában áll az a hatalmas, erődítményszerű történelmi emlékmű Verdun városában, amely áthatolhatatlan falként ábrázolja a katonákat.

Végtelenül ellentmondások azok az identitások, amelyeket a nagy belga emlékművek kínálnak föl. Fű és moha növi be a Liège-nél az első világháború emlékezetére vallon stílusban megépített – templom, torony és fölvonulási tér kombinációjából álló – emlékművet, amelyet nyilvánvalóan már nem ápolnak az állami kultusz részeként (16. kép). Épp ennek ellenkezőjéről beszélhetünk a dixmuideni emlékmű kapcsán, amelyet – miután a vallonok felrobbantották a második világháborút követően – 1965-ben jóval nagyobb méretben építettek újra (17. kép). A flamandok szívós kitartással érték el, hogy emlékművük ne csak nemzeti identitásukat jelenítse meg,

16. kép: Joseph Smolderen:
Mémorial Interallié, Liège, 1928–1937

17. kép: Robert Van Averbek: a második
Yser-torony, Dixmuide, 1965

hanem a pacifizmus zálogaként a világ minden kisebbségére emlékeztetve egyesítse őket. Olyan identifikációs ajánlatról van szó, amely túllép a nemzetállami határokon, és lehetővé teszi a kultusz első világháborún túlmutató továbbfejlődését.²⁰

Fordított eset, hogy 1945 orosz győzteseit Kelet-Németországban fölszabadítóként ábrázolták, s ezért a második világháborúban elesett német katonákra csak *per negationem* lehetséges emlékezni. E példa alapján egyértelművé válik a háborús emlékművek kettős funkciója: a győztesek történetét úgy kell folytatni, hogy a legyőzöttek védelmezőivé váljanak, a vesztesek korábbi státusza pedig feledésbe merüljön. Ennek szélsőséges megnyilvánulását látjuk a buchenwaldi koncentrációs tábor Cremer tervezte központi emlékművén (18. kép), amely a túlélést és nem a tömeghalált tematizálja.²¹ A túlélők között a Kommunista Párt tagjai vannak többségben, miközben a többiek, a szám szerinti többségben lévő rabok a sarokba szorultak. Az alkotáson a túlélők közti egyenlőtlenség dominál a fölött a halottak közti egyenlőség fölött, melyről a tábor egész létesítménye tanúskodik. Az elmúlt halál teljességgel annak a győzelemnek a függvényévé válik, amely egyfajta történelmi szemellenző segítségével lesz tartós. Itt éppen ezért a másik tudatos kirekesztéséről, eltakarásáról, elhallgatásáról van szó; olyan eljárás ez, amelyhez többé-kevésbé minden győzelmi háborús emlékmű tartja magát.

18. kép: Fritz Cremer: a koncentrációs tábor emlékműve, Buchenwald, 1954–1958

Az amerikai emlékművek elsősorban azzal tűnnek ki, hogy fényesre csiszolták őket, és drága alapanyagokból készültek; ezen a ponton térnek el más államok emlékműveitől, és ezért hasonlítanak leginkább az 1918 után készült brit alkotásokhoz.²²

²⁰ Vö. *IJzerbedevaarten*, é. n. [Az IJzerbedevaart egy flamand zarándoklat Diksmuide városában, amely minden évben az első világháború áldozataira emlékezik, ugyanakkor a flamand függetlenségi mozgalom tüntetése is – H. H.]

²¹ A „látogatókat politikai tartásra ösztönző” emlékmű keletkezéstörténetéhez ld. VOLKER, 1970. 11. skk. Továbbá az emlékmű-politika egészéhez: MIETHE, 1974.

²² Az 1918 utáni nagy-britanniai fejleményekhez ld. WARE, 1937.; valamint újabban HOMBERGER, 1976.

Tartalmukat tekintve kriptákban és megemlékezési csarnokokban (19. kép), márványtáblákba vésve mutatják be, hogy az elmúlt harc – a manicheus hagyomány szellemében – csakis a jó küzdelme volt a gonosszal. Ezekről a győzelmi emlékművekről hiányzik a látható ellenség; az ellenfél eltűnik a fekete szín által jelölt semmi-
ben, amelyet a győzteseket jelképező arany kiszorít és túlragyog.

19. kép: Reinhard, Hofmeister & Walquist: a második világháborúban elesett amerikai katonák temetője, Neuville-en-Condroz, 1962

Kimerítőnek tartom e nemzeti különbségeket bemutató példákat, amelyek az egyes népek számára – a közös és véges formakészlet dacára – szükséges mértékben teszik lehetővé az identifikációt.

Ugyanakkor természetesen nem tagadhatjuk, hogy az emlékművek mindenféle nemzeti különbözőség, valamint győzelemre vagy éppen vereségre emlékeztető témájuk ellenére nem merülnek ki politikai funkcionalitásukban. Még ha elsődlegesen az adott csoport identitását megalapozó, valami érdekében elszenvedett halált tematizálják is, a halál mindig önmagában véve is jelen van.

Összességében viszont feltűnő, hogy az emlékművekről hiányzik a haldoklás. Bár hivatkozhatunk az elmúlás pasztikus ábrázolását kifogásoló ellenérvekre, mégis számos alkotás esetében sejthető, hogy a „meghalni valamiért” és a „meg kell halni” parancsszavak emlékezete stilisztikai önkorlátozást kényszerít ki. A katona halálára mindig készen áll egy átfogó, az egyedi véget meghaladó legitimáció, még ha az emlékművek ritkán vagy egyáltalán nem is ábrázolják a haldoklást. A halál túlnyomórészt megszépül, de nem az egyes ember, hanem sokak halálaként, amely valamilyen politikai funkcionalitás részeként jelenik meg. Ennyien vonultak csatába, ennyien nem tértek haza – így szól az a stilizált felirat, amelyet 1918 után szívesen használtak Németországban, elsősorban ezredek számára készült emlékműveken, amelyek a háborús emléken túl a katonai identitás fönntartását is szolgálták.

De mit fojtottak el ezek a folyamatosság megteremtésére irányuló és az utókorra erősen ható törekvések szemben azzal a spontán gyásszal, amelyet a hozzátartozók emlékezete őriz a gyermek, az apa, a férj elvesztése miatt? A halál még mindig az egyes ember halála is marad, azé, akit a túlélők siratnak. Emiatt jöhetnek létre olyan

20. kép: Käthe Kollwitz: Gyászoló szülők, Diksmuide-Vladsló, 1914–1932

emlékművek, mint Käthe Kollwitzé (20. kép), aki Langemarknál vesztette el a fiát, és aki ettől a ponttól kezdve – a háború kimenetelétől függetlenül is – a vesztesek közé tartozott. Majdnem húsz évig tartó szemlélődés és munka során készítette el azt az emlékművet,²³ amelynek üzenete nem évtűlt el a létrejöttét kiváltó eseménnyel együtt, mivel a túlélést a halálra való tekintettel, nem pedig a „meghalni valamiért” szemszögéből tematizálta.

IV. A halál demokratizálódása

Amikor az újkor kezdetén – amely itt nem történelmi korszakként, hanem újfajta idők megtapasztalásaként értendő – megjelent a jövő előharcosairól megemlékező háborús emlékművek iránti igény, akkor fogalmazta meg Goethe *A modern szobrásszal szembeni követelményeket*. Rámutatott a korábbi emlékművek meggyőző erejére: ezek egyértelmű állásfoglalásra készíthették a szemlélőt a frontok és ellenfelek pozíciója alapján. A látvány, ahogy egy keresztény legyőz egy törököt, csak még inkább fölerősíthette a rabszolgatartókkal szemben táplált jogos gyűlöletet. Bonyolultabbá válik a helyzet a modernségben, a mai Európában, amikor is a szembenállások kiváltói ipari és kereskedelmi érdekek, miközben a vallás és a szokások azonossága aligha kérdőjelezhető meg. Goethe szerint ha az egyenruhás ellenfelek

²³ KOLLWITZ, 1948. 56–108. Itt olvashatók az 1914 decembere és 1932 augusztusa közötti naplóbejegyzések, amelyek az emlékmű létrejöttét az első koncepciótól kezdve annak berlini és brüsszeli fölállításáig dokumentálják. Käthe Kollwitz anélkül, hogy hinne a halhatatlanságban, szoros szellemi kapcsolatban él elesett fiával. Ez a belső összeolvadás az oka annak, hogy Käthe Kollwitz lemond eredeti tervéről, mely szerint a fiát örökítette volna meg. Az idő előtti halál a téma, mely a szülőket – mindenféle kiegészítő elem nélkül – magányra kárhoztatja.

– mint például a franciák és a németek – egymástól alig megkülönböztethetők, a harcoló felek ábrázolása már nem elegendő az egyértelmű mondanivaló megfogalmazásához. Ruházat nélkül – márpedig a szobrásznak kétségtelenül jogában állt a harcosok efféle ábrázolása – „mindkét fél teljesen egyforma lenne: tetszetős alakok lennének, akik egymás életét kioltják, s újra meg újra láthatnók Eteoklész és Polüineikész végzetes összecsapását, melyet csupán a fúriák jelenléte tehet érthetővé”.²⁴

Goethe politikai távolságot tartva mutat rá az ellenfelek erkölcsének egyezésére és ökonómiai konfliktusai azonosságára. Olyan értelmezésről van szó, amely 1815 után mind az ünneplő győztesek, mind a lesújtott vesztesek számára nehezen volt elfogadható. Az emlékművek alapítói nem azt a történelmi-strukturális közösséget akarták felidézni, amelyet az Erinnuszok képviselnek. A cél a belső közösség volt, a nemzeti hegemonia, amely a többieket kizárja. Az alkotások formai eszköztárának analógiája mégis azt mutatja, mennyire határokon átívelő az általuk követett minta.

Az ellenfelek halál előtti egyenlősége olyan motívum volt, amely egyre inkább háttérbe szorult. A porosz–francia háborúk idején – mint például 1866-ban Kissin-gennél – még készültek a Berlin és Bécs között kettészakadt délnémet térségben olyan emlékművek, amelyek mindkét tábor emlékezetére felszólítottak. Németek és franciák közös sírhelyei szintén gyakoriak voltak az 1870–1871-es harcmezőkön. Német és francia csapatok közösen helyezték át a Metz térségében elesett francia katonák holttestét. II. Vilmos 1916-ban Saint-Quentinél olyan emlékművet állíttatott, amely előterében két bronzból készült ifjú az ellenfél táborát szimbolizálja. Az alkotás azt a temetőt zárta le, melyben közösen letek végső nyugalomra a két oldal elesett harcosai. 1918 után a francia holttesteket német katonákéra cserélték ki, akik azóta francia földben nyugszanak. Közös temetésre már csak ritkán került sor. 1945 után a halottak szétválasztása általánosan elfogadott volt – a német területen elesett amerikai katonákat maradéktalanul exhumálták.

A szembenálló táborokhoz tartozó halottak szétválasztásának irányába mutató tendencia figyelhető meg. Az ellenségeskedésnek a síron túl is meg kell maradnia annak érdekében, hogy a saját ügy identitása ne kerüljön veszélybe. A halál előtti egyenlőség érvényét veszti a nemzeti homogenitást védő egyenlőséggel szemben: az élők és túlélők mint mindenkori politikai csoportosulás egységességéről van szó. A monumentumokat politikai közösségek állítják, amelyek egyúttal elhatárolják magukat a többiektől. Éppen ezért hajlik az emlékmű funkcionálizálódása a rousseau-i értelemben vett *religion civile* felé, s járul hozzá a demokratikus legitimitás megteremtéséhez. Az alkotások által lesznek a halottak a haza számára egyenlők, befelé, de nem kifelé. A háborús emlékművek nemzetállami megalapozottsága miatt változik meg az individuumok státusza a rendi múlthoz képest.

Győztes tábornokok emlékművei még a hierarchikus hagyományt folytatják: a vezér ellenfél okozta halála nem előfeltétel – ez alól kivétel Scharnhorst emlékműve. Életben maradt tábornokoknak is kijár az emlékmű, példa erre a porosz katonai tradícióban Blücher vagy Moltke, a hagiográfiai hagyomány szerint ábrázolt Maistre Notre-Dame-de-Lorette-nél (21. kép) vagy a republikánus pátosz nyelvén megjelenített Kellermann, illetve a monumentális hadvezérként szereplő Patton

²⁴ Rajnai László és Rónay György fordítása. GOETHE, 1980. 163. sk. A szöveg 1817-ben íródott a rostocki Blücher-emlékmű alapítása kapcsán, melynek kivitelezését Goethe is megpályázta.

21. kép: Max Blondat: Maistre generális és a 21. hadtest emlékműve, Ablain-Saint-Nazaire, Notre-Dame-de-Lorette nemzeti sírkert, 1927

generális. Az egalitárius tendencia közismert módon nem szünteti meg a vezérkultuszt, amely a rendi katonai hagyományban gyökerezik, és az egyszemélyes hősi monumentumok sokaságában nyilvánul meg.²⁵

Ami valóban újszerű, az a rendi hierarchia föloldása annak érdekében, hogy nyilvánvalóvá váljon a katonahalál rangtól függetlenített, azonos értéke. A keletporosz helytartósági kormányzó von Schön ekképp gúnyolódott egy Bülow tábornoknak készült emlékművön: szerinte jobb lett volna azt a közkatonát megörökíteni, aki a visszavonulást fújó tábornoknak odakiáltotta, hogy „nyasgem”.²⁶

Schön az általános honvédelem nevében kifogásolta a vezérkari emlékműveket. Az a republikánus szenvedély hajtotta, amely forradalmi példaképeket idézett meg a porosz–francia hadjáratok idején. Már 1798-ban elkészült egy monarchiaellenes

²⁵ Feltűnő, hogy az angolok 1918 után Londonban nem állítottak több emlékművet egyes személyek számára. 1928-ban Londonban 235 szobor, emlékcarnok, tábla és katonai emlékmű volt, melyek közül csak kettő származott az 1800-as évek előtti korszakból. 149 alkotás civilek tetteire, 86 pedig katonai eredményekre emlékeztetett. A katonai emlékművek közül csak 22 (=26%) készült személyek számára, és ezek mindegyike az első világháború előtti időszakból származik. Vö. COOPER, 1928.

²⁶ RÜHL, 1902. 600. Schön Stägemannhoz 1822. augusztus 30-án írt levelében ezt is kérdezi: „a királyok minden egyes barátjának kijár az emlékoszlop, hol a határ? [...] Bár építettünk volna egy német székesegyházat, akkor ma minden másképp nézne ki!” Schön sok kortársával együtt egy nemzeti emlékművet szorgalmazott, mely mellett keresztény-humanista érvekkel állt ki: „Szobrok – a keresztény világban pogány szokásként – csak akkor tűrhetők meg köztereken, ha ideálokat képviselnek. 500-1000 évenként egy új megengedett, Luther, és azóta senki más.” (Schön Stägemannhoz 1822. július 10-én írt levele.) Vö. BOOCKMANN, 1972.

alkotástervezet a német császárnak és a porosz királynak szóló ajánlással, melynek feliratát a következő mondat zárta: „A gyászoló haza gondterhelt köszönete! Mindazoknak, akik neve nem szerepel ezen az oszlopon.”²⁷

Szatirikus bizonyítéka ez annak, ahogy az ez idáig névtelenek jelzik emlékműre való igényüket. Kétségtelen, hogy a háborús halottak politikai emlékműkultusza a monarchikus-rendi hagyományhoz kapcsolódik, amelyet meghatározott módon folytat, ugyanakkor át is rendez. A folyamat során egyenlőségjel kerül valamennyi háborús halott közé mind a sírhelyek, mind pedig a monumentumok esetében. Ezek egymással összefonódnak, habár az emlékműhöz való jog a saját végső nyughelyre való jogosultság előzménye.²⁸ További okfejtésem során a sírhelyeket és emlékműveket együtt tárgyalom.

A monarchistától a népi emlékműhöz vezető folyamat – a keverékformákat, amelyek ennek során létrejöttek, Nipperdey alaposan elemezte²⁹ – megfeleltethető a politikailag motivált sírkertek növekvő számának. Összefoglalva megállapítható, hogy a reprezentatív vezérsír először is kiegészül a reprezentatív katonai sírral, amely később kiszorítja az előbbit. A fölszentelt sírhely egyértelmű módon fejezi ki a politikai közösség irányítóinak – a dinasztianak, majd az alapítandó nemzetnek – az identitását. Nemcsak az élők szállnak síkra a halottakért – mint az emlékmű esetében –, a halottaknak is helyt kell állniuk az élőkért. A sírok elrendezése, az emlékmű és a hozzárendelt kultusz határozza meg, mely életnek van politikai jelentősége.

Mégis leginkább az irodalom segítségével bizonyítható, mennyire igaz mind a harcosok sírhelyeire, mind pedig a katonák emlékműhöz való jogára, hogy létrejöttüket valamilyen forradalmi, elsősorban a rendi-monarchista hagyomány ellen irányuló impulzusnak köszönhetik.

Az első kritikus hangok a 18. század vége felé a fejedelmi kriptákat illették, amelyekkel – mint identitásteremtő helyekkel – a katonai temetők és a háborús ligetek kezdtek versengeni, amíg – immár a nemzeti reprezentáció szimbólumaiként – nem szorították ki őket teljesen. Klopstock számára, aki a polgári emlékműkultusz egyik megalapítója volt, nem a születési státusz számított, hanem csakis az érdem: „Elsősültségi jog a halhatatlansághoz / Igazságtalanság az utódok szemében. Amint a történelem / Elvégi feladatát: hallgatás révén temeti el és nem állítja / ki többé múmiaként a királyokat. / Haláluk után ugyanazok, mint mi vagyunk. / Ha nevük mégis fönnyarad: megmentőjük az érdem, / Nem a korona: hiszen / az leesett a haldokló fejről.”³⁰ Keserűen és keresztény-forradalmi pátosszal, gyűlölettel telve és gúnyosan fordul Schubart a fejedelmi kripták ellen, amelyeket a forradalom idején Saint-Denis-ben kifosztottak: „Ott fekszenek a büszke fejedelmek romjai, / Egykor e világ bálványai!”³¹

A fejedelmi kripták politikai funkciója ugyanakkor megmaradt, és demokratikus használatra lelt. A később a polgárháborúban elesett harcosok számára készült sírhelyek és monumentumok az új legitimációs igények szolgálatába álltak. Béranger 1830-ban szent helyet követelt az elesett barikádharcosok számára: „Koszorúzzátok

²⁷ A rastadti békeemlékműre szánt felirat 1798-ból, forrás: *Kameleon*, 1798. 54.

²⁸ A katonák egyesével történő eltemetésének korai példája 1813-ból származik a Ziller-völgy és az Óriás-hegység térségéből. Ld. JESSEN, 1917. 155.

²⁹ NIPPERDEY, 1968. Főként 533–546.

³⁰ KLOPSTOCK, 1826. 37.

³¹ SCHUBART, é. n. 19–21.

meg júliusi napjaink sírjait / Ti büntelen gyermekek, ápoljátok a szent hagyományt; / Ide virágokat, pálmaágakat erre a díszkoporsóra, / Miként a népek egykor királyjai, most festői is vannak.”³² – Brüsszelben a place des Martyres-on tettek eleget e követelésnek, miközben Berlinben az 1848-as forradalom elbukása után „a temetkezési bizottság központi választmányának felhívása” a márciusi eseményekért feledésbe merült.³³ Ehelyett az életüket veszítő kormánypárti csapatok számára állítottak emlékművet – mint ahogy Rastattban is.

Amennyiben a politikai halotti kultusz összekapcsolódik a létrehozott háborús emlékművekkel, akkor a mindenkori győztesek rendelkezhetnek felettük mindaddig, amíg nem veszítik el a hatalomgyakorlás lehetőségét. Azonban a forradalom óta a változó politikai táboroktól függetlenül is érvényes minden katonai emlékműre az egyenlőség követelménye. Ugyanaz a vizuális ismertetőjegy ível különböző alkotmányformákon át. A halál demokratizálódásának utolsó állomása a „névtelen katona” síremléke – egy mindenkéért. Szerepeljen itt néhány képi dokumentum, amely az ehhez vezető utat fölvezet.

1815-től 1918-ig az elesettek egyenlősége, függetlenül a halálukkor viselt katonai rangtól vagy szerepkörtől, egyre inkább a megemlékezés része. Waterloonál a hannoveri tisztek még olyan emlékművet állítottak, amely csak a rangjukbeliekre emlékeztetett, az elesett altisztekre és katonákra viszont nem. Ez azonban kivételes eset. Általánosan elterjed ezredek és települések emlékművein, kiváltképp a porosz–francia háborúk után, hogy tisztek, altisztek és legénység ugyan elkülönített csoportokban, de egyazon talapzaton jelennek meg. Az egyenlőség hangsúlyozásának gyakori stiláris eszköze, hogy a közönséges katonát egy tiszt reprezentálja. Poznańban 1866 után négy katona testére négy tábornok portréja került (22. kép), vagy Navarinnál támadó katonaként jelenik meg Gouraud tábornok és Roosevelt hadnagyként elesett unokaöccse (23. kép). A magasabb rangúak így veszik ki részüket a közös dicsőségből, melyet ugyanakkor példamutatón képviselnek is.

22. kép: Az 5. porosz hadtest náchodi csatában (1866. június 27.) elesett katonáinak emlékműve, Poznań, 1870

23. kép: Maxime Real del Sarte: az antant hatalmak áldozatainak csontháza és emlékműve, Navarin, 1923–1924

³² BÉRANGER, 1907.

³³ WOLFF, 1898.

A háborús temetőekben viszont abszolút egyenlőséget vezetnek be. A szabály, mely szerint tiszteket egyenként temetnek el, általános érvényt nyer. Az amerikai polgárháborúban elsőként az északi államok foglalták törvénybe, hogy minden katonának kijár a saját sír és sírkő, még ha a déli államok katonáinak hozzátartozói eleinte nem is vehettek részt a megemlékezéseken.³⁴ Ezt a demokratikus normát általános érvénnyel az első világháborúban először az antant-, később a központi hatalmak is bevezették és betartották. A tisztességes temetéshez való individuális jog időközben a nemzetközi jog része lett³⁵ anélkül, hogy Oroszország csatlakozott volna ehhez a jogszabályhoz – mégpedig olyan indokokkal, melyek ideológiai és realiztikus elemei nehezen megkülönböztethetők.

Persze ugyanabban a pillanatban, amikor a minden katona emlékezetét individuálisan biztosító demokratikus szabály érvénybe lépett, tarthatatlanná is vált. Hiszen a halottakat, melyek mindegyikének kijárt a saját sír, sokszor képtelenség volt megtalálni vagy azonosítani. Az 1916-os somme-i csatában német oldalról az elesettek közül 72 000 személyazonossága volt megállapítható, míg 86 000 az eltűntek vagy azok száma, akiknek a holtteste felismerhetetlen volt. Flandriában vagy épp Verdunnél a front mindkét oldalán hasonló az arányok. A pusztító technikai eszközök olyannyira tökéletesek voltak, hogy a halottakat a törvény által előírt módon megkeresni vagy eltemetni immár nem volt lehetséges. Az egyéneket elnyelte a tömeghalál. Ez a tény kétféle választ eredményezett, melyek az emlékművekben fejeződnek ki.

Először is a halál helyszíneit egyszerűen emlékhellyé változtatták úgy, hogy minden ugyanabban az állapotban maradt, ahogy a fegyverszünet időpontjában kinézett. Az ypres-i 60-as magaslat csatamezőből lett temetővé, mivel a nagyjából 8000 egymás ellen harcoló fél, miután néhány holdnyi földterületen fizikailag megsemmisítette egymást, fellelhetetlen volt. Ugyan ironikus csavarral, de beteljesedett Giraud-nak a francia forradalomból származó posztulátuma: Giraud olyan párizsi temetői gyakorlatot kívánt bevezetni, amely értelmében a halottak elmeszesedett csontjai medálokba vagy oszlopokba kerültek volna, így a halott saját emlékművévé válhatott.³⁶ Ez az evilági, földi örökkévalóságot szorgalmazó követelés, sírhely és holttest azonossága – amely a 18. században még minden biztonnal mágikus töltettel is rendelkezett – az első világháború során valósult meg. A douaumont-i erődnél megfulladt 700 német katonát befalazták: a fal az ő síremlékük. Az eljárás megismétlődött a légi háború idején 1939–1945 között, mivel a bomba mindenkit eltalálhatott korra és nemre való tekintet nélkül.

Másrészt viszont hatalmas emlékműveket állítottak, mint ahogy az Ypres, Vimy (24. kép), Thiepval vagy Navarin példáján látható, hogy csak néhányat említsünk. Ezekbe az alkotásokba minden elesett nevét bevésték, mindenkiét, akinek nem juthatott sírhely, de neve nem merülhetett feledésbe: „*Their name liveth for evermore*”

³⁴ DEBUS, 1958.

³⁵ Vö. a német-orosz (1918. március 3.), illetve a német-ukrán (1918. február 9.) kiegészítő szerződések, valamint a versailles-i szerződés 225., 226. cikkelyét és a többi Párizs környéki szerződés vonatkozó cikkelyeit. Összefoglalóan ld. NEUMANN, 1926. A legfrissebb, 1965. július 1-jén elfogadott idevonatkozó törvény, a „*sírtörvény*”, a „*háború, illetve zsarnokság áldozatainak sírfenntartásáról*” szól (*Bundesgesetzblatt*, 1965. július 8.). Vö. továbbá a Nyugat-Németország, Nagy-Britannia, a Nemzetközösség és Franciaország között 1956. március 5-én kötött megállapodást (*Bundesgesetzblatt*, 1957. június 13.).

³⁶ MESSERER, 1963.; KEUCK, 1974. 57–67.

24. kép: Walter Seymour Allward: az első világháború kanadai áldozatainak emlékműve, Vimy, 1936

(„Nevük örökké él”), ahogy azt a Kiplingtől származó mondás tartja, mely minden brit temető oltárasztalán földi halhatatlansággal kecsegtet.

Így lett a 19. század monumentális győzelmi emlékműtípusából halotti emlékmű. Az állampolgárok, akik korábban a győzelmi emlékmű által saját identitásukat biztosították, most minden egyes halotról megemlékeztek, hogy – Rousseau képével élve – a *volonté de tous volonté générale*-lá váljon. Ehhez kapcsolódik még a senki által el nem kerülhető végítélet hajdan keresztény metaforája, amely most a végzettel kiegészülve földi örökkévalóságot biztosít.

Talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy majdnem mindegyik első világháborús emlékmű a tehetetlenség érzetét pátosszal kompenzálja. Százezrek halála néhány négyzetkilométernyi csatamezőn indoklásért kiáltott, ami meghaladott képpekkel és fogalmakkal nem volt lehetséges. A folyamatosság vagy identitás fönn tartásának vágya kudarcra volt ítélve, hiszen mindezt darabokra szakította a halál. Nagy-Britanniában található néhány alkotás, mely a régi halotti szimbolikát folytatja: egy óra – amely lehet napóra vagy elektronikus is – a katonák halálát megidézve általánosságban emlékeztet a halálra. Ez az emlékmű visszavonja a régi identitás-elemet, megpróbál egy újat előidézni, ahogy arról – például Hinderwellben (11. kép) – a kiegészítő felirat is tanúskodik: „*Pass not this stone in sorrow but in pride / And live your lives as nobly as they died.*” („Ne bánkódva, hanem büszkén menjetek el e kő mellett / Oly nemesen éljétek életeteket, ahogy ők meghaltak.”)

A második világháború az emlékművek ikonográfiájában olyan változást hozott, amely a politikai érzékenységet is áthangolta. Bár még új az a gyakorlat, hogy az alkotásokat a halottak nevét felsoroló táblákkal egészítik ki az 1939–1945 közötti időszakból, mégis általánosan elfogadták, sőt, a francia állam el is rendelte, hiszen az

újrakezdést kizárólagosan ellenállási emlékművekkel akarták jelölni. Még a legtöbb orosz emlékművet, illetve a *résistance* franciaországi és belgiumi monumentumait meghatározó hősi realizmus stíluselemei is alig különböztethetők meg formanyelvüket tekintve a hivatalos nemzetiszocialista művészettől. Ezt a hasonlóságot néhány olyan újítás haladja meg, amely tudatosan lemond arról, hogy az elmúlt halál értelmével való politikai vagy társadalmi identifikációra szólítson föl.

A nemcsak az élőket, hanem a holttesteket is elpusztító légi háború, de még inkább a német koncentrációs táborok eredményezték, hogy a háborús és győzelmi emlékművek régi formai eszköztára feledésbe merült. Azok az áldozatok, akik értelmetlenségre ítéltettek, legfeljebb – ha egyáltalán – egy negatív emlékművet követelhettek meg.

Egy bajor faluban a halottat három bazalttömb között kialakított üres tér szimbolizálja (25. kép). – Rotterdamban Zadkine műve az emberi test elpusztítását egyszerre kétségbeesésként és vádként ábrázolja, még ha a haldokló segítséget kereső gesztikulációja meg is hagy egy utolsó reménysugarat. – Hosszú azoknak az emlékműveknek a sora, amelyeknek nincs konkrét tárgya, és még az emberi testet is nélkülözik (26. kép).³⁷ Amennyiben ezeknek az emlékműveknek még van egyáltalán politikai funkciója, akkor az nem más, mint hogy saját jelentésüket kérdésként teszik föl anélkül, hogy képi választ sugalmaznának érzéki módon. A feltámadás formanyelvét ugyanakkor természetesen szívesen megtartják, habár Max Imdahl szerint már nem a feltámadás metaforájáról van szó, hanem pusztán ennek a metaforának a metaforájáról.

25. kép: A második világháború emlékműve, Zell (Bajorország)

³⁷ MITTIG, 1972.; CLARENBACH, 1969.

26. kép: Adam Haupt: a koncentrációs tábor emlékműve, Treblinka, 1964

Végül pedig a vietnámi háború idején Kienholz megalkotta az ellenemlékművet, az arlingtoni győzelmi emlékmű paródiáját. Egy hétköznapi jelenetet épített föl, amelybe beleállított egy hordozható háborús emlékművet. Emellett egy tábla található, melyre – az éppen aktuális – háború halottainak számát kell fölírni krétával. Azért krétával, hogy a halálról való megfélemezés ne az emlékműnek, hanem az emlékezést megtagadó embereknek legyen felróható.³⁸ Bár nem mindenütt és állandó jelleggel, de így erősödött meg a nyugati világban az a tendencia, hogy a háborúban vagy polgárháborúban elszenvedett halált ne válaszként, hanem kérdésként ábrázolják; az alkotás nem értelemalkotó, hanem pusztán értelemalkotásra sarkalló mozzanatként jelenik meg. Ami marad, az a halottak önmagukkal való azonossága, amelynek emlékművön történő ábrázolása kifejezhetetlen a politikai érzékenység formanyelvével.

V. Zárógondolatok

Az európai háborús emlékművek története éppúgy tanúskodik az újkor vizuális ismertetőjegyéről, mint egy bizonyos tapasztalat vizuális megváltozásáról. Utal a társadalmi, illetve politikai érzékenységre, melynek szintén saját története van, és amely mind produktív, mind receptív módon hatott az alkotások nyelvezetére.

A fölkínált politikai-társadalmi értelem és képi megjelenése közötti kapcsolatot az emlékművek formanyelve biztosítja, ez hivatott megszólítani a néző érzékenységét. A forma – csakúgy, mint az érzékenység – történelmi változásoknak alávetett, ám szemmel láthatóan eltérő időbeli ritmusban módosul. Ezért az alkotások által előhívandó identitások elmosódnak: részben mivel a fölkínált formanyelv az érzéki

³⁸ RONTE, 1971. 49–59.

befogadás számára már nem értelmezhető, részben mert az egykor megalkotott formák elkezdene új nyelven beszélni, nem azon, amelyet alapítói nekik szántak. Más művészeti alkotásokhoz hasonlóan az emlékművek is többletjelentéseket hordozhatnak, amelyek függetlenek a mű eredeti rendeltetésétől. Ezért van az, hogy számos monumentum eredeti jelentése feliratok vagy tapasztalati úton beazonosítható jelzések nélkül hozzáférhetetlen.

A francia forradalom óta formálódó történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a háborús emlékművek az őket állítató generáció kihalásával együtt veszítenek szenvedélyességükből. Az elmúlt század számos monumentumát nemcsak kívülről vonja be patina, feledésbe is merültek. Még ha ápolják is őket, vagy elzarándokolnak hozzájuk, ritkán fordul elő, hogy mindez politikai értelmük föllevenítésének céljából történjen. Az 1918-ban győztes országok november 11-i fegyverszüneti ünnepségeinek látogatottsága évről évre csökken. A régi háborús emlékműveket³⁹ övező politikai kultusz az egykori túlélők életével együtt múlik el. Ez a jelenség visszavezethető a generációk természetes lecserélődésére anélkül, hogy a rohanó modern életet tennék felelőssé. Egy adott nemzedék politikai tapasztalatai vagy üzenetei nehezen örökíthetők tovább az adott generáció kihalását követően; ehhez társadalmi intézmények szükségesek. Úgy tűnik, hogy az emlékmű, amely a halálon túlmenően felelős az érzéki közvetítésért, önmagában nem teljesítheti ezt a feladatot. Az üzenet tudatos befogadására van szükség.

Ebből kifolyóan vannak kivételek is, kiváltképp ott, ahol nemzeti emlékművekről van szó, melyek gondozását a mindenkori politikai közösség vállalta magára. Ebben az esetben továbbélhetnek az emlékműhöz kapcsolódó kultikus szokások.

Az emlékműrombolások mutathatják meg, hogy felirataik és ismertetőjegyeik meddig képesek hatni az utódokra. A rombolásra legtöbbször még az alapító generáció idején sor kerül, amikor is e nemzedék még közvetlen politikai ellenfélként támadható. A franciák 1918-ban, egy fél évszázad távlatából, megengedhették maguknak, hogy az elzász-lotharingiai 1870–1871-es német háborús emlékműveket érintetlenül hagyják – immár mint a legyőzöttek halotti monumentumát. Az emlékművek lerombolására akkor kerül sor, ha azok veszélyforrást jelentenek, és egy még életben lévő hagyomány eltörlése a cél. Így történt ez a következő esetekben is: Celle (1866) csak 1869-ig állt, az 1918-as düsseldorfi és az 1920-as weimari emlékművet 1933-ban rombolták le, Luxemburgban vagy épp Compiègne-ben az 1918-as emlékmű 1940-ig volt látható, Németországban pedig az 1918-as alkotásokat sok helyütt a második világháború után döntötték le. Mindegyik esetben politikai identifikációs ajánlatok visszautasítása volt a cél.

Azok az emlékművek, amelyek túléltek az állításukat kiváltó első felbuzdulást, a közösség történelmi hagyományának részévé válhatnak, viszont még ebben az esetben is lassan megváltozik a jelentésük. Európa egész területén megfigyelhető a győzelmi emlékművek diakroniája: a formanyelvi hasonlóság az épp aktuális győzelmekkel együtt országról országra vándorol. Struktúrájukat tekintve egyre közelebb kerülnek egymáshoz. Már nem egy meghatározott, érzékileg megelevenített győzelemről van szó, hanem a diadalról mint olyanról. Különösképp a háborús emlékművek formanyelve az, ami elavul – ugyanakkor még így is beszédes marad.

³⁹ HOLLINGWORTH, 1976. Ezen utalásért köszönettel tartozom Fritz Trautznek.

Nyilvánvalóan túléli a keletkezését kiváltó egyszeri, politikai-társadalmi okot, de úgy, hogy a jelek immár politikailag értelmezhetetlenné válnak, még ha összességükben érthetőek is. Ezt a differenciát, ezt a rést használja ki az esztétika, amikor a formákat az általuk közvetített kijelentésekről faggatja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a néző érzéki befogadóképességét megcélzó, „esztétikai” kijelentések átvészelik azokat a politikai identifikációs ajánlatokat, amelyeket megteremtteni hivatottak voltak. Ha a háborús emlékműveket abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy mely „esztétikai” jelzések éltek túl az alapító okot, illetve mely jelek dacoltak a formaváltozással, akkor láthatóan a halotti szimbolikához jutunk vissza. Ez – reménységbe vagy gyászba öltöztetve – hosszabb ideig hat, mint az egyszeri eset. Még ha az emlékezet tárgyaként kezelt halál a maga egyszeriségében már bekövetkezett is, egyéni megtapasztalásként a mindenkori szemlélő előtt áll.

Fordította: Hecker HÉLA

A fordítást az eredeti szöveggel egybevetette: Teller Katalin

Felhasznált irodalom és rövidítések

ABSCHOFF

é.n. ABSCHOFF, Fritz: *Deutschlands Ruhm und Stolz*. Berlin, k. n., é. n.

BÉRANGER

1907 BÉRANGER, Pierre Jean de: *Die Gräber der drei Julitage*. Übersetzung: Adalbert von Chamisso. In: *Chamissos Werke*. Hrsg.: SYDOW, Max. Berlin-Leipzig-Wien-Stuttgart, Bong & Co., 1907.

BOOCKMANN

1972 BOOCKMANN, Hartmut: *Das ehemalige Deutschordens-Schloß Marienburg 1772–1945. Die Geschichte eines politischen Denkmals*. In: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*. Bd. 1. Göttingen, Max-Planck-Institut für Geschichte, 1972.

CLARENBACH

1969 CLARENBACH, Dietrich: *Grenzfälle zwischen Architektur und Plastik im 20. Jahrhundert*. München, PhD-értkezés (Technische Hochschule), 1969.

COHEN

1973 COHEN, Kathleen: *Metamorphosis of a Death Symbol. The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance*. Berkeley-Los Angeles-London, University of California, 1973. (*California Studies in the History of Art*, 15.)

COOPER

1928 COOPER, Charles Samuel: *The outdoor monuments of London. Statues, memorial buildings, tablets and war memorials*. London, The Homeland Association, 1928.

DEBUS

1958 DEBUS, Fritz: *Blüten in Gottes Wind, Ereignisse und Gestalten aus der Geschichte der Kriegsgräberfürsorge der Vereinigten Staaten*. In: *Mitteilungsblatt 'Kriegsgräberfürsorge'*, (1958) 1–5. sz.

FAYANS

1907 FAYANS, Stefan: Bestattungsanlagen. In: *Handbuch der Architektur*. 4. Teil, 8. Halbband, Heft 3. Stuttgart, Kröner, 1907.

FLEMMING

(1726) FLEMMING, Hans Friedrich von: *Der vollkommene Teutsche Soldat*. Bd. 1. Vorwort: HUMMELBERGER, Walter. Hrsg.: GROOTE, Wolfgang von – GERSDORFF, Ursula von. Osnabrück, Biblio, 1967. (*Bibliotheca Rerum Militarium*, 1.)

GOETHE

1980 GOETHE, Johann Wolfgang von: *A műalkotások igazságáról és valóságosságáról. Válogatott képzőművészeti írások*. Válogatta, az utószót írta és jegyzetekkel összeállította: RÓZSA György. Ford.: Rajnai László – Rónay György. Budapest, Corvina, 1980.

HOLLINGWORTH

1976 HOLLINGWORTH, Clare: Memory of the fallen begins to fade away. *Daily Telegraph*, 122. (1976. november 11.).

HOMBERGER

1976 HOMBERGER, Eric: The story of the Cenotaph. *Times Literary Supplement*, 75. (1976. november 12.).

HÜTTINGER

1963 HÜTTINGER, Eduard: Pigalles Grabmal des Maréchal de Saxe. *Neue Zürcher Zeitung*, 184. (1963. augusztus 3.).

Ijzerbedevaarten

é. n. 40 *Ijzerbedevaarten*. Diksmuide, k. n., é. n.

JESSEN

1917 *Kriegergräber im Felde und daheim*. Hrsg.: JESSEN, Peter. München, Bruckmann, 1917.

Kameleon

1798 *Kameleon, oder das Thier mit allen Farben. Eine Zeitschrift für Fürstentugend und Volksglück*. Nr. 1-3. Upsala, Erichson, 1798.

KANTOROWICZ

1957 KANTOROWICZ, Ernst: *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton, Princeton University Press, 1957.

KEUCK

1974 KEUCK, Franz-Josef: *Politische Sinnlichkeit vor Totenmalen*. Heidelberg, szakdolgozat (Universität Heidelberg), 1974.

KLOPSTOCK

1826 KLOPSTOCK, Friedrich Gottlieb: *An Freund und Feind*. In: *Sämtliche Werke*. Bd. 6. Karlsruhe, Bureau der deutschen Classiker, 1826.

KOLLWITZ

1948 KOLLWITZ, Käthe: *Tagebuchblätter und Briefe*. Hrsg.: KOLLWITZ, Hans. Berlin, Mann, 1948.

KZ-Lager Natzweiler Struthof

1966 *KZ-Lager Natzweiler Struthof*. Ed.: Comité national pour l'érection et la conservation d'un mémorial de la déportation au Struthof. Nancy, k. n., 1966.

- LEU**
1953 *Soldatendenkmäler 1914-1918, 1939-1945.* Hrsg.: LEU, Ernst. Belp, Buchdruckerei Jordi, 1953.
- MESSERER**
1963 MESSERER, Wilhelm: Zu extremen Gedanken über Bestattung und Grabmal um 1800. In: *Kunstgeschichte und Kunsttheorie im 19. Jahrhundert.* Berlin, De Gruyter, 1963. (*Probleme der Kunstwissenschaft*, 1.) 172-194.
- MIETHE**
1974 MIETHE, Anna Dora: *Gedenkstätten, Arbeiterbewegung, Antifaschistischer Widerstand, Aufbau des Sozialismus.* Leipzig-Jena-Berlin, Institut für Denkmalpflege in der DDR, 1974.
- MITTIG**
1972 MITTIG, Hans-Ernst: Die Entstehung des ungegenständlichen Denkmals. In: *Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XIIe Congrès international d'Histoire de l'Art, Budapest 1969.* Vol. 1-3. Réd.: RÖZSA, György. Budapest, Akadémiai, 1972.
- MITTIG-PLAGEMANN**
1972 *Denkmäler im 19. Jahrhundert. Deutung und Kritik.* Hrsg.: MITTIG, Hans-Ernst - PLAGEMANN, Volker. München, Prestel, 1972.
- MOMMSEN**
1905 MOMMSEN, Theodor: *Reden und Aufsätze.* Berlin, Weidmann, 1905.
- NEUMANN**
1926 NEUMANN, Rudolf von: Kriegsgräberfürsorge im Sinne der Genfer Abkommen. *Revue Internationale de la Croix-Rouge*, 13. (1926) 11. sz.
- NIPPERDEY**
1968 NIPPERDEY, Thomas: Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift*, 206. (1968) 3. sz. 529-585.
- N. N.**
1883 *Entscheidungen des Preuß. Oberverwaltungsgerichts.* Bd. 9. Berlin, k. n., 1883.
- RIEGL**
1903 RIEGL, Alois: *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung.* Wien-Leipzig, Braumüller, 1903.
- RONTE**
1971 *Hurra!? Vom Unsinn des Krieges, Sechste Jugendausstellung der Kölner Museen im Wallraf-Richartz-Museum.* Hrsg.: RONTE, Dieter. (Kiállítási katalógus: Köln, Wallraf-Richartz-Museum.) Köln, Wallraf-Richartz-Museum, 1971.
- RÜHL**
1902 *Briefe und Aktenstücke zur Geschichte Preußens unter Friedrich Wilhelm III.* Hrsg.: RÜHL, Franz. Bd. 1-3. Leipzig, Duncker & Humblot, 1902.
- SCHARFE**
1938 SCHARFE, Siegfried: *Deutschland über alles. Ehrenmale des Weltkriegs.* Königstein im Taunus-Leipzig, Langewiesche, 1938. (*Die Blauen Bücher*)

SCHRADE

1934 SCHRADE, Hubert: *Das deutsche Nationaldenkmal – Idee / Geschichte / Aufgabe*. München, Albert Langen-Georg Müller, 1934.

SCHUBART

é.n. SCHUBART, Christian Daniel: Die Fürstengruft. In: *Politisch-soziale Zeitgeschichte*. Hrsg.: NEIS, Edgar. Hollfeld (Obfranken), k. n., é.n.

SCHUBERT

1976 SCHUBERT, Dietrich: Das Denkmal für die Märzgefallenen 1920 von Walter Gropius in Weimar und seine Stellung in der Geschichte des neueren Denkmals. *Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen*, 21. (1976).

SEEGER

1930 SEEGER, Karl von: *Das Denkmal des Weltkrieges*. Stuttgart, Hugo Matthaes, 1930.

SEJNI

2005 SEJNI, Lotario dei [III. Ince pápa]: *Az emberi lét nyomorúságáról*. Ford.: Lőkös Péter. Budapest, Eötvös József, 2005.

THOMAS

1976 THOMAS, Louis-Vincent: *Anthropologie de la mort*. Paris, Payot, 1976.

VOLKER

1970 VOLKER, Frank: *Antifaschistische Mahnmale in der DDR – ihre künstlerische und architektonische Gestaltung*. Leipzig, Seemann VEB, 1970.

WARE

1937 WARE, Fabian: *The Immortal Heritage. An account of the Work and Policy of the Imperial War Graves Commission during twenty years 1917–1937*. Cambridge, Cambridge University Press, 1937.

WOLFF

1898 WOLFF, Adolf: *Berliner Revolutionschronik. Darstellung der Berliner Bewegung im Jahre 1848 in politischer, sozialer und litterarischer Beziehung*. Berlin, Ferdinand Dümmler, 1898.

WOOD

1808 WOOD, William: *An Essay on National and Sepulchral Monuments*. London, William Miller, 1808.

Nagy Ágoston

**„Elestjeink’ oszlopa mellett új bajnokok fognak
hazafiúi lángokra gyúladhatni”?**¹

**A sátoraljaújhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete
és a nemesi patriotizmus nyelvei**

Kazinczy és az 1809-es zempléni inszurrekció

A 19. században az 1848-as jobbagyfelszabadításon és a nemesi előjogok eltörlésén kívül az 1809-es nemesi inszurrekció, illetve győri ütközet volt a másik esemény, amelyik különösen nagy hatást gyakorolt a nemesség történeti tudatára és identitására. A felkelés Kisfaludy Sándor által készített részletes történeti feldolgozása, amely átfogó narratívába rendezte az eseményeket – beleértve a felkelők által véghezvitt egyéni hőstettek részletes listáját tartalmazó függelékét is – végül az uralkodó vonakodása miatt kéziratban maradt.² Az az 1812-ben megjelent, Horvát István által németből tolmácsolt munka, amely a „*magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és ditső*” cselekedeteiről adott hírt, eleve nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy a két hadszervezeti formában résztvevők közösségéhez kapcsolódó „nemzeti” emlékezetet teremtsen, hanem pusztán a kitüntetésekre javasoltak listája alapján (amelyet Kisfaludy is használt)³ sorolta fel az 1809-es háború egyéni, magyar vonatkozású hőstetteit.⁴

Zemplén vármegye már 1809-ben rendhagyó formában kívánta megörökíteni a Győrnél elesett zempléni vitézek emlékét.⁵ A megyegyűlés, alig több mint egy hónappal a győri ütközet után, 1809. július 24-én arról határozott, hogy Sátoraljaújhelyen köztéri emlékművet állíttat.⁶ Ekkor még háborús állapotok uralkodtak az országban, javában zajlott a magyarországi és erdélyi nemesi inszurrekció mozgósítása, és az ország nyugati megyéi francia megszállás alatt voltak. A zemplénieket a háború során nem csupán a francia támadás aggasztotta, de, ahogyan Kazinczy is gyakran utalt rá levelezésében, rendszeres beszédtemát jelentettek a Galícia helyzetéről, illetve a vármegye északi határait fenyegető lengyel felkelésről érkező hírek

¹ Jelen tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 számú projekt támogatásával készült. Az idézet Kazinczyék tervezetéből származik, lásd: KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 6.

² KISFALUDY, 1931. A felsoroláshoz lásd: 277–321.

³ GÁLOS, 1931. 60.

⁴ HORVÁT, 1812. A későbbi időszakból lásd még Kiss Károlynak a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent cikksorozatát, amely kifejezetten a legénységi hőstettek bemutatására helyezte a hangsúlyt, ám amelyben felkelők nevével csak elvétve találkozhatunk: KISS, 1984.

⁵ Az 1809-es zempléni nemesi felkelés részletes feldolgozásához lásd: DONGÓ GYÁRFÁS, 1909.

⁶ HÖGYE, 1990. 15.; KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 3.

is.⁷ Az inszurrekció kérdése az 1809-es évben rendre közgyűlési téma volt, és a vármegyei tisztet viselő *bene possessionati*, ahogyan Kazinczy Ferenc vagy partiumi levelezőtársa, Cserey Farkas mindennapjait is részben az ezzel kapcsolatos feladatok töltötték ki. Kazinczy első kézből értesülhetett a felkelés országos, illetve vármegyei lebonyolítását illető hírekről, hiszen maga is tagja volt a felkelés ügyeit intéző *permanens* („tartós és folyóvást álló”) *deputatio*nak,⁸ amely 1809. április 26-tól október 7-ig működött.⁹

A megyegyűlés Dessewffy József, valamint Kazinczy Ferenc táblabírákat bízta meg az emlékművet illető előkészítő munkálatok elvégzésével, akik nagy lelkesedéssel láttak hozzá a feladathoz. Ahogyan később Kazinczy Pápay Sámuelnek megjegyezte, minden vármegyei feladatai közül „legkedvesbb vala az, hogy Gróf Dezsöffy József kedves barátommal azon köemlék' dolgában hatalmaztattunk-meg, melyet a' Győrnél elesett Öt embereink' megtiszteltetések végett akar állítani Megyénk”.¹⁰ Ennek eredményeként hamarosan egy vélemény (a továbbiakban: *Relatio*; *Vélemény*) született, melyet Kazinczyék 1809. október 16-án mutattak be a gyűlés nyilvánossága előtt.¹¹

A terv később többször, több változatban is megjelent nyomtatásban, és nem csupán vármegyei berkekben, de a szélesebb nyilvánosság körében is érdeklődést váltott ki. Ennek ellenére az ötlet csak tíz év elteltével vált kézzelfogható valósággá. Kazinczy levelezéséből kitűnik, hogy 1809 és 1812 között intenzív eszmecserét folytatott az emlékműről. Elsősorban a *Relatio* másik szerzőjével, Dessewffy Józseffel váltott leveleket, de az emlékmű ügyével kapcsolatos gondolatait másokkal, mindegyiknél Döbrentei Gáborral, Cserey Farkassal, Rummy Károly Györggyel és Pápay Sámuellel is megosztotta. A kinyomtatott tervezet első,¹² illetve második, javított

⁷ A lengyel felkeléshez lásd: R. KISS, 1909. 94–97.; A kérdés a *deputatio* ülésén is téma volt, lásd: HÖGYE, 1990. 14.; KAZINCZY, 1895. 379. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Sátoraljaújhely, 1809. május 23.; KAZINCZY, 1895. 390–391. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Olysó, 1809. május 29.; KAZINCZY, 1895. 398. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Sátoraljaújhely, 1809. május 30.; KAZINCZY, 1895. 492–493. – Kazinczy Ferenc levele id. br. Wesselényi Miklósnak, Széphalom, 1809. augusztus 19.; KAZINCZY, 1895. 510. – Kazinczy Ferenc levele id. br. Wesselényi Miklósnak, Széphalom, 1809. szeptember 1.; KAZINCZY, 1895. 512. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. szeptember 3.; KAZINCZY, 1895. 516. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. szeptember 12.; stb.

⁸ KAZINCZY, 1895. VIII. Váczy János bevezetője.; KAZINCZY, 2013. 83. – Lónyai Gábor levele Kazinczy Ferencnek, Sátoraljaújhely, 1809. március 1.; KAZINCZY, 2013. 87–88. – Lónyai Gábor levele Kazinczy Ferencnek, Sátoraljaújhely, 1809. április 17.; KAZINCZY, 2013. 101–102. – Lónyai Gábor levele Kazinczy Ferencnek, Sátoraljaújhely, 1809. június 13. Kazinczy levelezéséből az is kiderül, hogy a háborúról való értesüléseinek egy részét a bécsi *Magyar Kurír*ből és a *Hazai és Külföldi Tudósítások*ból szerezte, és a különféle forrásokból rendelkezésre álló információk alapján igyekezett mérlegelni, kritika alá vonni a vármegyékben terjedő szóbeszédet, valamint levelezőpartnerit is erre buzdította.

⁹ A „*fixa permanens deputatio*” tagjait és működését, valamint a felkelés(ek) kiállításának folyamatát részletesen ismerteti: DONGÓ GYÁRFÁS, 1909. 12–33.

¹⁰ KAZINCZY, 1896. 71. – Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1809. november 13.

¹¹ HÖGYE, 1990. 16.; MNL BAZML, SFL, IV. 2001/d. Közgyűlési iratok, 1809. Loc. 206. No. 390. A sátoraljaújhelyi inszurgensemlekmű felállításával kapcsolatos iratok, 1809–1891. Dessewffy József és Kazinczy Ferenc táblabírók jelentése és terve a Sátoraljaújhelyen felállítandó inszurgensemlekmű ügyében. Sátoraljaújhely, 1809. október 16.

¹² Lásd például: KAZINCZY, 1898. 294. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Miklósnak, Széphalom, 1811. január 29.; KAZINCZY, 1898. 305. – Kazinczy Ferenc levele Ürményi Józsefnek, Széphalom, 1811. február 7.; KAZINCZY, 1898. 348. – Kazinczy Ferenc levele Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1811. február 24.

kiadását¹³ pedig a *Tövisek és Virágokkal* együtt igyekezett levelezőpartnerein keresztül minél szélesebb kör számára elérhetővé tenni.¹⁴ A levelezésből rekonstruálható tervekhez képest a *Vélemény* egy kompromisszumos álláspontot jelenített meg. Jelentőségét – ahogyan arról később részletesen is lesz szó – Kazinczy szerint nem is maguk a feliratok, hanem a nyomtatvány bevezetőjében a nemesség kapcsán kifejtett gondolatok adják. A *Relatióban* szereplő feliratokat több módosítással vették fel az 1821-ben felavatott „oszlopra”, a tervezet eredeti üzenetének egy része – amely a nemesség válságos állapotára figyelmeztetett – az avatási ceremónia fényes külsőségei és a vármegye hősi halottait dicsőítő veretes szónoklatok között eltűnt. 1821 júniusában Kazinczy az elkészült emlékműről – részben esztétikai jellegű fenntartásai miatt – elégtelen hangnemben, gúnyos megjegyzések kíséretében számolt be egykori szerzőtársának, ám 1823-ban a *Hébe* című folyóiratban mégis maga adott hírt annak felavatásáról.¹⁵

Az emlékmű megszületését kísérő viták elemzése nem csupán az utolsó nemesi felkelés és a győri ütközet különféle vármegyei értelmezéseit, illetve Kazinczy Ferenc zempléni közéleti tevékenységének egy fontos szakaszát mutatja be *in statu nascendi*. De rávilágít arra a Magyarországon sokáig egyedinek bizonyuló, ám a francia forradalmi és a napóleoni háborúkat követően európai szinten egyre inkább terjedő törekvésre, amely a csatamezőn elesettek emlékének a kulturális emlékezetbe emelését célozta az állandóság érzetét keltő köztéri emlékműveken keresztül, megteremtve a „hazáért való halál kultuszának” látható, tapintható jeleit.¹⁶

A folyamat hathatós állami támogatással először Franciaországban,¹⁷ majd – francia mintára és fogalmi transzfereken keresztül¹⁸ – a „felszabadító háborúk” Poroszországban intézményesedett és kapcsolódott össze a háborús patrióta propaganda különféle műfajaival és médiumaival, illetve a kommemorációt célzó nyilvános ünnepekkel,¹⁹ és alkotta fontos elemét a nemzetépítéshez kapcsolódó diskurzusoknak.²⁰ Az 1809-es háborúra való készülődést Ausztriában is (különösen

¹³ V. BUSA, 1981. 46.

¹⁴ Lásd például: KAZINCZY, 1899. 182. – Pápay Sámuel levele Kazinczy Ferencnek, Pápa, 1811. szeptember 18.; KAZINCZY, 1899. 391. – Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1812. április 8. Kazinczy a szöveget többek között Ürményi Józsefnek és József nádornak is megküldte. KAZINCZY, 1898. 305. – Kazinczy Ferenc levele Ürményi Józsefnek, Széphalom, 1811. február 7.; KAZINCZY, 2013. 130. – Kazinczy Ferenc levele József nádornak, Széphalom, 1811. február 6.; KAZINCZY, 2013. 131. Kazinczy Ferenc levele Szapáry Jánosnak, Széphalom, 1811. február 6. Mivel Kazinczy február elején többeknek a *Tövisek és virágokkal* együtt küldte el a *Relatiót*, ezért talán, a levelezés vonatkozó jegyzetével szemben, a Felsőbüki Nagy Pálnak írt leveléhez „zárt két rövid írást” is ezzel a két munkával azonosíthatjuk. KAZINCZY, 2013. 130. – Kazinczy levele Felsőbüki Nagy Pálhoz, Széphalom, 1811. február 5. Vö. KAZINCZY, 2013. 534–535.

¹⁵ KAZINCZY, 1907. 468–469. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. június 15.; KAZINCZY, 1907. 481–484. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. június 21. (A szerző az emlékműre az egykorú szóhasználathoz igazodva „oszlopként” utal – a szerk.)

¹⁶ A *pro patria mori* toposzának eszméletörténeti előzményeihez lásd: KANTOROWICZ, 1951. A toposz 18. század végétől nyomon követhető átalakulásához: MOSSE, 1990. 34–52.

¹⁷ MOSSE, 1971. 170–171.; BEN-AMOS, 1993.; FORREST-FRANÇOIS-HAGEMANN, 2012.; FORREST, 2013.

¹⁸ LÜSEBRINK, 1998.; JEISMANN, 1994.

¹⁹ HAGEMANN, 2004. 118–127.; MOSSE, 1979.; ALINGS, 1996.; MITTIG, 1995.; TEBBE, 2010. 620–623.; HAGEMANN, 2015. A felszabadító háborúk (*Befreiungskriege*) emlékműveihez lásd: BISCHOFF, 1977.

²⁰ HAGEMANN, 1997.; HAGEMANN, 2010.; Thomas Hippler egyenesen francia és porosz „pillanatokról” ír: HIPPLER, 2008.

Bécsben) intenzív és államilag jóváhagyott, sőt támogatott propagandatevékenység kísérte,²¹ amely szorosan összefüggött a *Landwehr* 1808-as felállításával.²² A „nép felfegyverzésével” (*Volksbewaffnung*)²³ ugyanis – a korábban már létező polgárőrségek mellett – az osztrák milícia-rendszer olyan tömegeket vont be a katonai mobilizációba (18 és 45 év közötti férfiakat Ausztriában, illetve Cseh- és Morvaországban), amelyeket – ellentétben a magyarországi nemességgel – korábban még potenciálisan sem érintett a fegyveres honvédelmi kötelezettség. A változatos műfajú korabeli propagandairódalom előállításában nemcsak laikus írástudók vettek részt önként vagy felsőbb sugalmazásra (közülük a legismertebb minden bizonnyal a katolizálása után Bécsben, majd Napóleon elől menekülve Pest-Budán tartózkodó Friedrich Schlegel), de bekapcsolódott a katolikus egyház is. 1808–1809 körül Ausztriában tehát intenzív diskurzus indult be a patriotizmusról, amelynek célja nem csupán a sikeres mozgósításhoz és fegyveres harchoz szükségesnek ítélt hazaszeretet felkeltése volt, de üzenetet hordozott a Napóleonnal harcban álló környező államok (elsősorban Poroszország) számára is.²⁴

A zempléni vitézeknek emelni kívánt emlékmű története tehát mélyen beleágyazódik egyfelől a Magyarországon a francia háborúk időszakában a felkelésről szinte folyamatosan zajló diskurzusokba, másfelől azokba a változásokba, amelyek a napóleoni háborúk során, Európa-szerte érintették a hadseregszervezés formáit, a háborúról szóló beszédet, a patrióta propagandát és az elesettek kultuszát.²⁵

A „nemzet” vagy a „köztársaság” (mint például a forradalom Franciaországában) emlékművekben megvalósított szimbolikus reprezentációi a szemlélők számára kézzelfoghatóvá tették az absztrakt politikai fogalmakat lehetőséget adva egy nagy és távoli entitással (nemzettel, köztársasággal, állammal stb.) való azonosulásra, továbbá állítottak valamit ennek az azonosulásra felkínált közösségnek a természetével kapcsolatban.²⁶ A francia forradalmat követően megszülető „modern” háborús emlékművek tehát funkciójukat tekintve – azon túl, hogy a halottakra emlékeztettek – az elesettekről szóló kommemoráción keresztül az azonosulás eszközeiként szolgáltak. A csatamezőn meghaltak különféle módokon, különböző tulajdonságok hordozóiként voltak meghatározhatók: a hősköztől az áldozatokon és mártírokon át egészen a legyőzöttekig. Az emlékművek a túlélők azonosságtudatára gyakoroltak hatást, építetők – az aktuális kontextustól függő politikai céljaik alapján – azáltal, hogy megállapították a „*valamiért való halál*” tartalmát, jelentéssel ruházták fel a

²¹ A patriotizmussal és a nemzettudattal kapcsolatos német–osztrák szakirodalomban mind az 1809-es háború, mind az 1813 és 1815 között vívott felszabadító háborúk kiemelt helyet foglalnak el, különösen ami a tömeges mobilizáció újonnan létrehozott intézményeit és az ezt kísérő propagandatevékenységet illeti. Az időszak Poroszországra és Ausztriára vonatkozó irodalmának összefoglalásához és új szempontú megközelítéséhez lásd: HAGEMANN, 1996.; AASLESTAD–HAGEMANN, 2006.

²² Az 1808. június 9-i *Landwehr-Patent*tel felállított intézménynek a kortársak által már „nemzetiként” értelmezett 1809-es francia–osztrák háborúban betöltött szerepéhez lásd: ZEHETBAUER, 1999.

²³ Az (állam)polgárok katonai mozgósításának (kora) újkori jelentőségéhez lásd: BERGIEN–PRÖVE, 2010. A kötet tanulmányai a 16. századtól a 20. század elejéig vizsgálják a kérdést.

²⁴ HAGEMANN, 2006. 42–46.

²⁵ A részleteiben feltáratlan korabeli magyarországi háborús propaganda vizsgálatába – akár annak a nemességre, akár a szabad királyi és bányavárosok polgárságára vonatkozó, részben német nyelvű korpuszt tekintjük – éppen ezért szükséges bevonni a korabeli osztrák–német források elemzését is. Készülő disszertációmban foglalkozom ezzel a problémával is.

²⁶ BEN-AMOS, 1993. 53.

túlélést, és kárpótlást nyújtottak a veszteségeikért.²⁷ Hosszabb távon, emeltetésük eredeti kontextusától távolodva az emlékművekre könnyen homály borulhatott,²⁸ ugyanakkor időről időre alkalmasak lehettek arra, hogy a különböző csoportok és rezsimiek új jelentésekkel ruházzák fel és új célokra használják őket.²⁹

A dolgozat a Kazinczy-levelezés alapján három probléma kifejtésére tesz kísérletet. Egyrészt bemutatja, hogy a győri ütközetet követően a zempléni felkelők emlékezetét milyen módokon és szándékokkal igyekeztek megteremteni, politikai és reprezentatív célokra használni az emlékmű körül kibontakozó vármegyei viták során. Másrészt részletesen elemzi Kazinczyéknak a felkelésben résztvevő zempléniakkal és a magyar nemesség állapotával kapcsolatos elképzelését, amely döntően a klasszikus republikanizmus nyelvére és erénykatalógusára támaszkodik mind diagnózisát, mind kritikai élet, mind megoldási javaslatait tekintve. Végül megpróbálja felmérni azt, hogy a nyomtatásban többször, több formában is megjelent *Relatió*ban körvonalazott terv, illetve a felállított oszlop milyen módon járult hozzá az inszurrekció kultuszának és az elesettek emlékezetének intézményesítéséhez. Arra a folyamatra szeretném felhívni a figyelmet, amelynek során az elesettek halálának értelméről, illetve az ütközet jelentőségéről a közvetlen tapasztalatok révén az orálisban és a magánirodalom termékeiben (naplókban, levelekben, visszaemlékezésekben) eleven kommunikatív emlékezetet a vármegye hivatalossága a kulturális emlékezet konstrukcióival próbálja felváltani.³⁰ A köztéri emlékművek, ha végül megvalósultak, anyagi formájukban és szimbolikájukban a „hivatalosság”, a megrendelő (jelen esetben a vármegye) szándékait jelenítik meg,³¹ ugyanakkor történeteik része az a diskurzus is, amely a megszületésüket övezte, illetve amely (akár affirmatív, akár kritikai) recepciójukra vonatkozik.³² A ténylegesen megvalósult emlékművön kívül a kompromisszumokon és polémiákon keresztül kialakított, majd kinyomtatott tervezet szövege, amely eredetileg határozottan véleménynek készült, maga is egyfajta „hordozható emlékműv” vált.³³ Azt is mondhatjuk, hogy ismertsége révén, az 1811-es megjelenésétől kezdve, illetve a későbbi szövegű reprodukciókon keresztül, sőt még az 1821-es avatás után is a *Relatio* „emlékezethelyként” működött.³⁴ Az ily módon önálló életre kelt szöveg, amely világosan utalt megszületésének kontextusára, az elesettek emlékezetének egy párhuzamos értelmezését mutatta fel. Ez több ponton is eltért attól, amelyet tíz évvel később a megvalósult térbeli emlék és a körülötte lezajlott vármegyei ceremóniák képviseltek.

²⁷ KOSELLECK, (1979). 286–289.

²⁸ KOSELLECK, (1979). 324–325.

²⁹ BEN-AMOS, 1993. 53.

³⁰ A fogalmakhoz lásd: ASSMANN, 2008.

³¹ KOSELLECK, (1979). 288.

³² NIPPERDEY, 1976. 133–134.

³³ RIGNEY, 2004. 383.

³⁴ A fogalomhoz lásd: NORA, 1999.

Az emlékműtervezet diskurzusai

Talán nem véletlen, hogy az emlékműállítás előkészítésére azt a Kazinczyt kérték fel, aki ekkoriban a műfaj elismert hazai szaktekintélyének számított.³⁵ Mind az „Árkádia-pör” néven elhíresült nagy vitát kiváltó 1806-os Csokonai-síremléktervezetet,³⁶ mind elhunyt lánya, Iphigénia emlékének szentelt kenotáfium Psyche alakját megidéző terveit többször említette levelezésében.³⁷ Elhunyt atyja síremlékével kapcsolatban Cserey Farkas kérte ki véleményét.³⁸ Kazinczy tanácsát kérték azzal a tervvel kapcsolatban is, amellyel Wesselényi özvegye és fia az ellentmondásosan megítélt id. Wesselényi Miklós emlékezetét igyekezett megteremteni egy metszetekkel illusztrált nyomtatványon, illetve egy emléktemplomon keresztül, amely „azért állítatik, hogy a’ Wesselényi nevét, melly most hűségtelen, sőt áruló barátjai által marczangoltatik, fényben tartsa”.³⁹ A Csokonainak és Wesselényinek emelendő emlékekről szóló vita a „haza és nagy fiai sírjának” panteonizációs összefüggésébe ágyazódott bele.⁴⁰ A Csokonai-síremlék esetében a sírfelirat (*Et in Arcadia ego*) értelmezésével kapcsolatos polémia sok minden más mellett a nemzetről, illetve a patriotizmusról alkotott eltérő koncepciókról is tanúskodik.⁴¹ A Wesselényi-emléktemplom és -emlékkötet körüli diskurzus sem maradt meg lokális keretek között, hiszen Kazinczy irodalomszervezőként és a panteon tudatos formálójaként levelezésén keresztül maga duzzasztotta az irodalom nyilvánossága számára jelentős üggyé Wesselényi emlékezetének megteremtését.

A Sátoraljaújhelyre tervezett emlékmű azonban – formáján túl – szinte minden tekintetben példa nélkül állt Magyarországon, hasonló terv a korábbi dinasztikus háborúk alatt sem a rendes hadsereg, sem a nemesi felkelés elesettjeinek kultuszával kapcsolatban nem született. A megalkotásában résztvevők ugyanakkor egyszerre támaszkodhattak az antik előzményekre, a nagy személyiségeknek állított kortárs külföldi emlékművek példáira, az emlékműállítás és politikai-katonai nyilvános szertartások alapvetően új módját jelentő francia háborús monumentumokra,⁴² a katonai hőskultusz és a monarchikus emlékművek elszórt magyarországi példáira,⁴³ végül azokra a nem-tartós emlékjelekről, *illuminatió*król szóló beszámolókra is, amelyek a nemesség reprezentatív szertartásaihoz kötődtek.⁴⁴

³⁵ Kazinczy szerepéhez az emlékművekről szóló diskurzusokban lásd: CSATKAI, 1983. 47–51.

³⁶ PÁL, 1985.; újabban: BÓDI, 2014.

³⁷ PÁL, 1978. 192–194.

³⁸ KAZINCZY, 1895. 9. – Cserey Farkas levele Kazinczynak, Kraszna, 1808. július 18.; KAZINCZY, 1895. 11–12. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1808. július 27.

³⁹ KAZINCZY, 1896. 331–335., 333. – Kazinczy Ferenc levele ifj. br. Wesselényi Miklósnak, Széphalom, 1810. március 25.; Az emlékműről: KAZINCZY, 1896. 339–340. – Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1810. március 28.; KAZINCZY, 1896. 340–341. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, Széphalom, 1810. március 28.; Cserey Wesselényi emlékére maga is emlékkötvet faragtatott, melyet kertjében tervezett felállítani. Vö. KAZINCZY, 1896. 464–465. – Cserey Farkas levele Kazinczynak, Kraszna, 1810. május 19.

⁴⁰ Ehhez lásd: PORKOLÁB, 2005.

⁴¹ PÁL, 1985. 499.

⁴² A korabeli sajtóhírekből kiderül, hogy ezekről meglehetősen sok információ állt a korabeli nyilvánosság rendelkezésére. PAPP, 1998.

⁴³ PAPP, 2000.

⁴⁴ Egy ilyen „*illuminatio*”-ról számolt be Kazinczynak Tókécs János, az I. Ferenc születésnapja

Lónyai Gábor alispán, a zempléniak veszteségeiről szóló hírek hallatán, „egy sentimentális levelet” intézett a felkelőkhöz, melyet 1809. június 24-én felolvastak a közgyűlés publikuma előtt, és amely „sokakat, még Sennyeit is! a’ gazdag Sennyeit! könnyezésre olvasztotta”.⁴⁵ A levél már a Hazai és Külföldi Tudósítások 1809. július 8-i füzetében megjelent Kazinczy „magasztaló” bevezetőjével. A Lónyai-beszéd leiratából kiderül, hogy azok nevét, „a’ kik a’ Haza védelmében végzették ditső pályafutásokat” egyrészt jegyzőkönyvbe foglalták, hogy „midőn azon férfiak’ neveit olvasni fogja a’ késő háládatos maradék, vitéz hamvaikat áldani fogja”, másrészt emléküket egy „örök emlékeztető Oszlop által” kívánták az utókorra hagyományozni, amely „emlékeztető jelet” a „nyílt ég alatt öntözni fogja könnyeivel minden buzgó hazafi”.⁴⁶

Kazinczyék tervezete a megbízás szerint három kérdéssel kellett, hogy foglalkozzon: „az emlék melly helyre fogna legillendőbbben állíthatatni, melly rajzolat szerint készüljön, s felülírásai melly nyelven tétessenek”.⁴⁷ Az ezekre a kérdésekre adott eltérő válaszok azonban az inszurrekció és az abban résztvevő zempléni, közvetve pedig a magyar nemesség egészének háborúban betöltött szerepét és emlékezetét is eltérő módokon értelmezték. A végső szót a vármegyének kellett kimondani az emlék dolgában, Kazinczy levelezése és a megyegyűlés ízléséhez egyes pontokon hozzáigazított *Relatio* azonban számos olyan elemét őrzi a diskurzusnak, amelyek a meghaltak emlékezetének rögzítése kapcsán folytatott politikai küzdelemről tanúskodnak.

(1) Kazinczy 1809. július 24-én írta meg Dessewffynek a tervezett emlék formája melletti érveit. Ebben részletesen kifejtette, hogy a mintát Charles-Paul Landon francia művészeti évkönyveinek 1805. évi második darabjából választotta ki,⁴⁸ melyet később a vármegyénél is bemutatott. A metszet egy dór oszloprendű háborús emlékművet ábrázol, amelyet „Loire-et-Cher megye bátor harcosainak dicsőségére” kívántak emelni, akik a csatamezőn haltak hősi halált.⁴⁹

Kazinczy elképzelése szerint a sátoraljaújhelyi emlék a monumentális, 14 méter magasra tervezett francia eredeti kicsinyített mása lett volna (3 öl, azaz kevés híján 6 méter), amely maga is szigorúan a forradalom utáni neoklasszicista építészet

---

alkalmából rendezett zilahi ünnepség kapcsán. KAZINCZY, 1895. 236. – Tökés János levele Kazinczy Ferencnek, Zilah, 1809. február 17. A zilahi ceremónia leírását a *Hazai és Külföldi Tudósítások* is közölte az 1809-es évfolyam 32. számú toldalékában. Vö. KAZINCZY, 1895. 354. – Virág Benedek levele Kazinczy Ferencnek, Buda, 1809. április 30.; Cserey 1810-ben, szintén az uralkodó születésnapja alkalmából felállított „transparent”-ről írt: „egy nagy pálma fa árnyékába ül egy vitéz Romai kostümbe, ki fegyvereit a pálma fa ágra agatta, előtte egy triposba heljheztetett urnabul áldozat lángok ütődtek ki”. KAZINCZY, 1896. 275. – Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez, Beszterce, 1810. február 19. Az említett két, az uralkodóhoz kapcsolódó jeles dátum alkalmából rendezett ünnepség és ideiglenes emlékjel sokkal inkább a nemesség, illetve az utóbbi esetben a városi polgárság rendi patriotizmusát jelenítette meg modern formában a háborúval és békével kapcsolatos lokális szertartások rendjében, mint az 1790 előtt született monarchikus „emlékművek” szemléletét. A képzőművészet propagandisztikus-reprezentatív alkalmazásának és a nyilvános szertartásoknak az új módjait és mintáit Európa-szerte Franciaország szolgáltatta. Vö. az előző két lábjegyzettel.

⁴⁵ KAZINCZY, 1895. 437. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1809. július 6.

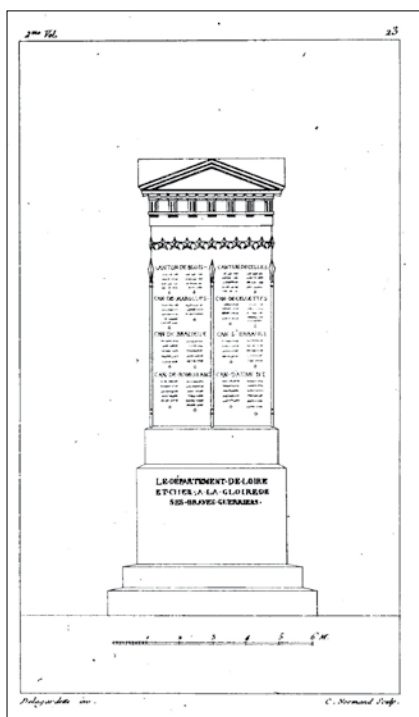
⁴⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 2. [félév] (1809. július 8.) 3. sz. 18–19.

⁴⁷ KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 3.

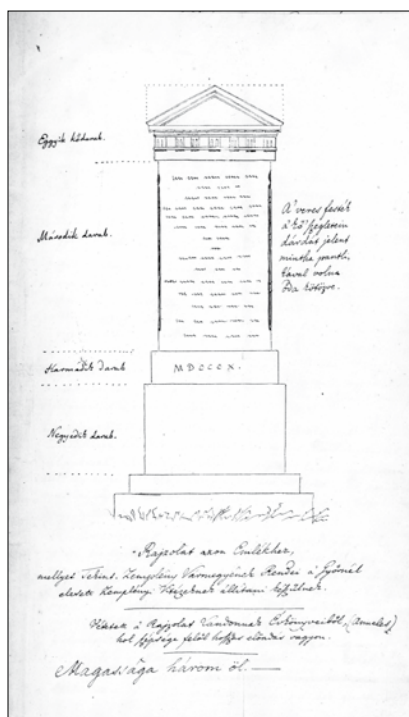
⁴⁸ LANDON, 1805. 23. tábla.

⁴⁹ LANDON, 1805. 45–46. Vö. „Monument départemental pour la ville de Blois, chef-lieu du département de Loire et Cher, projeté sur la place du Château en face de la rue que l’on perce actuellement”.

szellemében fogant.⁵⁰ Kazinczy kezei között a Landon *Annales*-jaiból kipreparált minta formanyelve legalább annyira lefordíthatóvá vált a nemzet nagyjainak emelt „polgári” síremlékre, mint az elesett zempléni vitézeknek tervezett háborús emlékműre. Ahogyan Dessewffynek írta: „A’ Dóriai Rend triglyphjei és minden egyéb tulajdonságai nagyon jól illenek katonai célra. Én a’ Csokonai emlékjét ezen rajzolat szerént szabtam elébe a’ Metszőnek [...]; de Jóniai renddé változtatván a’ Dóriait, mivel Csokonai nem volt katona.”⁵¹ Kazinczy az idősebb Wesselényinek állítandó emléktemplom kapcsán már egy másik, ezzel szorosan összefüggő szimbolikus dimenzióját hangsúlyozta ki a dór oszloprendnek: „A’ Jóniai rendű oszlop inkább csak öröm helyére való: a’ dóriai komoly tárgyúakra, s a’ hol erő forog szóban.”⁵² Dessewffy ebben a tárgyban Kazinczyra hagyta a döntést, hangot adott azonban ellenvéleményének arra hivatkozva, hogy számára Landon évkönyveiből egyik sem tűnik a célra alkalmasnak, és amúgy is híján van a megye alkalmas mesterembereknek.⁵³ A *Relatió*ban az emlékmű

1. kép: Emlékmű Loire-et-Cher megye harcosainak. (Charles-Paul Landon: *Annales du Musée et de l'École moderne des beaux-arts*. Vol. 2. Paris, C.-P. Landon, 1805. 23. tábla.)

2. kép: Kazinczy Ferenc terve a zempléni inszurgensek emlékművéről, 1809. (MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhelyi Fiókleveztár, IV. 2001/d. Loc. 206. No. 390.)

⁵⁰ A neoklasszicizmus fogalmához lásd: PÁL, 1979. Kazinczy neoklasszicizmusához lásd: BÁN, 1960.; FRIED, 1982.; PÁL, 2009.; RADNÓTI, 2008. 1442–1448. Kazinczy és a képzőművészetek viszonyához, az egyes síremlék-viták művészettörténeti szempontú ismertetésével lásd: CSATKAI, 1983.

⁵¹ KAZINCZY, 1895. 464–465. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. június 24. Kiemelés az eredetiben.

⁵² KAZINCZY, 1896. 333. – Kazinczy Ferenc levele ifj. br. Wesselényi Miklósnak, Széphalom, 1810. március 25.

⁵³ KAZINCZY, 1896. 128. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Eperjes, 1809. december 7.

formájára tett javaslatot illetően Kazinczy elvei érvényesültek, amelyek illeszkedtek a vizuális művészetekkel, illetve a költészettel összefüggésben is képviselt,⁵⁴ a „Szép” és a „Jó” összefüggéséről alkotott koncepciójába,⁵⁵ amelynek jogosultságát történeti érvekkel (jelen esetben az antik példák érvényességével) is igazolni igyekezett: „Az mindazáltal igaz, s a história bizonyítja, hogy ha valahol a’ Jó gyökeret ver, ott mindig a Szép készítette az utat.”⁵⁶ A végső döntés azonban a vármegyét illette, így a kérdés további megvitatását az elkészült jelentés a megyegyűlés elé utalta.⁵⁷

(2) Az emlékmű helyével kapcsolatban szintén Kazinczy elképzelése került be a *Relatióba*, amely azonban számot ad az emlék helyét illető különböző álláspontokról és a mellettük elhangzott érvekről is. Három különböző elképzelés fogalmazódott meg a tanácskozásokon: egyrészt felmerült a vármegyeháza falára rögzített emléktábla ötlete, másrészt többen amellett érveltek, hogy az emlékmű a vármegyeháza udvarán, illetve az előtt, az utcán álljon, végül voltak, akik szerint a városon kívül, az országút mellett kellett azt felállítani.⁵⁸ Kazinczy az első két verziót elvetette arra hivatkozva, hogy azok sem a rendek méltóságának, sem a kitűzött célnak nem felelnének meg, hiszen senki sem venné észre az emlékművet. Úgy vélte, hogy az emlék célja „[f]igyelmet [...] ’s szokatlan béhatást okozni”, így az emléktáblával „azokat nem tiszteljük-meg, a’ kiket a’ köz tiszteletnek tárgyivá óhajtunk tenni, sem önmagunkat”.⁵⁹ A vármegyeháza előtti tér ellen hasonló érveket hozott fel: egyrészt azt, hogy az utca túlságosan keskeny, illetve az épület tömege pedig megbontaná „a’ Mesterség míveiben” szükséges „Eggyiség”-et, másrészt arra hivatkozott, hogy „a’ polgári érdemek’ háza előtt egygy fényes Tisztviselő’ érdemeit illeti inkább a’ tisztelet, mint a’ katonai virtust”.⁶⁰ A vélemény a kenotáfium felállítását a Tokaj felé vezető műút melletti kőfeszület közelében javasolta, kiemelve, hogy ott az emlékeknek „sokkal több látóji fognának lenni”.⁶¹ A legfontosabb azonban az antik minta megidézése: „mert a’ Régiek is az utak mellett szerették emlékeztető-oszlopaikat állítani, hogy olvasójik eszméletekre ébresztessenek.”⁶² Amikor 1810 májusában ismét felmerült az oszlop helyének az ügye, akkor Szirmay Antal egyenesen azt javasolta, hogy a környék legmagasabb pontjáról „hordják-el [...] a’ Crucifixust!”, és átellenben találjanak neki megfelelő helyet.⁶³ 1816 júliusában ismét felmerült az emlék helyének kérdése,⁶⁴ ám végül csak 1820. március 4-én döntöttek a kivitelezés részleteiről Steiner Ádám mérnököt bízva meg a feladat elvégzésével.⁶⁵ Kazinczy 1821. június 15-én számolt be Dessewffynek az emlékmű végleges helyéről, amely végül a „a’ Patika előtt, a’ forrás és a’ nagy templom közt” kapott helyet.⁶⁶

⁵⁴ GYAPAY, [2010].; MAROSI, [2010].

⁵⁵ CSATKAI, 1983. 25.

⁵⁶ KAZINCZY, 1927. 256. – Kazinczy Ferenc levele Berzeviczy Gergelynek, Széphalom, 1810. július 23. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁷ KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 10.

⁵⁸ KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 7.

⁵⁹ KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 7–8.

⁶⁰ KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 8–9.

⁶¹ KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 9.

⁶² KAZINCZY-DESSEWFFY, 1811. 10.

⁶³ KAZINCZY, 1896. 454. – Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1810. május 17.

⁶⁴ HÖGYE, 1990. 37.

⁶⁵ HÖGYE, 1990. 39.

⁶⁶ KAZINCZY, 1907. 468. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. június 15.

Az emlékmű helyéről folytatott diskurzus mindenekelőtt két szempontból fontos. Egyrészt, ahogyan Szirmay felszólalása is mutatja, egy szakrális és nyilvánvalóan a katolikus felekezeti kultúrához tapadó kisemlék (a kőkereszt),⁶⁷ elméletileg legalábbis, lecserélhetővé vált a nem-evilágiságra semmiféle utalást nem tartalmazó háborús emlékműre. Másrészt a hely megválasztása nagyon is a 18. század végétől virágzó archeológiai érdeklődéssel vegyes régiségkultuszt idézte, és – a francia neoklasszicista mintájú emlék formáján keresztül megvalósuló heroizáción túl – a térbeli elhelyezéssel a klasszikus (görög-római) sírokhoz tapadó hőskultusz hatásmechanizmusának reprodukciójára tehetek volna kísérletet.⁶⁸

(3a) A legnagyobb vitát azonban nem a fent tárgyalt két kérdés, hanem az emlékműre kerülő feliratok váltották ki. Az ezekkel kapcsolatos diskurzust érdemes kétféle bontanunk, mert ellentétes vélemények fogalmazódtak meg egyrészt a felírások nyelvével, másrészt tartalmával kapcsolatban, így nem csoda, hogy a sírfeliratokból több variáció maradt ránk látszólag apró, ám a résztvevők számára lényeginek bizonyult különbségekkel. A feliratok nyelvével kapcsolatban három álláspont körvonalazódott: Kazinczyé, Dessewffyé és a latin kizárólagossága mellett érvelő vármegyei vezetőrétegé, melyet mindenekelőtt Lónyai Gábor alispán képviselt. Kazinczy kezdettől fogva a tisztán magyar nyelvű felírások mellett érvelt, Dessewffy pedig a vármegye irányában hajlott a kompromisszumra, vegyes latin és magyar szövegeket javasolt.⁶⁹

Kazinczy az emlékműről szóló első levelében, a közgyűlésen folytatott vitához kapcsolódva megjegyezte, hogy Dessewffy, Lónyaihoz hasonlóan, azért hajlik „arra, hogy a' Felyülírás deákul legyen, nyilván azért, a' miért Lónyai is – mivel (úgymond) minden Inscriptiók mindenütt deákul tétettek”. Kazinczy tehát feltételezte, hogy akik a latin kizárólagossága mellett érvelnek, csak az emlékműveknek egy korábbi, feltételezhetően antik római, illetve barokk hagyományát ismerik, a kortárs mintákat viszont nem. Ezzel kapcsolatban két, a neoklasszicista emlékmű-szobrászat más-más oldalát szemléltető típust hozott fel ellenpéldaként, egyrészt a Landontól ismert francia emlékművek nemzeti nyelvű feliratait, másrészt „a' Worlitzi kertben a' Dessau herczeg által a' francia Rousseau tiszteletére német nyelven tett emléki Inscriptió”-t.⁷⁰ Dessewffy válaszlevelében jelezte, hogy a problémát részéről nem az emlékmű-állítás eltérő tradíció okozzák, hanem az, hogy „a' Sír írásokra elkészült már a' Deák nyelv, a' Magyarinak pedig még készülni kell”. Végül Kazinczyval egyetértve úgy nyilatkozott kiemelve a vállalkozás úttörő jellegét az áldozatok kultuszának megteremtésére alkalmas nyelv kimunkálásában, hogy „a' Magyar Vitézeket Magyarúl kell siratni Magyar országban a' Magyarok számára”.⁷¹

Az emlékmű vitáiban a magyar nyelvű sírfeliratok iránt megfogalmazott igény szervesen illeszkedett abba a folyamatba, amely az egymást követő inszurrekciók során felszaporodott háborús irodalom különböző műfajaiban is tetten érhető, és

⁶⁷ Lásd: BARTHA, 1990.; S. LACZKOVITS, 1993.

⁶⁸ PIPPIDI, 1999. 82., 85–86.

⁶⁹ „Lónyai nem akar hallani a' Magyar inscriptióról; Deszőffy habozik, mert ő csinos deák, noha a' Magyar nyelvnek buzgó barátja. Én tántoríthatatlanul e' mellett perorálok.” KAZINCZY, 1896. 71. – Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1809. november 13.

⁷⁰ KAZINCZY, 1895. 465. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. július 24.

⁷¹ KAZINCZY, 1895. 476. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. augusztus 9.

amelyről Csokonai 1797-es inszurrekciós költeményének programszerű lábjegyzete is tanúskodik.⁷² Az 1809-es nemesi felkeléssel kapcsolatban született propagandisztikus irodalom összetett korpuszának túlnyomó részét már magyar nyelvű szövegek képezték a latinul, németül, esetleg több nyelven is megjelent nyomtatványok mellett.⁷³ A szakszerű magyar katonai nyelv megteremtése is a 19. század eleji napóleoni háborúk alatt kezdődött.⁷⁴ Zemplén élen járt a munkálatokban, hiszen Szirmay Antal az elsők között szerkesztett az 1797-ben felkelt vármegyei nemesek számára magyar nyelvű „hadi törvényeket”.⁷⁵ Szekér Joákim, a Splényi-regiment tábori papja 1807-ben jelentette meg *Hadi Tudományát*,⁷⁶ 1809-ben Szalárdi Jakkó László, a Stipsits-huszárregiment főhadnagya *Az Új Hadi-Tudomány’ Lelke* címmel egy németből fordított katonai munkát adott ki,⁷⁷ 1812-ben pedig Kazinczyt is igyekezett meggyőzni azon tervének, hogy „szép tüzes Tábori dallokat” gyűjtsön össze és adjon ki a huszárság számára.⁷⁸ A francia háborúk és a felkelések során felmerült gyakorlati igények tehát nem csupán a propagandával és a kollektív emlékezet intézményesítésével kapcsolatos műfajokat, de a hadviselés nyelvét is átalakították. Az 1809-es felkelés, amely az alacsonyabb műveltségű kismanesség tömegeit érintette, vezényleti nyelve az 1808. évi II. törvény 20. §-a szerint a magyar lett, melyet a császári és királyi hadsereg számára német nyelven kiadott *regulamentumok* fordítása alapján a felkelőkre adaptált részletes szabályzatok megalkotása és nádori jóváhagyása követett, majd a *regulamentumok*at 1809 márciusában kinyomtatták, és április folyamán megküldték a vármegyéknek.⁷⁹

A nyelv problémája és vele Kazinczy következetesen képviselt álláspontja Zemplén társadalmának, illetve az inszurrekcióban résztvevők rétegződésének kontextusában is értelmezhető. Az emlékmű elsődleges feladata a „Magyar vitézség és hazafiúi virtus tanítása” lett volna, ahogyan Kazinczy felvetette: „a’ kik az út mellett elmennek, olvassák, ’s a’ kik ott elmennek, tudnak e mind deákul?”⁸⁰ Zemplén komoly ellenzéki hagyományokkal rendelkezett a nyelvkérdés kapcsán, hiszen több más vármegyével egyetemben II. József nyelvrendelete kapcsán a magyar hivatalossá tételét támogatta.⁸¹ Ráadásul amíg a vármegye nem-nemes lakosságának abszolút többsége nem magyar anyanyelvű volt, addig a megye politizáló nemessége túlnyomó részben magyarokból állt.⁸² Mivel Kazinczy az emlékmű potenciális befogadóival kapcsolatban a latintudás hiányával érvelt, ezért feltételezhető, hogy a szegényebb sorsú, törpe- vagy kisbirtokos, illetve birtoktalan, ám magyar anyanyelvű

⁷² Vö. CSOKONAI, 1797.: „[N]em Római katonáknak, hanem Magyar vitézeknek írok, a’ kikben egy [...] hazai szólás több bényomást tsinál, mint minden Latiumi eloquentia.” Erre már Porkoláb Tibor is felhívta a figyelmet. PORKOLÁB, 2013. 5.

⁷³ CSÁSZÁR, [1909]. 7–33.; PORKOLÁB, 2013.

⁷⁴ Vö. MARKÓ, 1959.

⁷⁵ SZIRMAY, 1797.

⁷⁶ SZEKÉR, 1807.

⁷⁷ *Az Új Hadi-Tudomány’ Lelke*, 1809.; MARKÓ, 1960.

⁷⁸ KAZINCZY, 1899. 508. – Szalárdi Jakkó László levele Kazinczy Ferenchez, Újpecs, 1812. június 16.

⁷⁹ LÁZÁR, 2010. 65–69.

⁸⁰ KAZINCZY, 1895. 465. – Kazinczy Ferenc levele Desselwffy Józsefnek, Széphalom, 1809. július 24. Kiemelés az eredetiben.

⁸¹ VÖLGYESI, 2009. 20–21.

⁸² ERDMANN, 2004. 151.

nemességre utalt, amely a 19. század elején Zemplén nemességének a túlnyomó hányadát tette ki.⁸³ A nemesség alsó rétegei számára az inszurrekció (különösen az 1809-es) egyszerre volt teher⁸⁴ – hiszen életképes birtokok és a jobbágyok robotmunkája híján a családfő is mezőgazdasági, esetleg kézműves vagy iparos munkára kényszerült – és az *una eademque nobilitas* elvének, azaz a nemességben belüli egalitárius törekvéseknek az érvényre juttatása.⁸⁵ Azok a diétai és vármegyei viták, amelyek a szegény nemeseknek a vármegyei *concurrentionalis* *cassák* költségén lóval és fegyverrel való felszereléséről szólnak, szintén ebbe az irányba mutattak.⁸⁶ Az egyes vármegyék 1809-es inszurrekcionális összeírásait vizsgáló tanulmányok arra a következtetésre jutottak, hogy a megyei nemeseknek csupán töredéke volt képes az 1808. évi II. és III. törvényben előírt módon és jövedelmi kategóriák alapján a maga költségén lóval, illetve gyalogosan felkelni.⁸⁷

A *Relatio* egy másik csoportot és funkciót is megnevezett, amely szorosan kötődött az emlék helyének megválasztásához, és a gyakorlatban a potenciális befogadók olyan csoportját célozta meg, amely egyszerre lehetett szűkebb és tágabb a vármegye magyar anyanyelvű nemességénél: „*a' tanult Útazó, itt [azaz a Tokaj felé vivő műút mentén – N. Á.] találóan az emléket, a' legédesbb alattással a' Régiség tájaira fogná magát általbájlva érezni.*”⁸⁸ A megyegyűlésen hosszas viták után végül a kétnyelvű felirat mellett döntöttek, melyről a *Relatio*hoz toldott megyegyűlési „*Határozás*” is tanúskodik.⁸⁹

(3b) Dessewffy készítette el a feliratok első magyar és latin változatát, amelyből a kinyomtatott munkába a latin szöveg több ponton módosított változata került be.⁹⁰ A deák feliratot Kazinczy sikerültebbnek tartotta a magyarnál, azonban egyetlen ponton kritikával élt,⁹¹ annál a sornál, melyre később más is felhívta a figyelmet.

⁸³ ERDMANN, 2004. 191–201.; ifj. BARTA, 1997.

⁸⁴ SZABAD, 1981. 117.; VÖRÖS, 1981. 95.

⁸⁵ Vö. azzal, ahogyan az egyes vármegyék társadalmában a „nemességet keresők – vagyis a nemességüket hivatalosan igazolni akarók” a felkelésben való anyagi és/vagy személyes részvételt a társadalmi mobilitás csatornájaként használták fel. TÓTH, 2010. 166. A taksát fizető armalistákat is megszabadíthatta adóterheiktől a személyes hadbaszállás a napóleoni háborúk időszakában. PÁLMÁNY, 1991. 145. Vö. 1805. évi I. törvény, 17. §.

⁸⁶ Kisfaludy Sándor például magas példányszámban megjelent 1809-es *Hazaifüi Szózat*ban hadtudományi, történeti és nemzetkarakterológiai érvekkel is igyekezett alátámasztani annak szükségességét, hogy „*a' Magyar Nemesség áttalylában lovag kelhetne fel*”. KISFALUDY, 1809. 97–99.

⁸⁷ Ez a nagy számú nemességgel rendelkező (mint például Borsod: TÓTH, 2010.), illetve a volt hódoltság területén fekvő nemesek által gyéren lakott vármegyékben (mint például Baranya: ÓDOR, 1990.; vagy Tolna: HORVÁTH, 1972.) is így volt. Dongó Gyárfás Géának az 1809. évi nemesi összeírás szerint végzett számításai alapján az egész Zemplén vármegye 2874 felkelésre kötelezett nemes családjából 173 birtokos esett az 1808. évi II. tc. által meghatározott I-IV. jövedelmi kategóriába, ők viselték a vármegye által megajánlott 280.000 forintnyi *subsídium* 36%-át. DONGÓ GYÁRFÁS, 1909. 5–8.

⁸⁸ KAZINCZY–DESSEWFFY, 1811. 10.

⁸⁹ KAZINCZY–DESSEWFFY, 1811. 19.

⁹⁰ KAZINCZY, 1895. 476–477. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. augusztus 9. A latin felirat eredetileg így hangzott: „*Nobili genere ortis. / Strenuis civibus. / Pulcro exemplo. / Invidendo Fato. / Gloria perenni. / Pridie Kalendis Junius. / Proelio ad Jaurinum / Pro Patria caesis / Hungaris. / Felicibus. / immortalibus. / Quod ante sepultam libertatem. / Pro Libertate. / Liberi periissent. / Grati concives / SS. et OO. Cottus Zemplén / Hoc monumentum / Posuerunt. / 1809.*” A Dessewffy-féle magyar felirat pedig így: „*Meg áll útazó. / Zemplén Megyéje / Háladó szívvel / Ez oszlop mellett / Könnyekre hív meg [...] Magyarok. Nemesek. Honnyaink. Vitézink. / Hazánkért. érettünk. társassonn. / Önként. díszszel. még szabadok. / A szabadság. veszte előtt. / Győrnél. a' szabadságért. / Ontották véreket. / 1809.*”

⁹¹ KAZINCZY, 1895. 514. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. szeptember 3.

Dessewffy feliratában Vécsey Miklós a „*Quod ante sepultam Patriae libertatem*” sort kritizálta,⁹² amely Dessewffynél magyarul eredetileg úgy hangzott, hogy „A szabadság, veszte előtt.”⁹³ A *Relatio* nyomtatott változatába egy enyhébb megfogalmazás, a „*QVOD. IN. PERICVLO. LIBERTATIS*”⁹⁴ (mivelhogy a szabadság veszedelemben forgott) sor került be, a mondat további része pedig megegyezett az eredetivel: „*PRO. LIBERTATE / LIBERI. PERIISSENT*” (a szabadságért szabadon vesztek el).⁹⁵ Kazinczy is Dessewffy tudtára adta válaszában, hogy Vécsey véleményével ért egyet: „*azon akadtam-fel, a’ min B. Vécsey Miklós bátyád. Nem tudtam megérteni, miként mond ollyat Dezsőffy József.*”⁹⁶ A két verzió közötti eltérés árnyalatnyinak tűnik, viszont Dessewffy megjegyzéseit olvasva kiderül, hogy lényeges különbséget jelzett a felkelés értékelésével kapcsolatban: „*a’ kifejezés mint igaz, mint fontos, mert valósággal tsak vak szerentse, hogy el nem temetődhetett az, a’ mit a’ magyar nemesség hazai szabadságnak hívó, és a’ mi a békesség után is a’ koporsónak siett.*”⁹⁷ A később „győri futásként” ismert és Petőfinek *A nép nevében* című versével makacsul a kollektív emlékezetbe vésődött mítosz alapmintázata – a magyar nemesség katonai alkalmatlansága és gyávasága – Dessewffy értékelésében már közvetlenül az ütközetet követően megjelent: „*Veszszén az a’ nap az idő kebelébe a’ Futók undokságával edgyütt, és tsak azok éljenek, a’ kiket a’ halál meg mentett a’ szaladás gyalázatjától.*”⁹⁸ A zempléni *permanens deputatio* ugyanakkor igyekezett megnyugtatni a kedélyeket azzal, hogy közölte Albert főherceg Szepes vármegyéhez intézett és másolatban Zemplénhez is megérkezett hirdetményét, amely szerint „*[a] mi f. hó 14-én Győrnél történt, nem volt valóságos leveretése a fölkelő seregnek, miként azt híresztelték.*”⁹⁹

(3c) A *Relatio* magyar nyelvű feliratai részben Kazinczy munkái voltak, részben pedig a megyegyűlések során tett módosításokat tartalmazták. A magyar szövegekkel kapcsolatban több probléma is felmerült, amelyek komoly kompromisszumokra kényszerítették a tervezet szerzőit. A viták arról tanúskodnak, hogy a vármegyei közéletben hogyan vált az elesettek névsorának kérdése családi és egyéni politikai, reprezentációs stratégiák részévé, illetve a vármegyei, áttételesen pedig az egész magyar nemesség háborús emlékezetéről alkotott rivális elképzelések terepévé. Az emlékmű feliratainak tartalmával kapcsolatban mindenekelőtt két probléma érdemel figyelmet, egyrészt az, hogy a különböző titulusok szerepeljenek-e az elesettek nevei előtt, másrészt, hogy az ütközetre utaló sorokat milyen formában tüntessék fel az emléken. Győrnél mindössze öt zempléni nemesi felkelő esett el: báró Barkóczy Antal kapitány (aki a komáromi táborban hunyt el), Major András, Bagi István, Dombi László, illetve Oláh Péter közvitéztek,¹⁰⁰ több felkelő pedig megsebesült.¹⁰¹

⁹² KAZINCZY, 1896. 65. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Olysó, 1809. november 12.

⁹³ KAZINCZY, 1895. 476. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. augusztus 9.

⁹⁴ KAZINCZY–DESSEWFFY, 1811. 13.

⁹⁵ KAZINCZY, 1896. 194. – Kazinczy levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1810. január 4.

⁹⁶ KAZINCZY, 1896. 83. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. november 24.

⁹⁷ KAZINCZY, 1896. 65. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Olysó, 1809. november 12.

⁹⁸ KAZINCZY, 1895. 478. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Szent Mihály, 1809. augusztus 9.

⁹⁹ *Albert királyi herceg levele*, 335.

¹⁰⁰ KAZINCZY–DESSEWFFY, 1811. 15.

¹⁰¹ KAZINCZY, 1895. 427. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Sátoraljaújhely, 1809. június 30. Kazinczy először 25, később 15 sebesültről beszélt. A vármegye veszteségeit egyébként maga sem

A titulusokkal kapcsolatban mindkét szerző eredetileg azon a véleményen volt, hogy azokat érdemes lenne elhagyni. Dessewffy levelében azt írta, hogy a „címeiket” valószínűleg többen hiányolni fogják, ám megjegyezte, hogy „nem kell az emlékeken örökíteni a’ hiúságot”.¹⁰² Kazinczy szerint nem pusztán a címek felsorolását, de báró Barkóczy Antal neve mögül is elhagyni javasolta „a’ Kapitányi titulust”, ugyanakkor felvetette azt is, hogy az elesettek lakhelyét minden esetben érdemes lenne feltüntetni. Indoklása szerint: „Azért hogy Barkóczy és Gergelyi Tisztek, amazok csak közemberek, hadd légyen [sic] neveik egygyformán, ’s legalább abban légyen hasonlóság.”¹⁰³ Barkóczy Ferenc, az elesett Barkóczy Antal testvére, Pest vármegyei főispáni helyettes ragaszkodott ahhoz, hogy elhunyt rokonának predikátumát (szalai és tavarnai) és a felkelő seregben betöltött rangfokozatát jelezzék az emlékművön.¹⁰⁴ Dessewffy szerint azonban „nem a’ Praedicátumban, nem a’ Kapitányságban, hanem a’ ditsősséges Halálban és annak okában tartottam lenni Báró Barkóczy Antal érdemét. [...] A’ nagy tetteket nem kell kissebbíteni holmi tsőtsélek és a’ dologhoz nem tartozó hozzá adásokkal [...]”.¹⁰⁵ Barkóczy Ferenc maga is elkészítette a deák epitáfiumnak az önmaga, illetve a családja reprezentációját szolgáló változatát, amelyet Dessewffy határozottan elutasított: „Nem tetszik Eő Nagyságának, hogy a’ Testvérije a többi meg Holtak közzé legyen keverve. A Testvéri szeretet, melly a Mlgos Báró Úrból egyszerre Poetát tsinála, azt kívánná, hogy még Halála után is, Poraiban és a Sír kövön is, szintűgy mint Életében, külön légyen a Méltóságos Báró a Tekintetes Nemes Uraktól: ut separetur sago et toga claris majoribus ortus a’ sociis ejus nobilibus.”¹⁰⁶ Kár volt oda nem ragasztani még ezen szótskát: *Tantum; ha veszett is volna valamit vele a stylus lapidaris energiája és rövidsége, de bezzeg nyert volna ám az értelem, és jobban tsudáلت volna Eő Nagyságát a’ Poszteritás, hogy magát pro Lege, Rege, et Patria, Furente in Regno Marte Francisco,*¹⁰⁷ külön választva agyon lövetni méltóztatott.”¹⁰⁸

Ahogy Dessewffy felháborodottan jelezte, az emlékművet és a névsort, amelyen keresztül a tervezet szerzői a zempléni és a magyarországi nemesség szá-

---

tartotta jelentősnek. Vö. KAZINCZY, 1895. 431–432. – Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. július 5.; KAZINCZY, 1895. 437. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. július 6. Az ütközetről és a zempléni felkelők sorsáról Kandó Gábor 1809. június 16-án, a komáromi táborból keltezett levele számolt be részletesen, amely 1809. június 21-én jutott el Sátoraljaújhelyre. A vármegyei bizottság június 22-én foglalkozott a kérdéssel (az ülésen Kazinczy is jelen volt). Kandó levelében 5 halottról és 7 sebesültről írt. Később nyilván pontosíthatták a listát, mert a halottak közül volt, aki a sebesültek közé került (Cseh Benjámín), Barkóczy Antal pedig mivel június 24-én belehalt sebeibe, ezért átkerült a halottakhoz. Vö. DONGÓ GYÁRFÁS, 1909. 27–30. A kéziratot tervezetben Cseh Benjámín kívül Dobay Mihály és Varga Mihály neve is ki van húzva a halottak névsorából. (MNL BAZML, SFL, IV. 2001/d. Közgyűlési iratok, 1809. Loc. 206. No. 390. A sátoraljaújhelyi inszurgensemlékmű felállításával kapcsolatos iratok, 1809–1891. Dessewffy József és Kazinczy Ferenc táblabírók jelentése és terve a Sátoraljaújhelyen felállítandó inszurgensemlékmű ügyében. Sátoraljaújhely, 1809. október 16.)

¹⁰² KAZINCZY, 1895. 478. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. augusztus 9.

¹⁰³ KAZINCZY, 1895. 514. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. szeptember 3.

¹⁰⁴ KAZINCZY, 1896. 597. Váczy jegyzete.

¹⁰⁵ KAZINCZY, 1896. 509–510. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Olysó, 1810. június 8.

¹⁰⁶ A latin szövegrész fordítása: „hogy elválasztassék [ő, aki] a kiváló ősektől hadi köpenyben és tőgában született nemes származású társaitól”. A latin szövegrészek fordításában nyújtott segítségét ezúton is szeretném megköszönni Lindner Gyulának.

¹⁰⁷ A latin szövegrész fordítása: „a Törvényért, a Királyért és a Hazáért, Ferenc [király] idején, aki az országban Marsként dühöngött”.

¹⁰⁸ KAZINCZY, 1896. 510. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Olysó, 1810. június 8.

mára példaszerű formában igyekeztek megteremteni az ütközetben elesettek patrióta kultuszát, a helyi nemesség a címekben, predikátumokban és genealógiákban kifejezhető önreprezentációs stratégiák részévé tette, leképezve azokat a különbségeket, amelyek a vagyoni helyzeten túl a nemesség egyes rétegeinek elkülönülését jellemezték. Dessewffy Barkóczyék kapcsán írta Kazinczynak, hogy: „Ez itt azt akarná, hogy az egész Nemzetiségi Fáját kiterepélylők a’ Sír kövön, amaz a’ Ditsősséget a Titulatúrákban keresi, egy más azt gondollya, hogy a Jó ízlés a tzifrázatokban áll, holott épen az együgyűség annak leg valóságosabb tízmere; a’ leg nagyobb része az Aristocratismust, a kevélységet, a nevetséges gögöt, ’s irigységet még az életén is túl a’ koporsóra a Hamu pornak felibe akarná vinni [...]”¹⁰⁹

(3d) Az ütközet pontos helyének, idejének és az ellenség nevének a feltüntetésével kapcsolatban szintén ellentétes vélemények fogalmazódtak meg. A legradikálisabb álláspontot Dessewffy képviselte, aki szerint a pontos dátum közlése két szempontból sem volt indokolt. Egyfelől úgy vélte, hogy nem állt összhangban az emlék céljával, amely a kommemorációra, nem pedig a háború eseményeinek a történetírás általi rögzítésére irányult: „nem a’ Dátomok’ jövendőbeli kurkázóinak, hanem a’ jövendő érzékeny embereknek számokra készítik a’ Poéták a’ Sír halmi emlékeket.”¹¹⁰ Hasonló okból nem akarta feltüntetni Dessewffy a zempléni felkelő seregek vezérének, Kandó Gábornak a nevét sem tekintve, hogy „a zempléni kapitánya nem az emlékkőre tartozik, hanem a vármegye történetébe”.¹¹¹ Másik ellenérve a „futás” mítoszhoz kapcsolódott, igyekezett számúzni a nemesség vereségeként felfogott győri ütközet pontos napját a kollektív emlékezetből, mondván, hogy „[e]lég ha meg jegyezzük az Esztendőket a’ roskadó Századok sebes reptében”.¹¹²

A (zempléni) nemesség válsága és a honpolgári nevelés

Az emlékmű kapcsán felmerült három kérdésen túl (tehát, hogy milyen formára készüljön, hol álljon és milyen feliratok legyenek rajta) azonban volt a diskurzusnak egy, a magyar nemesség helyzetét, illetve az inszurrekcióhoz kapcsolódó politikai vitákat általánosabb szinten és közvetlenebbül érintő eleme is. Mind Kazinczy, mind pedig Dessewffy rendkívül borúlátóan ítélte meg az inszurgensek katonai szereplését és a nemesi *natio* morális állapotát. Kazinczy az inszurrekciós készülődés lebonyolítására létrejött *permanens deputatio* tagjaként, ahogyan arról levelezése tanúskodik, testközelből tapasztalta meg a mozgósítás során felmerülő problémákat. Ezek egy része abból fakadt, hogy az intézményt 1808-ban is, mint korábban mindig, egyedi módon szabályozták törvényileg, a végrehajtás pedig teljes egészében a vármegyei adminisztrációra volt bízva, így a hiányosságok is későn, csak a felkelés szervezése közben, az inszurrekciós nemesi összeírások, illetve a szemlék során derültek ki. 1809-ben éppen ezért voltak olyan vármegyék, amelyeknek felkelői egyáltalán nem jutottak el addig, hogy Győrnél hadba vethetőek legyenek.

¹⁰⁹ KAZINCZY, 1896. 511. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Olysó, 1810. június 8.

¹¹⁰ KAZINCZY, 1895. 478. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. augusztus 9.

¹¹¹ KAZINCZY, 1896. 128. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Eperjes, 1809. december 7.

¹¹² KAZINCZY, 1895. 478. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. augusztus 9.

A problémák másik részét Kazinczy szerint az okozta, hogy a fegyverre kelő nemességből sokan rosszul értelmezték kötelességüket egy olyan szituációban, amelyet a kortársak jó része válsághelyzetként fogott fel: „Emori per virtutem igen is szebb mint gyalázatosan veszni, [...] hanem ha veszni találunk, nagy része meghal, a' még nagyobb pedig politikai létét veszti-el. [...] 'S még azon esetre is, ha mi leszünk a' nyertesek [...] az új ideák 's nem új készülétek után nem remélhetni, hogy úgy maradhassunk a' mint 800 esztendő óta valánk.”¹¹³ Kazinczynek a nemesség válságáról kialakított álláspontját, amely részben a felkelés szervezésének és a háborúnak a keserű tapasztalataiból táplálkozott, a vesztes győri ütközet tovább erősítette. Ugyanakkor Dessewffyvel együtt az emlékműben, különösen pedig a *Relatió*ban olyan eszközt látott, amely ha önmagában visszafordítani nem is tudta a folyamatot, ám felhívta a figyelmet a problémákra, és követendő mintát szolgáltatott orvoslásukra is.

A *Véleménynek* mind a megyegyűlés nyilvánossága előtt felolvasott, mind a nyomtatásban megjelent változatai tartalmazták a nemesség romlottságáról megfogalmazott diagnózist. Ez volt az a pontja a szövegnek (a tervezet 5. és 6. oldala),¹¹⁴ amellyel kapcsolatban a szerzők leginkább tartottak a vármegye közvéleményének rosszállásától,¹¹⁵ és amelyet Kazinczy annyira fontosnak tartott, hogy a *Relatio* kinyomtatását és terjesztését is részben¹¹⁶ ezzel indokolta.¹¹⁷ A paragrafus azzal kezdődött, hogy üdvözölte az 1808-as országgyűlés azon döntését, hogy *personalis insurrectiót* rendelt el a nemesség számára. A törvény értelmében „a fölkelés kihirdetése után minden egyes nemes embernek és azoknak, kiket a törvény e nevezet alá foglal, csa-

¹¹³ KAZINCZY, 1895. 346–347. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. április 21.

¹¹⁴ József nádornak írt levelében Kazinczy a nyomtatás és terjesztés célját nyomatékosan ennek a két oldalnak a mondanivalójával indokolta: „E' rövid írás bátorkodik Cs. K. Fennségednek színe elébe járúlni, 's annak Iróji aláztatosa esedeznek, hogy azokat a' mik az 5 és 6 lapon benne mondatatnak, megolvasni méltóztassék. Egyedül ezen okból teszik e' könyörgést, hogy Cs. K. Fennséged ebből is láthassa, hogy a' házában sokan vannak, a' kik szíves kívánságokkal óhajtják annak teljesedését, a' mit Fels. Urunk 's Cs. K. Fennséged tett czélül.” KAZINCZY, 2013. 130. – Kazinczy Ferenc levele József nádornak, Széphalom, 1811. február 6.

¹¹⁵ KAZINCZY, 1896. 83. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. november 24.

¹¹⁶ Azért csak részben, mert Kazinczynek a zempléni főispánhoz, Eszterházy Józsefhez írott leveléből kiderül, hogy a *Relatiót* nem közölte Kultsár István a *Hazai és Külföldi Tudósításokban*. Kazinczy Szirmai Antaltól tudta meg, hogy Eszterházy méltatlannak találta Kultsár lépését, ezért döntött úgy, hogy a főispán „hallgatolagos utasításának” engedelmességgel maga tesz lépéseket a kiadásra a pataki nyomdában. Eszterházyt arra kérte, hogy a nyomtatványt juttassa el „Ő Császári Királyi Magasságának, a Felső Főhercegnek és bátyjának, Ferencnek, [...] Rainer és Johann császári és királyi hercegeknek [...] Dessewffy József gróf és a magam nevében átadni, és minket Magasságuk jóindulatába ajánlani méltóztassék”. Azt az óhaját is kifejezte, hogy azért szeretné, ha az uralkodócsalád tagjai is megértenék, „hogy mi magunk azon fáradozunk, hogy ez a szerencsétlen kábaság végre elműljék, és ősi virtusunk végre újra feléledjen!” A levél latin eredetije: KAZINCZY, 2013. 128–129. – Kazinczy Ferenc levele Eszterházy Józsefnek, Széphalom, 1811. február 4.; a részletét Balogh Piroska fordításában idéztem: KAZINCZY, 2013. 533. Az uralkodócsalád tagjainak körében 1808–1809-ben megnőtt a fogadókészség a mobilizációt ideológiailag is alátámasztó patrióta-nemzeti diskurzusok támogatására, különösen Károly Ambrus (aki a nádorral a magyar nemességet serkentő toborzókerület is tartott; 1809. szeptember 2-án halt meg), József és Rainer főhercegek körében. A Habsburg-ház férfitagjainak eltérő patriotizmus-képeihöz és az 1809-es háborúról alkotott véleményeihez lásd: VANN, 1974.

¹¹⁷ KAZINCZY, 1896. 71. – Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1809. november 13.; Kazinczy Cserey Farkasnak még a szöveg kinyomtatása előtt megküldte az említett cikkelyt. KAZINCZY, 1895. 519. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. szeptember 12.; KAZINCZY, 1896. 496–497. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1810. június 3.

ládjából egy egyén személyesen táborba szállani vagy hadba indulni köteles”.¹¹⁸ 1809-ben tehát, a korábbiaktól eltérően, alapesetben nem nyílt lehetőség helyettes állításával a személyes felkelési kötelezettség megváltására, családonként egy 18 és 50 év közötti, nemes férfi köteles volt felkelni. A törvény hatálya alól kivettek körét rendkívül szigorúan határozták meg, a mentességre való jogosultság felől „a vármegyében a közönségnek, más törvényhatóságokban az illetékes felsőségeknek bölcs itélete szerint” kellett dönteni.¹¹⁹ Az 1808-as szabályozás következtében tehát az ország összes nemesi családja érintetté vált a nemesi szabadságok ellentételezéseként megkövetelt katonáskodás kötelezettségében.

Kazinczyék nem álltak egyedül a *personalis insurrectiót* helyeslő és a kortárs nemesség romlottságát ostorozó véleményükkel. Kisfaludy Sándor már az 1809 márciusában megjelent *Hazafiúi Szózat*ában hangsúlyozta, hogy „felette szükséges dolog volt az, hogy a’ törvénytevő, és kormányzó Hatalom [tehát az országgyűlésben képviselt rendek és az uralkodó – N. Á.] a’ legközelebb múltt Országgyűlésben a’ személyes nemes *Insurrectiót* rendelte”.¹²⁰ A pamflet szerint a személyes felkelés „ősi” intézménye a nemesi nemzet és az alkotmány megmaradásának és gyarapodásának egyik talpköve volt. A személyes felkelés kötelezettsége biztosította, hogy „a’ maroknyi Magyar Nemzet” „minden tagja, minden időben kész katona” legyen, és *pro aris et focis* hadakozzon hazájának védelmében.¹²¹ A politikai közösség erejének a *Hazafiúi Szózat* szerint elengedhetetlen feltétele volt, hogy tagjai szabadságuk, nemzetük, illetve szűkebb és tágabb hazájuk védelmében bármikor készek és alkalmasak legyenek a fegyverviselésre, amit a még békeidőben elrendelt felkelés, a *Ludovicea*, illetve a magyar nyelvű, magyar vonatkozású hadtudományi irodalom fejlesztése biztosíthatott.¹²² Az inszurrekció mint a nemesi nemzet „polgárainak” széles rétegeit (ideális esetben minden arra alkalmas férfi tagját) integráló milícia jellegű fegyveres testület – Kisfaludynál található ideáltipikus formájában – egyszerre szolgált a jogok, szabadságok ellentételezésére, és múlhatta volna felül hatékonyságában a zsoldért, kényszerből katonáskodó hadseregeket.¹²³ Kisfaludy a *Hazafiúi Szózat*ban a személyes felkelés szerepét a magyar nemesség mint politikai közösség szemszögéből az ősi alkotmányra hivatkozó érvelés¹²⁴ mellett (amely szerint a nemességnek alkotmányos kötelessége a hon védelme)¹²⁵ a klasszikus republikanizmus nyelvén foglalta rendszerbe.¹²⁶

Az intézmény szerepe és részletes szabályozása, döntően a vonatkozó törvények szűkszavúságának, fogalomhasználatának homályossága miatt a 18. század második

¹¹⁸ *CJH*, 377. 1808. évi II. törvény, 1. §.

¹¹⁹ *CJH*, 379. 1808. évi II. törvény, 7. §.

¹²⁰ KISFALUDY, 1809. 9., lásd még: 108.

¹²¹ KISFALUDY, 1809. 10–11.

¹²² KISFALUDY, 1809. 92–95.

¹²³ FENYŐ, 1957. 275., 278.

¹²⁴ Az ősi alkotmány (*ancient constitution*) lényegének összefoglalásához lásd: ZÁSKALICZKY, 2015.

¹²⁵ Hogy ezen a korban konkrétan mit értettek, az korántsem volt egyértelmű. Lásd: POÓR, 2003. 162–194. Vö. SZIJÁRTÓ, 2010. 466–477.

¹²⁶ A republikanizmus szinte áttekinthetlenné duzzadt irodalmából érdemes megemlíteni néhány olyan munkát, amely a politikai közösség fennmaradásának problémáit a fegyverviselés és a honpolgárokból szerveződő milíciák állandó hadseregekkel szembeni előnyei, illetve a pozitív szabadság és az erény összefüggéseinek oldaláról tárgyalja. A legfontosabb minden bizonnyal Pocock klasszikus monográfiája: POCK, (1975). különösen: 183–218., 401–422. Alapos eszméletörténeti összefoglalását adja a problémának egy német nyelvű disszertáció: METZGER, 1999. különösen: 65–88.

felétől korántsem volt egyértelmű. Nemcsak az udvar és a rendek gondolkodtak eltérően a felkelésről, de a vármegyei követek elképzelései sem voltak egységesek azon túl, hogy az inszurrekció fenntartására szükség van, amit jól mutatnak az esetről esetre eltérő szabályozásokhoz vezető hosszás diétai viták.¹²⁷ Annak dacára, hogy a 18. század elejétől a napóleoni háborúk végéig terjedő időszakban a nemesség honvédelmi kötelezettsége folyamatosan szűkült le a személyes felkelésre és a ki nem állított bandériumokra, illetve az önkéntes terhek (a *subsidium*) körébe egyre több elemét vonták be,¹²⁸ a *personalis insurrectio* fenntartásának szükségessége még a francia háborúkat követő időszakban sem volt vitatéma.¹²⁹ Az intézmény reformja azonban annál inkább.¹³⁰

A *Relatio* szerint a személyes felkelés elrendelése, Kisfaludy elképzeléséhez hasonlóan, a rendek és az uralkodó bölcsességét bizonyítva annak eszközeként szolgálta, hogy a háború és a morális romlottság fémjelezte válsághelyzetében „a' Nemzetnek már csaknem elaludt caractere felébresztessék”.¹³¹ A vélemény a jelent a Hazafüüi Szóattal szinte megegyező republikánus toposzokkal¹³² festette le szembeállítva a megelőző generációt a dicstelen utódokkal: „Rég óhajtása volt ez minden jobb főnek a' Házában, 's nevezetesen öreg-korú atyjáinknak, kik, magok a' maszlag által meg nem rontva 's régi magyar lélekben, mély fájdalommal látták elkorcsosodásunkat és azt a kis lelkű pulyaságot, melly velünk a' nagy tettek' szülőjét, az enthusiasmust, nevetségesnek, sőt veszedelmesnek nézette, 's olly mélységre süllyesztett-el, hogy a' nagy tetteket is egyedül mellétekintetek miatt tettük, ha tettük!”¹³³ A *Relatio* diagnózisa alapvetően Kazinczynek a patriotizmusról és a zempléni nemességről kialakult és leveleiben 1809 körül gyakran emlegetett álláspontját tükrözte, amely az igaz hazafiságot határozottan elkülönítette a hamis, színlelt patriotizmus különböző változataitól. A romlottság és a hamis hazafiság Kazinczy szerint saját pátriáját érintette a legsúlyosabban mondván, nem ismer „Vármegyét, a' mellyben az emberiség alább süllyedt volna, mint Zemplényt”.¹³⁴ Ehhez a zempléni inszurgensekről és általában a nemesi felkelés szerepléséről kialakult ambivalens állásponthez, amely egyszerre üdvözölte a nemességet személyesen hadba szólító törvényt, és kárhóztatta a résztvevők elsősorban morális alkalmatlanságát, hozzájárulhatott az a fölött érzett felháborodás is, hogy a zempléniek egy svadronja lengyelek lakta galíciai területen „csúfúl viselte magát”.¹³⁵

¹²⁷ A kérdést kimerítő alaposággal tárgyalja: POÓR, 2003.

¹²⁸ POÓR, 2003. 95., 173.

¹²⁹ Völgyesi Orsolyának a banderiális munkálat 1832-es vármegyei vitáit feldolgozó munkájából tudjuk, hogy a felkelés létjogosultságát és exkluzív, kizárólagosan nemesi karakterét nem vonták kétségbe. A nemesi felkelés reformjával kapcsolatban azonban ekkor is sok különféle elképzelés született. Ezek között egyedül Temes vármegye képviselte azt az álláspontot, hogy a vagyonosabb nem nemesek is részt vehessenek az inszurrekcióban. VÖLGYESI, 2002. 191.

¹³⁰ Lásd: GYALÓKAY, 1925.; MARCZALL, 1907. 120–123.; ÓDOR, 1992.

¹³¹ DESSEWFFY–KAZINCZY, 1811. 5.

¹³² KISFALUDY, 1809. 104.

¹³³ KAZINCZY–DESSEWFFY, 1811. 5.

¹³⁴ KAZINCZY, 1895. 513. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. szeptember 3.

¹³⁵ KAZINCZY, 1895. 419. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. június 22. Kazinczy több levelében is elborzadva számolt be a zempléni inszurgensek lengyel civil lakosság (nemesek is!) kárára elkövetett gyilkosságairól és fosztogatásairól. Zemplénben 1809 folyamán több inszurrekciót is állítottak, és ezeknek csak egy része jutott el Győrig, egy lovasszázadot (*escadron*, svadron) viszont a vármegye Galíciával határos széleire küldtek a lengyelek mozgolódásának

Kazinczy 1809. november 13-án írta Pápay Sámuelnek azt a levelét, amelyből kiderül, hogy mi motiválta a tervezet elkészítésekor, és mi vezette később arra, hogy kinyomtattassa a szöveget: „a’ Nemzet’ szelletének elaljasodásáról szólólván, ki merem mondani, hogy az a’ pillogásra ’s feljebb-feljebb vágyásból ered egyenesen. Ezen egy cikkely miatt kinyomtatatom a’ Relatiót mihelytt bé lesz adva. De rendes, hogy azt sokan nem szeretik, ha az ember a’ Virtus’ becsét és nem az Ehre-ét emlegeti (németül mondom ezt a’ szót); emlékezvén Montesquieuból, hogy a’ Virtus hová, az Ehre ismét hová való. – Bár csak ez az utolsó csapás, a’ melly Fejedelmünket ’s hazánkat érte ’s hazánkat még ezután fogja! arra vinné a’ gondolkozásra nem épen alkalmatlan főket, hogy elmélkednének, ’s ismernék-meg, hogy nem a’ tanulás hozza a’ veszélyt, hanem a’ nem tanulás!”¹³⁶

A nemesi nemzet válságáért felelős rossz hazafiság térhódítását elemző diagnózis két elemből tevődött össze. Egyrészt a „hadi dicsőség” keresésének hagyományos antik republikánus kritikájára (különösen Ciceróra), illetve Montesquieu-nek az antik és modern köztársaságok, illetve monarchiák különbségeiről alkotott elképzeléseinek recepciójára épült. Másrészt arra a törekvésre, amely a patriotizmus kívánatos formájának egyik elengedhetetlen feltételeként az anyanyelv és a tudományok művelését határozta meg. Kazinczy egyszerre helyezkedett szembe a Berzeviczy által képviselt etnikailag és nyelvileg „vak”, a kereskedelem fejlesztését és a birodalomba való szorosabb integrációt sürgető nem-republikánus, hamis patriotizmussal,¹³⁷ valamint a vármegyei nemesség zömének tulajdonított műveletlenséggel és „vadsággal”.¹³⁸ Az érvelés két irányát a felkelésről szerzett negatív tapasztalatok kapcsolták össze, ugyanis Kazinczy a *deputatio* tevékeny tagjaként az inszurrekció lebonyolítása során a vármegye nemességének egészéről benyomást szerezhetett, és sem az inszurgensek „hadi dicsőség” utáni vágyát nem találta a közösség szempontjából igazoltnak, sem a művelődésre irányuló törekvést nem tapasztalt körükben.

A probléma egyik felét, a zempléni erények romlottságát, azaz a nemesség – morális – alkalmatlanságát a hadviselésre Kazinczy egyfelől Cicero *A kötelességekről* írt munkájának hagyományos értelmezésére emlékeztető módon határozta meg, amelyben az etikai keretbe illesztett tradicionális római értékatalógus követése

---

hírére. A „háborús bűnökről” Kazinczy, levelezése szerint, szóbeszédekből, illetve maguktól a Zemplénbe visszatérő és gonosz tetteikkel henegező felkelőktől értesült. A kérdésről mind R. Kiss István, mind Dongó Gyárfás Géza, mind a későbbiekben a vármegye történetével és a nemesi felkeléssel foglalkozó kutatók hallgatnak.

¹³⁶ KAZINCZY, 1896. 71. – Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1809. november 13. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁷ KAZINCZY, 1895. – Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1808. november 23.; KAZINCZY, 1895. 193. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. január 21.; KAZINCZY, 1895. 226–227. Kazinczy Ferenc levele Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1809. február 14.; KAZINCZY, 1927. 254–259. – Kazinczy Ferenc levele Berzeviczy Gergelynek, Széphalom, 1810. július 23. Kazinczy és Berzeviczy vitájához lásd: MISKOLCZY, 2010. A polémia különösen fontos kérdéseket vetett fel a kereskedelem és katonai erény szembeállításával és ezzel összefüggésben a kereskedelem és a gazdálkodás viszonyával kapcsolatban. A probléma hosszú eszmetörténeti előzményekre tekint vissza, és felvethető volt mind a közösség (a nemzet, a vármegye, a *res publica* stb.) egészének (a népléleknek, nemzeti karakternek stb.), mind egyes tagjainak vonatkozásában. Bár az emlékmű-diskurzus konkrétan nem foglalkozott a kereskedelem és erény viszonyával, Kazinczy álláspontja a kérdésben nyilvánvalóan a republikánus erénydiskurzussal rokon.

¹³⁸ „Meg fogja e már valaha foghatni a’ mi korunk és tájunk, hogy a’ tudomány és a’ Tanulás nem veszedelmes, sőt hogy a’ vadság az?” KAZINCZY, 1896. 56. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, Széphalom, 1809. november 11.

(mind a közéletben való előrejutás, mind annak közösségi elismerése oldaláról) összekapcsolódott az igazságosság és a közjó fogalmaival. Cicerónál a római köztársasági értékek és erények válságát többek között a dicsőség (*gloria*) utáni vágy elfajulása jellemezte, amelyben a dicsőségre törekvés a személyes ambíciók leplezésére szolgáló eufemizmussá torzult.¹³⁹ A romlást a gyakorlatban az jelentette, hogy a rómaiak körében a hatalomvágy, a társadalmi elismertségért és a jólétért való küzdelem önmagában való értékévé lett, az egyén számára hasznos (*utile*) elvált az alapját képező *honestum*tól, az állam szolgálatában végzett erényes viselkedéstől.¹⁴⁰ Cicero gyakran idézett passzusai szerint, amelyek az emlékmű-diskurzusban is visszaköszönnek, a lelki nagyság és emelkedettség alaperénye azokban van meg, akik akár hadi, akár politikai cselekedeteiket a köz érdekében hajtják végre, és akik bölcsességük révén tudják, hogy az erkölcsi jó inkább a tettekben és nem a hírnévben (melyet a kora újkori Magyarországon *famaként* tartottak számon) nyilvánul meg, ugyanis az utóbbi lényegében a *gloria* közösségi elismerését és honorálását jelenti.¹⁴¹ A *De Officiis* első könyvének van azonban még egy helye, amely rokon Kazinczy érvelésével, és egyszerre szólít fel egyfelől a tudásnak, a dolgok megismerésének, másfelől a bátorságnak az erénnyel, a közösség javával való összekapcsolására, mert e nélkül „a tudás magányos és tartalmatlan lesz, akárcsak a bátorság, amely vadsággá és kegyetlenséggé fajul, ha elszakad az emberi közösségtől és társulástól”.¹⁴²

Kazinczy Cserey Farkasnak a ciceroniánus republikánizmus nyelvéből ismerős érveléssel számolt be a katonai szolgálat külsőségei mögül hiányzó *honestum*ról és az inszurgensek hamis dicsőségvágyáról: nem „a’ haza védelme ‘s a’ Fejedelem felhívása indította őket a’ katonai szolgálatra”, hanem „a’ pillogáson kapás, és az hogy Tisztecskék lehettek”.¹⁴³ A patriotizmus hamis formáját a helyi nemesség körében eszerint a közösség javától elszakadt dicsvágy, illetve a remélt dicsőség jutalmaként a vármegyétől kiérdemelt, rangokkal honorált elismerés és jó hír (*fama*) iránti vágy jellemezte, amely közérdeknek álcázta a magánhasznok keresését, vagy esetleg még ezt sem tette meg. Elsősorban tehát a nemeseknek arról a rétegéről beszélt Kazinczy, amellyel szemben a *Vélemény* kritikája is megfogalmazódott: „a’ ki Patriotismust penget a’ száján, ‘s csak rojtra ásítózik.”¹⁴⁴ Láthattuk, hogy a színlelt, hamis patriotizmus leplezte személyes ambíciók és a magasabb (közösségi) cél nélkül való bátorság a cicerói mintában vadsággá és kegyetlenséggé fajulhat. A zempléni nemesek Galíciában elkövetett bűnei a morális alapok híján való dicsvágy és a gazdagodásra törekvő önző ambíció végzetes következményeit igazolták Kazinczy számára: „a’ kincset, a’ mellyet Insurgenseink Galiciában haramia módra lopással, gyilkolással, ártatlan leányok ‘s gyermekek’ öldöklésével gyűjtöttek.”¹⁴⁵

Bár az emlékmű formája a dór oszloprenddel az idealizált antik republikánus patriotizmust idézte volna meg, nem lényegtelen Dessewffy megjegyzése, amelyben

¹³⁹ LONG, 1995. 215–216.

¹⁴⁰ LONG, 1995. 217–218.

¹⁴¹ CICERO, 1987. 19–20.

¹⁴² CICERO, 1987. 44.

¹⁴³ KAZINCZY, 1896. 75. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. november 13. Kiemelés az eredetiben.

¹⁴⁴ KAZINCZY, 1896. 519. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. szeptember 12.

¹⁴⁵ KAZINCZY, 1896. 56. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, Széphalom, 1809. november 11.

mind a bevett római, mind pedig a görög utalások elhagyását javasolta: „Rómát és a Rómaiakat azért mellőztem el mindenütt, mivel ezen nagy emberek majd mindenkor győztek, és mivel eddig még arra se tartom magunknak [sic] érdemeseknek, hogy valamiben tsak majmozni is merjük ama nagy nemzetet. [...] Úgy hittem, hogy el kellene kerülni az olyan hasonlításokat, melyek fonák magyarázatokra adhatnának alkalmatosságot. Miltziades meg Themisztokles emlékénél győzni, Báró Barkóczyénál pedig tsupán tsak halni tanul a’ jó Hazafi.”¹⁴⁶ Ennek köszönhetően a benyújtott és kinyomtatott tervben, szakítva az inszurrekció szervezését kísérő propagandairódalom bevett toposzaival, már csupán az emlékmű formája és a szoborállítás hagyományára való hivatkozás¹⁴⁷ idézte meg közvetlenül az antik mintákat. A klasszikus republikanizmus – toposzkészletében is – erősen antikizáló változatát Dessewffy tehát alkalmatlannak tartotta arra, hogy azon a *comparatio* révén az 1809-ben a nemesség által hozott „áldozat” – mint a *pro patria mori* követendő példája – elbeszélhető és a honpolgári nevelésre felhasználható legyen. Javaslatával, melyet Kazinczy is megfogadott, és amelyet a *Relatio* végleges formája is tükröz, ezért inkább felszabadította az emlékműtervezet háttérét alkotó erénydiskurzus republikánus érvelését a közvetlen görög–római utalásoktól.

Kazinczy érvelésének másik eleme Montesquieu-től származik, akinek *A törvények szelleméről* című munkájából a köztársaságot fenntartó erényt („*Virtus*”) emelte ki a monarchiák vezérelvével, a becsvágygal („*Ehre*”) szemben. Montesquieu, aki Magyarországról személyes tapasztalatokkal is rendelkezett, a *De l’esprit des lois* lapjain a magyar nemességről a monarchikus kormányforma keretein belül az uralkodónak való engedelmesség kapcsán nyilatkozott elismerően (lásd a *Mennyire hajlandó a nemesség a trón megvédésére* című fejezetet).¹⁴⁸ Montesquieu ezzel a magyar nemesség fellépését (az 1741-ben Mária Teréziának tett felajánlást) úgy értelmezte, mint amivel az teljesítette a kormányforma vezérelvéből, a becsületből eredő funkcióját, az „összekötő kapocs” közvetítő szerepét játszva a nép és a fejedelem között.¹⁴⁹ Alapvetően ez volt az az elem, amely Montesquieu korabeli magyar olvasataiban a nemesség önértelmezésével, rendi elkülönülésével és pozitív szerepének igazolásával összekapcsolódott. *A törvények szelleméről* ugyanakkor nagyon hatékonyan bizonyult a létező közbizalmi struktúra alkotóelemeinek redeskripciójára, ország és korona viszonyának, a politikai berendezkedés alkotmányosságának politikaelméleti magyarázatára.¹⁵⁰

Kazinczy, Pápaynak írt levelében, a *Relatio* kapcsán egy másik interpretációját használta fel Montesquieu-nek az egyes kormányformák vezérelvéivel kapcsolatos passzusából. A „*Virtus*” mint „politikai erény” („*vertu politique*”) Montesquieu szerint ugyan nincs kizárva a monarchiákból sem, ahogyan a becsület is előfordulhat a köztársaságokban, azonban elsődlegesen az utóbbi kormányforma rugóját jelenti.¹⁵¹ A republikák két formája a demokrácia és az arisztokrácia, mely utóbbiban a főhatalmat a nép egy része birtokolja, ahol nagyszámú nemességgel rendelkező országok esetén „a szenátus bizonyos értelemben az arisztokrácia, a nemesek testülete a demokrácia, a

¹⁴⁶ KAZINCZY, 1896. 126–127. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferenchez, Eperjes, 1809. december 7.

¹⁴⁷ KAZINCZY–DESSEWFFY, 1811. 6.

¹⁴⁸ MONTESQUIEU, (1748). 64–65., 197. (VIII. könyv, IX. fejezet.)

¹⁴⁹ MONTESQUIEU, (1748). 115.

¹⁵⁰ ECKHARDT, 2001. 22–29.; PÉTER, 1998. 342–346.

¹⁵¹ MONTESQUIEU, (1748). 44.

nép pedig semmi".¹⁵² Montesquieu szerint az arisztokratikus rezsím annál tökéletesebbé válik, minél jobban közeledik a demokráciához, „és annál kevésbé lesz azzá, mennél inkább közeledik a monarchiához”, tehát az arisztokráciák olyan módon tudják stabilan fenntartani önmagukat, ha egyrészt az arisztokrata családok (tehát a nemesség) „amennyire csak lehetséges, néppé” válik, másrészt az engedelmességre kötelezett jogfosztottak tömege „polgári rabszolgaságban van”, mint Lengyelországban.¹⁵³ A „politikai erényre” az arisztokráciában is szükség van, de nem annyira feltétlen követelmény, mint a „népi kormányzatban”. A politikai jogok birtokosainak, azaz a nemeseknek a testülete vagy „egy nagy erény révén” éri el, hogy a nemesek egyenlőnek érezzék magukat a néppel, vagy „egy kisebb erény”, az önmérséklet által, amely „a nemeseket legalább maguk között egyenlővé teszi, s ez biztosítja fennmaradásukat”.¹⁵⁴

Kazinczy értelmezésében az inszurgensektől és a vármegyei nemességtől elvárt „Virtus” eszerint nem volt más, mint „szeretet a köztársaság iránt”¹⁵⁵ (a *res publica* és nem a modern, államformára utaló jelentésében) a Montesquieu-nél szereplő fogalomnak abban a „régii” értelmében, amely a patriotizmus antik, klasszikus republikánus jelentéseit elevenítette fel,¹⁵⁶ és amely szerint a „hazaszeretet jó erkölcsökhöz vezet, s az erkölcsök jósága megint hazaszeretetre indít”.¹⁵⁷ A becsület vezérelve alapján működő monarchiákban azonban az „állam fennmarad – függetlenül a hazaszeretettől, az igazi dicsőség vágyától, az önmegtagadástól, a legfontosabb érdekek feláldozásától és mindazoktól a hősi erényektől, amelyeket a régieknél látunk, és amelyekről mi már csak hallomásból tudunk”.¹⁵⁸

A Pápaynak írt levél argumentációjának másik iránya nem a republikánus erényekkel, hanem a nemesség (anyanyelvű) művelődésének kérdésével foglalkozott, amely, a fentiekhez hasonlóan, legalább ennyire fontos eleme volt Kazinczy patriotizmus-képének. A személyes felkelés Kazinczy szerint érdemben hozzájárult ugyan a katonai erények felébresztéséhez, ugyanakkor a nemesség tömegei számára, éppen a műveltség birtokosainak tartózkodása miatt, a „lelki Kultúra” egy szűk kör privilégiuma maradt. Kazinczy az 1810 elején a feloszló zempléni inszurgensek körében szerzett negatív tapasztalatai kapcsán így írt Jankovich Miklósnak: „A' katonai szelletet lelki Kultúrával egygyütt kellene művelésbe venni. Mi eddig mind az egyyiket mind a' másikat el akartuk fojtani. Most a' katonai szelletet ébreszteni akarjuk: de a' lelki Kultúrát még veszedelmesnek tartjuk a' sokaságban. Azt óhajtjuk hogy senki ne elmélkedjék, hanem csak engedelmeskedjék. [...] Nem volna a' nap alatt szebb Nemzet 's boldogabb ország, mint a' miénk, ha ez a bolondság nem ellenkeznek a' köz jóval.”¹⁵⁹ Ezek alapján tehát Kazinczy szerint a nemességtől vármegyei „honpolgárként” és a *natio* tagjaként megkövetelt patriotizmus magában foglalta mind a hagyományos republikánus erények, mind az önművelés követelményét, és csak a kettő együtt biztosíthatta a közőj fenntartásán keresztül a politikai közösség stabilitását és fennmaradását.

¹⁵² MONTESQUIEU, (1748). 62.

¹⁵³ MONTESQUIEU, (1748). 64.

¹⁵⁴ MONTESQUIEU, (1748). 75.

¹⁵⁵ MONTESQUIEU, (1748). 101.

¹⁵⁶ VIROLI, 1995. 71–77.

¹⁵⁷ MONTESQUIEU, (1748). 102.

¹⁵⁸ MONTESQUIEU, (1748). 75.

¹⁵⁹ KAZINCZY, 1960. 179–180. – Kazinczy Ferenc levele Jankovich Miklósnak, Széphalom, 1810. január 19.

Zemplén vármegye és az 1809-es nemesi felkelés kontextusában Kazinczy elszórt megjegyzései – Montesquieu patriotizmusra és az arisztokratikus köztársaságok működésére vonatkozó meglátásai felől szemlélve – a vármegyét alkotó nemesi politikai testület válságának koherens elképzeléseként rekonstruálhatóak. Ebben a Cicerótól örökölt elemek, Montesquieu-nek a köztársaságok kapcsán a klasszikus republikánizmus patriotizmus- és erény-fogalmát felelevenítő megállapításai, illetve az anyanyelvű (nemesi) művelődés és tudományosság szükségességét hangsúlyozó érvei együttesen szolgálták a vármegyei nemesség romlottságának kritikáját és a művelt katona-polgár pozitív eszményét. A *Relatio* a kritikán túl tehát meghatározta azt az ideált is, amelyhez a zempléni felkelőknek, de tágabb értelemben minden vármegye nemességének közelítenie kellett volna azért, hogy a politikai berendezkedés romlása elkerülhető legyen. A veszélyt mindenekelőtt a monarchiákra jellemző becsület („*Ehre*”) túlsúlyba kerülése jelentette, melyet Kazinczy szándékosan németül említett, és amelyből metonimikusan egyszerre hallhatjuk ki az örökös tartományok polgárainak becsvágyát mint a vármegyék nemességére leselkedő veszélyt, illetve Berzeviczy törekvéseinek kritikáját. Az arisztokratikus republikánizmusnak ebben a víziójában egyértelműen szembekerültek egymással a montesquieu-i monarchia és az arisztokratikus reszpublika vezérelvei. A rangok iránti vágy, amely az előbbit fenntartja, az Robert John Weston Evans kifejezésével élve a vármegyéket mint „ötvenkét köztársaságot”,¹⁶⁰ jelen esetben épp Zemplént, könnyen romba döntheti. Montesquieu és a dicsőségvágygal kapcsolatos cicerói elképzelések recepciója felől érthető meg annak jelentősége is, hogy miért volt annyira fontos Kazinczyék számára, hogy a predikátumokat és rangjelzéseket szükséges elhagyni a végső soron az utódok honpolgári nevelését szolgáló emlékről.

A politikai közösség fenntartásának a hagyományos honpolgári erények helyreállításán keresztül megvalósítani kívánt feladatára a *Relatió*nak a romlottságot ostromozó passzusai hívták fel a figyelmet, az emlékmű-terv pedig a „honpolgári nevelés” eszközeként részleges megoldást szolgáltatott: „*Elaludt bennünk a’ dicsőségszeretete, melly nem abban áll, hogy több fénnel bírjunk mint mások, hanem abban, hogy lelk’ ismeretiünk és a’ köz ítélet bennünket jóknak ’s tisztáknak ’s nagyoknak tartson ’s tarttasson: de fel fog ébredni, mihellyt az igaz érdemet becsúlni fogjuk.*”¹⁶¹

Az 1809-es háborús mozgósítás és propaganda mind összbirodalmi, mind osztrák szinten is példa nélküli volt a maga nemében. Ez Kazinczynak is feltűnt, aki 1809 elején, egyik Virág Benedekhez írt levelében nem csupán a magyar nemesség felkeléséről, de az örökös tartományok széles körű mozgósításairól is elismerően nyilatkozott: „*Ellohad tüüzünk, mert nincs a’ ki használni tudja ’s akarja. [...] Ez a’ rettenetes háború, melly most fenyeget, talán fel éleszti a’ nemzeti lelket, ’s valahára meg tanuljuk, hogy a’ ki nem mozdúl, vesztég marad ’s eltompúl. Valóban gyönyörűek a’ mit az uralkodás még az Austria lakosinak is mond a’ haza szeretet haszna ’s dicsősége felől. Sok ember eddig azt hitte, hogy a’ hazaszeretet csak pártosok’ szava és hogy a’ Monarchiák’ lakosinak nem kell ezt is ismereni, ’s elég nekik a dein Wille ist unser Gesetz [a te akaratod a mi törvényünk – N. Á.]. Az ő Felsége, a’ nagy bajnok Károly és a’ tudományokat kedvellő János proclamatíói elevenítő*

¹⁶⁰ EVANS, 1989. 51.

¹⁶¹ KAZINCZY–DESSEWFY, 1811. 5. Az utolsó sorról a lábjegyzet jelzi, hogy az egy Tacitus-parafraízis a *Iulius Agricola* életéből: „*Virtutes iis temporibus optime aestimatur, quibus facillime gignuntur.*”

Írások 's látjuk hogy még az Austriaiakra is nagyon hatnak."¹⁶² Az idézett levélrészlet tanúsága szerint az udvar által támogatott patrióta háborús propaganda szerepet szánt és a mozgósítás által lehetőséget is teremtett a birodalom többi polgárának (*nota bene* az osztrák-németeknek is!) a republikánus-honpolgári értelemben vett *amor patriae* megtapasztalására.¹⁶³ Az 1809-es összbirodalmi mobilizációt kísérő propagandatevékenység Kazinczy értelmezésében tehát akár felül is írhatta a magyarországi vármegyék nemességének (mint *par excellence* honpolgároknak) és a többi birodalomrész alattvalóinak a hazaszeretethez való viszonyát illető különbségeket, amelyeket – mint láttuk – más helyütt Montesquieu egyes szöveghelyeiből kipreparált „politikaelméleti” érveléssel korábban éppen ő maga nyomatékositott.

Kazinczynek a *Relatió*n és az emlékművön keresztül megvalósítani kívánt célja, amely túlmutatott a vármegye határain és a nemesi *natio* egészére kiterjedt, az volt, „*hogy a' nemzet a' maga neki eggykor tulajdon nagylelkűségét vissza nyerje, 's elsüllyedéséből 's veszedelmes álmokorságából felébredhessen, felemelkedhessék*”.¹⁶⁴ A *Relatio* kinyomtatása és terjesztése szervesen illeszkedett ebbe a programba. Az első, száz példányban kinyomtatott változatot rövidesen egy második javított kiadás követte, amelynek előszava az újrányomást azzal indokolta, hogy „*a' Nyomtatványok' száma kevésnek tálaltatott*”.¹⁶⁵ Döbrentei Gábor már 1811-ben,¹⁶⁶ majd 1816-ban¹⁶⁷ is jelezte, hogy az *Erdélyi Múzeumban* szeretné újraközölni a *Vélemény* szövegét, amely végül 1817-ben jelent meg a folyóiratban (annak a hatodik füzetében). Döbrentei lábjegyzetében ugyan megjegyezte, hogy nincs tudomása arról, hogy vajon felépült-e az emlék, ám a szöveg közlését hét évvel az ötlet felmerülése után is szükségesnek tartotta.

Az emlékmű utóélete és jelentősége

A *Relatio* a maga idejében egyszerű volt újszerű és szokatlan, mégis a kor nemessége számára ismerős. Hiszen szerzője a modern neoklasszicista mintát és a világi, háborús emlékműállítás divatját a nemességre vonatkoztatott klasszikus republikánus tradíció nyelvén fogalmazta újra. A *Relatió*ban szereplő és felállított sátorlajújhelyi emlékművet¹⁶⁸ – amely egy partikuláris, autonóm politikai közösség, Zemplén vármegye akaratából és adakozásából született – a nemesi-nemzeti emlékművek¹⁶⁹ típusába sorolja a szakirodalom. Magyarországon ugyanakkor a felkelés halottjairól

¹⁶² KAZINCZY, 1895. 345. – Kazinczy Ferenc levele Virág Benedeknek, Széphalom, 1809. április 21.

¹⁶³ A monarchiák és a patriotizmusról alkotott elképzelések összefüggéseire lásd: BLOM-LAURSEN-SIMONUTTI, 2007; SHEK BERNARDIĆ, 2010.

¹⁶⁴ KAZINCZY, 2013. 130. – Kazinczy Ferenc levele József nádornak, Széphalom, 1811. február 6.

¹⁶⁵ KAZINCZY-DESSEWFY, 1811. 2.

¹⁶⁶ KAZINCZY, 1899. 148. – Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferencnek, Ó-Andrásfalva, 1811. november 16.

¹⁶⁷ KAZINCZY, 1904. 103. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Kassa, 1816. április 4.

¹⁶⁸ Az emlékmű leírása: „Az Emlék öt ölnyi magasságú pyramisz, körülvéve faragott oszlopú balüstráddal négyszögben, 's a' kő, hogy annál inkább kiálhassa az idők' viszontagságait, olajjal van itatva. A' pyramisz tetőjén egy aranyozott golyóbis áll, alatta nyolcz kisebb, hasonlóúl aranyozva. Az oszlopláb' négy oldalain ugyan annyi tábla áll a' felülírásokkal. A' pyramisz' keleti oldalán a' Vármegye címerét látni, a' három más oldalain az Országét.” *Hébe*, 1823. 262.

¹⁶⁹ SINKÓ, 1983. 188.

szóló kiterjedt diskurzus, a kinyomtatott tervezet mint „emlékezethely” és az emlékoszlop is egyedülálló a maradt a maga nemében. Kazinczy javaslatát nem követte sem a vármegyei, sem a nemzeti háborús emlékművek divatja. A zempléni elesetteknek állított emlék szerepét mind textuális, mind térbeli változataiban ennek ellenére érdemes újragondolni a hazai emlékezetkultúra történetében.

A Reinhart Koselleck által a háborús emlékművek átalakulásával kapcsolatban jelzett folyamatok, a demokratizálódás, a funkcionalizálódás és a szekularizálódás szorosan kapcsolódtak a politikai-társadalmi fogalmak szemantikai mezőit érintő változás „nyeregidőszakához”.¹⁷⁰ A demokratizálódás és szekularizálódás jelentősége leginkább a korábbi háborús hőskultuszra jellemző győzelmi emlékekkel való összehasonlításban tűnik ki. Újdonságnak számított, hogy a Kazinczy–Dessewffy-féle tervezet az emlékművet a széles körű hozzáférhetőség érdekében nyílt térre emelte volna, és nyilvánvalóan semmiféle utalást nem tartalmazott a halál keresztény felfogására jellemző transzcendenciára. Kazinczy és Dessewffy is igyekezett oldani a nemességen belül azokat a hagyományos megkülönböztető jegyeket, amelyek korábban jellemzőek voltak az elesettek kultuszára és ábrázolási konvencióira. A zempléni emlék egyik előzménye – amelyen Kazinczyék ugyan igyekeztek túllépni, ám kísérletük mégis féloldalas maradt a báró Barkóczy előneve és rangfokozata körüli viták miatt – a Vezekénynél elesett Eszterházyaknak állított emlékmű volt.¹⁷¹ Ez a mágnás család elesett férfitagjainak neveit sorolta fel a sírfeliraton, bármiféle tágabb közösségre való utalás nélkül, s ezzel a hőskultuszt egy szűk családi panteon részeként intézményesítette.

Az emlékmű annyiban tükrözte a „funkcionalizálódást”, hogy a halottak emlékezetét politikai (akár vármegyei, akár annál sokkal kiterjedtebb) célok szolgálataiba állította. Mind a *Relatio* kinyomtatott változata,¹⁷² mind a felállított oszlop feliratai¹⁷³ tartalmazták a rangjelzéseket és báró Barkóczy predikátumát is. Kazinczy kísérlete, amellyel a vármegyei nemesség identitását a hősi halálban való egyenlőség és az „igaz érdem” jutalmaként a közösség által adományozott hírnév demokratikus fikcióján keresztül kívánta megerősíteni, végül is kudarcot vallott. Kétségtelen azonban, hogy ha a nemességnek a felkelésben való tömeges részvétele, illetve az elesettek eltérő státusa felől tekintjük a kérdést, akkor a megvalósult emlék is hozzájárult ahhoz, hogy szakítson a háborús hőskultuszt korábban jellemző exkluzivitással (amennyiben kiemelkedő hadvezérekre, katonáskodó mágnásokra, elit csapattestekre, vagyis a huszárságra vonatkozott). Ily módon potenciálisan az

¹⁷⁰ KOSELLECK, (1979). 289–293. A következőkben a Koselleck által regisztrált változások tükrében igyekszem jellemezni az emléket.

¹⁷¹ Az emlékről: TÉSAI FOGLÁR, 1842. Az oszlopra a *Relatio* is hivatkozott: KAZINCZY–DESSEWFFY, 1811. 6.

¹⁷² A *Relatio*ban hat felirat szerepel, három latin és három magyar. Ami nagy különbség a megvalósult emlék tábláihoz képest, az a Barkóczy Antal megsebesüléséről és haláláról szóló részletes leírás. A *Relatio* 1811-es első kiadásából a „*Pro Patria Caesis*” sor egészen kimaradt, ezen kívül a tipográfus több hibát is vétett. Vö. KAZINCZY, 1898. 306–308. Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Eperjes, 1811. február 7.

¹⁷³ Az emlékmű I. és II. magyar nyelvű táblájának szövege megegyezett a *Relatio* Budaházyra és a zempléni vitézekre vonatkozó részeivel. A III. és IV. tábla pedig latinul emlékezett meg az elesettekről (köztük az első helyen báró Barkóczyról), illetve a sebesültekről (az első helyen Budaházy nevével). A III. tábla szövege néhány eltéréstől eltekintve azonos volt a *Vélemény* Dessewffy által írt latin szövegével, kimaradt azonban belőle a „*pro patria*”. Vö. *Hébe*, 1823. 263–265.

1809-ben katonáskodó felkelők, sőt az inszurrekcióban terheket vállaló vármegyei nemesség egésze részévé válhatott a felkelés emlékezetének, illetve a későbbiekben akár szemlélőként, akár az emlékműhöz kapcsolódó szertartások résztvevőjeként hozzájárulhatott annak megőrzéséhez.

Természetesen ez az inkluzivitás még mindig széles rétegeket zárt ki a francia háborúk emlékezetéből. A napóleoni háborúkat végigharcoló reguláris hadsereg toborzott, tyrózott (újoncozott, kényszersorozott) magyar ezredeinek elesettjeivel érdemben sem a röpiratokon keresztül terjedő háborús propaganda nem foglalkozott, sem az emlékműállítás gondolata nem merült fel velük kapcsolatban.

A *Relatio* jelentőségét végül részben igazolta az utókor is. Kazinczy 1823-ban Igaz Sámuel *Hébe* zsebkönyvében név nélkül számolt be az avatási ceremóniáról, illetve adott leírást a megvalósult emlékműről. Teljes egészükben közölte az avatáson elhangzott beszédek¹⁷⁴ valamint azt a vármegyéhez írt levelet, amelyet Barkóczy Antalnak tulajdonítanak, illetve a kötetben megjelent egy rézmetszet is az emlékről, „*mellyet a' Haza' Védőjinek a' Haza' Védettjei emeltek*”.¹⁷⁵

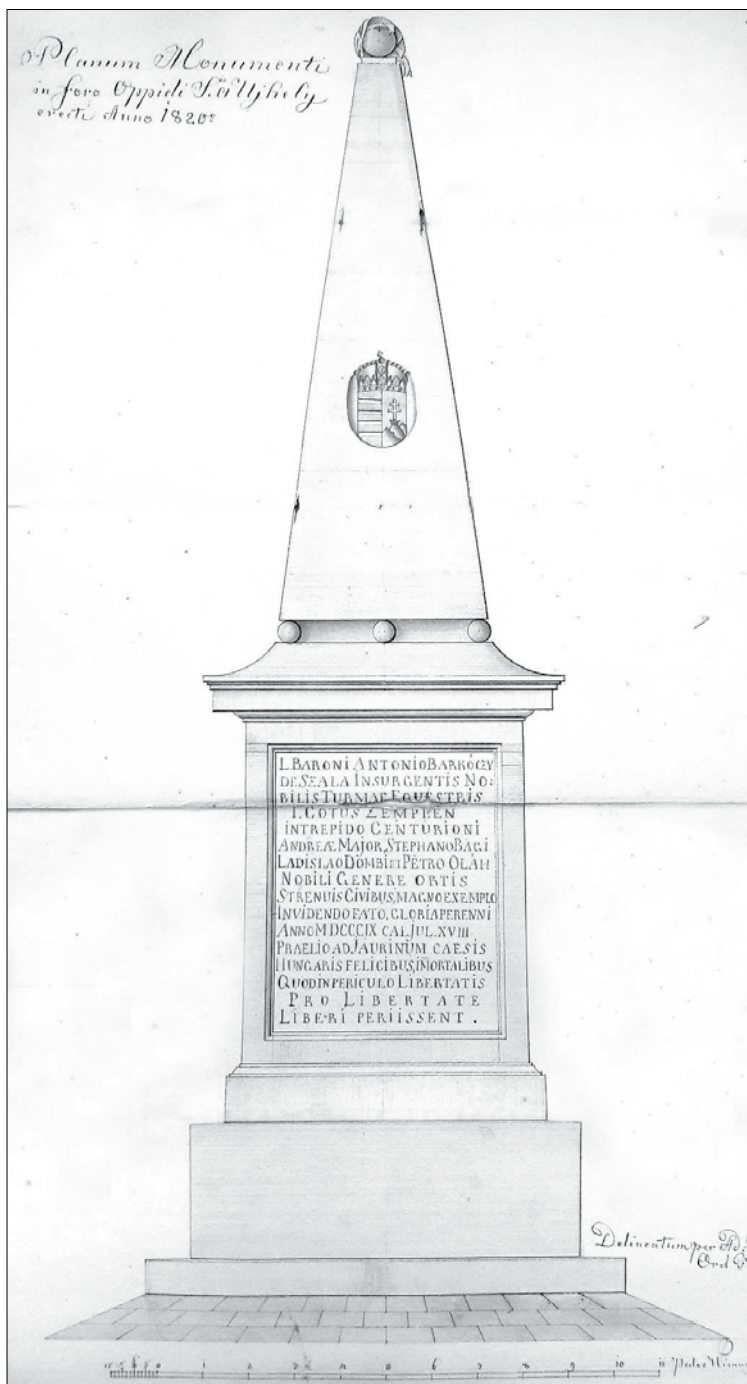
3. kép: Perger Zsigmond (rajzoló) – Kovátsch József (metsző): Zemplényi Vitézek' Emléke, rézmetszet. (*Hébe Zsebkönyve*, 1823.)

4. kép: Zemplén vármegye inszurgenseinek emlékműve, Sátoraljaújhely, 1821, a képeslapot 1936-ban adták postára. (Zempléni Múzeum, Szerencs, Képeslapgyűjtemény, 0180035)

¹⁷⁴ A beszédek nem teljes szövegét külön is kiadták: *Két magyar beszédek*, 1821. A teljes szöveghez lásd: *A zempléni nemes vitézek*, 1895.

¹⁷⁵ *Hébe*, 1823. 259–285.

5. kép: Steiner Ádám terve a zempléni inszurgensek emlékművéről, 1820. (MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhegyi Fiókleveletár, IV. 2001/d. Loc. 206. No. 390.)

Ponori Thewrewk József *Magyar Anthológiájának* első kötetében ismét közölte az 1811-es nyomtatvány szövegét új kontextusba illesztve azt. Az 1832-es antológia egyéb patriotizmussal kapcsolatos írások mellett tett kísérletet a *Vélemény* kanonizációjára. A kötet szerkesztője a *Relatio* után illesztette a *Hébéből* ismerős Kazinczy-féle beszámolót is,¹⁷⁶ oly módon, hogy a két szöveg közé saját epigrammáját szúrta be (*Zrínyi' 's társai' sírhalmoknál*).¹⁷⁷

Az inszurgensemlék felavatásának és további sorsának történetét e helyütt nem követhetjük nyomon.¹⁷⁸ A sátoraljaújhelyi plébániatemplom előtt álló emlékoszlop állapota a 19. század végére annyira leromlott, hogy el kellett bontani és az eredeti tervrajza szerint újjáépíteni, 1891-es átvétele már minden ünnepélyességet mellőzött.¹⁷⁹ A 20. század első felében az emlékmű a templom mögötti térre került át. 1945-ben a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére felmerült, hogy a „szabadság vértanui emlékének kegyeletos és méltó módon leendő megörökítése céljából” a monumentumot és az azt körülölelő parkos részt a koalíciós idők szelleméhez igazodva alakítsák át. Az indítvány értelmében az emlék oldalaira (I) az 1944. márciusi sátoraljaújhelyi börtönlázadást követően kivégzettek (az áldozatok nemzetiségéhez igazodva szerb, cseh, szlovák, ruszin és magyar nyelven), (II) az 1919–1920-ban „vértanui [sic] halált halt Sátoraljaújhelyi baloldali polgárok”, (III) az első és második világháborúban elesett újhelyiekre emlékeztető feliratokat terveztek, ám (IV) egy tábla megmaradt volna az inszurgenseknek is.¹⁸⁰ Az így kialakított komplex emlékművet körülölelő parkban a kivégzett politikai foglyok újratemetésével egy sírkert kialakítását is indítványozták.¹⁸¹ Költségvetési fedezet hiányában tolódot az ügy,¹⁸² végül 1948-ban arra hivatkozva, hogy az inszurgensemlékmű sem „művészi szempontból”, sem „elvi szempontból” nem kívánatos, az MKP által diktált új emlékezetpolitikai koncepció jegyében véghatározat született az eltávolításáról, a helyén pedig partizánemlékművet állítottak fel.¹⁸³

Mivel a háborús emlékművek különösen kiszolgáltatottak a túlélők emlékeztetésének, és a túlélők halálával könnyen elveszíthetik relevanciájukat, ezért az eredetileg beléjük kódolt üzenet és a hozzájuk kapcsolódó szertartások átörökítése mindig erőfeszítést és az emlékezet intézményesítését igényli. A zempléniek emlékeztetését, bár az oszlop még sokáig állva maradt, addig őrizte meg az utókor, ameddig a felkelésnek és a nemesség honvédelmi kötelezettségeihez tartozó szótáraknak relevanciája volt. Kossuth Lajos 1843-as cikkére, amelyben a felkelés anakronisztikusságát, így a nemesi előjogok és mentességek alaptalanságát hangsúlyozta,

¹⁷⁶ PONORI THEWREWK, 1831. 24–48.

¹⁷⁷ PONORI THEWREWK, 1831. 34.

¹⁷⁸ E helyütt szeretném megköszönni Oláh Tamásnak, a MNL BAZML, SFL főlevéltárosának a kutatásban nyújtott segítségét.

¹⁷⁹ DONGÓ GYÁRFÁS, 1909. 44.

¹⁸⁰ „A Magyar Kommunista Párt sátoraljaújhelyi Szervezete indítványa a vértanui halált halt baloldali polgárok hamvainak diszsihrhelyekbe való elhelyezése tárgyában”. MNL BAZML, SFL, V. 71/a. 47. köt. 1945. február 19. – 1945. december 17. 105. jkvi. 1.064/1945. sz. 84–85.

¹⁸¹ A tervezetről részletesen beszámolt a helyi lap is: *Zempléni Népujság*, 1. (1945. augusztus 5.) 32. sz. 2.

¹⁸² „A partizán sírok rendbehozása és ezzel kapcsolatosan a városi kertek és fák védelme”. MNL BAZML, SFL, V. 71/a. 49. köt. 1947. február 17. – 1947. december 24. 118. jkvi. 3.154/1947 sz. 98–99.

¹⁸³ „Az insurgens emlékmű eltávolítása”. MNL BAZML, SFL, V. 71/a. 50. köt. 1948. február 16. – 1948. december 28. 233. jkvi. 7.693/1948. sz. 218.

József nádor egykori szárnysegédjének és az inszurrekció krónikásának, Kisfaludy Sándornak – aki a felkelés történetéről írott munkájában említést tett a zempléniek emlékművéről¹⁸⁴ is – a válasza a cenzúra miatt csak később és külföldön jelenhetett meg.¹⁸⁵ A sors fintora, hogy a zempléniek oszlopának közvetlen közelében 1911-ben Kossuth-szobrot emeltek,¹⁸⁶ és a harmincas évek végéig a templom előtti téren egymás mellett állt a két emlék.

Felhasznált irodalom és rövidítések

- MNL BAZML, SFL** **Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár**
IV. 2001/d. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai, 1214–1850. Közgyűlési iratok, 1790–1813.
V. 71/a. Sátoraljaújhely Város Képviselőtestületének iratai 1899–1948, Jegyzőkönyvek.
- AASLESTAD–HAGEMANN**
2006 AASLESTAD, Katherine – HAGEMANN, Karen: 1806 and Its Aftermath. Revisiting the Period of the Napoleonic Wars in German Central European Historiography. *Central European History*, 39. (2006) 4. sz. 547–579.
- Albert királyi herceg levele**
1908 Albert királyi herceg levele a magyarokhoz 1809-ből. Közl. és ford.: HAUNSTÄDTER József. *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez*, 14. (1908. október–december) 10–12. sz. 334–337.
- ALINGS**
1996 ALINGS, Reinhard: *Monument und Nation. Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im Deutschen Kaiserreich 1871–1918*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1996.
- ASSMANN**
2008 ASSMANN, Jan: Communicative and Cultural Memory. In: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Eds.: ERLI, Astrid – NÜNNING, Ansgar. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008. 109–118.
- Az Új Hadi-Tudomány’ Lelke**
1809 *Az Új Hadi-Tudomány’ Lelke*. Ford.: Szalárdi Jakkó László. Pest, Hartleben Konrád Adolf, 1809.
- A zempléni nemes vitézek**
1895 A zempléni nemes vitézek emlék-oszlopánál. Közl.: BENYOVSZKY Ernő. *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez*, 1. (1895. december) 3. sz. 82–89.

¹⁸⁴ KISFALUDY, 1931. 323.

¹⁸⁵ Kossuth és Kisfaludy elmaradt vitájához lásd: MISKOLCZY, 2006. A felkelés emlékezetéhez a magyar irodalomban: SZILÁGYI, 2015. Ezúton is szeretném megköszönni Szilágyi Mártonnak, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸⁶ KOVÁTS, 2008. 207–208.

BÁN

1960 BÁN Imre: Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 64. (1960) 1. sz. 40–50.

BARTA

1997 Ifj. BARTA János: Nemesi birtokok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Szerk.: ÓDOR Imre – PALMÁNY Béla – TAKÁCS Péter. Debrecen, Hajnal István Kör-KLTE Történelmi Intézet Segédtudományi Tanszéke, 1997. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 9.) 181–201.

BARTHA

1990 BARTHA Elek: A szakrális célú határbeli építmények funkcionális kérdései – keresztek, szobrok, kápolnák. In: *Ház és ember*. Szerk.: CSERI Miklós – FÜZES Endre. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1990. (*A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve*, 6.) 219–226.

BEN-AMOS

1993 BEN-AMOS, Avner: Monuments and Memory in French Nationalism. *History and Memory*, 5. (1993) 2. sz. 50–81.

BERGIEN-PRÖVE

2010 *Spießer, Patrioten, Revolutionäre. Militärische Mobilisierung und gesellschaftliche Ordnung in der Neuzeit*. Hrsg.: BERGIEN, Rüdiger – PRÖVE, Ralf. Göttingen, V&R unipress, 2010.

BISCHOFF

1977 BISCHOFF, Ulrich: *Denkmäler der Befreiungskriege in Deutschland 1813–1815*. 1–2. köt. Berlin, k. n., 1977.

BLOM-LAURSEN-SIMONUTTI

2007 BLOM, Hans – LAURSEN, John Christian – SIMONUTTI, Luisa: *Monarchisms in the Age of Enlightenment. Liberty, Patriotism, and the Common Good*. Toronto, University of Toronto, 2007.

BÓDI

2014 BÓDI Katalin: Gólyafészek és angolkert. Az Árkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118. (2014) 6. sz. 802–831.

CICERO

1987 CICERO, Marcus Tullius: A kötelességekről. Első könyv. Ford.: Havas László. In: *Cicero válogatott művei*. Szerk.: HAVAS László. Budapest, Európa, 1987. 289–345.

CJH

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1740–1835. évi törvénycikkek. Ford.: Csiky Kálmán. Szerk.: MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1901.

CSÁSZÁR

[1909] CSÁSZÁR Elemér: *Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban*. Győr, k. n., [1909].

CSATKAI

1983 CSATKAI Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, 1983.

DESSEWFFY-KAZINCZY

- 1811 DESSEWFFY József – KAZINCZY Ferenc: *Cserneki és Tárközi Gróf Dessewffy József és Kazinczi Kazinczy Ferencz kiküldött Táblabíráknak Vélemények a’ Tek. Zemplény-Várm. Rendeihez a’ Győrnél MDCCCIX. Jún. XIV. elesett Vitézeknek állítandó Emlék’ dolgában.* [Másodszori, megigazított Kiadás.] Sáros-Patak, Nádaskay, 1811.

DONGÓ GYÁRFÁS

- 1909 DONGÓ GYÁRFÁS Géza: *A zempléni nemes hadak 1809-ben. (Insurgens Nobilis Turma Zempleniensis.)* Sátoraljaújhely, Zemplén, 1909.

ECKHARDT

- 2001 ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest, Lucidus, 2001.

ERDMANN

- 2004 ERDMANN Gyula: Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: *Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásaiból.* Szerk.: ERDÉSZ Ádám – Á. VARGA László. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2004. 135–213.

EVANS

- 1989 EVANS, Robert John Weston: *The Habsburgs and the Hungarian Problem, 1790–1848. Transactions of the Royal Historical Society (Fifth Series), 39. (1989). 41–62.*

FENYŐ

- 1957 FENYŐ István: Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ából. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61. (1957) 3. sz. 275–279.

FORREST

- 2013 FORREST, Alan: *The Legacy of the French Revolutionary Wars. The Nation-in-Arms in French Republican Memory.* Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

FORREST-FRANÇOIS-HAGEMANN

- 2012 *War Memories: The Revolutionary and Napoleonic Wars in Modern European Culture.* Eds.: FORREST, Alan – FRANÇOIS, Étienne – HAGEMANN, Karen. Houndmills–New York, Palgrave MacMillan, 2012.

FRIED

- 1996a FRIED István: Kazinczy és a képzőművészetek. In: FRIED István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül.* Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996. 99–114.
- 1996b FRIED István: Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata. In: FRIED István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül.* Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996. 44–60.

GÁLOS

- 1931 GÁLOS Rezső: Húsz év története Kisfaludy Sándor életéből. In: *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái.* Kiad.: GÁLOS Rezső. Győr, Kisfaludy Irodalmi Kör, 1931. 1–62.

GYALÓKAY

- 1925 GYALÓKAY Jenő: A magyar nemes insurrectio reformtervei 1797-től 1809-ig. *Századok*, 59. (1925) 4–6. sz. 126–159.

GYAPAY

- [2010] GYAPAY László: A műalkotások megítélésének szempontjai Kazinczynál. In: *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek*. (Kiállítási katalógus: Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.) Szerk.: KOVÁCS Ida. Budapest, PIM, [2010]. 15–24.

HAGEMANN

- 1996 HAGEMANN, Karen: Nation, Krieg und Geschlechterordnung. Zum kulturellen und politischen Diskurs in der Zeit der antinapoleonischen Erhebung Preußens 1806–1815. *Geschichte und Gesellschaft*, 22. (1996) 4. sz. (*Militärgeschichte Heute*). 562–591.
- 1997 HAGEMANN, Karen: Of “Manly Valor” and “German Honor”. Nation, War, and Masculinity in the Age of the Prussian Uprising against Napoleon. *Central European History*, 30. (1997) 2. sz. 187–220.
- 2004 HAGEMANN, Karen: German heroes: The cult of the death for the fatherland in nineteenth-century Germany. In: *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*. Eds.: DUDINK, Stefan – HAGEMANN, Karen – TOSH, John. Manchester–New York, Manchester University Press, 2004. 116–134.
- 2006 HAGEMANN, Karen: “Be Proud and Firm, Citizens of Austria!” Patriotism and Masculinity in Texts of the “Political Romantics” written during Austria’s Anti-Napoleonic Wars. *German Studies Review*, 29. (2006) 1. sz. 41–62.
- 2010 HAGEMANN, Karen: Celebrating War and Nation. Gender, Patriotism and Festival Culture during and after the Prussian Wars of Liberation. In: *Gender, War and Politics. Transatlantic Perspectives, 1775–1830*. Eds.: HAGEMANN, Karen – METTELE, Gisela – RENDALL, Jane. London, Palgrave MacMillan, 2010. 284–304.
- 2015 HAGEMANN, Karen: *Revisiting Prussia’s Wars against Napoleon. History, Culture & Memory*. Translation: Pamela Selwyn. Chapel Hill, Cambridge University Press, 2015.

Hébe

- 1823 *Hébe Zsebkönyv, MDCCCXXIII*. Kiad.: IGAZ Sámuel. Pest, Müller József, 1823.

HIPPLER

- 2008 HIPPLER, Thomas: *Citizens, Soldiers and National Armies. Military Service in France and Germany, 1789–1830*. London–New York, Routledge, 2008.

HORVÁT

- 1812 HORVÁT István: *A’ magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és ditső tettei az 1809-dik Esztendei háborúban*. Pest, Eggenberger, 1812.

HORVÁTH

- 1972 HORVÁTH Árpád: Tolna vármegye és az utolsó nemesi felkelés. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. 3. köt. Szerk.: PUSKÁS Attila. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára, 1972. 93–183.

HÖGYE

- 1990 *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában*. Szerk.: HÖGYE István. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1990. (*Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári füzetek*, 30.)

JEISMANN–WESTHEIDER

- 1994 JEISMANN, Michael – WESTHEIDER, Rolf: Wofür stirbt der Bürger? Nationaler Totenkult und Staatsbürgertum in Deutschland und Frankreich seit der Französischen Revolution. In: *Der politische Totenkult. Kriegdenkmaler in der Moderne*. Hrsg.: KOSELECK, Reinhart – JEISMANN, Michael. München, Fink, 1994. 23–50.

KANTOROWICZ

- 1951 KANTOROWICZ, Ernst H.: Pro Patria Mori in Medieval Political Thought. *The American Historical Review*, 56. (1951) 3. sz. 472–492.

KAZINCZY

- 1895 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. 6. köt.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1895.
- 1896 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. 7. köt.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1896.
- 1898 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. 8. köt.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1898.
- 1899 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. 9. köt.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1899.
- 1904 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. 14. köt.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1904.
- 1907 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. 17. köt.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1907.
- 1927 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése. 22. köt.* Szerk.: HARSÁNYI István. Budapest, MTA, 1927.
- 1960 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése. 23. köt.* Szerk.: BERLÁSZ Jenő et al. Budapest, Akadémiai, 1960.
- 2013 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc művei. Harmadik osztály. Levelezés. 24. köt. (3. pótköt.)* Szerk.: ORBÁN László. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013.

Két magyar beszédek

- 1821 *Két magyar beszédek, melyek azon emlék-oszlop mellett, melyet Tek. Nemes Zemplén Vármegyének rendei az 1809. Eszt. Június 14. napján a’ győri ütközetben elesett, és megsebesített Zempléni Nemes Vitézeknek ’s az egész Felkölt Nemes Seregnek örök emlékezetére felállították, és 1821. Eszt. Augustus 6. napján, a’ midőn Mélt. Báró Vicsapi Malonyay János Nep. Ts. K. Kamarás, a’ Tek. Királyi tábla’ Bárója, és Tek. Ns. Zemplén Vármegyének Fő-Ispáni Helytartója a’ Megyének Fő-Kormányát általvette, megnyitatták, Tekintetes Szirma-Besenyői Szirmay Ádám, Tek. Ns. Zemplén Vármegye Fő-Jegyzője által a’ Megye Rendinek nevében, és Méltóságos Egerfarnosi Kandó Gábor, Ts. K. Kamarás, és az 1809-dik Esztendőben felkölt Nemes Sereg’ Ezredes Kapitánya által, azon Vitéz Sereg nevében elmondattak, és a’ Tek. Ns. Vármegye rendeléséből kinyomtatattak.* Sárospatak, Nádaskay András, 1821.

KISFALUDY

- 1809 [KISFALUDY Sándor]: *Hazafiúi szózat a’ Magyar Nemességhez.* H. n., k. n., 1809.
- 1931 KISFALUDY Sándor: [Freymüthige] *Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810.* In: *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái.* Kiad.: GÁLOS Rezső. Győr, Kisfaludy Irodalmi Kör, 1931. 66–323.

KISS

- 1984 KISS Károly: *Magyar alvitézek hőstettei az újabb üdöszakban.* Kiad.: JUHÁSZ István. Budapest, Magvető, 1984.

KOSELLECK

- (1979) KOSELLECK, Reinhart: *War Memorials. Identity Formations of the Survivors.* Translation: Todd Samuel Presner. In: KOSELLECK, Reinhart: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts.* Stanford, Stanford University Press, 2002. 285–326.

KOVÁTS

- 2008 KOVÁTS Dániel: *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. Sátoraljaújhely, k. n., 2008. (A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum füzetei, VI.)*

LONDON

- 1805 LONDON, Charles-Paul: *Annales du Musée et de l'École moderne des beaux-arts. Vol. 2.* Paris, C.-P. Landon, 1805.

LÁZÁR

- 2010 LÁZÁR Balázs: A magyar nemesi felkelés 1809. évi szabályzatai. In: *Franciák Magyarországon, 1809.* 1. köt. Szerk.: BANA József – KATONA Csaba. Budapest–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára–MOL–Mediawave Közalapítvány, 2010. 63–73.

LONG

- 1995 LONG, Anthony A.: Cicero's politics in *De officiis*. In: *Justice and Generosity. Studies in Hellenistic Social and Political Philosophy. Proceedings of the Sixth Symposium Hellenisticum.* Eds.: LAKS, André – SCHOFIELD, Malcolm. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1995. 213–240.

LÜSEBRINK

- 1998 LÜSEBRINK, Hans-Jürgen: Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of Nation' in Revolutionary France and Germany In: *History of Concepts: Comparative Perspectives.* Eds.: HAMPSHER-MONK, Ian – TILMANS, Karin – VREE, Frank van. Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998. 115–128.

MARZALI

- 1907 MARZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés.* 2. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907.

MARKÓ

- 1959 MARKÓ Árpád: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 4. közlemény. A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve. *Hadtörténeti Közlemények*, 6. (1959) 2. sz. 195–317.
- 1960 MARKÓ Árpád: *Egy elfelejtett magyar író-katona: Jakkó László huszárkapitány 1781–1833.* Budapest, Akadémiai, 1960.

MAROSI

- [2010] MAROSI Ernő: A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. In: *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek.* (Kiállítási katalógus: Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.) Szerk.: KOVÁCS Ida. Budapest, PIM, [2010]. 7–12.

METZGER

- 1999 METZGER, Jan: *Die Milizarmee im klassischen Republikanismus. Die Odyssee eines militärpolitischen Konzeptes von Florenz über England und Schottland nach Nordamerika (15.-18. Jahrhundert).* Bern–Stuttgart–Wien, Paul Haupt, 1999.

MISKOLCZY

- 2006 MISKOLCZY Ambrus: Elmaradt nyílt vita az utolsó magyar nemesi felkelésről (Kossuth Lajos ismeretlen magánlevele Kisfaludy Sándor nyílt levelének ügyében). *Hadtörténeti Közlemények*, 119. (2006) 1. sz. 109–119.
- 2010 MISKOLCZY Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig. III. Reformot! De hogyan? avagy Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája.* Budapest, Lucidus, 2010. (Kisebbségkutatás könyvek)

MITTIG

- 1995 MITTIG, Hans-Ernst: Die Sprache der Denkmäler. In: *Vom Kult zu Kulisse. Das Völkerschlachtdenkmal als Gegenstand der Geschichtskultur.* Hrsg.: KELLER, Katrin – SCHMID, Hans-Dieter. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1995. 20–41.

MONTESQUIEU

- (1748) MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. Ford.: Csécsy Imre – Sebestyén Pál. Budapest, Osiris–Attraktor, 2000.

MOSSE

- 1971 MOSSE, George L.: Caesarism, Circuses, and Monuments. *Journal of Contemporary History*, 6. (1971) 2. sz. 167–182.
- 1979 MOSSE, George L.: National Cemeteries and National Revival. The Cult of the Fallen Soldiers in Germany. *Journal of Contemporary History*, 14. (1979) 1. sz. 1–20.
- 1990 MOSSE, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1990.

NIPPERDEY

- 1976 NIPPERDEY, Thomas: Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert. In: NIPPERDEY, Thomas: *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976. 133–173.

ÓDOR

- 1990 ÓDOR Imre: Baranyai inszurgensek a napóleoni háborúkban. *Baranya*, 3. (1990) 1. sz. 29–46.
- 1992 ÓDOR Imre: A magyar nemesi felkelés modernizálásának kérdése a napóleoni háborúk korában. In: *A napóleoni háborúk és a magyar nemesség. Emlékkülés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából*. Szerk.: VERESS D. Csaba. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1992. 79–91.

PÁL

- 1978 PÁL József: Canova és Kazinczy. Megjegyzések a halál neoklasszikus ábrázolásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 82. (1978) 2. sz. 187–194.
- 1979 PÁL József: A neoklasszicizmus fogalmáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 83. (1979) 5–6. sz. 638–647.
- 1985 PÁL József: Az Árkádia-pör ikonológiai vonatkozásairól. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89. (1985) 4–5. sz. 498–507.
- 2009 PÁL József: A határ és a halál a magyar neoklasszikus költészetben (Kazinczy, Csonkai). *Kisebbségkutatás*, 18. (2009) 3. sz. [http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2009_03/cikk.php?id=1766] 2016. január 7.

PÁLMÁNY

- 1991 PÁLMÁNY Béla: Nógrádi armalista családok küzdelmei nemesi kiváltságaik megőrzéséért. In: *Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 3.) 139–148.

PAPP

- 1998 PAPP Júlia: A francia forradalom és Napóleon korának művészete a korabeli hazai sajtó tükrében. *Magyar Könyvszemle*, 114. (1998) 3. sz. 207–232.
- 2000 PAPP Júlia: „... ein Denkmaal, welches auch die Nachwelt noch bewundern wird...” (Sajtóhírek 18. század végi hazai monarchikus emlékművekről). *Művészettörténeti Értesítő*, 49. (2000) 1. sz. 119–131.

PÉTER

- 1998 PÉTER László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. In: PÉTER László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998. 342–354.

PIPPIDI

1999 PIPPIDI, Andrei: A sírkövekről mint a nemzeti identitás mérföldköveiről. Ford.: Horváth Zita. *Café Babel*, 9. (1999) 1. sz. [31. sz.: Föld] 81–94.

POCOCK

(1975) POCOCK, John Greville Agard: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2003.

PONORI THEWREWK

1832 PONORI THEWREWK József: *Magyar Anthologia*. 1. köt. Pozsony, Snischek–Belnay, 1832.

POÓR

2003 POÓR János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, Universitas, 2003.

PORKOLÁB

2005 PORKOLÁB Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*. Budapest, Anonymus, 2005.

2013 PORKOLÁB Tibor: Szempontok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához. (Kézirat. Elhangzott a *Textológia – Filológia – Értelmezés* című konferencián Miskolcon 2013. május 30-án.)

RADNÓTI

2008 RADNÓTI Sándor: „Xenídion s Etelke”. A magyar winckelmanniánizmus határai. *Holmi*, 20. (2008) 11. sz. 1428–1454.

RIGNEY

2004 RIGNEY, Ann: Portable Monuments. Literature, Cultural Memory, and the Case of Jeanie Deans. *Poetics Today*, 25. (2004) 2. sz. 361–396.

R. KISS

1909 R.[UGONFALVI] Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés története. In: *Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére*. 1. köt. Szerk.: R. Kiss István. Budapest, Benkő, 1909. 9–298.

SHEK BRNARDIĆ

2010 SHEK BRNARDIĆ, Teodora: Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the mid-Eighteenth Century Habsburg Monarchy. In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Eds.: TRENCSENYI, Balázs – ZÁSZKALICZKY, Márton. Leiden, Brill, 2010. 631–661.

SINKÓ

1983 SINKÓ Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő*, 23. (1983) 4. sz. 185–201.

S. LACKOVITS

1993 S. LACKOVITS Emőke: Az útszéli keresztek és szobrok egyháztörténeti jelentősége: a vallásos világnézet hordozói (Dunántúl). *Műemlékvédelmi Szemle*, 3. (1993) 1. sz. 109–119.

SZABAD

1981 SZABAD György: A kisnemesség társadalmi és politikai állása a reformkorban. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 7. (1981). 113–122.

SZEKÉR

- 1807 SZEKÉR Aloysius Joachim: *Hadi Tudomány, mellynek némelly fő-tzikkelyjeit kéz-írásba foglalta egy nevét eltítkolni akaró Tudós, és nagy méltóságú Hazafi.* Pest, Hartleben Konrád Adolf, 1807.

SZIJÁRTÓ

- 2010 SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* 2. kiad. Keszthely, Balaton Akadémia, 2010.

SZILÁGYI

- 2015 SZILÁGYI Márton: *Kisfaludy Sándor és az 1809-es inszurrekció emlékezete az 1840-es években.* (Kézirat.) 2015.

SZIRMAY

- 1797 SZIRMAY Antal, szirmai: *Tekintetes nemes Zemplény vármegye fell ült nemessi rendü vitézzeinek kiszabott hadi törvényei.* Kassa, k. n., 1797.

TEBBE

- 2010 TEBBE, Jason: *Revision and “Rebirth”.* Commemoration of the Battle of Nations in Lepzig. *German Studies Review*, 33. (2010) 3. sz. 618–640.

TÉSAI FOGLÁR

- 1842 TÉSAI FOGLÁR Imre: *Magyar Hősök’ emlékei Bars vármegyében.* Pest, Beimel József, 1842.

TÓTH

- 2010 TÓTH Péter: *Borsod vármegye az 1809. évi inszurrekcióban.* In: *Franciák Magyarországon, 1809.* 1. köt. Szerk.: BANA József – KATONA Csaba. Budapest-Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára–MOL–Mediawave Közalapítvány, 2010. 163–188.

TRENCSÉNYI–ZÁSZKALICZKY

- 2010 TRENCSÉNYI, Balázs – ZÁSZKALICZKY, Márton: *Towards an intellectual history of patriotism in East Central Europe in the early modern period.* In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe.* Eds.: TRENCSÉNYI, Balázs – ZÁSZKALICZKY, Márton. Leiden, Brill, 2010. 1–72.

VANN

- 1974 VANN, James Allen: *Habsburg Policy and the Austrian War of 1809.* *Central European History*, 7. (1974) 4. sz. 291–310.

VIROLI

- 1995 VIROLI, Maurizio: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism.* Oxford, Oxford University Press, 1995.

VÖLGYESI

- 2002 VÖLGYESI Orsolya: *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái, 1830–1832.* Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002.
- 2009 VÖLGYESI Orsolya: *Kazinczy és Zemplén vármegye nemesi társadalma az 1820-as évek közepén.* *Zempléni Múzsá*, 9. (2009) 3. sz. 20–31.

VÖRÖS

- 1981 VÖRÖS Károly: *A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában.* *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 7. (1981) 93–101.

V. BUSA

- 1981 V. BUSA Margit: *Kazinczy Ferenc bibliográfiája*. Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár-Hermann Ottó Múzeum, 1981.

ZÁSZKALICZKY

- 2015 ZÁSZKALICZKY Márton: Eszmetörténeti szempontok a történeti alkotmányosság középi és kora újkori magyarországi történetéhez. *Közjogi Szemle*, 8. (2015) 3. sz. 14–25.

ZEHETBAUER

- 1999 ZEHETBAUER, Ernst: *Die Landweher gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809*. Wien, övb & hpt, 1999. (*Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten*, 12.)

Kárpáti Attila István

Szilágysági vagy Szilágy vármegyei? A regionális identitás vizsgálata Szilágy vármegyében a 19–20. század fordulóján

WESSELÉNYI MIKLÓS életének és emlékezetének megismerése során a kutató elkerülhetetlenül találkozik a báró 1902. szeptember 18-án leleplezett zilahi szobrával. Fadrusz János Zilah főterén álló művét nem kerülték el a viszontagságok: 1935-ben eltávolították, ugyanakkor a zilahi magyarságnak sikerült megmentenie a beolvasztástól, és a helyi levéltár egyik helyiségében helyezték el.¹ Az alkotás végül 1942 szeptemberében került vissza eredeti helyére.² Wesselényi és a jobbágy ércalakja, amely Wesselényi jobbágyfelszabadítás terén végzett aktív politikai tevékenységére utal, ma is ott magasodik a szilágysági város központjában.

A zsidói báró élete szorosan összekapcsolódik a Szilágysággal, s – ahogy az a Wesselényivel foglalkozó történeti szakirodalomból is kitűnik – azon belül is első-sorban Zsidóval. A szobor esetében tehát egyfelől érdemes megvizsgálni, hogy mi áll a helyszínválasztás hátterében. Mindemellett más kérdések is felmerülnek az avatás kapcsán, amelyek az 1876-ban megvalósult, a vármegyerendszert átrajzoló közigazgatási reform eredményével állnak összefüggésben. Hogyan határozták meg területi identitásukat az ekkor létrejött Szilágy vármegye lakosai? A tájegység vagy a vármegye alapján? S vajon a zilahi Wesselényi-szobor és az azzal együtt leleplezett Töhötöm-emlékmű felavatásának aktusában található-e olyan szándékot, amely a kollektív, regionális identitás kialakítására, befolyásolására irányult? Ezen kérdések megválaszolásával közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy megismerjük a helyiek azonosságtudatának területi vonatkozásait, valamint azt a hatást, amelyet a vármegye adminisztratív-politikai szervezete gyakorolt az ott élők identitására.

A vármegyei sajtóorgánumok kiváló forrásként szolgálnak a helyiek szóhasználatának és közvetetten az azonosságtudatuknak a vizsgálatához, hiszen a vármegyével szinte egyszerre alapított *Szilágy*, valamint a helyébe lépő *Szilágy és vidéke* című hetilapok előszeretettel közöltek olvasói leveleket. A sajtóorgánumok azonban csak 1883-ig mutatják a területi identitás meghatározásának többféle módját, hiszen az ekkor induló harmadik, újra *Szilágy* néven megjelenő vármegyei hetilap már nem tartalmaz olvasói leveleket, s nem találhatjuk meg benne a korábbi sokszínűséget a Szilágy vármegyei lakosok szóhasználata tekintetében. A területi önmeghatározás gyakorlatának másik forrásául Borbély Sámuel 1883-ban, majd 1885-ben

¹ SZAKÁCS, 2005. 11.

² Az eseményről a filmhíradó is beszámolt: Wesselényi Miklós szobrának visszahelyezése Zilah főterén (*Magyar Világhíradó*, 969., 1942. szeptember) [<http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4776>]. 2015. november 19.

megjelent földrajztankönyve szolgál.³ Ezt követően azonban egészen az 1902-es szoborállításokig és az azok apropóján kiadott szövegekig, mindenekelőtt ifj. Kapus Sámuel emlékkönyvének megjelenéséig, sem a tankönyvek, sem a sajtó terén nem találunk olyan forrást, amely segítene a fenti kérdések megválaszolásában. Tanulmányomban ezeket a kútfőket vizsgálom.

A Szilágyság és Szilágy vármegye

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, mit is értünk a Szilágyság táji-területi megnevezése alatt, és mit Szilágy vármegyén, továbbá azt is, hogy a diskurzus hogyan formálta és véglegesítette a nevek mögött rejlő tartalmat.

Földrajzi szempontból a Szilágyság az Alföldet Erdéllyel összekapcsoló történelmi nagytáj. Az Alföld felé egyre alacsonyabbá váló dombvidék területe mintegy 2000 km². Geográfiai határait tekintve északról a Szilágysági Bükk-hegység, keletről a Lápos folyó, délről a Meszes-hegység és a Réz-hegység, nyugatról pedig az Érmelleki-hegység választja el a környező tájaktól.⁴ A vidék egyik leghíresebb földrajzi képződménye a Meszesi kapu, amely történelmi szerepe miatt nagy jelentőséget kapott a szilágysági hagyományban. Anonymus *Gesta Hungarorum*a szerint Töhötöm, Szabolcs és Tas itt jelölte ki Árpád országának határát,⁵ majd 1241-ben a tatárok egyik része itt tört be a Magyar Királyságba. Egy francia történétíró, Thanaus úgy vélte, 1551-ben Szapolyai János özvegye, Jagelló Izabella is itt vett búcsút Fráter Györgytől, mielőtt elhagyta Erdélyt. A legenda szerint fiával megpihenve az alábbi mondatot véste egy öreg tölgyfába: *Sic fata volunt*, vagyis a sors akarta így.⁶

A nagytáj nevének legkorábbi említésére a 13. századból találhatunk forrást: az oklevelekben Scylag, Zylag és Zilagysag néven fordul elő. A tájnév a szilfa nevére vezethető vissza, s annak „-gy” képzős formája, amely idővel kiegészült a „-ság” képzővel. Ezek szerint a Szilágyság szó jelentése szilfás hely.⁷ A magyarok nem sokkal a honfoglalás után telepedtek itt le, s már a 10–11. században létrejöttek az első településeik.⁸ A lakosság a középkor folyamán magyar többségű volt, azonban a 16–17. században megindult a román betelepülés. A 18. században érkeztek meg a Szilágyságba az első német telepesek, s főként Hadadon és a környező településeken találták meg új otthonukat.⁹

Már a 16. században találkozunk olyan történétíróval, aki próbálkozott a Szilágyság területének meghatározásával, s a későbbiekben nem egy esetben adminisztratív területi egységekkel igyekeztek leírni a kiterjedését. Szamosközy István

³ BORBÉLY, 1885.

⁴ MAJOR, 1999. 15.

⁵ ANONYMUS, 1977. 100.

⁶ NÉMETH, 1894. 240–241.

⁷ KISS, 1988. 578., 580.

⁸ MAJOR, 1999. 15. Kristó Gyula nyelvészeti adatok felhasználásával kimutatta, hogy a 10. század második felétől megjelenő ún. pusztá személyneves településnevek rajzolják ki a magyarság letelepedése során létrejött településrendszert. Kutatásai során 25 ilyen településnevet gyűjtött össze a Szilágyság területén. KRISTÓ, 2002. 75–76.

⁹ ORTUTAY, 1992. 33–34.

történeti munkájában a Szilágysággként azt a tájat jelöli meg, amely Erdélyt nyugat felől határolja.¹⁰ Benkő József 1781-ben megjelent művében Kraszna és Közép-Szolnok vármegyét együttesen nevezte Szilágyságnak, s hasonlóan határozta meg a tájegység területét Szilágyi Ferenc is Zilah történetéről írt művében.¹¹ Palugyai Imre négy kötetre rúgó országleírásából csupán annyit tudhatunk meg, hogy Közép-Szolnok vármegye a Szilágyságban található.¹² Míg Ballagi Károly és Király Pál 1877-ben megjelent munkájukban a „*Szilágy vize szép vidékét*” nevezték Szilágyságnak.¹³

Pesty Frigyes 1880-ban megjelent többkötetes, megszünt vármegyékkel foglalkozó munkája első részében külön fejezetet szentelt Szilágy vármegyének. Pesty levéltári kutatásai alapján elődeivel ellentétben úgy vélte, már a középkorban létezett Szilágy vármegye, amelynek első említését a 13. századra tette. Ezen feltételezését erősítette, hogy 1235-ből egy alispán, a 14. századból pedig két főispán nevét is megtalálta. A középkori vármegyerendszer alapján úgy vélte, Szilágy vármegye csupán rövid ideig létezhetett, s területét a szomszédos – Szolnok, Kraszna és Zaránd – vármegyéktől elkülönített részek alkothatták. A feltételezett vármegye területét azonban nem sikerült meghatározni, mivel nem talált olyan településnevet, amely hozzá tartozott volna.¹⁴ A modern történeti kutatások bebizonyították, hogy Pesty feltevése téves volt: a középkorban nem létezett Szilágy vármegye, az általa említett szilágyi ispánok valójában a Szilágy néven ismert Aranyos vár élén álló személyek voltak.¹⁵

Szilágy vármegye közigazgatási egységét az 1876. évi XXXIII. törvénycikk hozta létre, de a vármegyerendszer átalakításának előkészítése már 1871-ben megkezdődött. A területi arányok kiegyensúlyozottabbá tételével azokon a vármegyéken akart segíteni a kormányzat, amelyek nem tudtak beszedni annyi háziadót, hogy fenntartsák magukat (az 1873-ban elkészült eredeti tervzetben a pénzügyiek mellett a természetföldrajzi, a kereskedelmi és a közlekedési-úthálózati viszonyokat is figyelembe vették). A pénzügyi bizonytalanság megszüntetése érdekében a több vármegye egybeolvasztásával újonnan létrehozott közigazgatási egységek területét igyekeztek úgy meghatározni, hogy a házipénztárba befolyó háziadó mértéke mindenhol elérje az 500 ezer forintot. A városok és a vármegyék tiltakozásának köszönhetően végül nem sikerült teljes mértékben megvalósítani az eredeti koncepcióban szereplő elképzeléseket,¹⁶ Szilágy vármegye azonban létrejött.

A *Némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről* címet viselő jogszabály értelmében az újonnan létrehozott Szilágy vármegye részét képezte Közép-Szolnok és Kraszna vármegye teljes területe, továbbá Doboka vármegye egregyi járása, s székhelyéül Zilahot jelölték ki. A törvény 5. paragrafusa értelmében a belügyminiszter hatáskörébe tartozott a végleges területi határok megszabása.¹⁷ Fontos kiemelni, hogy a rendezés során az 1873. évi tervzetben

¹⁰ SZAMOSKÓZY, 1876. 97.

¹¹ BENKŐ, 1781. 426.; SZILÁGYI, 1870. 5.

¹² PALUGYAI, 1854. 300.

¹³ BALLAGI-KIRÁLY, 1877. 113.

¹⁴ PESTY, 1880. 132.

¹⁵ WEISZ, 2012. 237.

¹⁶ CIEGER, 2011. 102–106.

¹⁷ MÁRKUS, 1912. 476–479.

megfogalmazott természetföldrajzi szempontokat nem sikerült teljes mértékben érvényre juttatni. Ahogy Kincs Gyula zilahi újságíró és sajtótörténész – Szilágy vármegyében élő kortársai között majdhogynem egyedül – hangsúlyozta: „a hajdan Szilágy vagy Szilágyság név alatt ismert és jelenleg e megye magoát és zömét tevő vidékről” kapta nevét az új közigazgatási egység, amelynek területe tehát nem volt azonos a Szilágysággal.¹⁸

1876. szeptember 4-én került sor Szilágy vármegye alakuló közgyűlésére Zilahon, ahol kihirdették a belügyminiszter által deklarált határokat. Doboka vármegyéből 23 községet, a volt Kraszna vármegyéből 72 községet és egy várost – Szilágysomlyót –, a volt Közép-Szolnok vármegyéből pedig 141 községet és két várost – Tasnádot és Zilahot – csatoltak az újonnan létrehozott közigazgatási egységhez. A közgyűlés a területi kérdések tisztázása után utasította a rendezett tanácsú városok polgármestereit, valamint a járási szolgabírákat, hogy haladéktalanul távolítsák el azokat a határjelzéseket és táblákat, amelyek a régi neveket tartalmazzák, s helyezték ki az új jelzéseket.¹⁹

Az identitás területi vetülete

A tanulmány címében feltett kérdés megválaszolásához mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy a regionális identitás kialakulásának folyamata milyen szakaszokból áll. A probléma túlnyúlik a történettudomány keretein, segítségül kell hívunk más társadalomtudományok eredményeit.

A regionális identitás kialakulásának folyamatáról és mibenlétéről még nem született tudományos konszenzus. Mint minden identitásformánál, úgy ez esetben is ki kell emelni az azonosságtudat alapvető funkcióját, miszerint az összekapcsolja az egy régióban élőket, és ezzel együtt elhatárolja őket a más régióban élőktől. Három német kutató, Hans Heinrich Blotevogel, Günter Heinritz és Herbert Popp arra hívta fel a figyelmet, hogy a lakókönyvezetről szerzett alapos ismereteket nem szabad összekeverni azzal az érzelmi kötődéssel, ami a régióhoz kapcsolja az ott élő embereket, s amely csak egy folyamat eredményeként jöhet létre.²⁰ Az ismeretek helyett az érzelmeken alapuló regionális identitás megalkotásának folyamatában három állomást különböztet meg általában a szociológia: a területi határok létrejöttét, az egyén önbesorolását az adott régióba, valamint a regionális, közösségi szintű cselekvést.²¹

A regionális identitás létrejötte és fogalma körüli interdiszciplináris diskurzusban Anssi Paasi finn geográfus a régió és a regionális identitás létrejöttének folyamatát vizsgálva négy pontot különböztetett meg. Az első szint nála is a régió területi kereteinek megalkotása. Ezt követi az ún. fogalmi keret meghatározása, ami a közönséget meghatározó szimbólumokat takarja, s amelyek közül Paasi szerint kiemelt

¹⁸ *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, 1901. 115. Az 1876. évi rendezés előzményeihez lásd: CIEGER, 2011. 102–107.

¹⁹ SOMOGYI, 1907. 3–8.

²⁰ SOMLYÓDINÉ PFEIL, 2007. 60.

²¹ SOMLYÓDINÉ PFEIL, 2007. 61.

szerepe van a régió nevének. Ezután jönnek létre a régió intézményei, s mivel az intézményrendszer tudja fenntartani és újratermelni a regionális öntudatot, csak az intézmények létrejötte után alakulhat ki a regionális identitás. A negyedik és utolsó szakasz során a régió beépül mind a társadalom területi rendszerébe, mind pedig az emberek identitásába, és a régió lakosainak öntudatában is meghatározó tényező lesz az adott régióhoz való tartozás.²²

Az újonnan létrehozott Szilágy vármegye kezdeti története Paasi elméletét támasztja alá. Az 1876. szeptember 4-i alakuló közgyűlés meghatározta a területi kereteket, így a régió és a regionális identitás létrejöttének első követelményét már ekkor teljesítették. A fogalmi keretek, a specifikus szimbólumok megalkotására három hónappal később, 1876. december 11-én került sor. A közgyűlés még szeptemberben egy bizottságra bízta a vármegyei címer tervezetének elkészítését. Az újonnan létrehozott vármegye címerében is tükröződik az egységbe kovácsolás, az integráció gondolata: „Mióttán a közgyűlés az óhajának adott kifejezést, hogy amennyiben Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék egész területükkel olvadtak be Szilágy vármegyébe, az új vármegye címérébe mindkét vármegye címerei vétessenek fel, illetőleg az új címer a régiók egyesítése alapján állíttassék össze.”²³ A címerben azonban nemcsak a két egybebecsatolt adminisztratív-politikai egység, hanem a Szilágyság szimbóluma, a szilfaág is megjelenik, hogy „eként [...] jelezné a Szilágyságot, melyről a vármegye nevét nyerte”.²⁴

Mindenekelőtt érdemes megvizsgálnunk, hogy Szilágy vármegye létrehozását követően a megye lakosainak identitásában – vagy éppen a máshol élők Szilágy vármegyeiekre vonatkozó jelzőiben – fellelhető-e változás. Ennek megfigyelésére forrásként a *Szilágy*, illetve a *Szilágy és vidéke* című hetilapok szolgálnak. Az új vármegye *Szilágy* címet viselő, frissen alapított lapja 1877. február 24-én jelent meg először Zilahon, Borbély Sámuel szerkesztésében.²⁵ Célja a vármegye fejlődésének elősegítése volt a közügyek nyilvános megtárgyalása révén, emellett azonban a szerkesztő minden politikai jellegű témát mellőzni akart.²⁶ A *Szilágy* az olvasói levelek közzétételével lehetőséget biztosított a vármegyét érintő közgazdasági, társadalmi, nevelési, egészségügyi és kulturális problémák, kérdések megvitatására, emellett minden számban közzétették a legújabb vármegyei rendeleteket és szabályozásokat. A folyóirat külön rovatban tárgyalta a fontosabb aktuális helyi eseményeket, s minden számban egy-egy rövid irodalmi alkotást is közölt.

²² PAASI, 1989. 73–76.

²³ SOMOGYI, 1907. 9–10.

²⁴ SOMOGYI, 1907. 10.

²⁵ Az első évfolyam számaiban a szerkesztő főmunkatársaként Faluvégi Albert névvel találkozunk, azonban az 1878-ban és 1879-ben megjelent második és harmadik évfolyam munkálataiban Faluvégi már nem vett részt. Faluvégi Albert és Borbély Sámuel nemcsak a *Szilágy* szerkesztőségében, hanem a Szilágymegyei [sic] Tanítótestület alapításánál is együtt dolgoztak, s Borbély Faluvégi igazgatósága alatt került 1872-ben a Zilahi Állami Tanítóképezde tanárainak sorába. Közösén készítették el annak a Szilágymegyei Tanítótestületnek az első évi jelentését, amelynek Faluvégi alelnöke, Borbély pedig főtítkára volt. ZOVÁNYI–HAVAS, 1898. 8., 11–12.; FALUVÉGI–BORBÉLY, 1877.

²⁶ BORBÉLY Sámuel: Az olvasókhöz. *Szilágy*, 1. (1877. február 24.) 1. sz. 1. A szerkesztő célkitűzését nem sikerült teljes mértékben megvalósítani, hiszen több olyan nyílt levelet is találunk a három évfolyamban, amelyben egy megyei politikus vagy tisztviselő válaszol a nyilvánosság vádjaira, s a második évfolyamban több írás is foglalkozik a választásokkal.

A regionális identitás vizsgálatához a *Szilágy* olvasói levelei és az azokban szereplő megnevezések nyújtanak fogódzót.²⁷ A három évfolyamot megélt lap áttanulmányozása során egyértelművé válik, hogy az olvasói levelek szerzői esetében nem beszélhetünk egyértelmű fogalomhasználatról, ha területi hovatartozásukat, tágabb lakóhelyüket kell meghatározniuk. Erre a jelenségre már az első számban is találhatunk példát, hiszen az olvasói levél írója következetlenül használja a neveket, ezzel a tájegységet és a vármegyét teljes mértékben összemosza. „*Jól teszik Önök, hogy a Szilágyság érdekében a Szilágyban is hangoztatják ezeket*”²⁸ – olvashatjuk Sámi László írásában, melyben nagy elismeréssel szól a szerkesztőség célkitűzéseiről. Szóhasználatából ítélve mentális térképén a tájegység és a vármegye teljes mértékben megegyezik.

Ugyanezt a problémát más tárgyú írásokban is megtaláljuk. Nem sokkal a *Szilágy* első megjelenését követően a lapban egyre több olyan olvasói vélemény kapott helyet, amely a mezőgazdasági fejlesztések lehetőségeivel foglalkozott. A legnagyobb visszhangot a bortermelés fellendítésére létrehozandó egyesület gondolata váltotta ki, s az ezzel a témával foglalkozó írások fogalomhasználatában is megjelentek bizonyos következetlenségek. Rendszeresen megfigyelhető, hogy azokon a helyeken, ahol a tájegység nevének használata lenne logikus, a közigazgatási egység megjelenése szerepel. „*Szilágymegye földtani viszonyainál fogva utalva van arra, hogy bortermelése képezze mintegy azon jövedelmi forrását, melyet az alföldön vagy a bánátban [sic] a búzatermés nyújt*”²⁹ – olvashatjuk Tömösváry László írásában. A szerző érvelésében párhuzamot von a két tájegység, az Alföld és a Bánát, valamint a gazdasági-közigazgatási indokok szerint megszervezett Szilágy vármegye között, ezzel egyértelműsítve, hogy nemcsak adminisztratív és politikai, de földrajzi értelemben is egységesnek tekinti megyéjét.

A névhasználat kezdeti problémái nem csupán a tágabb lakóhelyre vonatkozó esetekben jelentkeznek. Szembetűnő, hogy az első és a második évfolyamban egy-egy település helyének meghatározásánál több helyen is találkozunk a régi vármegyenevekkel, például a „volt Közép-Szolnok megye” helymegjelölés használatával. Bizonyos esetekben – mint például az 1876-os, a régi és az új vármegyerendszer váltásának évére vonatkozó halálozási statisztikában – ennek a formulának a használata érthető, s feltehetően gyakorlati célokat szolgált, hiszen az új járási rendszert még nem ismerhette mindenki.³⁰ Érdekességgént szolgál azonban egy gyászjelentés, amelynek megfogalmazójában a régi identitásforma mélyen gyökerezhetett. Ebben az esetben nem csupán az elhunyt lakóhelyével kapcsolatban használta a „volt Közép-Szolnok megye” formát, hanem érezhetően el is különíti azt a környező területi egységektől, valamint azok azonos társadalmi csoportjaitól, így az új megyétől is – az elhunyt ugyanis „volt Közép-Szolnokmegye értelmisége csak

²⁷ A lapban az olvasók által írt közlések kivételével csupán a megyei rendeletekben és a közgyűlésről szóló tudósításokban fordul elő a vármegye neve, ott azonban következetesen csak a „Szilágy vármegye” alakot használják.

²⁸ Sámi László olvasói levele a Szilágy szerkesztőségéhez. *Szilágy*, 1. (1877. február 24.) 1. sz. 2.

²⁹ TÖMÖSVÁRY László: Néhány szó Szilágymegye borainak értékesítése ügyében. *Szilágy*, 1. (1877. augusztus 11.) 19. sz. 1.

³⁰ Dr. BERETZKY Károly: Komoly szavak komoly dolgok felől – I. rész. *Szilágy*, 1. (1877. június 30.) 13. sz. 1.

néhány számra apadt veteránjainak egyike” volt.³¹ A harmadik évfolyamban ennek a helymegjelölésnek az olvasói levelekben már nincs nyoma, vélhetően ekkorra már a lakosság nagy része alkalmazkodott az új területi felosztáshoz. Találkozunk azonban egyedi esettel is, mint például a Közép-Szolnok megye – Zilahi Takarékpénztár, amely még három évvel a vármegyerendezést követően sem változtatta meg nevét.

Mint az előbbiekben láthattuk, az olvasói levelek szerzőinek körében nincsenek egyértelműen megkülönböztetve a „Szilágyság” és „Szilágy vármegye” fogalmi. Úgy vélem, ahogy a címer esetében is láttuk, a *Szilágy* szerkesztősége sem tett különbséget a két fogalom között, s ugyanazt a területi egységet érthették alatta. Van azonban olyan is, akinek írásából világosan kitűnik, hogy elválasztja egymástól a közigazgatási és geográfiai fogalmat, s tisztában van azzal, hogy a kettő nem bír ugyanazzal a jelentéstartalommal.³² A gyakran előforduló fogalmi zavarok mellett azonban a *Szilágyban* megjelent olvasói levelek szerzői saját területi identitásuk meghatározásánál a „szilágysági” és nem a „Szilágy megyei” jelzőt használják.³³

A *Szilágy* 1879-es megszűnését követően a vármegyének 1882-ig nem volt lapja, ekkor Arday Balogh Samu ügyvéd szerkesztésében elindult a *Szilágy és vidéke*. Az új sajtóorgánium ugyanúgy épült fel, mint elődje: elsősorban olvasói leveleket közölt, s ezek mellett beszámolt a vármegye főbb közéleti eseményeiről. Célkitűzése viszont már más jellegű volt: „a megye és vidékének anyagi és erkölcsi érdekeinek képviselete”.³⁴ Ugyan az előfzetői felhívásból való fenti idézet egyértelműen a vármegyéről beszél – ezzel feloldva a *Szilágy* cím kétértelműségét –, mégis éppen a szerkesztő legelső cikkében találkozhatunk a következetlen névhasználattal. A lapalapító, miközben a megyei intézményrendszer tagjait veszi sorra, s korábban következetesen a vármegyéről tett említést, az alábbiakat írja: „A kormány magához ragadta s adóforrásává tette mindazon jövedelmeket, melyekből a Szilágyság eddig fentartotta [sic] közintézetit.”³⁵ Mindemellett az írása címében szereplő „Szilágyország” kifejezéssel a „Szilágyság” és a „Szilágy megye” mellett egy harmadik megnevezéssel élt.³⁶

A lap 1882-es évfolyamának utolsó előtti számában merült fel először a vármegye egyik égető problémája: 22 Szilágy vármegyei község – köztük több jelentős bortermelelssel foglalkozó település – gazdasági problémák és az infrastruktúra hiányosságai miatt Szatmár vármegyéhez akart csatlakozni.³⁷ Bartha Endre vitaindító írására Balogh Sándor reagált, s megvédte a szóban forgó községeket. Bartha válaszul írt újabb nyílt levelében találkozhatunk a következő névhasználati gyakorlattal.

³¹ Gyász hír. *Szilágy*, 1. (1877. április 14.) 2. sz. 3.

³² „Meggyőződéseim szerint megyénk a Szilágyság – termelési tekintetben életrevaló versenyhez és közvetlen piacához – hajózható folyam hiányában – földrajzi elszigeteltségénél fogva [...] vasúti összeköttetése, vagyis egy mellékvonalnak a nagy-károly és csucsai állomások közt, Szilágy megyén keresztül vezetése által juthatna.” A. E.: Mít kell tennünk? *Szilágy*, 3. (1879. január 4.) 1. sz. 2. A lapban következetesen egybeírják „Szilágy megye” nevét.

³³ „[...] mi szilágyságiak nagyon is meglegszünk mindennel úgy, amint azt az áldott természet maga jószántából adja [...]” K. J.: Borászati levelek szőlősgazdák számára – I. rész. *Szilágy*, 1. (1877. október 20.) 29. sz. 1.; „Mi szilágyságiak e vasút létrejötte által érdekelve alig lehetünk [...]” O. N.: Szilágysági vasút. *Szilágy*, 3. (1879. szeptember 27.) 39. sz. 1.

³⁴ Előfzetési felhívás. *Szilágy és vidéke*, 1. (1882. november 11.) 1. sz. 1.

³⁵ ARDAY BALOGH Samu: Szilágyország. *Szilágy és vidéke*, 1. (1882. november 11.) 1. sz. 1.

³⁶ A „Szilágyország” kifejezés a Szilágy vármegyei hetilapok tekintetében egyedi, nem fordul elő egyik sajtóorgánumban sem, kizárólag Arday Balogh Samu vezércikkének címében.

³⁷ BARTHA Endre: „Alszol-é te juhász?” *Szilágy és vidéke*, 1. (1882. december 23.) 7. sz. 2.

A vármegyei intézmények esetében a „Szilágy megye” formát használja, a települések földrajzi elhelyezkedése kapcsán „a szilágysági részek” megnevezést alkalmazza, s amikor vitapartnere lakóhelyére, területi identitására kíváncsi, az alábbi kérdést teszi fel: „Szilágysági-e ön, vagy nem?”³⁸ Emellett a „Szilágy” névvel is találkozhatunk levelében, ez alkalommal tájegységi értelemben, mivel azt Bartha az Érmellékkel együtt említi.³⁹

A *Szilágy és vidéke* 1883-as megszűnését követően 1883. május 6-án jelent meg először Dénes Lajos szerkesztésében – a már ismert, 1877–1879 között létező lapéval azonos cím alatt – a *Szilágy* című sajtóorgánum, amely a Szilágymegyei [sic] Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye volt. Elődeihez hasonlóan Szilágy vármegye közéleti-gazdasági kérdéseivel foglalkozott, azonban elsősorban tudósítások kaptak benne helyet, s alig találhatunk hasábjain olvasói leveleket. A lap éppen az olvasói levelek hiányának, valamint a következetes szerkesztésnek köszönhetően egységesen a „Szilágy megye” formulát használja.

Nemcsak a sajtóban, hanem a könyvek között is találhatunk olyan forrást, amely megoldotta a kettős névhasználat problémáját. 1883-ban, majd 1885-ben jelent meg a *Szilágy* szerkesztője, Borbély Sámuel földrajzi alapismereteket összefoglaló tankönyve, amelyet a népiskolák harmadik osztályos tanulóinak szánt.⁴⁰ Borbély munkája a Szilágymegyei [sic] Tanítóttestület és a vármegye közös, 1882-ben kiírt pályázatára készült, amit végül meg is nyert.⁴¹ A pályázatra két művet nyújtottak be, a másik, vesztés pályázatról csupán annyit tudunk meg, hogy a bírálóbizottság szerint „*eltekintve, hogy hozzá nincsen térkép mellékelve, irályára s szerkezetére nézve oly gyarló, hogy a mértéket nem üti*”.⁴²

Első látásra úgy tűnhet, a tankönyv leginkább a zilahi diákoknak készülhetett, mivel első része részletesen tárgyalja a vármegyeszékhely utcáinak és tereinek elhelyezkedését, s a benne szereplő utasítások egyértelművé teszik, hogy a tanulóknak be kell járniuk a feltüntetett közterületeket. Borbély az alapvető tájékoztató és földrajzi ismeretek tárgyalása után műve második részében rátér a megye járásainak ismertetésére, s az utolsó fejezetben foglalkozik a földrajzi viszonyokkal. A szilágysomlyói községi népiskola 1882–1883-as tanévéről szóló értesítőjében találkozunk először tantervi elemként a megye földrajzával, ráadásul a tanterv „*úttartató modorban*” történő oktatást irányoz elő.⁴³ Érdekes a tantervben található változás és a pályázat kiírásának egybeesése, ami alapján valószínűsíthető, hogy a

³⁸ BARTHA Endre: Nyílt válasz Balogh Sándor urnak. *Szilágy és vidéke*, 2. (1883. január 14.) 2. sz. 1.

³⁹ „*Azt pedig hisszük és tudjuk, hogy az Érmellék kitűnő intelligentiája és jóhazafisága [sic] – ha van is keserű pohara földhöz vágja azt, s vissza siet az ő szerető édes anyja a Szilágy kebelére...*” BARTHA Endre: Nyílt válasz Balogh Sándor urnak. *Szilágy és vidéke*, 2. (1883. január 14.) 2. sz. 2.

⁴⁰ BORBÉLY, 1883.; BORBÉLY, 1885. Borbély Sámuel a második kiadásban csupán apróbb stilisztikai változtatásokkal élt, valamint az első kiadással lényegében azonos tartalommal rendelkező szövegbe beillesztett még egy alfejezetet.

⁴¹ *Keresztény Magvető*, 18. (1883. május–június) 3. füzet. 202–203. Borbély pályázati győzelme nem olyan meglepő annak ismeretében, hogy a Szilágymegyei Tanítóttestület előzményeként létrejött Közép-Szolnok- és Krasznamegyei Tanítóttestület alapítója és főjegyzője volt, s ő kezdeményezte a pályázat kiírását. Lásd.: ZOVÁNYI-HAVAS, 1898. 4., 13.

⁴² *Szilágy*, 1. (1883. május 20.) 3. sz. 13.

⁴³ BOGDÁN, 1883. 8.

szilágysomlyói népiskolában használták a *Szilágymegye földrajzát*.⁴⁴ A tankönyv alkalmazása azonban nem lehetett vármegyeszerte általános jelenség: a szilágycsehi elemi iskola 1891–1892-es tanévének értesítője szerint a harmadik osztályosokat Boér Miklós és az iskolaigazgató, Bardócz Pál földrajzkönyvéből tanították.⁴⁵

Borbély a tankönyvében Szilággy vármegye természetföldrajzát is a vármegyei határok között vizsgálja, a tájegységgel nem foglalkozik. A hat járásról szóló rész terjedelmesebb és részletesebben kidolgozott a természetföldrajzi leírásnál, továbbá a geográfiai szakaszt a szerző a *Szilágymegye általában* címmel illette. Mindemellett a tankönyv legfontosabb sajátossága, hogy a természetföldrajzi alapismeretek közvetítésének szándéka ellenére egyszer sem használja a „Szilágyság” szót. Kincs Gyula korábban már idézett, Szilággy vármegyéről szóló írásában kiemelte, hogy a vármegye területének „magvát” a Szilágyság adta, vagyis hogy a közigazgatási egység nagyobb volt a tájegységnél.⁴⁶ Borbély úgy oldja meg ezt a problémát, hogy egyszerűen nem említi a tájegységet, az annak határait képező hegységeket pedig a vármegye részeiként mutatja be: „A megye déli és délkeleti részét a Meszes hegység, a délnyugoti [sic] részét a Réz-hegység s az északkeleti részét a Bükk-hegység, gerincei és ágai borítják [...]”⁴⁷ A „Szilággy megye” megjelölés tehát Borbély Sámuel tankönyvében magába szívtá a Szilágyság táji-földrajzi jelentéstartalmát.

A Wesselényi-szobor és a Töhötöm-émlékmű leleplezési ünnepélye, valamint az elvárások struktúrája

A regionális identitás formálódásába nemcsak a vármegyei sajtó és Borbély Sámuel tankönyve révén nyerhetünk betekintést, hanem a jelentős történelmi személyek emlékezetének felhasználása által is. A zilahi Wesselényi-szobor felállításának gondolata alulról jövő kezdeményezés volt: Pungur Gyula, a zilahi kollégium egykori tanítója 1891-ben nyújtotta be javaslatát a Szilágymegyei Tanítótestületnek, amelyet az akkori alispán, Szikszay Lajos karolt fel. A megvalósításra több mint tíz évig kellett várni – annál fontosabbnak tekintették azonban a szobor leleplezési ünnepségét, amelynek megörökítéséről közgyűlési határozat is született. Ennek eredményeként jött létre az ifj. Kapus Sámuel által szerkesztett emlékkönyv.⁴⁸

Elsősorban Anssi Paasi elmélete nyújt segítséget a szoboravatás funkciójának megértéséhez. Szilággy megye 1902-ben már jól ismert és elfogadott határokkal rendelkezett, s szimbólumrendszerét is megalkotta. Ugyan a *Szilággy*, illetve a *Szilággy és vidéke* számaiból az olvasó azt a feltételezést vonhatja le, hogy a vármegye működésében 1877 és 1883 között több probléma is akadt – például az utak, a közbiztonság, a gazdasági élet vagy az egészségügy terén –, az intézményrendszer azonban működőképes volt. Egyetlen Paasi-féle fázis van csupán hátra, a regioná-

⁴⁴ Sajnos a későbbi fennmaradt értesítőkben nem található meg a tanterv tantárgyakra bontott rövid összefoglalása.

⁴⁵ BARDÓCZ, 1892. 10. Ez a tankönyv vélhetően egy saját használatra összeállított tananyag lehetett, mivel nem adták ki.

⁴⁶ *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, 1901. 115.

⁴⁷ BORBÉLY, 1885. 60.

⁴⁸ KAPUS, 1903. 3–4.

lis identitás létrehozása, amelyhez minden tényező adott volt. Közismert, hogy a kollektív identitás létrehozásához elengedhetetlenül szükséges a hagyomány és az azt felváltó történelem, s minél mélyebb táptalajra találnak az egyéni gondolkodásban, annál inkább meghatározzák az önazonosságot.⁴⁹ Jan Assmann szerint a kollektív identitás létrehozásának kulcsa a közös tudásban és a közös emlékekben, ahogyan ő nevezi: a „kulturális struktúrákban” rejlik. Az önazonosság létrehozásához és fenntartásához szükséges elemek eljuttatásának feladatát a rítusok látják el, amelyek folyamatosan ébren tartják a közösség tagjainak kollektív identitását.⁵⁰ Meglátásom szerint a zilahi szoboravatás egy kollektív identitás létrehozására, illetve megerősítésére szolgáló esemény, – assmanni értelemben vett – rítus volt.

Az avatáson elhangzott beszédek vizsgálatához Bíró A. Zoltán és Bodó Julianna kutatásai nyújtanak fogódzót, akik szintén egy korábban több vármegyéhez tartozó terület összeolvasztásával született közigazgatási egységben, Hargita megyében vizsgálták a regionális identitás létrejöttét. Bár elemzésük a 20. század második felére vonatkozik, megállapításaik jelen tanulmány esetében is hasznosak. Hargita megyében a regionális identitás elmélyítéséhez nagy tekintélyű értelmiségieket kértek fel, akiknek szava már-már szimbolikus jelentőséggel bírt. A hargitaiság kimondásában nagy szerepet kaptak a könnyen lírizálható elemek, s a folyamat során nagy hangsúlyt fektettek a patetikus, érzelmekre ható részletekre, amelyek gyakran ismétlődtek. Végül a hargitaiságot deklaráló írásokban és beszédekben arra törekedtek, hogy a lakosok regionális identitásukat a mindennapi élet legtöbb szegmensében felfedezhessék.⁵¹ A regionális identitás létrehozását célzó kommunikáció az új határokat, az újonnan létrehozott politikai egységet törvényes létezőként akarja elfogadtatni. A sikerhez egyrészt megfelelő tekintéllyel és hatalommal kell rendelkezni, így a kinyilvánított közösség abban a pillanatban létezővé válik, amint az arra alkalmas személy deklarálja annak létezését.⁵²

1. kép: Fadrusz János: Wesselényi Miklós-émlékmű, Zilah, 1898, avatás: 1902 (Zempléni Múzeum, Szerencs, Képeslapgyűjtemény, 76411)

⁴⁹ GYÁNI, 2000. 81–84.

⁵⁰ ASSMANN, 1999. 133–142.

⁵¹ BÍRÓ, 1997. 267–275.; BÍRÓ–BODÓ, 1998. 201–204.

⁵² BOURDIEU, 1985. 13–14.

A szoboravatás esetében az ünnepségen felszólalók között több helyi vezető személyiséget vagy neves értelmiségit is találunk. Az első közülük ifj. Wesselényi Miklós, a liberális reformellenzék első vezérének idősebb fia, aki 1888-tól – tehát már a szoborállítási javaslatának elkészítésekor is – Szilágy vármegye főispánja volt. Esetében szavainak legitimáló erejét származása, valamint politikai tisztsége adja. Egy másik felszólaló, Kaizler György ügyvéd ekkor a megye alispánja és a szoborbizottság elnöke volt. Az ő tekintélye szintén politikai hatalmában rejlik, emellett azonban 1897-ben a megye virilistái között is megtaláljuk, így vagyona tovább erősíthette elismertségét.⁵³ Meghívott felszólalóként Beöthy Zsolt is ünnepi beszédet tartott. Személye kitűnően illusztrálja a Bíró és Bodó által leírt identitásformálási mozzanatot. Irodalomtörténészként, egyetemi tanárként és a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként közismert gondolkodó, s épp 1902-ben jelent meg egy rövid életrajza Wesselényiről.⁵⁴ Életének egyik mozzanata sem köti őt a Szilágysághoz vagy Szilágy vármegyéhez⁵⁵ – tudása azonban szükséges és megfelelő ahhoz, hogy legitimálja Szilágy vármegye létét, s performatív módon egyszerre létre is hozza azt, amiről beszél.⁵⁶ Ezzel együtt nem Szilágy vármegyei lakosként a külső szemlélő, a közösségen kívüli egyén látásmódját képviselve a közösséghez tartozó deklarációkkal együtt még nagyobb hatást tud gyakorolni az emberekre.⁵⁷

A beszédekben érhető tetten legjobban a „Szilágy vármegyeiség”, a regionális identitás hangsúlyozása. Ez legtöbbször úgy jelenik meg, hogy Wesselényi születését Szilágy megyéhez kötik, s őt „*vármegyénk szülötte*”-ként említik. Amellett, hogy mintegy szimbolikus aktusként ez a formula kerül be a szoboravatás napján összeülő ünnepi vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvébe, a főispán, ifj. Wesselényi Miklós saját maga is „*szülő vármegyém*” formában említi Szilágy megyét, s a közgyűlés előtt elmondott felszólalásában édesapja mint „*Szilágy vármegye [...] nagyszülőtte fia*” [sic] szerepel.⁵⁸ A szinte állandó jelzővé váló származási megjelölés több funkciót lát el. Egyrészt megpróbálják mindenekelőtt Szilágy vármegyeiként beállítani Wesselényit, hiszen a báró életét és emlékét a vármegyéhez kötik megkérdőjelezhetetlen módon. Ezzel együtt a felszólalók látszólag historizálják is Szilágy vármegyét, s egy olyan történeti távlatba vezetik vissza, amikor még nem létezett. Ez a nagyvonalúság nem lehetett problémamentes a korabeliek számára. Az 1876-os események a szoboravatáshoz képest belátható időn belül történtek, és sokan éltek még azok közül, akik emlékeztek a régi vármegyerendszerre, így zavarhatta őket a

⁵³ PETRI, 1904. 793.

⁵⁴ BEÖTHY, 1902.

⁵⁵ SZINNYEI, 1891. 894–898.

⁵⁶ BOURDIEU, 1985. 13.

⁵⁷ A Wesselényi-kutató és helytörténész Szikszay Lajos személyében sokáig lakott a vármegyében egy olyan értelmiségi, akinek szavai szintén legitimáló, performatív erővel bírhattak. Szikszayt a *Szilágy* szerkesztője 1883-ban a vármegye történetének legjobb ismerőjeként és kutatójaként említi, sőt, a hetilapban többször is közöltek a gyűjtéseiből származó vármegyétörténeti adatokat. Szikszay 1897 előtti helyi vezető értelmiségi pozícióját bizonyítja, hogy ő tartott beszédet a báró életéről 1883. szeptember 24-én, amikor leleplezték a zilahi vármegyei közgyűlés termében Wesselényi portróját. A szöveg egy évvel később meg is jelent. Szikszai [sic] Lajosnak a Szilágymegye által rendezett Wesselényi-ünnepélyen tartott beszédéből. *Szilágy*, 1. [1883. szeptember 30.] 22. sz. 93.; SZIKSZAY, 1884. A helytörténész 1897-ben elhunyt, így az 1902-es szoboravatáson már nem tudta ellátni identitásteremtő feladatát, amit így a budapesti akadémikus Beöthy Zsolt vett át tőle.

⁵⁸ KAPUS, 1903. 18–19.

történelmietlen szóhasználat. Ugyanakkor feloldható lehetett ez az ellentmondás, ha a Szilágy vármegye megnevezésén a Szilágyságot is értették. Mint már korábban láthattuk, Benkő József és Szilágyi Ferenc Kraszna és Közép-Szolnok megye területével feleltette meg a Szilágyság kiterjedését. Ha így gondolkodtak más korabeliek is, akkor Wesselényi Szilágy vármegyei származása már nem tűnik olyan állításnak, amelyet egyértelműen meg lehetne cáfolni.

Ugyanez a probléma vetődik fel Wesselényi életútjának egy másik kiragadott elemével kapcsolatban. A beszédekben rendszeresen előforduló retorikai elem a zsbói báró 1848-ban betöltött (valójában Közép-Szolnok vármegyei) főispáni tisztségére való utalás, amelyet születéséhez hasonlóan Szilágy megyéhez kötnek. Sántha Dezső beszédében Wesselényi főispánsága a megyei politika és az intézményrendszer fontosságát általában hivatott kifejezni. Mindemellett a konkrét vármegyéhez való hűség szimbóluma is, amely érzelmi kapcsolatként tűnik fel az alispán által használt képben: *„a nagy Wesselényi 1848-ban a nemzeti szabadság első hajnalán e vármegye főispánja volt, amidőn már csak lelki szemeivel bírálta a hazai nagy eseményeket s a vármegye szeretetében s a hozzá való ragaszkodásban találta fel nyugalalmát.”*⁵⁹ Sántha Dezső tehát Szilágy vármegyét Közép-Szolnok megye jogfolytonos utódjának tartja, és a beszéde azt sejteti, hogy ezt normatív vélekedésként igyekezett elterjeszteni a megyeiek körében.

Bármilyen azonosság tudat esetében kulcsfontosságú szerepet játszanak az egyedi sajátosságok. Paasi a külvilágtól megkülönböztető, de egyben a közösség tagjaira egyaránt jellemző attribútumegyüttest az „elvárások struktúrájának” nevezte (*structure of expectations*).⁶⁰ Vegyük szemügyre, milyen kifejezetten Szilágy vármegyei jellegzetességről árulkodnak a zilahi szoboravatáson elmondott beszédek!

A beszédírók Wesselényi „Szilágy vármegyeisége” mellett szembetűnő módon a báró országos léptékű és kiemelkedő politikai tevékenységét is hangsúlyozták. *„A nagy Wesselényi az egész hazáé, az ő fáradhatatlan szelleme az egész magyar hazát kívánta boldogítani.”*⁶¹ – olvashatjuk Sántha alispánnál. Ez az állítás elvezet minket az „elvárások struktúrájának” jelen esetben csupán egyetlen eleméhez.

A felszólalók nem tagadták Wesselényi politikai működésének távlatait, s Szilágy megyeisége mellett kiemelték hazafiságát is. Erről árulkodik a szoboravatás apropóján összehívott ünnepi közgyűlés megnyitóbeszéde is, amely szerint az esemény *„hivatva van megünnepelni a méltán nagynak nevezett Wesselényi Miklós bárónak, a 19-dik század első felében nemzetünk egyik legkiválóbb fiának és vármegyénk szülöttének emlékét”*.⁶² A születési hely megjelölése mellett a beszédekben a zsbói báró személyéhez egy másik jelző is társult: a „nagy hazafi”. A hazáért való munkálkodás Beöthy Zsolt beszédében is megjelent. Miközben felvázolta a báró életének és politikai szerepvállalásának legfontosabb állomásait, nagy hatásúnak szánt retorikai eszközöket használt. Egyrészt amikor Széchenyi és Wesselényi kapcsolatának kez-

⁵⁹ KAPUS, 1903. 21. Wesselényit 1848. április 20-án nevezték ki Közép-Szolnok megye főispánjává. A kinevező okiratot és a báró főispáni tisztségéhez kapcsolódó iratanyagát lásd: ANR DJC, Fond nr. 250, crt. nr. 121. Wesselényi Miklós főispáni kinevezése; ANR DJC, Fond nr. 250, crt. nr. 122. Wesselényi Miklós Közép-Szolnok megyei főispáni iratai.

⁶⁰ PAASI, 1989. 71–72.

⁶¹ KAPUS, 1903. 20.

⁶² KAPUS, 1903. 18.

deti szakaszáról szólt, Széchenyi fölé helyezte a bárót, másrészt a „*legmagyarabb magyarnak*” nevezte.⁶³ Beszédében kitért Wesselényi személyiségére és jellembeli tulajdonságaira, s kiemelte hazafiságát.⁶⁴ Köszönőbeszédében ifj. Wesselényi Miklós – Szilágy vármegye főispánjaként, a zsidói báró fiaként, valamint hazafiként – a hazafiság hirdetésében jelölte meg a „*Szilágy vármegye [...] nagyszülötte fiát*” ábrázoló szobor feladatát, miközben kiemelte a Szilágy vármegyeiek és a zilahiak hazafiságát.⁶⁵ Úgy látszik, hogy ez, vagyis a hazafiaság a vármegye lakosainak a jellemzője, s így ezt tekinthetjük a helyiekkel szemben támasztott „elvárások struktúrája” egyetlen elemének is. A szoboravatást megörökítő kötet szerkesztője szerint a megye hosszasan készült a nagy napra, „*hogy méltóképp mutakozzék be az országnak, amely eddigelé oly kevésse ismeri*”.⁶⁶ Ennek értelmében Szilágy vármegye közössége – de legalábbis az elit – úgy gondolta, hogy rendelkezik egy olyan attribútummal, amely érdeklődésre tarthat számot, s amit eddig még nem ismert a nemzet, de legalábbis nem értékelt megfelelően.

Felmerül a kérdés: milyen kapcsolatban van egymással a nemzeti és a regionális identitás, s az egyik elnyomhatja-e a másikat? Kapus Sámuel szerkesztői bevezetője alapján a két identitásforma kiegészíti egymást: Wesselényi politikai tevékenysége szorosan kapcsolódik a magyar történelemhez, azonban szűkebb környezetében, a megyei politikában is tevékenyen részt vett. Mint láttuk, a szoboravatók elsődlegesen a bárónak a régió múltjában játszott szerepe segítségével igyekeztek létrehozni a kollektív önazonosságot, de az identitásépítő törekvésük során hivatkoztak Wesselényi országos jelentőségére is.⁶⁷

Az „elvárások struktúrájának”, illetve a regionális és nemzeti önazonosság kölcsönösségének vizsgálatához a zsidói báró szoboravatása mellett egy másik nemzeti emlékmű állítása is segítséget nyújt, amelyre ugyanazon a napon került sor, azonban marginálisabb jelentőségű volt. A főtéren álló szoborhoz hasonlóan ez is Fadrusz János alkotása, s Töhötömnek állít emléket. A bevezetésben már említett, Anonymus által lejegyzett történet – miszerint Töhötöm itt jelölte ki az ország határát – helyi jelentősége, valamint az ennek emléket állító Fadrusz-alkotás gondoskodik arról, hogy a nemzeti történelem Szilágy vármegyei epizódjaként éljen a megye lakosainak gondolkodásában. Kincs Gyula az avatási beszédében párhuzamot vont Töhötöm és Wesselényi között, és kiemelte, hogy Erdély és Magyarország

⁶³ KAPUS, 1903. 26. Mikó Imre a Wesselényire vonatkozó *epitheton ornans*t Beöthy Zsoltnak tulajdonította, azonban nem zárható ki, hogy már Beöthy előtt is megjelent. MIKÓ, 1943. 551. A Beöthy által használt állandó jelző sikerét mutatja, hogy egy évvel a szoboravatás után Fodor Dániel zilahi tanár Wesselényiről szóló művének címében is ezt a formulát használja. FODOR, 1903.

⁶⁴ „Wesselényi csupa hit, csupa föltétlen meggyőződés, kétsége épp oly kevés, mint ritka, minden érzése és gondolata szinte elemi erővel tör ki ajkán. Keble csordultig hazafi-szervevéssel [...] testi-lelki valójában, életmódjában, felfogásában, kedoteléseiben a magyar élet alkotása [...]” KAPUS, 1903. 26.

⁶⁵ „Az imént elhangzott remek – és még talán ez érc-szobornál is maradandóbb emléket biztosító – lélekemelő szónoklat behatása alatt állván elfogódva szólalok föl és nemcsak mint hazafi, hanem mint felejtethetlen atyám, a nagy Wesselényi gyermeke is, hálatelt kebellemmel hajlok meg – véreimmel és nemzetséggemmel együtt – e szobor létesítői, első sorban Szilágy vármegye és Zilah rendezett tanácsú város tisztelt közönségének kegyeletes hazafiasága és áldozatkészsége előtt! [...] Álljon is hát e szobor az időknék végtelen végéig, buzdító példáiul minden eljövendő nemzedéknek arra, hogy miképen kell a hazát szeretni s miképen kell önzetlenül munkálkodni érte.” KAPUS, 1903. 32.

⁶⁶ KAPUS, 1903. 15.

⁶⁷ HROCH, 2009. 9–10.

a történelem során kétszer egyesült, s Szilágy megye mindkét esetben fontos szerepet játszott: „Wesselényi az unió nagy munkáját a Partium visszacsatolásával itt fejezte be s azelőtt ezer évvel Tuhutum itt határozta el, hogy Erdélyt Magyarországhoz hódítja.”⁶⁸ A Szilágy vármegyei identitás építőkövei tehát szorosán kötődnek a magyar történelemhez, s annak szerves részét képezik, mindemellett egyediséget és különállást is mutatnak.

A két emlékmű helyének kérdése közelebbi betekintést enged a kollektív identitás elemeibe. A Töhötöm-emlékmű kapcsán ez egyértelmű, hiszen az esemény a Meszeshez, és így a mellette fekvő Zilahhoz kapcsolódik. A Wesselényi-szobor esetében azonban a zilahi helyszín első látásra kevésbé érthető, a város ugyanis nem játszik kiemelkedően fontos szerepet a báró életében. Wesselényi csupán két szerepköre révén kötődött Zilahhoz: egyrészt az itt összeülő vármegyegyűléseken való részvétele és politikai szerepvállalása, másrészt pedig a helyi református kollégium 1827-től betöltött főgondnoki tisztsége révén.⁶⁹ Az 1902-ig megjelent Wesselényiről szóló munkák tanulmányozása során arra a következtetésre juthatunk, hogy a szerzők nem foglalkoznak különösebben Zilah városával, s a történeti munkákban Wesselényi alakját egyértelműen Zsibóval kapcsolják össze. Mindazonáltal Sántha Dezső beszédében a báró 1848-as főispáni tisztségét és a vármegyéhez fűződő hűsége fontosságát emelte ki, így Zilah a megyei közgyűlés, az irányító politikai szervezet székhelyeként nyer szimbolikus jelentőséget.

Mindemellett a demográfiai adatok áttekintésével egy újabb magyarázatot kaphatunk arra, hogy miért éppen Zilahon emelték a szobrot. A népszámlálási adatok szerint a magyarság már 1850-ben is kisebbségben volt Szilágy megyében, Zilahon ezzel szemben a népesség túlnyomó többsége, 92%-a magyar volt.⁷⁰ A magyarság (magyar hazafiság) regionális attribútumként tehát nemcsak az összmagyarságon belül különbözteti meg a Szilágy vármegyeieket, hanem elválasztja őket a megyében élő nem magyaroktól is. A megyeiekkel kapcsolatos „elvárások struktúrája” egyetlen elemének Zilah inkább megfelel, mint Zsibó, s ennek ismeretében érthetőbbé válik, hogy a megyeszékhelyen emelték az emlékművet, ahol 1900-ban többségben volt a magyarság – ellentétben Zsibóval, ahol ekkor már kisebbségben szorult.⁷¹

2. kép: Fadrusz János: Töhötöm-emlékmű, Zilah, 1902, lappang (Zempléni Múzeum, Szerencs, Képeslapgyűjtemény, 76404)

⁶⁸ KAPUS, 1903. 43.

⁶⁹ LÁSZLÓ, 1943. 47.

⁷⁰ PETRI, 1901. 482. Szilágy vármegye demográfiai adataihoz lásd: VARGA, 1999. 8., 10.

⁷¹ VARGA, 1999. 667–671.

A természet szerepe Szilágy vármegye reprezentációjában

Érdemes megvizsgálnunk azt is, hogyan jelennek meg a táji-földrajzi elemek a forrásokban. Beöthy Zsolt beszédében szimbolikus tartalommal ruházta fel a tájat, s magabiztosan vélekedett arról, hogy a Szilágy megyei tájból eredeztethető az itteni emberek általa pontosabban meg nem határozott személyisége.⁷² Beöthyvel ellentétben Kincs Gyula már konkrétabban fogalmazott. A Töhötöm-emlékmű kapcsán kiemelte, hogy a Meszesen mutatott be áldozatot Töhötöm és Horka pogány szokás szerint, s a Fadrusz-emlékművet is pogány oltárként definiálta.⁷³ A Meszes így spirituális összefüggésben jelenik meg, egy régi, már eltűnt s a honfoglaló magyarsághoz kapcsolódó vallás emlékhelyévé, illetve Szilágy vármegye szakrális, mitikus helyévé válik.

A beszédeken kívül az emlékkönyvben találunk még egy olyan forrástípust, amely megvilágítja számunkra a földrajzi környezet regionális identitásban elfoglalt helyét. A Wesselényi-szobor avatására a Kisfaludy Társaság verspályázatot írt ki, amelynek második helyét László Andor szerezte meg. *Wesselényi szobránál* című költeményében a földrajzi vonatkozások arra engednek következtetni, hogy a költő inkább a táj felől, mintsem a megye szempontjából határozza meg identitását, vagyis a Szilágyságra és nem Szilágy vármegyére utal. A Meszes nála is szimbolikus jelentőségű. Egyrészt szintén találkozunk a szakrális kötődéssel, hiszen az emberek dicsőítő szavait a Meszes közvetíti az ég, a túlvilág felé. A hegy emellett a mentális térképen is fontos helyet foglal el, hiszen a költő nem a város, hanem az azt körülvevő táj, a Meszeshez kapcsolódó völgyek alapján határozza meg azt a helyet, ahol meg kívánja idézni Wesselényi szellemét – ezzel tovább erősítve a szakrális szimbolikát.

*„Miért zengünk ma szárnyaló hozsannát,
Mely útat föl az ég felé keres;
Mely itt e három völgy ölén zúgva száll át
S megrendül belé a vén Meszes? [...]
Légy üdvöz itt, e szülőföld tájékán,
Légy üdvöz itt, e három völgy ölén.”⁷⁴*

A pályázat első helyezetteje, Zempléni Árpád költeményében is fontos szerepet kap a spiritualitás. Lászlóhoz hasonlóan ő is megidézi Wesselényi szellemét – annyi különbséggel, hogy ő az emberek közé hívja, s nem egy adott helyre. Ezzel példaadó szerepét hangsúlyozza, mindemellett a hely és a túlvilág kapcsolata nála is megfigyelhető:

*„Óh, nézz le ránk ma, fényben visszatért!
Óh, szállj le hozzánk és maradj velünk. [...]
Ki vértanú vagy, szent vagy, glóriás,
Ébredj közénk! Elhagyván mennyedet.”⁷⁵*

⁷² „[...] a magyar ideálnak új oltára az, mely egybegyűjtött bennünket, hogy e vidék hegyeinek, történeti emlékeinek, szent hagyományainak edző levegőjében szemünket, szívünket, akaratunkat erősítsük.” KAPUS, 1903. 24.

⁷³ KAPUS, 1903. 43.

⁷⁴ KAPUS, 1903. 47., 50.

⁷⁵ KAPUS, 1903. 37.

„Aki vagyok, az a négy zilahi esztendő által vagyok”⁷⁶ – vallja önmagáról és a zilahi Wesselényi Kollégiumban eltöltött éveiről 1903 novemberében megjelent írásában Ady Endre, így érdemes megvizsgálni, kollektív identitásában találunk-e hasonlóságot a fentebb ismertetett szimbolikával. A *Nagyoáradi Napló* 1902. szeptember 17-i számában jelent meg *Wesselényi* című publicisztikája a másnapi szoboravatásról. Írásában László Andorhoz hasonlóan ő is a Meszest használja az esemény helyének meghatározásához, az ő mentális térképén is ez a viszonyítási pont. A Beöthy Zsolt által meghatározott táji-természeti specifikum – „*e vidék hegyeinek [...] edző levegője*” – Adynál is megjelenik, s a vármegye környezeti viszonyai nála is pozitív színben tűnnek fel, a testet és a lelket egyaránt erősítik.⁷⁷ Ady számára Zilah és természeti környezete az édenkert, „*a szent, klasszikus föld*”, amelyet el kellett hagynia.⁷⁸

Érdeemes megvizsgálni Wesselényi gondolkodásának és munkásságának egyik fontos területét, amelyet a szobor is ábrázol: a jobbágyfelszabadítás melletti eltöklétségét és jobbágyaival való viszonyát.⁷⁹ Egy olyan megyében, ahol 1900-ban a lakosság 82%-a élt mezőgazdasági munkából,⁸⁰ nem csodálkozhatunk azon, ha a báró személyével kapcsolatban legfőképp életének ez a mozzanata élt tovább a köztudatban. Magyar Zoltán szilágysági mondagyűjtése során több olyan történetet is megörökített, amelyben a szegényeket segítő és pártoló Wesselényi jelenik meg.⁸¹ A fennmaradt és Magyar által összegyűjtött, vélhetően még a 19. században keletkezett mondák arról tanúskodnak, hogy az utókor szilágysági lakosai a báró alakját elsősorban Zsibóhoz, valamint a Szilágyság természeti környezetéhez kötik – például a Szamoshoz és a Rákóczi-hegyhez – nem pedig a közigazgatási egységhez, a vármegyéhez.⁸² Mindemellett ezekben a mondákban Wesselényi kapcsán nem a Szilágyság vármegyei ember „jellegzetes tulajdonságával”, a magyar hazafisággal, hanem személyiségének emberbaráti vonásaival találkozunk, ami nem tartozik a Szilágyság vármegyei „elvárások struktúrájához”.

Összefoglalás

Szilágyság vármegye 1876-os infrastrukturális és gazdasági okokból történő létrehozása új helyzetet teremtett a helyi lakosság életében. Ahogy a *Szilágyság*, illetve a *Szilágyság és vidéke* című hetilapok hasábjain megjelent írásokból is kiderül, a lakosoknak nem volt egységes identitástudata, s különböző nevekkkel illették tágabb lakóhelyüket. Ezt a kollektív önazonosság szempontjából alapvető problémát igyekezett megol-

⁷⁶ ADY, 1977. 483–484.

⁷⁷ „A vén Meszes aljában, ahol pihent a hódító Tuhutum vezér, az én ifjúságom elveszített paradicsomában, ünnep lesz holnap... Megszállna ott az emlék – megenyhítene a napsugár, meggyógyítana a fenyőillat s megváltana a lelkesedés mámore, mely az én édes, tápláló és felnővesztő Zilah városomban túlcsap a vén Meszes Terbete-csúcsán is holnap reggelén.” ADY, 1977. 483–484.

⁷⁸ ADY, 1977. 307. A hegyek nemzeti identitásában játszott szimbolikus jelentéséhez lásd: KISS Gy., 2011. 142–143.

⁷⁹ KAPUS, 1903. 28–29. A témához lásd: EGYED, 1996. 219–228.; CSETRI, 2009. 60–67.; TRÓCSÁNYI, 1965. 79–82., 126–129., 136–140.

⁸⁰ *Népszámlálás*, 1904. 654–655.

⁸¹ MAGYAR, 2007. 217–218. Magyar Zoltán nem adta meg a mondák keletkezési idejét.

⁸² MAGYAR, 2007. 215–218.

dani Borbély Sámuel tankönyve, amely kizárólag megyei és nem táji alapon határozta meg a hovatartozást. Az 1883 utáni területi vonatkozású önmeghatározásról azonban sajnos nem rendelkezünk forrásokkal – köszönhetően egyfelől a vármegyei hetilap következetes szerkesztésének, másfelől az olvasói levelek hiányának.

Szintén az egységes regionális, Szilágy vármegyei identitás létrehozásának kísérleteként értelmezhető a zilahi Wesselényi-szobor és Töhötöm-emlékmű leleplezési ünnepe, s az ott elmondott beszédekben több olyan elem is található, amely a zsidói báró alakját felhasználva igyekezett elmélyíteni a lakosság körében a Szilágy vármegyéhez való tartozást. Ahogy Miroslav Hroch kiemelte, ha a regionális elit egyes tagjai továbblépnek a nemzeti elit szintjére, emlékeztük általában összekapcsolódik a régió fejlődésével és nemzeti szintű fontosságával, s elsősorban „nemzeti hősként” tekintenek rájuk.⁸³ Wesselényi esetében a nemzeti és a regionális emlékezet összekapcsolódik egymással, a regionális elem identitásformáló ereje azonban a nemzeti történelemben betöltött jelentőségéből táplálkozik, és a korabeli vármegyei lakosság nacionalizmusára apellál. Szoros kapcsolatban áll ez azzal, hogy a vármegyei elit az identitáskonstruálás stratégiáit felhasználva rámutatott a Szilágy vármegyei identitás specifikus jellemzőjére, a magyar hazafiságra. Mindemellett a táj is szimbolikus jelentőséget kapott, s a megye közösségéhez tartozás szakrális szimbóluma, a mentális térkép centruma a Meszes lett (miközben a köztudatban Wesselényi személye nem a megyével, sokkal inkább Zsidóval és a nagytáj földrajzi elemeivel kapcsolódott össze).

Felhasznált irodalom és rövidítések

- ANR DJC**   **Arhivele Naționale Românei, Direcția Județeană Cluj**
Fond nr. 250   Fond familial Wesselényi de Jibou
- ADY**
1977   *Ady Endre publicisztikai írásai.* Válogatta: VEZÉR Erzsébet. 1. köt. Budapest, Szépirodalmi, 1977.
- ANONYMUS**
1977   ANONYMUS: *Gesta Hungarorum.* Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS Dezső. A bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette: GYÖRFFY György. Budapest, Európa, 1977.
- ASSMANN**
1999   ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Ford.: Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 1999.
- BALLAGI-KIRÁLY**
1877   BALLAGI Károly – KIRÁLY Pál: *A Magyar Birodalom leírása különös tekintettel az 1876. XXXIII. törv. cikkeire.* Budapest, Athenaeum, 1877.
- BARDÓCZ**
1892   *A szilágy-csehi m. kir. állami hat osztályú elemi fiú- és leányiskola, az államilag segélyezett elsőfokú ipariskola és az „első nyári óvoda” értesítője a nyilvános vizsgálatok ideje- és rendjével.* Összeállította: BARDÓCZ Pál. Zilah, Seres, 1892.

⁸³ HROCH, 2009. 6.

BENKŐ

- 1781 BENKŐ József: *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis explanatio. Quam una cum Albensis Episcopii apud Transilvanos descriptione, atque ita, integra etiam magni principatus Transilvaniae chorographia*. Bécs, Joseph Kurzböck, 1781.

BEÖTHY

- 1902 BEÖTHY Zsolt: *Báró Wesselényi Miklós*. Budapest, Lampel Róbert, 1902.

BÍRÓ

- 1997 BÍRÓ A. Zoltán: A regionális identitás kialakításának néhány mozzanatáról. In: *Kisebbségsszociológia. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1997. (*Minoritás könyvek*) 267–275.

BÍRÓ-BODÓ

- 1998 BÍRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna: A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatairól. In: *Fényes tegnappunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 195–210.

BOGDÁN

- 1883 A Szilágy-somlyói államilag segélyezett községi elemi népiskola értesítője az 1882/83. tanévről. Összeállította: BOGDÁN István. Zilah, Gámán János, 1883.

BORBÉLY

- 1885 BORBÉLY Sámuel: *Szilágy megye földrajza, s bevezetésül földrajzi ismeretek*. Zilah, Takáts Gyula, 1885.

BOURDIEU

- 1985 BOURDIEU, Pierre: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1. (1985) 1. sz. 7–22.

CIEGER

- 2011 CIEGER András: Konfliktusok a tér körül. Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon. In: *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei*, 2. Szerk.: CIEGER András. Budapest, Atelier, 2011. 101–120.

CSETRI

- 2009 CSETRI Elek: Wesselényi a jobbágyfelszabadítás európai háttéréről. In: CSETRI Elek: *Erdély az ébredő Európában*. Kolozsvár, Kritérium, 2009.

EGYED

- 1996 EGYED Ákos: Wesselényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben 1848-ban. *Erdélyi Múzeum*, 58. (1996) 3–4. sz. 219–228.

FALUVÉGI-BORBÉLY

- 1877 *A Szilágy megyei Tanítótétel első évkönyve, 1873–6. év*. Szerk.: FALUVÉGI Albert – BORBÉLY Sámuel. Marosvásárhely, Római Katolikus Leányiskola, 1877.

FODOR

- 1903 FODOR Dániel: *Hadadi báró Wesselényi Miklós, a legmagyarabb magyar élet- és jellemrajza*. Zilah, Seres, 1903.

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000.

HROCH

2009 HROCH, Miroslav: Regional Memory. Reflections of the Role in the History in (Re)constructing Regional Identity. In: *Frontiers, Regions and Identities in Europe*. Eds.: ELLIS, Steven G.– ESSER, Raingard. Pisa, Pisa University Press, 2009. 1–14.

KAPUS

1903 *Emlékkönyv a nagy Wesselényi Miklós báró zilahi szobrának leleplezési ünnepségéről*. Szerk.: ifj. KAPUS Sámuel. Zilah, Seres, 1903.

KISS

1988 KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 2. köt. Budapest, Akadémiai, 1988.

KISS Gy.

2011 KISS Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai. Egy nemzeti jelkép történetéhez*. Budapest, Nap, 2011. (*Magyar esszék*)

KRISTÓ

2002 KRISTÓ Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2002.

LÁSZLÓ

1943 LÁSZLÓ Jenő: *A zilahi református Wesselényi Kollégium története*. Budapest, Máté, 1943.

LÖFGREN

1989 LÖFGREN, Orvar: The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europae*, 19. (1989) 1. sz. 5–24.

MAGYAR

2007 MAGYAR Zoltán: *A Szilágyság mondahagyománya*. Budapest, Balassi, 2007.

MAJOR

1999 MAJOR Miklós: A Szilágyság táji-történelmi tagolása. In: *Szilágysági magyarok*. Bukarest, Kriterion, 1999. 15–21.

MÁRKUS

1912 *A hatályos magyar törvények gyűjteménye*. 1. köt. Szerk.: MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1912.

MIKÓ

1943 MIKÓ Imre: Széchenyi és Wesselényi nemzetiségi politikája. *Hitel*, 8. (1943) 9. sz. 537–551.

Népszámlálás

1904 *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1904.

NÉMETH

1894 NÉMETH Gyula: A Meszesi kapu. *Erdély* [turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat], 3. (1894) 7. sz. 238–241.

Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen

1901 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VII. kötete*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1901.

ORTUTAY

1992 *Magyar Néprajzi Lexikon*. 5. köt. Főszerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1992.

PAASI

- 1989 PAASI, Anssi: A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása. *Tér és Társadalom*, 3. (1989) 3. sz. 70–79.

PALUGYAI

- 1854 PALUGYAI Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása*. 3. köt. Pest, Landerer-Heckenast, 1854.

PESTY

- 1880 PESTY Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. 1. köt. Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880.

PETRI

- 1901 PETRI Mór: *Szilágy megye monográfiája*. 2. köt. Budapest, Franklin, 1901.
 1904 PETRI Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. 6. köt. Budapest, Franklin, 1904.

SOMOGYI

- 1907 *Szilágy vármegye szabályrendeletei és közérdekű határozatai*. Egybegyűjtötte és sajtó alá rendezte: SOMOGYI Kálmán. Zilah, Seres, 1907.

SOMLYÓDINÉ PFEIL

- 2007 SOMLYÓDINÉ PFEIL Edit: Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*, 21. (2007) 4. sz. 57–71.

SZAKÁCS

- 2005 SZAKÁCS István: A zilahi Wesselényi-szobor a régi sajtóban. *Erdélyi Napló*, 15. (2005) 4. sz. 11.

SZAMOSKÖZY

- 1876 *Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608*. 1. köt. Az eredeti és egykorú példányokból kiadta: SZILÁGYI Sándor. Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876.

SZIKSZAY

- 1884 SZIKSZAY Lajos: *Hadadi báró Wesselényi Miklós emléke: élet- és jellemrajz*. Budapest, Fanda, 1884.

SZILÁGYI

- 1870 SZILÁGYI Ferenc: *Zilah történelméből*. Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1870.

SZINNYEI

- 1891 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest, Hornyánszky, 1891.

TRÓCSÁNYI

- 1965 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai, 1965.

VARGA

- 1999 VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. II. kötet. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok 1850/1869–1992 között. Budapest–Csíkszereda, Pro-Print, 1999.

WEISZ

- 2012 WEISZ Boglárka: A Szilágyság helye a középkori Magyar Királyság gazdasági életében. In: *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk.: HEGYI Géza – W. KOVÁCS András. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012. 237–254.

ZOVÁNYI-HAVAS

- 1898 ZOVÁNYI Lajos – HAVAS Antal: *A „Szilágymegyei Általános Tanítótestület” 25 éves fennállásának története (1873–1898)*. Zilah, Seres, 1898.

Erdős Zoltán

Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában

A PURITANIZMUS a 17. századi Erdélyben közismerten markáns egyházszerkezeti és művelődési programmal, erőteljes társadalomkritikával és a személyes kegyesség elmélyítését szolgáló irodalmi tevékenységgel lépett fel.¹ A puritanizmushoz kötődő szerzők művei mindemellett a kollektív emlékezet és a nemzeti identitás összefüggéseire is sajátos fényt vetnek. Dolgozatom célja, hogy a puritán prédikáció- és imádságirodalom példáján – pontosabban azt a vizsgálat középpontjában állítva – egy lehetséges modelljét mutassa be annak, hogy milyen szerepet játszott a történeti emlékezet a nemzeti identitás kialakulásában a kora újkor végén, az újkor küszöbén. Ez a kérdés mindenekelőtt két összefüggő, ám korántsem problémamentes fogalom meghatározását teszi szükségessé.

Jóllehet Maurice Halbwachs elveti a *történeti emlékezet* terminus használatát,² véleményem szerint mégis ellentmondásmentesen alkalmazható a kisebb-nagyobb közösségek által őrzött történeti tudásanyag jelölésére, amely – Jan Assmann fogalmaival élve – időben egyfelől az eleven és biografikus jellegű *kommunikatív emlékezet*, másfelől pedig a mitikus múltból szóló *kulturális emlékezet* között helyezkedik el.³ A történeti emlékezet nem egyfajta mesterségesen létrehozott, szenttelen adatbázist jelent; csak olyan dolgokra emlékezünk ugyanis, amelyek a közösség számára valamilyen szempontból jelentőséggel bírnak, és fordítva, amit megőrizzünk az emlékezetünkben, azt egyúttal sajátos jelentéssel és jelentőséggel is felruházzuk.⁴

A közösségek emlékezetében különböző formákban tárolt emléktanyag és történeti tudás horgonypontokat biztosít egy szilárd önmegehatározás, kollektív identitás

¹ A puritanizmus meghatározására lásd: LUFFY, 2015. 54–65. A gyakorlatban nem lehet élesen megvonni a puritánus mozgalom határait. A dolgozatban ezért idézek inkább a református ortodoxiához tartozó szerzőket, sőt egy evangélikus és egy unitárius forrást (Lippóczi Miklós munkáját, illetve egy prédikációvázlatokat tartalmazó bölöni kéziratot) is, mivel így több, a kor diskurzusaiban jelen lévő gondolat és ezek közti összefüggés válik láthatóvá. A református ortodoxiára lásd: SZABÓ, 1943. – Ezúton mondok köszönetet Luffy Katalinnak, amiért elolvasta a dolgozat kéziratát, és számos értékes megjegyzést fűzött hozzá.

² A kifejezés két eleme Halbwachs szerint éles ellentmondásban áll egymással. Míg a *történelem* egy mesterségesen létrehozott, totalizáló és személytelen adattár, addig az *emlékezet* egy-egy ember vagy csoport számára fontos múltbeli fejlemények összességét jelenti, amely mindig szerves folyamatok eredményeként jön létre. HALBWACHS, (1925). 66–69. Itt csak jelezni tudom, hogy a magyar szakirodalomban legutóbb Bakó Béla szövegezt hozzá igen termékeny módon a történelem, az emlékezet és a kollektív identitás közti kapcsolat kérdéseire. Bár a gondolatmenetet a szerző a modern kultúrára szabta, több szempont a korábbi évszázadokra is jól alkalmazható. BAKÓ, 2012.

³ ASSMANN, 1992. 48–59.

⁴ ASSMANN, 1992. 76–78.; WEINRICH, 2005. 182–187.

kiépítéséhez;⁵ melynek egyik lehetséges formáját a *nemzeti* identitás jelenti. Ennek legalapvetőbb szerkezeti elemei Anthony D. Smith szerint a közös származás tudata, egy területhez fűződő kapcsolat, egy közös kultúra elemei és – alighanem ennek részeként értelmezve – egy közös emlékezeti kultúra, valamint a szolidaritás érzése.⁶

A 17. századi magyar politikai gondolkodásban a nemzet-fogalom alakulását dinamizmus és kiforrottlanság jellemzi. Mindenekelőtt rendkívül sokféle külső és belső hatással kell számolnunk: meghatározó jelentőségű volt az állami keretek feldarabolódása,⁷ a felekezeti megosztottság,⁸ de nem elhanyagolhatóak az olyan finomabb hatások sem, mint a különböző történelemkonstrukciók, nemzetkarakterológiai toposzok és sztereotípiák, sőt a magyar peregrinusok külföldi tapasztalatai is.⁹ Nem meglepő tehát, hogy a korban nem alakult ki egy egységes terminológia: Medgyesi Pál műveiben a nemzet egyaránt jelenthette a politikai értelemben vett nemzetet, a népet, sőt, a nemzetség és olykor az ország szó szinonimájaként is szolgált. A fogalmiság ilyenén instabilitása a társadalmi konszenzus képlékenységére vagy akár teljes hiányára vezethető vissza.¹⁰

A puritán szerzők műveiben viszont határozottan kirajzolódik, ahogyan a nemzet-fogalom társadalmi kiterjedése bővült. A nemzet a puritánok szemében egyre inkább etnikai és nyelvi kategóriát jelentett, hiszen a céljuk a magyarság egészének megtérése volt, tanításaikat valamennyi társadalmi réteghez intézték, az egyetlen releváns különbséget a hitbeli javak jelentették.¹¹ Emellett, ahogyan Szűcs Jenő kimutatta, a 17. század utolsó harmadában politikai és társadalmi okokból is meggyengültek a rendi válaszfalak. A nemzeti függetlenség és idegenellenesség hívószavaival indított Habsburg-ellenes küzdelmek során a nemesség mozgósítani tudta a nem nemes rétegeket, így azok átmenetileg szintén beemelődtek a nemzet körébe; evvel párhuzamosan a nemesi nacionalizmus érvrendszere is tágabb értelmezést nyert.¹²

A nemzet konstituálódásában, a nemzeti identitás megerősödésében nagy szerepet játszik a kollektív emlékezet. A dolgozat célja, hogy feltárja az emlékezet időbeli csomópontjait, a történeti múlt értelmezéseinek és felhasználásainak formáit a kor felekezeti diskurzusainak és politikai küzdelmeinek összefüggésrendszerében.¹³ Ezek felderítése nyomán láthatóvá válik a történeti emlékezetnek a nemzeti

⁵ ASSMANN, 1992. 132–133.; TORRES, 2006. 117.

⁶ Smith a nemzetté válásnak ezt a stádiumát az *etnikum* terminussal jelöli, amelyhez képest a *modern nemzet* a területhez kötődés erősödésében, a csak az adott közösségre jellemző intellektuális és intézményi közeg, valamint a közös jogrend szerepének erősödésében jelentett többletet. SZABÓ, 2012. 1093–1094., 1154.

⁷ PÉTER, 1995. 211–232.

⁸ FAZAKAS, 2012. 335–350.

⁹ BITSKEY, 2007b. 7.

¹⁰ LUFFY, 2015. 205–214., 222–223. Szabó András Péter más vonatkozásban viszont éppen a fogalmak pontos megkülönböztetésére mutat rá: SZABÓ, 2012. 1115.

¹¹ FAZAKAS, 2012. 340–341.; SZABÓ, 2012. 1136–1137.; LUFFY, 2015. 69. A felfogás 16. századi előzményeire: ÓZE, 1991. 140–141.

¹² SZÜCS, 1974. 53., 104., 135–140. A Szűcs Jenő által kidolgozott fogalmi keretet a 17. századra alkalmazza: LUFFY, 2004. 126.; LUFFY, 2015. 186.

¹³ Az egyes szerzők természetes módon nem „légüres térben” éltek, hanem egy hosszú idő óta meglévő, alakuló gondolati alpanyagot átdolgozva, sajátos összefüggéseket és értékeléseket kialakítva vehették birtokba a múltat. A felbukkanó értelmezési sémák, toposzok közül több nagy

identitás kialakulásában betöltött vagy éppen be nem töltött szerepe – a puritán irodalom sajátos fénytörésében.

Prédikációkba bújtatott történelem

„[S]zegény Nemzetünknek több boldogtalansági között nem utolsó ezis, hogy született nyelvünkön való *Históriák nem igen vadnak*” – panaszkolta Szőnyi Nagy István 1675-ben.¹⁴ A kortársak megítélése szerint ez a hiányosság nemcsak a történetírást, hanem a szellemi élet egészét jellemezte. Köleséri Sámuel legalábbis éppen azért rendezte sajtó alá az elhunyt Czeglédi István művét, hogy elejét vegye a felejtésnek, hiszen „*a’ mi nemzetünknek nagy restsége és gondviseletlensége miatt, sok Tudós Embereinknek, érdemes szép híre, neve, halo földökkel edgyütt temettetik a’ Sírban*”.¹⁵

A történetírás, különösen a magyar nyelvű történetírás iránt valóban kitapintható egy bizonyos érzéketlenség a korban, jóllehet éppen az 1650-es évek végén erősödött fel az átmenet a szóbeliségtől a történeti emlékezet írásos rögzítése felé. A történeti tudatosság, úgy tűnik, ezekben a zűrzavaros időkben vált különösen fontossá.¹⁶ Azt mindenesetre már az események sodrában érezte valamennyi szerző, hogy világtörténelmi jelentőségű történések részese: „*oh ezer hatszáz ötven hetedik esztendőnc Hatodic s’ Hetedic, Junius és Julius nevű havai, siralmas, el-felejtethetlen holnapi! emlékezetesec lésztec ez esztendőnc holnapi között a’ Magyar és több Krónikákban!*” – kiáltott fel Medgyesi Pál 1657 szeptemberében elmondott prédikációjában.¹⁷ Técsi Joó Miklós először 1659-ben megjelent imádságoskönyve hasonlóképpen az utókor számára készült, hogy majdan a kor hiteles dokumentumaként szolgáljon: ha a mostani viharok elcsendesülnek, ez a könyvecske lesz „*egy el-tölt tanubizonság, a’ melyből meg-tudhassák a’ ti Isteneteknek jó voltát, a’ ki titeket ilyen gonosz ellenségtektől meg-szabadított*”.¹⁸

A történeti emlékezet egyik tárházát tehát az anyanyelvű prédikáció- és imádságirodalom jelentette; a história ennek keretében, a szöveg aktuális céljaihoz illeszkedő példatárként nyert legitimitást alárendelve természetesen a szakrális, biblikus történelemnek.¹⁹ Azonban még ilyen minőségében is főként a református ortodoxia

---

múltra tekint vissza, jelen dolgozat azonban nem a motívumkincs eredetét, hanem a gondolati komplexum szerkezetét szeretné feltárni.

¹⁴ SZŐNYI NAGY, 1675b. 2v–3r. Szalárdi János ugyanerről panaszkodik: „*A mik mikor megíratlak is más idegen nemzetektől, s úgy a mint az ő kedveknek tetszett s dolgok előmente kívánta, s nem is tulajdon, hanem deák nyelven lévén megíratások, ha eljutott is nemzetünk kezéhez, de tizedrésze is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöltetése annyi mértékben nem lehetett a mint illett, kívántatott volna.*” Idézi: TARNÓC, 1970. 694.

¹⁵ Idézi: BARTÓK, 1998. 295., 320.

¹⁶ BARTONIEK, 1975. 445.; CSORBA, 2003. 146. Evvel vág egybe, hogy Medgyesi Pál korai munkáiban viszonylag kis szerepet kap a história. 1657 utáni munkáiban azonban megszaporodnak a magyar történeti példák. GYÖRI, 1994. 161–163.

¹⁷ MEDGYESI, 1657. 15.

¹⁸ TÉCSI JOÓ, 1679. A2v.

¹⁹ A szent históriát nemcsak alapvetőbbnek és fontosabbnak tekintették, hanem ehhez lélektanilag is egészen más viszonyulást tartottak kívánatosnak: „*Christusról meg-emlékezzél, és az ő halálát emlegessed. Nem tsak úgy emlegessed pedig, mint a’ Gritti halálát, a’ vagy a’ Mátyás király viselt dolgait, az az: nem tsak historiai emlékezetét tartsd-meg a’ Christusnak, hanem grata mente recoláljad, háládó elmével emlegessed*” – írta Geleji Katona István. Idézi: TARNÓC, 1978. 83.

hagyta jóvá a történelmi ismeretek alkalmazását, a puritán szerzők jobbjára a Bibliára hivatkoztak, míg a „külső históriával” szemben általában jóval bizalmatlanabbak voltak.²⁰ A történelmi utalásoknak még ezt a csökkentett terét is főként nyugat-európai vonatkozású elbeszélések töltötték ki. Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-fordításában (a más nyelveken megjelent változatokkal ellentétben) az összes angliai exemplum szinte teljes terjedelmében szerepel, magyar vonatkozású adatokkal viszont ritkán egészíti ki a szöveget.²¹ Köleséri Sámuel egyik legnépszerűbb prédikációs-könyvében több exemplumot is átvesz John Foxe és Johannes Sleidanus műveiből,²² a reformáció magyar vértanúira viszont egyetlen alkalommal sem utal.

A tábori prédikációkkal azonban más a helyzet. Tolnai Szabó Mihály szerint, aki maga is tábori prédikátori szolgálatot vállalt, a hadra kelt lelkeszkek egyik legfőbb feladata, hogy lelkesítsék a katonákat. „A' régi jó eleinknek dicsiretes példájokkal, hadakozásokkal, nyereségekkel, ellenségek győzésekével, szíveket erőssítsék, bátorítsák. Igen nagy előmenetelekre vagyon az ilyen bátorítás a' vitélő rendeknek, többire majd fáradhatatlanná teszi őket.”²³ Maga Tolnai Szabó – és ugyanígy a kiemelkedő történelmi érzékenységgel megáldott Nagyar József is – valóban számos helyen hivatkozott a régi magyarok tetteire. Ezek szerint tehát nem feltétlenül jelentett pusztán jámbor óhajt Báthori Mihály felkiáltása: „A' vitélő rend pedig olvasná és tudná a' külső históriákat-is.”²⁴

Összességében mégis nagyon kevés adat áll rendelkezésre ahhoz, hogy a prédikátorok magyar történelemre vonatkozó reflexióit rekonstruálhassuk. Az egyes szerzők munkáiban elszórta és fragmentáltan megjelenő exemplumokat és apró történelmi utalásokat ennek ellenére is egy egységes, de implicit tudásanyag megjelenési formáiként próbálom értelmezni és felhasználni szem előtt tartva két fontos vonatkozást. Ez a közös tudásanyag egyrészt nem feltétlenül utal egyszersmind egyetlen koherens narratíva létre, másrészt pedig időben is változik,²⁵ még ha ez a folyamatszerűség nem is maradéktalanul tapintható ki a forrásokban.

A prédikátorok a közkézen forgó exemplumkincs mellett hazai szerzők műveiből is merítettek (leggyakrabban Bonfinire és Thuróczyra, jóval ritkábban Istvánffyra hivatkoztak), de szintén hagyatkozhattak a hallgatóság és olvasóközönségük köreiben természetes módon meglévő, a szóbeli és kéziratos hagyomány által is támogatott, implicit történelmi tudásra.²⁶ Elsősorban tehát nem megörökíteni vagy tanítani kívánták a históriát, hanem a megfelelő kontextusba helyezni, a kívánt jelentéssel felruházni az embereknek az egyes eseményekről alkotott képét. A pré-

²⁰ KECSKEMÉTI, 1998. 96–98. A protestáns szerzőknek a világi témák és azon belül a magyar múlt iránti fogékonyságára: PÉTER, 1995. 54–55.

²¹ FAZAKAS, 2013. 156–161.

²² KÖLESÉRI, 1673. 106–107., 247.

²³ TOLNAI SZABÓ, 1676. 23.

²⁴ BÁTHORI, 1664. 20.

²⁵ Ahogy változik az épp aktuális jelen, úgy alakulnak át a vonatkoztatási keretek, amelyek között és amelyekhez képest az emlékeket jelentéssel látjuk el; úgy szerveződik át újra meg újra a múltról szóló tudás is. ASSMANN, 1992. 41–42. Vö.: TORRES, 2006. 117–118.

²⁶ Számon tartották például a magyar történelem kiemelkedő eseményeit, emlékhelyeit. Erre utal, hogy az érsekújvári hadjárat alkalmával az Apafi kíséretében jelen lévő erdélyiek Budán történelmi emlékként tekintették meg a várat, sőt, „ki a' véle valók közzül akarta, bé-mehetett a' Mátyás Király Palotájában-is”. CZEGLÉDI, 1670. e2r. Vö.: A Bocskai család története „minden értelmes, tudós, és olvasott Magyar előtt” ismert lehet. DIÓSZEGI Sámuel: *Hólt s-Elven Phoenix*. In: *Szomorú halotti pompa*, 1674. N3r. A történelem iskolai oktatására lásd: CSORBA, 2011. 154–157.

dikációk, imádságok szövegébe illesztett exemplumok lélektani hatását megsokszorozta, hogy a hatalmas földrajzi és időbeli távolságok ellenére is képesek voltak érthetővé és bensőséggé tenni a történelmet.²⁷

A történelmi emlékezet funkciói

A 17. századi szerzők között nem volt ellentmondás abban, hogy a história alapvetően háromféle célt szolgálhat. A rövid, képszerű történetekben, exemplumokban megragadott és visszaadott történelem olykor mindössze gyönyörködtette a hallgatót, máskor erkölcsi példát adott, és a kegyes életre buzdított, sok esetben viszont a dogmatikai tudást vagy egy magas tisztség betöltéséhez szükséges ismereteket gyarapította.²⁸ Az utóbbi két funkcióból részben kibonthatóak a történelmi exemplumok további, a kollektív identitás kialakítását és megerősítését szolgáló szerepei is.

1. Erkölcsi és praktikus tanítás

A prédikációkban viszonylag ritkán találhatók erkölcsi példázatokként alkalmazott történelmi utalások; a szerzők talán túlzottan nehézkesnek, számos téma esetén pedig irrelevánsnak ítélték ezeket az összefüggéseket.

Az erkölcsi tanításra alkalmazott történelmi példák szóródása igen nagy, azaz sem tartalmuk szerint nemigen szervezhetőek egységbe, sem pedig az említett eseményekből nem rajzolódik ki egy határozott mintázat. Tours-i Szent Mártonra, akit születési helye révén a középkor óta a magyar szentek között tartottak számon, Czeglédi István utalt egy alkalommal.²⁹ Nagyari József a királyi erényekkel rendelkező, de a hadakozásban szerencsétlen Zsigmond királyt említve illusztrálta azt az általános igazságot, hogy vannak, akiken átok ül, vagyis: „*Fátumjok vagyon nemely embereknek.*”³⁰ Beatrix királyné a keresztény özvegyekhez méltatlan viselkedést példázta Pósházi János prédikációjában: „*alig várá jo Urának el takarittatását, ottan hamar le veté gjasz ruháját az Czeh László király kedvéért, kinek szerelmevel ektelen gerjedez vala.*”³¹ Végül Tofeus Mihály alighanem egy középkori exemplumot alkalmazott Izabella királynéra: elbeszélése szerint egy előkelő nemesúr a halott királyné kriptájába leszállva egy békát pillantott meg az egyik ékszeren.³² Ritkán bár, de a legutóbbi idők eseményei is megjelentek erkölcsi példaként: Nagyari József a mezőkeresztesi csata és II. Rákóczi György havasalföldi és moldvai hadjáratának példájával illusztrálta, hogy semmilyen győzelemnek sem szabad önhitté tennie az embert, mert az egy még nagyobb vereséget készít elő; Isten így bünteti a kevélységet.³³

²⁷ DÖMÖTÖR, 1992. 12.

²⁸ KECSKEMÉTI, 1994. 74–82.; KECSKEMÉTI, 1998. 85–87.

²⁹ DÖMÖTÖR, 1992. 100.

³⁰ NAGYARI, 2002. 178. Zsigmondról szóló további exemplumok: TARNÓC, 1978. 106.; DÖMÖTÖR, 1992. 154., 188.

³¹ PÓSAHÁZI, [1672]. 3v.

³² DÖMÖTÖR, 1992. 156. Vö.: *Prédikációk vázlat*, 1696–1701. 107v.

³³ NAGYARI, 2002. 238–239.

Hasonlóan nem mutatnak egységes időszerkezetet a gyakorlati ismeretek közlésére szánt történeti példák. Szalárdi János szerint a tatárjárásról szóló históriák tanulmányozása révén II. Rákóczi György már a lengyel hadjárat megindítása előtt helyesen mérhette volna fel a tatárok létszámát; a hiteles történeti ismeretek a megalapozott döntést, a katasztrófa elkerülését segíthették volna.³⁴ Tolnai Szabó Mihály pedig a mezőkeresztesi csata kimenetelét hozza fel példaként, amely minden hadvezért arra int, hogy ügyeljen a hadsereg fegyelmzésére, és tiltsa meg a fosztogatást.³⁵

Ha az egyes exemplumokat a szöveg egészének céljai, illetve az exemplumoknak a szövegen belüli elhelyezkedése szerint rendszerezzük, akkor az erkölcsi és gyakorlati tanításon túl legalább háromféle narratíva rajzolódik ki. Ezek természetesen csak analitikusan választhatóak szét, hiszen a szakrális és nemzeti történelem rétegei, valamint a direkt politikai legitimáció igénye a középkor óta szorosán összefonódtak.³⁶

2. Üdvtörténeti keretek

Az erkölcsi és gyakorlati tanítást nyújtó példákkal szemben egészen más a helyzet az egyháztörténeti és teológiai vonatkozású exemplumokkal: ezeknek nemcsak az időbeli csomópontjai kristályosodtak ki, hanem jól megragadható egy határozott tematika és értelmezési keret kialakulása is. Úgy tűnik, az egyház önképét és a felekezeti identitást megalapozó történeti tudás³⁷ már az első egyháztörténeti összefoglaló megjelenése³⁸ előtt egy mindinkább egységesülő narratívát alkotott.

A történelem ebben a kontextusban a hívők közösségének földi útjáról szól, vagyis az üdvtörténet szempontjából nyújtott releváns tudást.³⁹ Ahogyan egy századvegi prédikátor fogalmazott: „Az Isten híveinek és szenteinek minden időben az *Christus*

³⁴ TARNÓC, 1970. 690.

³⁵ TOLNAI SZABÓ, 1676. 22.

³⁶ ÁCS, 2001. 153–154. A kortársak felfogása szerint a nemzet – társadalmi kiterjedésétől függetlenül – olyan közösség, olyan entitás, amely jól körülhatárolható tulajdonságokkal, közös származással és határozott történeti múlttal rendelkezik. Véleményem szerint ezért jogosan alkalmazható a *nemzeti történelem* kifejezés a 17. század vizsgálata során.

³⁷ A protestáns szerzők arra törekedtek, hogy igazolják, ők az apostoli tanítás igazi letéteményesei, amelytől a katolikus egyház távolodott el mindinkább. Ehhez kétféle eszközt használtak: egyrészt ki kellett mutatniuk az azonosságot a protestáns tanok és az apostolok és egyházatyák tanítása között, másrészt pedig a minél távolabbi múltba vetítették vissza a reformáció előzményeit; így tűnt fel a reformáció hőseként Wycliffe, valamint Husz János és Prágai Jeromos.

³⁸ Az első protestáns egyháztörténeti összefoglalást Pápai Páriz Ferenc 1684-ben készítette majd a következő évben saját maga fordította magyar nyelvre művét, amely a hasonló kezdeményezések hiányát igyekezett pótolni: „*minekünk Magyaroknak vallásunk kezdete és folyása felől semmi írásunk nincsen*”. PÁPAI PÁRIZ, 1685. 130. Jóllehet Iratosi T. János már 1637-ben számba vette a protestantizmus első magyar alkotóit, akik „*kezdek az Evangeliumot hirdetni az maga nyelvén szegény nemzetünknek*”. Lásd: BARTÓK, 1998. 321. Bár Kocsi Csergő Bálint munkáját az első egyháztörténeti műként adta ki Miklós Dezső, ez sokkal inkább a református egyház aktuális és közelmúltbeli helyzetéről nyújt körképet. KOCSI CSERGŐ, 1677.

³⁹ Konkrét polémiákban azonban egy-egy katolikus tanítás cáfolatára is felhasználtak történeti érveket. Czeglédi István például a szentisztelet ellenében hozott fel számos példát Attila királytól Nagy Lajos és Báthory István alakján át II. Lajosig. CZEGLÉDI, 1659. 533–538.; CZEGLÉDI, 1670. c4r.

országa az földön mennyire terjedtet micsoda heljekben vagjon sorra és állapotja vagjon tudni és érteni nem csak szép és gjönyörűség hanem egyszersmind szükséges dolog.⁴⁰ Ugyanerre utal Apáczai enciklopédiájának szerkezete is: a történeti fejezet feltűnően kevés magyar vonatkozású adatot közöl; ennek mélyén az húzódik meg, hogy a történeti tényeknek, amelyek az egész emberiség okulására szolgálnak, Apáczai nem a nemzeti történelem szempontjából tulajdonított szerepet – tényleges jelentőségük az üdvtörténet összefüggéseibe illesztve válik láthatóvá.⁴¹ A prédikátorok ehhez az értelmezési kerethez illeszkedve a magyar történelem eseményeiben elsősorban az igaz egyház földi kiteljesedésének mérföldköveit igyekeztek felmutatni.

A legelső ilyen csomópontot magától értetődően a kereszténység felvétele jelentette. Szent István, bár elsősorban a katolikusok hivatkoztak rá,⁴² a protestánsok körében is nagy tiszteletnek örvendett. Az ő korában ugyanis – a szerzők véleménye szerint – még egy tisztább, romlatlan katolicizmushoz csatlakozhatott az ország;⁴³ ez már azon is jól látszik, hogy a szent király egyik megnyilatkozása szerint az egyházat Krisztusra, és nem Péterre kell alapítani.⁴⁴ Bár a Szent István alakjához kötődő csodás történeteket és az ország Szűz Máriának való felajánlását bálványozásként a legélesebben elutasították,⁴⁵ személyét ezek ellenére is nagy tisztelettel ítélték meg. A kívánt konklúzió érdekében azonban a szerzők kisebb-nagyobb csúsztatásoktól sem riadtak vissza: hol Szent István reálpolitikai szándékait kendőzték el (hiszen valójában nem pusztá kegyességből alapította az egyházat Krisztusra), hol pedig személyét csúsztatták össze a protomártír alakjával.⁴⁶

A következő fordulópontot a konstanzi zsinat és a huszita háborúk jelentették. Pápai Páriz Ferenc összeállítása szerint a reformáció már jóval Luther tevékenysége előtt, Husz fellépésével megindult; a szerző célja az volt, hogy folytonosságot teremtsen a kettő között: az első huszita közösségek, részben Moldvába kivándorolva, túléltek az üldöztetéseket, sőt, Isten segítségével gyarapodtak is.⁴⁷ A protestantizmus így saját hiteles előképét tudta felmutatni a huszitizmusban; ennek további exemplumokkal adtak kiemelt súlyt és újabb jelentéstartalmakat. Husz

⁴⁰ *Prédikációk vázlatai*, 1692–98. 14.

⁴¹ DUKKON, 2010. 314–315.

⁴² PÁPAI PÁRIZ, 1685. 161.; GARADNAI–MARTIS, 2011. 66.; IMRE, 2013. 179–180.

⁴³ SZÖNYI NAGY, 1675a. 95–96. Buzinkai Mihály viszont éppen ellenkezőleg azt kifogásolja, hogy „pogányokbul keresztyénekké lőnek, de igen abajdocz keresztyénekké, az az Páristákká, mert immár akkor a' keresztyéni vallás a' sok babonás emberi találmányokkal igen meg elegyítettett, és meg vesztegettetett vala...” SZENTSIMONI 1674. 61r. A Szentsimoni János kéziratgyatékában fennmaradt prédikációk valószínűsíthető szerzőjét Luffy Katalin azonosította: LUFFY, 2010. (Az „abajdocz” szó Buzinkai nyelvi leleménye; Zemplénben a búza és a rozs elegyes vetését jelentette, ezt alkalmazta melléknévként a szükséges megkülönböztetéseket meg nem tevő, a keresztyén tanítást babonákkal vegyítő katolikusokra.)

⁴⁴ CZEGLÉDI, 1670. 9.

⁴⁵ CZEGLÉDI, 1659. 144.; TOLNAI SZABÓ, 1675. C1r.

⁴⁶ „Szent István Király felől jól itil ugyan a' szeretet; de azt kérdezném tőled; honnan tudod, hogy bizonyosan a' meg-dicsőült szentek között vagyon?” A kanonizálás ugyanis még nem elég biztosíték, hiszen sok nyilvánvaló eretneket is a szentek közé iktatott a katolikus egyház. „Én nem hozom kétségben idvességét a' jámbor Királynak; csak a' te Fundamentomodot, dülő félben állónak akarnám megmutatni. Ha pengig bizonyosan nem tudod, hogy idvezült, miért állatod, hogy meg-jelent? annál is inkább, hogy Sarolta Asszony fia gondviselésére ajánlotta magát?” CZEGLÉDI, 1659. 536–537.

⁴⁷ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 133–135.

János és Prágai Jeromos máglyahalálát gyakran Krisztus szenvedésével állították párhuzamba,⁴⁸ máskor pedig Hunyadi János nimbuszát csorbítva – vagyis a nemzeti narratívával homlokegyenest ellenkezően – utaltak arra, hogy a törökverő hadvezér a huszitákkal szemben bizony sosem volt szerencsés.⁴⁹

A várnai csata általános, szinte minden szerzőnél megjelenő hivatkozási alap volt: a közkeletű felfogás szerint a vereség a törökkel kötött béke felrúgása, Ulászló király hitszegése miatt, Isten büntetéseként érte a magyarokat.⁵⁰ Az egyház földi történetének, az isteni terv kibontakozásának összefüggésrendszerébe azonban lényegében egyedül Pápai Páriz Ferenc illesztette be a várnai csatát: nála a vereség és a király halála nem az esküszegés méltó büntetéseként szerepel, hanem az isteni gondviselés elemeként. Ezáltal óvta meg ugyanis Isten a megmaradt huszita közösségeket, akik ellen épp nem sokkal korábban kötött szövetséget Ulászló és Cesarini kardinális.⁵¹ Az elesett Ulászló élesen Róma-ellenes, fiktív epitáfiumát, mely a frigszegés és az ország elvesztésének felelősségét a pápára és a prelátusokra hárította, Medgyesi Pál és Szőnyi Nagy István is közölte latinul és magyar fordításban.⁵²

A mohácsi vereség és II. Lajos halála az egyháztörténeti kontextusban szintén kibékíthetetlen ellentétbe került a történetírásban ekkorra kialakult Mohács-képpel.⁵³ Itt ugyanis a csata nem egy tragikus fordulópontként, az ország hanyatlásának kezdeteként jelenik meg, még csak nem is a magyarságra kirótt jogos büntetesként, hanem egy olyan, végső soron pozitív eseményként, amely lehetővé tette a protestantizmus fennmaradását. Pápai Páriz Ferenc megfogalmazása szerint II. Lajos „hadát Szulimán császár megveré, maga is nyavalyásul ott vesze. Mindezeket nyere a papok miatt, kiknek egészében akaradjuk alá bízta magát, és akik az igazság terjedését nem csak meggátolni, hanem ugyan erőszakosan eltapodni igyekeztek vala.”⁵⁴ Míg azonban Pápai Páriz másutt már sajnálattal ír a „siralmas Mohács mezei veszedelem”-ről,⁵⁵ addig néhány más szerző kimondottan élcelődik Lajos király halálán. Cserei Mihály szerint jelképesen a Csele patak vize oltotta el az első lutheránusok alatt meggyújtott máglya tüzét,⁵⁶ Czeglédi István pedig a szentek segítségül hívásának hiábavalóságát bi-

⁴⁸ CZEGLÉDI, 1670. 20–21. Hasonló exemplum bukkan fel az ortodox Geleji Katona Istvánnál és Szatmárnémeti Mihálynál is: DÖMÖTÖR, 1992. 93.

⁴⁹ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 134. Bár nem kapcsolódnak szorosan az egyháztörténeti narratívához, érdemes megjegyezni, hogy a Huszt elítélő konstanzi zsinat példája kifejezetten aktuális mondanót is hordozhatott: Medgyesi Pálnál a zsinati szervezet hiányosságait, Nagyari József prédikációjában pedig a zsarnokok hitszegéseit illusztrálja. MEDGYESI PÁL: *Isteni és istenes synat*. In: MEDGYESI, 1660. 30.; NAGYARI, 2002. 151. Lásd még Geleji Katona Istvánnál: TARNÓC, 1978. 80–81.

⁵⁰ DÖMÖTÖR, 1992. 189.

⁵¹ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 135.

⁵² A 16. század közepén keletkezett versezet 1611 óta volt ismert a magyar irodalomban, Janus Pannoniusnak tulajdonították. SZENTMÁRTONI SZABÓ, 2012. 187–188. Érdemes megemlíteni egy tévedés áthagyományozódását: Czeglédi Istvánnál és (talán az ő nyomában) Szőnyi Nagy Istvánnál is olvasható egy elírás, Ulászló helyett mindketten Lajost említenek. SZŐNYI NAGY, 1675a. 51–52.; IMRE, 1987–88. 24.

⁵³ A mohácsi csata megítéléseire a 16–17. századi magyar történetírásban: PÉTER, 2012.

⁵⁴ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 136. Ugyanígy ítéli meg a mohácsi vereséget Nagyari József is: NAGYARI, 2002. 190.

⁵⁵ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 142.

⁵⁶ TÓTH, 2013. 375–376.

zonyítja a vereséggel.⁵⁷ Szintén nem mentes a malíciától annak a régi szóbeszédnek az említése, mely szerint Lajos király bőr nélkül született, amivel Isten előre jelezte a következő veszedelmet.⁵⁸

A 16–17. századi történelem eseményeire az egyháztörténeti kontextusban ritkábban utaltak; az azonban nyilvánvaló, hogy a szerzők mindenekelőtt a református egyház egyre erősödő üldözését regisztrálhatták. A szorongattatás különösen 1674 után vált elviselhetetlenné, de hosszú ideig visszatérő motívum maradt az 1674–1675-ben halálra ítélt, illetve gályarabságra hurcolt prédikátorok esete.⁵⁹ Ez a nyomorúságos állapot azonban megfelelt az „utolsó időkről” alkotott képnek, amely a baljós előjelek, az eláradó bűn és veszedelmek jellemeznék, melyeket csak a kiválasztottak élhetnek túl.⁶⁰ Másrészt pedig, ami még fontosabb, a prédikátorok felfogása szerint az Isten által mért ostorcsapások ugyan fájdalmasak a nemzet számára, de spirituális értelemben épülésére szolgálnak: *„az Isten bátor ostorozzon külső képpen bennünket, az mint neki kedves czac az ő szent igeienec keneiret ne vegie el közzölünc”* – fogalmazza meg Károli Gáspár a 17. század során is sokak által vallott nézetet.⁶¹

Spirituális értelemben tehát a történelem felívelő képe rajzolódik ki, amelyben a legnagyobb szorongattatás is az isteni terv beteljesüléséhez vezet. Isten ugyanis a legvadabb üldöztetésben sem hagyja pusztulni a gyülekezetet, sőt, gondoskodik arról, hogy az igaz tanítás kibontakozhasson, a „szentek közössége” megmaradjon, és „kovászként” működjön a társadalomban (Lk 13,20–21).⁶² A magyar történelem egyes eseményei ebben az összefüggésrendszerben egyházi és teológiai relevanciájuk szerint súlyozódtak. Ez az eljárás kiválóan alkalmas volt ugyan a felekezeti identitás megerősítésére és gazdagítására, míg a nemzeti vonatkozások teljesen súlytalanná váltak, sőt, – a várnai és a mohácsi csata megítélésénél – kimondottan a visszájukra fordultak.

3. Nemzeti sorskérdések

A török hódítás, az ország három részre szakadása, a protestánsok meg-megújuló üldözése és a Habsburg-ellenes harcok a legélesebben vetették fel a nemzet sorsával kapcsolatos kérdéseket. A magyar történelem eseményeinek tanulmányozása

⁵⁷ Érdekes, hogy itt ismét összemosódik Nagy Lajos és II. Lajos alakja: *„Csudálkozom rajta; hogy Lajos Királyt, Turótzai János mondta-ként segéllette egyszer Boldog Aszony, mászszor megént el-hadta; s-ily keserves igyében mellette ki nem költ; maga Mohács mezeje-is elég tágas vala a’ segélhetésre.”* CZEGLÉDI, 1659. 538.

⁵⁸ *Prédikációk vázlata*, 1696–1701. 273v.

⁵⁹ KOCSI CSERGŐ, 1677. 140.; Pápai Páriz Ferenc levele D. E. Jablonskinak, Nagyenyed, 1697. szeptember 1. In: PÁPAI PÁRIZ, 1977. 461.

⁶⁰ *„Az Isten Anyaszentegyházanak ellenségeinek végképpen valo el romlásokat és a Jésus Christus dicsőséges országának fel állatását meg előzi az Isten Anyaszentegyházának igen siralmas és veszedelmes állapottya és szorongatása.”* *Prédikációk vázlatai*, 1692–98. 23. Az „idők teljessége” képzetének a 16. század közepéig, sőt a középkor végéig visszanyúló gyökereire: ÁCS, 2001. 151.; PÉTER, 2005. 284–285.

⁶¹ KÁROLLI, 1563. G3r. Ugyanez a gondolat bukkan fel többek között Csúzi Cseh Jakabnál és Lippóci Miklósnál is. LIPPÓCI, 1682. B3r.; CSORBA, 2004. 436.

⁶² Vö.: A Sulpicius Severus nyomán elterjedt gondolat szerint Krisztus kora óta tíz keresztény-üldözés zajlott, ezek sorába illeszkedik a 17. század végi, immáron tizenegyedik üldözés. CSORBA, 2011. 12.

választ kínált ezekre a kérdésekre; az eseményekből ugyanis a prédikátorok kiolvashatóknak vélték Isten akaratát,⁶³ bár nem közvetlenül, csak a megfelelő szemléleti keretbe, világtörténelmi koncepcióba illesztve azokat. Ez a keret részben a 16. század során kidolgozott elemekre épült. A zsidó–magyar párhuzam gondolati eszközkészlete, a birodalom átszarmazásának eszméje, a hagyományos bűnkatalógusok és a megtérés egyre elkeseredettebb sürgetése⁶⁴ 1657 után összekapcsolódott a tizenöt éves háború során meggyökerezett romlás-képpzettel és a fatális periódusok Gregor Richter (1560–1624) által kidolgozott tanával.⁶⁵

A 16. században kialakult toposzokat Nagyari József fogalmazta át a kor igényeinek megfelelően: a zsidó–magyar párhuzam és a birodalom átszarmazásának gondolatát a saját koráig hosszabbította meg, így a legaktuálisabb kérdésekre is választ tudott adni. Meglátása szerint az asszír, babiloni, perzsa, görög és római birodalom helyét az Újszövetség korában a Karoling Birodalom és ezek örökösei vették át; a magyarságot szorongató napkeleti birodalom, a törökök mellett így a napnyugati, Habsburg Birodalom is az Antikrisztus alakjaként jelent meg.⁶⁶ A magyarokat tehát, a zsidósághoz hasonlóan, Isten eszközöként ezek az apokaliptikus népek büntetik. Nagyari minden korábbinál aprólékosabban dolgozta ki a magyarságot sújtó egyes büntetések biblikus párhuzamait: az ország kettészakadt, törökök és osztrákok zsákmánya lett, nagy részét ráadásul csalárdsággal vették el (Buda elfoglalására és a Habsburgokkal kötött örökösödési szerződésre utal), a legjelesebb végvárak mind elestek (a sort Nándorfehérváron kezdi, és Váradon fejezi be).⁶⁷

Szintén a legutolsó kétszáz évben bekövetkezett hanyatlás magyarázatához használták fel a szerzők a fatális periódusok tanát.⁶⁸ *„Ezer esztendőben fordult (mely duplás periodus végezet) miulta Nemzetünk Pannoniában derék és végképpen meg telepedett: hét száz esztendő után (mely az-is fatális peiodus) ug’ mint 1444-ben, Első László király idejében, kezdde a’ kegyetlen Török Nemzet nyakunkra ülni: nyolcvoan két esztendő mulva az után, Második Lajos Király idejében, Mohács mezei romlás-ulta, derekasson fel-is üle: Felső, igen felső, hogy az ezernek el telése-is, azon ránk dühödöt Pogányság miat, végső végezetet periodust nem hozzon fejünkre.”*⁶⁹ A fordulópontokat Medgyesi a várnai

⁶³ Köleséri Sámuel megfogalmazása szerint jóllehet a bibliai időkben Isten közvetlenül is megjelent és próféták által is szólt az emberekhez, az újabb időkben már csak egyes események alakulásából, illetve a történelem ívéből lehet kibetűzni Isten szándékait. KÖLESÉRI, 1673. 199.

⁶⁴ A wittenbergi történelemszemlélet kialakulására és alakváltozataira: ÖZE, 1991. 100–124.; IMRE, 1995. 117–126.; SZABÓ, 2012. 1133–1134.

⁶⁵ Az 1657 után kialakult gondolati komplexumról lásd: CSORBA, 2003. 153.

⁶⁶ GYÖRI, 2002. 24–25. Debreceni Ember Pál iskolai jegyzeteiben szintén feltűnik az a gondolat, hogy a római császárok örökebe a német-római császárok léptek, a staféta I. Lipótig szakadatlan. CSORBA, 2011. 154. Tolnai Szabó Mihály prédikációjában viszont egyedül a törökök az antik birodalmak örökösei. TOLNAI SZABÓ, 1675. B1v–B2v.

⁶⁷ NAGYARI, 2002. 245–246. Nagyari eljárása nem előzmény nélküli, az általa is használt biblikus párhuzamok részben előfordulnak Szalárdinál: *„Vettessék egyben csak Erdély országának állapotja az Juda országával és Jeremiasnak XVII. részéből Nabugodonozornak állapotja is török császár állapotjával...”* Idézi: TARNÓC, 1970. 690.

⁶⁸ A fatális periódusok tana szinte közkézen forgott: Medgyesi Pál mellett feltűnik a debreceni Bartha Boldizsár és a nagybányai Enyedi István művében, de utal rá Szalárdi és Bethlen János is. TARNÓC, 1970. 692.; BARTONIEK, 1975. 470.; CSORBA, 2003. 135., 144–145. Báthori Mihály szintén hivatkozik Richter tanítására. BÁTHORI, 1664. 24. Lásd még: SZABÓ, 2012. 1136.

⁶⁹ MEDGYESI, 1660. ?2v–?3r.

vereséghez, a mohácsi csatához, illetve Nándorfehérvár és Buda elestéhez, az 1566. és 1594. évi erdélyi tatárjáráshoz köti, a végpontot pedig 1657–1658 eseményei jelentik:⁷⁰ az időközök egyre rövidülnek, a romlás üteme egyre gyorsabb.⁷¹

Mindezen értelmezési keretek mellett megjelent egy szintén már-már szekuláris gondolatkör. Ceglédi János a Báthory Gábor temetésén, 1628-ban elmondott prédikációjában fejtette ki, hogy a csillagos égbolt, a légkör, a föld felszíne és ugyanígy a birodalmak, országok, városok is szüntelen változásban vannak. Nemcsak a hatalmas Róma példája igazolja ezt, hanem a hunok tündöklése és bukása, valamint több hírneves magyar nemzetség kihalása is.⁷² Ugyanezt a nézetet dolgozta ki csaknem ötven évvel később elhangzott beszédében Buzinkai Mihály. A népek nyelvükre, erkölcsükre, vallásukra, államformájukra és lakóhelyükre nézve is szüntelen változás alá vettek; ezt mutatja a magyar történelemben a keresztény hit felvétele, illetve a hunok, majd a magyarok honfoglalása. A változás azonban, ahogyan Ceglédinél, úgy Buzinkainál is elsősorban a hanyatlással válik azonossá: „*Oda vagyon édes hazánk Pannonia, Török és Német foglalta el azt. Igaz hát mind ezekből a' Tudomány Hogy a' népek nemzetségek egy karban s állapotban nem maradnak mindenkor...*”⁷³ (Bár a változandóság princípiuma önmagában, teológiai és morális keret nélkül is megállt volna, a gondolatmenethez Buzinkai – kissé szervetlenül – mégis hozzáillesztette a megtérés szükségességét.⁷⁴)

Akármelyik értelmezési keretet választotta is egy-egy szerző, mindenképpen egy éles töréssel szembesült a magyar történelemben. A fénykort a legtöbb szerző számára a Hunyadiak kora jelentette, amikor a magyar állam ereje teljében volt; Mátyás királyról például feljegyezték, hogy „*egy esztendőben két hatalmas Tsászárt győzött-meg*”.⁷⁵ A Hunyadiak voltak a magyar nagyhatalom utolsó oszlopai; miután ezek a pillérek kidőltek, a hanyatlás, a török térfyerés feltartóztathatatlaná vált,⁷⁶ és ezt már csak betetőzték a János király és Ferdinánd közti pártharcok.⁷⁷ A kontrasztot az egykori dicsőség és gazdagság kiemelése, a *fertilitas Hungariae*-toposz felidézése is erősítette. Tolnai Szabó Mihály megfogalmazása szerint Isten kihozta a magyarokat a „*hideg Scythiának sovány földéből*”, és „*ezen a' Canaánhoz hasonló Pannoniának, siros földén le-telepítette; bornak, buzának bővségével, sőt egyéb áldásaival is, igen igen meg-áldotta*” őket. A magyarok azonban nem tudtak élni az áldásokkal, elfelejtkeztek az Isten igaz tiszteletéről, ezért most jogos büntetésével kell szembenéznük.⁷⁸

⁷⁰ MEDGYESI Pál: *Joseph romlása*. In: MEDGYESI, 1660. 15. Medgyesi egy másik munkájában személyes időtapasztalatára utalva a saját lelkesi szolgálata alatt megélt eseményeket vette számba: az 1636-os szalontai csatát, a szerencsés kimenetelű hadakozásokat 1644–1645-ből, és a szomorú 1657-es évet. MEDGYESI, 1658. (:)3v– (:)1r.

⁷¹ Az idő periodizációjára és észlelésére: HALBWACHS, (1925). 100–114.

⁷² KECSKEMÉTI, 1998. 125–126. Bethlen János szintén ezt a felfogást képviselte: BARTONIEK, 1975. 468.

⁷³ SZENTSIMONI, 1674. 61v–62r.

⁷⁴ SZENTSIMONI, 1674. 72r.

⁷⁵ MEDGYESI Pál: *Hármas jajj*. In: MEDGYESI, 1658. 55–56.

⁷⁶ NAGYARI, 2002. 158. A Hunyadiak kihalása Ceglédi István szerint szinte egybeesett Miksa császár halálával, ami után két évig tartó pestisjárvány szedett rengeteg áldozatot. CZEGLÉDI, 1662. C1r.

⁷⁷ „*Ferdinand, és Ianos Király egymás ellen valo töresek jutata Pogany kezeben a' mi Varainkat. Az után mi jutata és mi jutattya? A' meg hasonlós Matt. 12.25.*” BATHORI, 1664. 29.

⁷⁸ TOLNAI SZABÓ, 1675. A2v–A3r. Vö.: SZATMÁRNÉMÉTI, 1681. 172–173.; NAGYARI, 2002. 158.

Jelen és múlt között tehát éles kontraszt húzódott, és ez fontos lélektani következményekkel járt. Amikor ugyanis az emberek a jelent értékelik a múlt viszonylatában, általában jóval kisebb hangsúlyt helyeznek az aktuális eredményekre, mint az éppen küszöbön fekvő gondokra; a múlt értékei sokkal inkább előtérbe kerülnek, a korábban átvészelt problémák ugyanakkor súlytalanabbnak látszanak. A jelen így a prédikátorok és az őket hallgató gyülekezetek szemében még a ténylegesnél is sokkal sivárabbnak és reménytelenebbnek tűnhetett.⁷⁹ A kontraszthatást ráadásul tovább erősítette, hogy nem csak Mátyás király halála jelentett ilyen fordulópontot a régmúltban, hiszen az emberek a legutóbbi időkben, 1657-ben is egy hasonlóan tragikus törést éltek át.⁸⁰

A történelem azonban mégsem valamiféle eleve elrendelt pusztulás felé vezet: a prédikátorok éppen a megújulást, a nemzet megtérését sürgették, hiszen ezáltal érhető el a megszabadulás. Medgyesi Pál 1657 szeptemberében elmondott prédikációjában fájdalmasan ecseteli az erdélyi hadsereg tatár fogságba esését, a büntetőhadjáratot Erdély földjén, a nép temérdek szenvedését. A prédikáció azonban vigasztaló haszonnal zárul: *„halni bocsátkozol? kecségben esel? Távol légyen. Oh inkább mentől hamarebb végy szívet, siess, térj Istenedhez: ezennel el-jő Sionból a' Szabadító ki az ő népének foglyait meg-szabadítja.”*⁸¹

A megszabaduláshoz és boldoguláshoz azonban nemcsak a megtérés vezethet el, hanem a fegyveres harc vállalásával is tehet érte a nemzet. Tolnai Szabó Mihály hosszasan, a régi szent királyoktól saját koráig ívelő történeti példákkal érvel amellett, hogy nem lehetetlenség az igaz ügy mellett istenes módon harcolni: *„Illyenek valának hajdan az igaz Magyaros Magyaroc: Mátyás Király, Hunyadi János, Kenesi Pál, II. Rákóczi György, Zrényi Miklós; a' kiknek dicsősséges híres emlékezetek, a' míg Magyar nép fenn áll, örökké meg-marad.”* Kinizsi Pál szinte csodát tett a Kenyérmezőn, de ugyanerre példa az újabb időkben a szalontai és a lippai szorosnál vívott csata is. Fegyelmezettységükkel és elhivatottságukkal tűntek ki Bocskai István katonái, *„a' kik többire hó pénz nélkül a' haza szabadságáért harcolának”*.⁸²

Még inkább szembeötlő a múlt normatív, mozgósító ereje Pápai Páriz Ferenc művében. Már egy új korszakban, az 1690-es években készített címertani munkája előszavában fejezte ki azt a reményét, hogy az elenyészni látszó nemzeti dicsőség visszanyerhető: *„táplál engem az a nem is halovány remény, hogy e művecske jóvoltából eljön majd az idő, amikor az erdélyi nemesi házak ama festményei többé nem lesznek némák, hanem megszólalva hirdetik az ősök érdemes tetteit.”*⁸³ Mindezt nem sokkal azután írta, hogy az ország elveszítette önálló államiságát, és számos idegen címet, idegen jelvényt hordozó család jelent meg Erdélyben. A hanyatlással terhes nemzeti történelemnek is lehetséges tehát egy pozitív kifutása; ez azonban már a politikai diskurzusokhoz vezet át.

⁷⁹ SCHWARZ-WÄNKE-BLESS, 1998. 284–285., 292.

⁸⁰ Mindez felveti a traumatikus élményekkel való megküzdés pszichológiai kérdését is. A csapások és veszteségek siratását panaszimádságok öntötték szavakba; ezek és a hasonló témájú prédikációk egyrészt azt szolgálták, hogy az események közösségi jelentést és jelentőséget nyerjenek, és megmaradjanak a közösség emlékezetében, másrészt pedig – történeti, sőt biblikus távlatokba helyezve az átélt borzalmakat – a feloldást és közösségi feldolgozást is segítették. FAZAKAS, 2011.

⁸¹ MEDGYESI, 1657. 15–16.

⁸² TOLNAI SZABÓ, 1676. 17–31.

⁸³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Címertan*. In: PÁPAI PÁRIZ, 1977. 301.

4. Politikai követelések megalapozása

Az emlékezet nemcsak a múltról szóló tudást szervezi, hanem a jelen megtapasztalását és a jövőre vonatkozó tervek kialakítását is meghatározza. Ezt rekonstruktív jellege teszi lehetővé: mindig a jelen összefüggésrendszerében dől el, hogy egy-egy történeti elbeszélésben milyen pontokra helyezünk hangsúlyt, milyen belső összefüggéseket és milyen értékvonatkozásokat emelünk ki.⁸⁴ A 17. századi Erdélyben a történeti emlékezet, azon belül is főként a közelmúlt emlékezete az aktuális politikai helyzetre vonatkoztatva mindenekelőtt a két nagyhatalom közötti útkereséshez nyújtott igazodási pontokat. A történelem emellett természetes módon felhasználható volt a politikai hatalom támogatására,⁸⁵ a hagyomány azonban nemcsak legitimál, hanem olykor éppen ellenállásra szólít fel a fennálló renddel vagy egy ellenséges csoporttal szemben.⁸⁶

Az egyik legfontosabb hivatkozási alap aktuálpolitikai értelemben is a várnai csata lett. A szegedi béke megszegése egyfelől a Habsburgok esküszegéseinek előképeként értelmeződött,⁸⁷ másfelől pedig, Nagyari József számára, a török szövetség fenntartása melletti érveléshez biztosított kiindulópontot: amíg lehet, Erdély köteles megtartani a töröknek adott szavát, különben – a hitszegő Ulászlóhoz hasonlóan – Isten büntetését vonja magára.⁸⁸ A török azonban korántsem barátként, hanem pusztán szükséges rosszként, Isten büntető eszközeként jelenik meg, aki Isten rendeléséből fennhatósága alá vonta a magyarság nagy részét. Nagyari nemcsak saját korának török pusztításait siratja meg, hanem a mohácsi csata után elszenvedett pusztításokra, a Bocskai és I. Rákóczi György hadjáratai idején elkövetett dúlásokra utalva jelzi, hogy ez a török szövetség, a törökök jelenlétének szükségszerű velejárója.⁸⁹ Bár Szapolyai János idején a szultán látszólag barátként bánt a magyarokkal, ez csak csel volt, és a meghódolás után a legkeményebb megaláztatásokban és kizsákmányolásban részesítette a magyarokat.⁹⁰ Történeti példák hitelesítették, hogy a török fennhatóságot nem kell passzívan elfogadni: I. Rákóczi György 1636. októberi nagyszalontai győzelmét Hunyadi János alakja legitimálta.⁹¹

A török elleni harc tehát alapjában véve nem kérdőjeleződött meg, ennek történelmi hagyományai elevenen éltek. A Habsburgokkal szembeni ellenállást azonban ugyanilyen erős történeti érvek szentesítették: „mert 300 esztendejénél több miulta az Torok hatalmas Nemzettel csatazunk, mind magunkat, s mind őket oltalmazunk”, de Ausztria semmibe véve ezt az áldozatot, minden eszközzel a magyarok testi és lelki szabadságának eltörlésére törekszik.⁹²

⁸⁴ ASSMANN, 1992. 42.

⁸⁵ Bethlen János például Apafi utasítására, kimondottan apologetikus céllal írta meg történeti művét. BARTONIEK, 1975. 460.

⁸⁶ ASSMANN, 1992. 80.

⁸⁷ IMRE, 1987–88. 22–24.

⁸⁸ GYÓRI, 2002. 31.

⁸⁹ NAGYARI, 2002. 111.

⁹⁰ NAGYARI, 2002. 154–155. A Nagyari által képviselt koncepció természetesen nem jelent újdonságot, hiszen ez a gondolat megtalálható már Szalárdi és Bethlen János műveiben, valamint Kemény János önéletrésében is. TARNÓC, 1970. 690.; BARTONIEK, 1975. 450., 464–465., 503.

⁹¹ Iratosi T. János 1637-ben megjelent Perkins-fordításának ajánlását idézi: SZABÓ, 2011. 130.

⁹² NAGYARI, 2002. 56. Nem alakult ki konszenzus abban a kérdésben, hogy a törököt, vagy Auszt-

A Bécs elleni küzdelmek közül a Bocskai István vezette szabadságharc emelkedett ki, sőt, ezt a század legfontosabb eseményeként tartották számon. Czeglédi István, a Bocskai oldalági rokonának, Bocskai István zempléni főispánnak ajánlott művében részletesen leírja a felkelés okait aktuális felhangoktól sem mentesen: „Sok károkat tött a' felső esztendőőkben e' szegény hazánac a' Németség, úgy hogy lelkünc ismérietiben sem voltunc csendesek.” A harc tehát, amelyet a szerző Istvánffyval vitatkozva nem pártütésként, hanem szabadságharcként aposztrofál, jogos volt és tényleges sérelmek orvoslására indult.⁹³ A Bocskai család ennek a politikai hagyománynak vált a folytatójává; nem véletlen, hogy (a Wesselényi-összeesküvésben is szerepet vállaló) zempléni főispán halála után, 1674-ben külön kötetben jelentek meg a temetésen elhangzott prédikációk. Pósházi János beszédében a magyarság ősi, az elhunyt által is képviselt szabadságszeretetére hivatkozott: utalt a „pannónok” Róma elleni kemény harcaira, a hun birodalom hatalmára, Mátyás király országglására, majd végül Bocskai, Bethlen Gábor és a Rákócziak erdélyi államára.⁹⁴ Ezt a jelenkorig, egészen a Wesselényi-összeesküvésig vezető folyamatot látták a kortársak a század eseményei gerincének.⁹⁵ A jelenig meghosszabbított történelem itt már nem csak egy politikai program hivatkozási alapjaként szolgál, hanem a bűvópataként fel-felbukkanó szabadságszeretet, a nemzeti karakter alapeleme történelemformáló tényezőként jelenik meg.

A Habsburgokkal szembeni harc indító okát és hivatkozási alapját a nemzet szabadságainak, köztük elsősorban a szabad vallásgyakorlatnak a csorbítása, a protestánsok üldözése jelentette.⁹⁶ A református egyház szemlátomást állandó, sőt egyre nagyobb fenyegetettségnek volt kitéve. Ez önmagában levezethető lett volna az üdvtörténeti összefüggésekből, ám ebből nem pusztán a megtérés szükségessége következett, hanem az egyház helyzetét biztosító politikai jogokért folytatott harc is – ez utóbbihoz a történeti érvelések is felhasználhatónak bizonyultak.

Czeglédi István I. Ferdinánd és Miksa példájára hivatkozik, akik tilalmazták az erőszakos térítést; a nagyobb hitelesség érdekében Miksa egy levelének szövegét is közli.⁹⁷ Szőnyi Nagy István a konstanzi zsinat és a törökkel kötött szegedi béke példáival érvel: mindkét esetben a prelátusok bírták rá a királyt adott szavának megszegésére, Husz János megégetésére, illetve a vereséggel végződött hadjárat megindítására. A jámbor Lipót ugyanígy tett ígéretet a magyarok testi

---

riát kell-e a fő ellenségnek tekinteni. Pósházi János szerint például a Bocskai család legendás őse, Miczbán Simon a hagyomány szerint a tatárjárás idején nemcsak a pogányok, hanem egyidejűleg a csalárd Ausztria ellen is hadakozott. Maga Pósházi nem foglalt állást határozottan, bár úgy látja, a törökkel szembeni harc elsődlegessége mellett szól, hogy még nem veszett el minden remény a keresztény összefogásra. IMRE, 1987–88. 38–39. A Bocskai István zempléni főispán temetésén elhangzott beszédek tartalmazó kötet egy másik prédikációja szerint éppen ellenkezőleg, a Bocskai család példája kifejezetten a Habsburgok elleni harcra ad példát. DIÓSZEGI Sámuel: *Hólt s-Eleven Phoenix*. In: *Szomorú halotti pompa, 1674*. N2v.

⁹³ Idézi: IMRE, 1987–88. 35–36.

⁹⁴ IMRE, 1987–88. 27–30. Hasonló dinasztikus és egyúttal politikai folytonosságot teremtett meg a Báthory, Bethlen és Rákóczi családok között a gyulafehérvári székesegyház síremlékegyüttese, a temetési szertartások és a temetéseken elhangzott prédikációk genealógiai részletei. SZABÓ, 2011. 131–140.

⁹⁵ IMRE, 1987–1988. 30.

⁹⁶ BITSKEY, 2007a. 18–19.

⁹⁷ CZEGLÉDI, 1659. 33–34.

és lelki szabadságainak megtartására, ám a jezsuiták arra ingerelték, hogy „*a' Magyar Evangélicusoknak ne tartozzék hitet állani, ha szintén meg-eskütt-is az három bé-vett vallásoknak, meg tartására s őltalmára*”.⁹⁸ A párhuzam kedvéért Szőnyi szokatlanul kedvező színben tünteti fel Lipót személyét, de ez az engedmény csak látszólagos: bár nem mondja ki, de önként adódik a szövegből, hogy a hitszegő Ulászlóhoz hasonlóan a hitszegő Lipótra is büntetés vár. Pozitív példát szolgáltatott ugyanakkor a közelmúltból Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és a katolikusként is a vallásszabadságért kiálló Zrínyi Miklós.⁹⁹ Különösen – a sokszor Dávid királyhoz hasonlított – Bethlen Gábor alakja volt alkalmas a tudós és kegyes, ugyanakkor rendkívül tette kész fejedelem ideáljának kidolgozására.¹⁰⁰

A legnagyobb mozgósító erővel a gályarab prédikátorok emlékezete bírt, hiszen drámai és közismert, érzelmileg is mindenkit mélyen érintő eseményként magyarázatra nemigen szoruló érvet szolgáltatott a protestánsok üldözésével szemben. A szerzők nemcsak felelevenítették és elvi síkon értékelték az udvar agresszióját és az elítélt prédikátorok magatartását, ahogy Szőnyi Nagy István tette,¹⁰¹ hanem a katonai és politikai események sűrűjében is lelkesítő érvként alkalmazták; Nagyari József egyik tábori prédikációjában tömör, de annál érzékletesebb leírást adott a gályarab prédikátorok sorsáról.¹⁰² Az egykori elítéltek visszaemlékezései ugyan azért születtek, hogy szenvedéseiket és ezen keresztül a magyar protestánsokat ért jogtalanságokat a „világ eleibe” tárják,¹⁰³ az olvasó mégis úgy érzi, hogy itt nem egyszerűen tájékoztatásról vagy propagandáról van szó, hanem tanúságtételről – a felejtésnek kell elejét venni.¹⁰⁴

Az elmúlt másfél évszázad eseményeinek magyarozatára Kocsi Csergő Bálint alkotott meg egy egységes narratívát.¹⁰⁵ Egyháztörténeti munkájának vezérfonala az a gondolat, hogy a Habsburg-hatalom nemcsak egyes esetekben követ el jogsértéseket, hanem titkos egyetértésben áll a törökkel annak érdekében, hogy közös erővel pusztítsák el a magyarság önállóságának maradványait, politikai és vallási értelemben is. Nem véletlenül készültek tehát sokféle olyan képek, „*amelyek a magyart az ausztriai és a török közé szorítva ábrázolták, hogy saját életét semmiképpen se védheti meg, mivelhogy az egyik oldalról az ausztriai szúrvá, a másik oldalról pedig a török vágva öldöklí*”.¹⁰⁶ A Habsburg uralkodó „*magyarországi uralma kezdetétől fogva tárgyalt a török portáival. Abból a célból ugyanis, hogy az eddigi szabad és választó birodalom megmaradt részén valami örökséget szerezzen magának az ausztriai császár, sokszor megengedte, hogy ezt vagy azt a török foglalja el, mintsem eltűrje, hogy annak magyarok legyenek az urai.*”¹⁰⁷ Innen nézve értelmeződik a kettős királyválasztás, amikor „*az*

⁹⁸ SZŐNYI NAGY, 1675a. 51–53.

⁹⁹ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 169–171.

¹⁰⁰ MEDGYESI PÁL: *Hármas jajj*. In: MEDGYESI, 1658. 56.; PÁPAI PÁRIZ, 1685. 172–180.; NAGYARI, 2002. 88–89.

¹⁰¹ SZŐNYI NAGY, 1675a. 25–26.; SZŐNYI NAGY, 1675b. 4r.

¹⁰² NAGYARI, 2002. 154.

¹⁰³ KOCSI CSERGŐ, 1676. 215. A gályarab-irodalomra összefoglalóan: BÁN, 1964. 279–281.

¹⁰⁴ VÖ.: WEINRICH, 2005. 167–168.

¹⁰⁵ Bár Kocsi Csergő Bálint dunántúli lelkészként szolgált, művét pedig már zürichi száműzetésben írta meg 1677-ben, az ő tollán formálódó gondolatkör elemei – ahogyan maga is utal rá – széles körben elterjedtek, feltételezem, hogy Erdélyben sem voltak ismeretlenek.

¹⁰⁶ KOCSI CSERGŐ, 1677. 89.

¹⁰⁷ KOCSI CSERGŐ, 1677. 126–130.

ausztriaiak [...] erőszakosan telepedtek rá Magyarországra, a törvényesen megválasztott királlyal szemben, és az országot hatalmukba kerítve, a magyarok szabadságjogait lábbal tiporták”.¹⁰⁸ Így válik érthetővé az újabb események közül Érsekújvár eleste, amelyet a „hanyagul ügyelő ausztriaiaktól” foglaltak el a törökök, és a vasvári béke, amely szintén csak a magyarok elnyomását szolgálta.¹⁰⁹

A múlt és fokozottan a közelmúlt eseményei – akár elszórt hivatkozási alapként, akár egy egységes narratívára fűzve – normatív erővel, közvetlen politikai jelentőséggel bírnak. A régi magyarok áldozatvállalásának, kiváló tetteinek és istenes céljainak a jelenbeli közösség számára áthagyományozott és a jelen számára is érvényes jelentést hordozó emlékezete kötelez a példájuk folytatására. Ugyan az egykor élt nagyszerű férfiak egyike sem támadhat fel főnixként, de – ahogyan Diószegi Sámuel fogalmazott Bocskai István zempléni főispán temetésén – „mindazonáltal ugyan a’ maga hamvából és porából, fel-támad, sőt most-is él, s addig-is él, valameddig sok dicséretes cselekedetinc édes Hazájában viselt dolgainac, jeles Tiszteinc, édes Hazánc ketős szabadságában, s-javában valo forgolódásánac emlekezete fenn marad s-meg marad”.¹¹⁰

Összefoglalás

Az általam feldolgozott források arra utalnak, hogy a puritán szerzők körében nem alakult ki egységes narratíva a magyar történelemről. Bár természetesen rendelkeztek közös tapasztalatokkal és közös olvasmányokkal, hivatkozási alapokkal, a történelem menetének és egyes eseményeknek az értékelését mindig az adott szerző beállítottsága, illetve a szöveg aktuális célja határozta meg: egy esemény egészen más jelentést kaphatott az üdvtörténeti keretbe illesztve, mint valamelyik világtörténelmi koncepcióhoz igazítva, vagy éppen a politikai tapasztalatok és politikai programok közegében értelmezve.¹¹¹

Az egyháztörténeti és a nemzeti kontextus látszólag élesen ellentmond egymásnak. Míg a reformált közösségek megjelenése és megerősödése a 15. század elejétől (az utolsó időket jellemző „felfordult állapotok” ellenére is) az isteni szándék fokozatos kibontakozását jelenti, a nemzet történetét éppen a folyamatos hanyatlás jellemezi. A célként megfogalmazott, vagyis a történelem jelenbe és jövőbe torkolló meghosszabbításaként felfogott politikai program azonban pozitív végkicsengést ad a múltnak. A nemzet politikai jogainak védelme és kiterjesztése révén először is biztosítani kell a szabad vallásgyakorlatot, az „Evangélium szabados folyását”. Ha ez a politikai folyamat összekapcsolódik a nemzet megtérésének morális folyamatával, akkor ez történetileg a büntetések alóli megszabadulást, teológiailag pedig az Isten üdvözítő szándékának kiteljesedését jelenti. Bár a múlt önmagában is rendelkezett mozgósító és legitimáló erővel, a történeti emlékezet valódi identitásbiztosító szerepe paradox módon ebben a jövőben gyökerezett.

¹⁰⁸ KOCSI CSERGŐ, 1677. 91.

¹⁰⁹ KOCSI CSERGŐ, 1677. 88., 114.

¹¹⁰ DIÓSZEGI SÁMUEL: *Hólt s-Eleven Phoenix*. In: *Szomorú halotti pompa*, 1674. N3v.

¹¹¹ Pontosabban ütközést csak a narratívák szintjén találunk, az egyes események megítélésének szintjén a jelentések inkább csak elcsúsznak egymáson. A mohácsi csata például a nemzeti kontextusban nemigen kerül elő, holott ez az értelmezési keret éppen ellenkező jelentést implikálna, mint az üdvtörténeti kontextus.

Ennek a gondolatmenetnek egy lehetséges kifutását jeleníti meg egy kegyelmi pillanatban keletkezett szöveg, Lippóci Miklós 1682 augusztusában a kassai templom újrászentelésekor elmondott prédikációja. Thököly felső-magyarországi sikereivel, Kassa elfoglalásával úgy tűnt, végre valóra vált mindaz, amiért a bujdosók harcoltak: „*meg-nyugott az adó, accisa és repartitio fizetés*”, számtalan fogoly megszabadult, és ismét lehetővé vált az „*igaz istentisztelet*”.¹¹² A politikai célok megvalósulásával tehát végre összeért a magyarság történetének kettős, üdvtörténetileg felívelő, de nemzeti szempontból hanyatló vonala. Lezárulni látszott a másfél évszázados, a magyarok bűneivel és az isteni fenytéssel terhes korszak, a megszabadulás pedig – Isten kegyelmének és a nemzet fegyveres harcának köszönhetően – befejezett ténynek tűnt: „*Áldot az Úr Magyaroknak Istene az ki meg-látogatta és az ellenségnek hatalmából meg-szabadította az ő Magyar népét!*”¹¹³

Felhasznált irodalom és rövidítések

ÁCS

2001 ÁCS Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, Osiris, 2001.

ASSMANN

1992 ASSMANN, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, C. H. Beck, 1992.

BAKÓ

2012 BAKÓ Béla: *Örökség és történelem között. Az emlékezet társadalmi felhasználásai*. Budapest, Ad Librum, 2012.

BÁN

1964 BÁN Imre: A nemesi és protestáns publicisztika. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Budapest, Akadémiai, 1964. (*A magyar irodalom története*, II.) 275–281.

BARTÓK

1998 BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, Akadémiai–Universitas, 1998. (*Irodalomtudomány és kritika*)

BARTONIEK

1975 BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt*. Budapest, MTA Könyvtára, 1975.

BÁTHORI

1664 BÁTHORI Mihály: *Hangos trombita...* Debrecen, Karancsi György, 1664. (RMK I. 1010.)

¹¹² LIPPÓCI, 1682. C2v.

¹¹³ LIPPÓCI, 1682. B2r–B2v. Vö.: Csorba Dávid ellentétes értelmezése szerint Lippóci úgy látta, a történelem még nem ért révbe, ez az állapot csak átmeneti, a templom és az ország pusztulásának veszélye még nem múlt el végleg. CSORBA, 2011. 56., 132.

BITSKEY

- 2007a BITSKEY István: Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: *Humanizmus, religió, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődés-történetéről*. Szerk.: BITSKEY István – FAZAKAS Gergely Tamás. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. (*Studia Litteraria*, XLV.) 11–23.
- 2007b BITSKEY István: *Lebensgemeinschaft und nationale Identität. Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext*. Wien, Integratio, 2007. (*Mitteleuropa-Studien*)

CZEGLÉDI

- 1659 CZEGLÉDI István: *Az országok romlásáról írott könyvnek Első Resze*. Kassa, k. n., 1659. (RMK I. 941.)
- 1662 CZEGLÉDI István: *A jó emlékezetű; igyenes lelki-isméretű: Néhaj Nemzetes Vdvarhelyi György Vramnak...* Kassa, Severinus Marcus, 1662. (RMK I. 989.)
- 1670 CZEGLÉDI István: *Az Úr frigy szekrénye előtt Dagon Le-dülese...* Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1670. (RMK I. 1100.)

CSORBA

- 2003 CSORBA Dávid: Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza. In: *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*. Szerk.: BITSKEY István. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2003. (*Studia Litteraria*, XLI.) 132–154.
- 2004 CSORBA Dávid: Történelemfelfogás és írásértelmezés Csúzi Cseh Jakab prédikációiban. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk.: BITSKEY István – OLÁH Szabolcs. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. (*Csokonai Könyvtár*, 31.) 424–437.
- 2011 CSORBA Dávid: *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete–Kálvin, 2011.

DÖMÖTÖR

- 1992 DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992. (*Folklor Archívum*)

DUKKON

- 2010 DUKKON Ágnes: Igaz és hasznos bölcsességek. Szempontok Apáczai Csere János Encyclopaediájának szövegrétegeihez. In: *„mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Szerk.: STEMLER Ágnes – VARGA Bernadett. Budapest, OSZK–Balassi, 2010. 308–316.

FAZAKAS

- 2011 FAZAKAS Gergely Tamás: Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig. In: *A trauma alakzatai*. Szerk.: TAKÁCS Miklós. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. (*Studia Litteraria*, L.) 52–77.
- 2012 FAZAKAS Gergely Tamás: *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (*Csokonai Könyvtár*, 50.)
- 2013 FAZAKAS Gergely Tamás: Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás. A Praxis pietatis margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: GÁBOR Csilla – KORONDI Ágnes – LUFFY Katalin – TÓTH Zsombor – BALOGH F. András. Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013. 146–168.

GARADNAI-MARTIS

- 2011 GARADNAI Erika – MARTIS Zsombor: Országgtükör és hitvita. (Czeplédi István: Az országok romlásáról írott könyvnek első része). In: *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor – TASI Réka. Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011. 57–70.

GYÖRI

- 1994 GYÖRI L. János: Az exemplumok szerepe a 17. századi református prédikációinkban. In: *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Szerk.: BITSKEY István – TAMÁS Attila. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1994. (*Studia Litteraria*, XXXII.) 157–170.
- 2002 GYÖRI L. János: Nagyari József tábori prédikációi. In: *Nagyari József tábori prédikációi*. S. a. r., bev., jegyz.: GYÖRI L. János. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. (*Csonkai Könyvtár. Források*, 9.) 13–40.

HALBWACHS

- (1925) HALBWACHS, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart, Ferdinand Enke, 1967.

IMRE

- 1987–88 IMRE Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. (1987–1988) 1–2. sz. 20–45.
- 1995 IMRE Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- 2013 IMRE Mihály: A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata Otrókoci Főriss Ferenc Isten előtt járóknak tökéletessége című művében. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban*. Szerk.: GÁBOR Csilla – KORONDI Ágnes – LUFFY Katalin – TÓTH Zsombor – BALOGH F. András. Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013. 169–190.

KÁROLI

- 1563 KÁROLI Gáspár: *Keet könyö [sic] minden országoknak es kyralioknak jo es gonoz szerenczejeknek okairul*. Debrecen, Török Mihály, 1563. (RMK I. 52.)

KECSKEMÉTI

- 1994 KECSKEMÉTI Gábor: Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században. In: *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Szerk.: BITSKEY István – TAMÁS Attila. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1994. (*Studia Litteraria*, XXXII.) 73–89.
- 1998 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, Universitas, 1998. (*Historia Litteraria*, 5.)

KOCSI CSERGŐ

- 1676 KOCSI CSERGŐ Bálint: Kősziklán épült ház ostroma. In: *Magyar emlékirók, 16–18. század*. Vál., szöveggond., jegyz.: BITSKEY István. Budapest, Szépirodalmi, 1982. (*Magyar remekírók*) 215–321.
- 1677 *Az első rendszeres magyar egyháztörténet. (A gályarab Kocsi Csergő Bálint „Brevis delineatio ecclesiarum reformatarum in Hungaria et Transylvania” c. műve 1677-ből)*. Közreadja: MIKLÓS Dezső. H. n., k. n., [1993].

KÖLESÉRI

- 1673 KÖLESÉRI Sámuel: *Arany Alma Avagy alkalmas időben mondott ige*. Debrecen, Karancsi György, 1673. (RMK I. 1144.)

LIPPÓCI

- [1682] LIPPÓCI Miklós: *Jubilum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis*. Lőcse, Brewer Sámuel, [1682]. (RMK I. 1290.)

LUFFY

- 2004 LUFFY Katalin: Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája. In: *Devóciók, történelmek, identitások*. Szerk.: GÁBOR Csilla. Kolozsvár, Scientia, 2004. (*Sapientia Könyvek*) 105–135.

LUFFY

- 2010 LUFFY Katalin: Gyulafehérvári beszédek 1674-ből. In: „*mint az gyümölcszős és termett szőlőveszszöc...*” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Szerk.: STEMLER Ágnes – VARGA Bernadett. Budapest, OSZK–Balassi, 2010. 188–193.
- 2015 LUFFY Katalin: „*Romlás építőinek fognak nevezetni*”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. (Csokonai Könyvtár, 56.)

MEDGYESI

- 1657 MEDGYESI Pál: *Rab-Szabadeto Isteni szent Mesterseg*. Sárospatak, k. n., 1657. (RMK I. 923.)
- 1658 MEDGYESI Pál: *Sok Jajjokban, s' bánatos szível ejtett könyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak, egy-néhány keserő Siralmi*. Sárospatak, Rosnyai János, 1658. (RMK I. 934.)
- 1660 MEDGYESI Pál: *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, Rosnyai János, 1660. (RMK I. 960.)

NAGYARI

- 2002 *Nagyari József tábori prédikációi*. S. a. r., bev., jegyz.: GYÓRI L. János. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. (Csokonai Könyvtár. Források, 9.)

ŐZE

- 1991 ŐZE Sándor: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. (*Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta*, 2.)

PÁPAI PÁRIZ

- 1685 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Romlott fal felépítése. (Közli: THURY Etele.) In: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. 5. köt. Szerk.: STROMP László. Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1906. 129–181.
- 1977 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. *Válogatott írások*. Bev., jegyz.: NAGY Géza. Bukarest, Kriterion, 1977.

PÉTER

- 1995 PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995. (*A Ráday Gyűjtemény tanulmányai*)
- 2005 PÉTER Katalin: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 47. (2005) 3–4. sz. 277–286.
- 2012 PÉTER Katalin: Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben. In: „...*éltünk mi sokáig 'két hazában'...*” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk.: DANÉ Veronka – OBORNI Teréz – SIPOS Gábor. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (*Speculum Historiae Debreceniense*, 9.) 17–25.

PÓSAHÁZI

- [1672] PÓSAHÁZI János: *Magyar halotti oratio Vér Krisztina felett*. (Kézirat.) [1672.] (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Mss. 1337.)

Prédikációk vázolata

- 1696–1701 *Prédikációk vázolata*. (Kézirat.) Bölön, 1696–1701. (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms.R. 1214.)

Prédikációk vázolatai

- 1692–98 *Prédikációk vázolatai és elmélkedések*. (Kézirat.) A felhasznált irat készült: 1692–1698. (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Mss. 1600.)

SCHWARZ-WÄNKE-BLESS

- 1998 SCHWARZ, Norbert – WÄNKE, Michaela – BLESS, Herbert: A változások szubjektív felmérése és értékelése: néhány tanulság a társadalmi kogníció vizsgálatából. In: *Történeti és politikai pszichológia*. Szerk.: HUNYADY György. Budapest, Osiris, 1998. (Osiris tankönyvek) 281–302.

SZABÓ

- 2012 SZABÓ András Péter: „De profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146. (2012) 5. sz. 1085–1160.

SZABÓ

- 1943 SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Budapest, Balás László, 1943. (A közép-dunai protestantizmus könyvtára, 5.)

SZABÓ

- 2011 SZABÓ Péter: *Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon. Városok és udvarok világa*. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011. (Udvartörténet kötetei, 2.)

SZATMÁRNÉMETHI

- 1681 SZATMÁRNÉMETHI Mihály: *Mennyei Tárház Kulcsa, Avagy: Olly idvességes együgyű elmékhez alkalmaztatott Imádságok: mellyekkel, minden szükségben lévő együgyű emberek, az Isten kegyelmes Tárházában be mehetnek*. Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1681. (RMK I. 1262.)

SZENTMÁRTONI SZABÓ

- 2012 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Szerk.: BÉKÉS Enikő – TEGYEY Imre. Debrecen–Budapest, k. n., 2012. 183–194.

SZENTSIMONI

- 1674 *Prédikációk, egyházi beszédek és egyéb vallásos iratok gyűjteménye*. A felhasznált iratokat lejegyezte: SZENTSIMONI János. (Kézirat.) Gyulafehérvár, 1674. (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms.R. 1501.)

Szomorú halotti pompa

- [1674] *Szomorú Halotti Pompa, melly, az Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvannak ... meg-hidegedett Teste felett, ugyan Kolozvárt az Ház előtt és a' Reformatusok Templomában sirlalmason celebráltatott*. Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, [1674]. (RMK I. 1164.)

SZŐNYI NAGY

- 1675a SZŐNYI NAGY István: *Martyrok Coronaja...* Kolozsvár, [Veresegyházi Szentyel Mihály], 1675. (RMK I. 1180.)
- 1675b SZŐNYI NAGY István: *Kegyes vitéz, Avagy a' nehai Felseges Sveciai Kiraly Gustavus Adolphus Ritka példájú Kegyes Eletének [...] rövid Historiaja...* Christianopolis [Debrecen], k. n., [1675]. (RMK I. 1174.)

SZÜCS

- 1974 SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár)

TARNÓC

- 1970 TARNÓC Márton: Szalárdi János történelemszemlélete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74. (1970) 5–6. sz. 689–696.

TARNÓC

1978 TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, Gondolat, 1978.

TÉCSI JOÓ

1679 TÉCSI JOÓ Miklós: *Lilium humilitatis az az: A' nyomoruságoknak tövisse köziben bévettetett Isten Anyaszentegyházának maga meg-alázása és keserves siralma...* Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679. (RMK I. 1235.)

TOLNAI SZABÓ

1675 TOLNAI SZABÓ Mihály: *Haza szam ki-vetet Bekessegenek Helyre Allatasa...* Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1675. (RMK I. 1182.)

1676 TOLNAI SZABÓ Mihály: *Szent Had, az az, Lelki s' Testi szabadságokért fegyvert vont Vitezek Tüköre*. Kolozsvár, k. n., 1676. (RMK I. 1197.)

TORRES

2001 TORRES, Pedro Ruiz: A történelem politikai felhasználása Spanyolországban. Formák, korlátok és ellentmondások. In: *A múlt politikai felhasználásai*. Ford.: Gelléri Gábor. Szerk.: HARTOG, François – REVEL, Jacques. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006. 113–138.

TÓTH

2013 TÓTH Zsombor: Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály patriotizmusa. In: *Nyelv, lelkeség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: GÁBOR Csilla – KORONDI Ágnes – LUFFY Katalin – TÓTH Zsombor – BALOGH F. András. Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013. 365–391.

WEINRICH

2005 WEINRICH, Harald: *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*. München, C. H. Beck, 2005. (Beck'sche Reihe)

Lászlófi Viola

Parasztokból kurucok A Rákóczi-néphagyományok megalkotása Északkelet-Magyarországon a 20. században

ANÉPHAGYOMÁNY az emberek fejében afféle láthatatlan történelmi köldök-zsinór, mely összeköti a történetekben szereplő hősöket a mesélő és befogadó nemzedékekkel. A generációk közötti folytonosságot biztosítja. Eredendő érték, ami csorbítatlanul maradt ránk: az adatközlők, akiket a kemence szélén üldögélő öregeknek szokás képzelni, elmondják a történeteket a gyűjtőknek, amit azok változtatás nélkül lejegyeznek, és a városi ember végül szépen illusztrált, keményfedeles kötetekben fér hozzá. A falu legsajátabb kultúrterméke, amit a város, a magaskultúra nem befolyásolt, legfeljebb csak fogyasztott. A néphagyomány egy darabka vidék a legistállószagúbb értelemben.

II. Rákóczi Ferenc és kurucjai azon nemzeti hőseink közé tartoznak, akik emlékezetét a nép is megőrizte, így több kötetnyi népköltészeti alkotást gyűjtettek össze és adhattak ki róluk etnográfusaink. Ez az élénk népi emlékezet a bizonyítéka annak, hogy a parasztokban minden külső ráhatás nélkül is élt a magyar szabadságküzdelmek melletti elkötelezettség és a nemzeti öntudat.

A jelek szerint ezen a tiszteletreméltó, ámde kissé régimódinak tűnő állásponton volt Ferenczi Imre néprajzkutató és Molnár Mátyás, a vajai Vay Ádám Múzeum egykori igazgatója is, amikor elhatározták, hogy 1961–1962 telére kutatást szerveznek Szabolcs-Szatmár megyében,¹ hogy a teljesség igényével feltárják a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos helyi néphagyományt. Gyűjtésükből két válogatás-kötet jelent meg. A másodikban olvasható az alábbi vers:

*„Kuruc Kassa terén kísértetek járnak
Nagy Rákóczit őrzik imbolygó cseh árnyak
De hiába őrzik, messze szállt a lelke
Rég elhagyta sírját.”²*

Az első olvasás után is egészen egyértelmű, hogy az idézet nem lehet a 18. század óta kialakult néphagyomány része. A szöveg – szorosan véve – Rákóczi kassai nyughelyének szimbolikus kiüresedéséről számol be, vagyis a legkorábbi történeti esemény, amire utalást tartalmaz, Rákóczi 1906. évi kassai újrateremtése volt. A kötet alapját képező kutatás nyersanyagában egy nyíregyházi adatközlőnél szintén megtaláltam a verset. Ez esetben további sorokat is tartalmazott:

¹ A terület a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének felel meg, amely 1989-ig a Szabolcs-Szatmár megye nevet viselte.

² MOLNÁR, 2003. 22.

„Kuruc Kassa felé kísértetek járnak
 Nagy Rákóczit őrzik imbolygó cseh árnyak
 De hiába őrzik, messze szállt a lelke
 Rég elhagyta sírját, ma Horthynak híóják
 Háromszínű zászlót ő fogja kitűzni
 Kéklő hegy ormán.”³

Nyilvánvaló, hogy ugyanannak a versnek a teljes változatát olvashatjuk. És ennek alapján be kell látnunk, hogy még 1906-nál is későbbi alkotásról beszélünk: a Rákóczi–Horthy-metaforából, a burkoltan, mégis félreérthetetlenül megfogalmazott revíziós igényből és a cseh(szlovák) kísértetek átmeneti „térfoglalására” tett utalásból világos, hogy csakis 1920 után keletkezhetett a szöveg. Persze így sem zárhatjuk ki, hogy autentikus néphagyományról van szó, legfeljebb nem olyan ősrégiről, mint amit vártunk volna. Ez csak annyit jelent, hogy a vers jobban illene egy Horthyt, esetleg Trianont övező hagyománykörbe, már ha valaha volt ilyen, mint Rákócziéba.

Kissé gyanús azonban, hogy két egymástól időben ilyen nagy távolságra élő, ennyire eltérő történelmi szerepet betöltő személyt állít párhuzamba a nép. Túl absztrakt megoldásnak tűnik ez ahhoz, hogy ne tegyük fel a kérdést: valóban a nép műve volt ez a vers? Hát, nem az volt. A Ferenczi–Molnár-kutatásból idézett vers valójában egy Szathmáry István nevű költő tehetségét dicséri, eredeti címe pedig *Rákóczi földje*. Ahhoz, hogy széles körben ismertté vált, és a szabolcsi adatközlők ajkáról lejegyezhető volt, bizonyára nagyban hozzájárult, hogy 1920-ban a Rákóczi Szövetség akkori, a trianoni hangulat hatására irredentává lett vezetésében aktív szerepet játszó Murgács Kálmán megzenésítette.⁴

Jogosan merül fel ezek után az olvasóban a kérdés, vajon a többi összegyűjtött történet és lírai alkotás olyan kétséget kizáróan néphagyomány-e, mint ahogyan azt a kutatás beállítja, és ahogyan gondolni szokás? Dolgozatomban ennek járok utána, hogy elmesélhessem a Rákóczi-hagyományok létrejöttének történetét. Az 1961–1962-es Szabolcs-Szatmár megyei kutatás eredményeinek dekonstruálására vállalkozom úgy, hogy a vizsgálat néprajzi szemléletét történeti szemlélettel váltom fel, és alapvetően a modernista nacionalizmuselméletekre támaszkodom. Azt is megpróbálom bizonyítani, hogy a szabolcsi nép nem azért zárta szívébe Rákóczit még a 18. században, mert küzdelmével annyira azonosult, hanem azért, mert az egyszerű embereket jóval az események után lelkes hazafivá, magyarrá nevelték. Hogy Eugen Weber nevezetes könyvének címét (*Peasants into Frenchmen*) parafrázáljam: parasztból kuruccá nevelték át őket a modernitásban. És, mint látni fogjuk, kurucságuk magán viselte a nyomát az egymást váltó rezsimek elképzeléseinek arról, hogyan is kell gondolkodnia egy kurucnak.

³ Gyűjtötte: Kovács Júlia; adatközlő: nincs megnevezve; 1962 [a pontos dátum hiányzik], Nyíregyháza. MNM Vay Ádám Muzeális Gyűjteménye, adattári szám: 71–75. Ezen belül az anyag rendezetlen, így a továbbiakban a lejegyző diákok, az adatközlők és a települések nevével, valamint a lejegyzés dátumával hivatkozom a közlésekre. Ezúton is köszönöm Molnár Sándornak, a Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény igazgatójának, a kutatásomhoz nyújtott segítségét.

⁴ KOVÁCS, 2005.

A Ferenczi–Molnár-féle szabolcs-szatmári néphagyománygyűjtés

Ahogy már korábban említettem, Ferenczi Imre és Molnár Mátyás vállalkozott a Szabolcs-Szatmár megyei Rákóczi-néphagyományok összegyűjtésére. A helyszín kiválasztásának oka egyértelmű volt. Ahogy Molnár Sándor, Molnár Mátyás fia, a vajai Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény jelenlegi igazgatója fogalmazott: „A mi vidékünk volt a bölcsője és a temetője is a Rákóczi-szabadságharcnak. Ez magyarázatot ad arra, hogy miért ilyen gazdag e vidék kuruc kori néphagyománya.”⁵

Ezenkívül egyetlen, kifejezetten Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos hagyományanyag-gyűjtésre került sor: az 1950-es években Ferenczi Imre már szervezett gyűjtést a témában, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Az eredmények összegzésére 1960-ban készült tanulmány.⁶ Mivel itt nagyon gazdag anyagot sikerült összegyűjteni, Ferenczi ígéretesnek találta egy szabolcs-szatmári vizsgálat indítását, hiszen a terület a Rákóczi-szabadságharcban szintén jelentős szerepet játszott.⁷

Ez a felmérés az 1961–1962-es tanév téli szünetében készült. A kutatás kiterjedtsége miatt a gyűjtőmunkát Ferenczi és Molnár nem egyedül végezte el: helyi diákok segítségét kérték. Kérdőívet szerkesztettek, amelyet a Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya juttatott el a megye városi és falusi iskoláiba. A kérdőíven szereplő kérdéseket az intézmények magyar- és történelemtanárai diktálták le az általános iskolák 6–8., valamint a középiskolák tanulóinak. A diákok azt kapták feladatuk, hogy a kérdéseket támpontul véve gyűjtsenek a családjuk vagy az ismerőseik körében Rákóczi-néphagyományokat. Kikötötték azt is, hogy a történeteket, verseket és dalokat pontosan az adatközlők által elmesélt formában kell lejegyezniük.⁸ A gyűjtők az alábbi kérdésekre keresték a választ:⁹

I. Milyen dalt, nótát, történetet, szólást és mesét őriz a szájhagyomány Rákóczi Ferencről és a kurucokról? Így pl.: Rákóczi Ferencről és családjáról; a kuruc katonákról; a híres kuruc vitézekről; Rákóczi lováról; Rákóczi és a kurucok csatáiról, viadalairól; Rákóczi üldöztetéséről; meneküléséről és bujdosásáról; Rákóczi és a kurucok elárultatásáról; Rákóczi és a kurucok visszavárásáról.

II. Milyen történetet őriz a szájhagyomány Rákóczi-iról és a kurucokról, amely a község egy-egy határrészéhez vagy más objektumhoz fűződik? Így pl.: kuruc-dombról, halomról; Rákóczi váráról; Rákóczi útjáról, alagútjáról; Rákóczi vagy a kurucok emlékét őrző fáról, kútról, forrásról; Rákóczi által ajándékozott harangról; Rákóczi egykori szobájáról; Rákóczi elrejtett kincsének helyéről; csapatával elrejtőzött Rákóczi-iról.

III. Milyen tárgyakat, emlékeket tart számon a község lakossága, amelyek Rákóczi és a kurucok emlékét őrzik? Így pl.: Rákóczi és a kurucok fegyvere; Rákóczi pénze; a kurucok ruhái; Rákóczi és a kurucok által nevezetessé vált egyéb tárgyak; kinek a birtokában vannak ilyen emlékek?; ismernek-e ezekre vonatkozó történeteket?

A diákoknak a beadott lapokon fel kellett még tüntetni a lejegyzés helyét és dátumát, az adatközlők nevét, foglalkozását, életkorát, valamint a saját nevüket és azt, melyik osztályba járnak. Az utasítás ellenére ezeket az adatokat gyakran nem tüntették fel.

⁵ MOLNÁR, 2003. 10.

⁶ Az említett tanulmány: FERENCZI, 1960.

⁷ FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 11.

⁸ Bővebben a gyűjtés körülményeiről: FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 10–15.

⁹ FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 11–12.

A kutatás összesen 154 településen körülbelül háromezer tanuló gyűjtéséből több mint tízezer adatot eredményezett.¹⁰ A beérkezett válaszokat a vajai Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény 71–75. számú dobozai őrzik. Az anyag, mint említettem, nem maradt feldolgozatlanul: eddig két válogatáskötet jelent meg belőle. Az első Ferenczi Imre és Molnár Mátyás szerkesztésében 1972-ben *Fordulj kedves lovam...* címmel, majd Molnár Sándor egy újabb válogatás kiadását látta indokoltnak, ugyanis szerinte sok értékelhető variáns nem kapott helyet az 1972-es gyűjteményben.¹¹ Ennek szellemében publikálta a *Rákóczi-néphagyományok nyomában* című kötetet 2003-ban.

A szabolcs-szatmári kutatás anyaga mint néphagyomány

Primordializmus és néphagyomány

Figyeljük meg ezután, hogyan értelmezték a kutatók a Szabolcs-Szatmár megyei kutatás eredményeit, milyen jelentést tulajdonítottak a feltárt anyagnak. A Ferenczi Imre és Molnár Mátyás által kiadott *Fordulj kedves lovam...* című gyűjtemény paratextusa azt a célt szolgálja, hogy mire az olvasó a kötet lényegi részéhez ér, már magától értetődő tényként kezelje: a textusban szereplő alkotások népi termékek.

A kötet „használati utasítása” egy kötelező tiszteletkörrel, sőt, ha nem a legelején lenne, azt is mondhatnánk, vörös farokkal kezdődik, amelyben a Hazafias Népfront megyei titkára hívja fel a figyelmet a munka jelentőségére. Az olvasó már azelőtt értesül arról, hogyan keletkeztek a kötet szövegei, mielőtt a szakemberek érvelésével találkozna: „A nagy események [...] szemtanúi szinte egytől egyig krónikásai voltak saját koruknak, s az élő szó erejével kapcsolták élményükhöz a következő nemzedéket.”¹² Azt sugallja tehát, hogy a kutatás anyaga tiszta, úgy értem, külső behatástól mentesen keletkezett, ráadásul közvetlen megfigyelésen alapuló, azaz hiteles és évszázados népi tudást rögzít, ami szájról szájra, a nyomtatott magaskultúrától függetlenül terjedt.

A bevezető tanulmány, melynek megírása Ferenczi Imre nevéhez fűződik, a kötet tartalmát immár sokkal szakszerűbben, történeti jellegű néphagyományként azonosította. A történeti jellegű néphagyomány három lényeges tulajdonságára hívja fel a figyelmet a szerző: (1) a múlt kiemelkedő személyei és eseményei képezik tárgyát; (2) szélesebb területen, gyakran az egész országban ismertek; (3) verbális úton maradtak fenn nemzedékek óta.¹³

Ferenczi számára tehát a szövegek arról tanúskodnak, hogy a nép történeti tudása a nemzeti történelem narratívájában szerepet kapó eseményekről és hősökről szól, nagy része nemzeti szinten elterjedt. Mint összefoglalóan megfogalmazza: a parasztok hagyományalkotása a „nemzeti élménykörből”¹⁴ táplálkozott. A Rákócziékról

¹⁰ MOLNÁR, 1978. 107.

¹¹ MOLNÁR, 2003. 15.

¹² FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 5.

¹³ FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 9.

¹⁴ FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 9.

szóló szövegek tehát szerinte néphagyományt képeznek, az pedig nem más, mint a nemzeti történelem nép által kialakított elbeszélése, amelynek hiába igénytelen a formája, attól még rendkívül értékes.¹⁵ Szépen igazolja mindezt, hogy a bevezetésben a *nép* szót a *nemzet* szinonimájaként használja.¹⁶ A tanulmánya utolsó bekezdésében pedig végső megerősítésként még egyszer, *expressis verbis* kimondja: „A prózai szövegek rétegei mintegy 250 éves időszakban tükrözik a Habsburg-ellenes mozgalom hatására fogant emlékművet.”¹⁷ Ha igaza van, az nem kevesebbet jelent, mint hogy a parasztlakosok kétszázötven évvel ezelőtt már nemzettudattal rendelkeztek. Magyar hazafiak, sőt kurucok voltak, ha csak a Rákóczi-mondákra vonatkoztatva értelmezzük meglátását.

Bár Ferenczi nem tudhatott róla, értelmezése maradéktalanul követte azt a feltevést, amit napjaink nacionalizmuskutatása primordialiszmusnak nevez. Ezt az egészen az 1960-as évekig egyeduralgó nézetet, voltaképp a nacionalisták nacionalizmuselméletét akár antinacionalizmuselméletnek is nevezhetnénk. A teória lényege ugyanis az, hogy a nemzet jelenségének kialakulásáról nincs mit mondani, ugyanis az mindig (és mindenre kiterjedően) létezett. Ahogy Daniele Conversi fogalmaz, a primordialiszták szerint „a nacionalizmus a természetesen meglévő nemzeti lét elkerülhetetlen folyománya”.¹⁸ A primordialiszták elmélet a nacionalizmus eleve adottságát és redukálhatatlan erejét hangsúlyozza. A nemzeti kötődés tehát a nacionalizmuson belülről nézve amolyan természeti törvénye a történelemnek, így a nemzetnek már jóval a modern államalakulatok létrejötte előtt is léteznie kellett.¹⁹ A primordialiszták ennek az ősi és mindenki által birtokolt nemzettudatnak értelemszerűen nagyon fontos bizonyítékát látják a nép történelmi hagyományvilágában, és többek között ezért annyira fontos ennek összegyűjtése.²⁰

Miután a *Fordulj kedves lovam...* olvasójába kellően belesulykolódott a néphagyományok népi eredete, a kötet lényegéhez, a folklórányaghoz jutunk. Azonban a kutatók nem tették világossá, hogy a kötetbe bekerülő darabok mennyire reprezentálják a teljes kutatás anyagát, nem ismerjük a válogatási szempontokat, és ezzel is azt az érzetet alakítják ki az olvasóban, hogy a könyv lapjairól megismerhető Rákóczi-kép a nép sajátja, tehát a tudósok közbeavatkozása nélkül alakult ki.

A válogatás végén kap helyet egy Molnár Mátyás által különösen nagy jelentőségűként kezelt fejezet: a Rákóczi- és a kuruc-emlékkultuszhoz kötődő közlések.²¹ Idekerültek a fejedelem emléktárgyairól, földi maradványairól, hazahozataláról, újratemetéséről és a vele kapcsolatos megemlékezésekről szóló közlések. Molnár szerint az adja ennek a szakasznak a jelentőségét, hogy a nép tudatos és önkéntes örökségápolásáról adnak tanúbizonyságot, tehát azt hivatottak bizonyítani, hogy a parasztlakosok körében a Rákóczi-kultusz megszakíthatatlan volt, azaz a parasztlakosok magyar nemzettudatának töretlenségét igazolják.²²

¹⁵ FERENCZI, 1966. 63.

¹⁶ FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 9.: „A térben és időben egymáshoz közel vagy távol eső népek (nemzetek) mégis a maguk élménykörének és ízlésének megfelelően alakították, formálták hagyományukat, költészetüket.”

¹⁷ FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 29.

¹⁸ CONVERSI, 1998. 38.

¹⁹ HOROVITZ, 2006. 235–249.

²⁰ GELLNER, (1983). 77–78., 158.

²¹ MOLNÁR, 1978. 112. A *Fordulj kedves lovam...* című kötetben a Rákóczi-kultuszról szóló a fejezet a 271–299. oldalon olvasható.

²² MOLNÁR, 1978. 112.

Molnár Sándor 2003-as válogatása, a *Rákóczi néphagyományok nyomában* című kötet teljesen a *Fordulj kedves lovam...* mintájára készült. Egyrészt hasonló a felépítése: ugyanazokat a fő- és alegységeket tartalmazza. Másrészt ez a kötet is a nép nemzeti öntudatosságát jelző történeti hagyományként kezeli a Rákóczi-ról szóló verseket, dalokat és történeteket. Egy ponton azonban Molnár Sándor felfogása szembehelyezkedik elődei vélekedésével. Míg Ferenczi Imre és Molnár Mátyás a néphagyományt még a múlt emlékének jelenbe nyúló realitásaként kezelte, addig Molnár Sándor már nosztalgiával tekint arra az időre, amikor a megyei kutatás készült, a Rákóczi-néphagyományt immár olyan tudásnak ítéli meg, ami „halott” és csak könyvekben olvasható.²³

A Rákóczi-hagyományok kérdéskörével nem csak Ferenczi és a Molnár család tagjai foglalkoztak a folklorisztikában. A szabolcs-szatmári gyűjtés lezárulása óta több jeles etnográfus írt a témában: Voigt Vilmos, Ujváry Zoltán és Magyar Zoltán is. Munkáik egyenként való ismertetését²⁴ nem tartom szükségesnek, ezek egybe-csengnek Ferenczi már korábban elemzett véleményével, mivel erősen támaszkodtak Ferenczi gyűjtésére, és a legtöbb esetben az ő tanulmányait hivatkozták.

Bizonytalanságok és kételyek

A Rákóczi-folklór néprajzi értelmezésében mindazonáltal olykor felbukkannak bizonytalanságok, az interpretációk érvényességével kapcsolatos aggodalmak. Példának okán Magyar Zoltán *Rákóczi a néphagyományban* című kötetében vitatja Ferenczi felfogásának egy elemét. Ferenczi azt állította, hogy a nép történeti tudatának részét képezik az adat jellegű történelmi ismeretek, tehát az évszámok, fogalmak, még ha csak csekély részét is.²⁵ Magyar ezzel szemben a nép történeti tudatát és a – mondjuk így – szakszerű történelmi ismereteket, amelyeket ő történelmi tudásnak nevez, teljesen külön kategóriába sorolja műve elején.²⁶ Lényegében azt állítja, hogy az előbbivel rendelkezett a hagyományőrző parasztság, míg az utóbbival nem. Szerinte a népmonda nem az igazmondás és a realitások számbavételének terepe, hanem inkább vágyak tükröződnek benne, idealizálja a múltat, ráadásul a hagyományőrző parasztok csak mikroszinten gondolkodtak, nem érdekelték őket az események tágabb összefüggései.²⁷ Úgy tűnik tehát, Magyar mégiscsak élesen elválasztja a nép által formált elbeszélést az esemény iskolás-tudományos nemzeti narratívájától. Azonban négy oldallal később, miután tematikai bontásban ismertette a néphagyományokat, elkezd kételkedni előbbi állításában, és arra jut, hogy mégsem szabadna teljesen külön kezelni a parasztok néphagyományokban megnyilvánuló történeti tudatát a történelmi ismeretektől, mivel szerinte az utóbbiból merít a néphagyomány.²⁸

Ugyanennyire bizonytalan a néphagyományok időbeni kontinuitásának kérdése. Ujváry Zoltán 2003-as, a *Bihari Diétában* megjelent tanulmányában ezzel kapcsolatban

²³ MOLNÁR, 2003. 15.

²⁴ Ezek a munkák: VOIGT, 1978.; VOIGT, 1980.; MAGYAR, 2000.; UJVÁRY, 2003.

²⁵ FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 10.

²⁶ „[A] nép történelmi tudata és történelmi ismerete nem vehető egybe, ugyanis témánk szempontjából két alapvetően különböző dologról van szó.” MAGYAR, 2000. 12.

²⁷ MAGYAR, 2000. 11–12.

²⁸ MAGYAR, 2000. 16.

két különböző következtetésre jut. Először kijelenti, hogy az orális hagyományban nehéz elképzelni több száz éves kontinuitást,²⁹ majd egy oldallal később már háromszáz éven átívelő és napjainkig tartó Rákóczi-kultusról beszél.³⁰ Voigt Vilmos és Magyar Zoltán is felveti a hagyományok időbeni kontinuitásának kérdését, és ők láthatólag úgy vélik, ennek igazolása hosszabb fejtegetést igényel. Meggyőző érve azonban egyiküknek sincs amellet, hogy a hatvanas években meglett folklór Rákóczi korabeli.

Voigt Vilmos alaposan foglalkozott mind a kuruc témájú lírai alkotásokkal, mind a prózai anyaggal. Ő is amellet érvel, hogy a felgyűjtött anyag 18. századi eredetű. Ezt azzal támasztja alá, hogy – amint arra történelmi és irodalmi források is utalnak – az eseményeknek az egész nép résztvevője volt, így lehet és kell is folklórral számolnunk már a kuruc korban.³¹ Azonban azt már nem fejt ki, hogy a népi részvétel miért igazolja a 20. században talált tudás 18. századi eredetét. Szerinte nyilvánvaló a (tanulmánya megírásakor) kétszázötven éves kontinuitás. „*Külön kérdés ugyan az, milyen módszerrel és milyen régiségig következtethetünk visszafelé a 19. és 20. században gyűjtött folklór-adatokból, azt azonban bizoást állíthatjuk, hogy a kuruc háborúk koráig nagyobb filológiai nehézség nélkül feltehetjük egyes későbbi forrásokból ismert alkotások előzményeinek meglétét.*”³²

Magyar Zoltán is bizonytalan volt a kontinuitás kérdésében. Sőt, bár vonakodva, de *Rákóczi a néphagyományban* című művében beismerte, hogy nem lehet minden kétséget kizáróan igazolni az északkeleti országgrész Rákóczi-mondakörének 18. századi kialakulását.³³ Szerinte legfeljebb előfordulhatnak olyan települések, ahol a hagyományörzés folytonos volt, ha a faluhoz kötődött valamilyen nevezetesebb történelmi esemény, vagy voltak a szokásosnál mesélősebb kedvű falusiak.³⁴

Érdekes módon a legkorábbi értelmező, a Rákóczi-hagyomány kutatásának szemléleti kereteit megalapozó Ferenczi Imre kételkedett a legjobban a saját maga által kialakított képben. Ferenczi négy tanulmányt írt Rákóczi-mondák témájában, mégpedig 1960-ban, 1966-ban, 1969-ben és 1972-ben. A szövegekben a szerzőnek a folklóranyag eredetének kérdésével kapcsolatos gondolatai érdekes fejlődési utat járnak be.

1960-ban ismertette a Borsod-Abaúj-Zemplénben összegyűjtött hagyományanyagot az *Ethnographia* című folyóiratban. A néprajztudós már ekkor szembesítette az olvasót azzal az észrevételével, hogy a felgyűjtött szövegek közel sem „*minden igényt kielégítő*” népmondák. Egyrészt, mivel csonka szerkezetűek. Másrészt, mivel úgy vélte, a kutatás során talált „sztorik” részben irodalmi forrásokból kerültek át a nép ajkára.³⁵

²⁹ UJVÁRY, 2003. 97.

³⁰ UJVÁRY, 2003. 98.

³¹ VOIGT, 1980. 522. Lásd még: VOIGT, 1978. 133.

³² VOIGT, 1978. 133. Ugyanakkor Voigt 2008-as *Van-e kulturális emlékezete a népnek?* című tanulmányából úgy tűnik, hogy a néprajztudós már más véleményen van a nép történelmi tudását illetően, mint harminc évvel korábban. Luby Margit kutatásaira reflektálva így nyilatkozik: „*a történelmi mondáinkra vonatkozó újabb kutatások ismeretében is csak azt tudom megismételni, indokolt volt az a szkeptícizmus is, amely a magyar parasztkok történelmi tudatára, pontosabban ennek hiányára vonatkozott.*” VOIGT, 2008. 15–16.

³³ MAGYAR, 2000. 26.

³⁴ MAGYAR, 2000. 16.

³⁵ FERENCZI, 1960. 391.

Ferenczi hat évvel későbbi tanulmányában már a szabolcs-szatmári gyűjtés anyagát is figyelembe vette. Ekkor két újabb kétségeire utaló megállapítást is tett. Egyrészt arra figyelte fel, hogy a szájhagyományban nagyobb súlya volt a függetlenségi törekvésnek, mint a parasztság osztályhelyzetéből adódó törekvéseknek, mert a politikai hatalom sokáig az előbbieket sulykolta, utóbbiakat elnyomta.³⁶ Ezzel Ferenczi hallgatólagosan beismerte, hogy a mondák külső beavatkozással képződtek, a néphagyományt nem egyedül a nép alkotta. Másrészt azonban nem zárta ki, hogy a szóban továbbörökített hagyomány eredetileg írott forrásból származott.³⁷

Kétségei később csak fokozódhattak, mivel 1969-es elemzésében már több szépíró is megnevezett, akik kuruc témáról írtak, és munkásságuk hatása egyértelműen érződik az adatközléseken.³⁸ 1972-ben a *Fordulj kedves lovam...* bevezető tanulmányában a közölt dalok nagyobb részének immár százéves múltat sem tulajdonított, és egyenként tárgyalja őket eredetük és folklorizációjuk (tehát a néphagyományba épülésük) szempontjából, vagy éppen annak hiányát mutatja ki. Bár a mondaanyag kialakulásában a szóbeli tradíciónak még mindig elsődleges jelentőséget tulajdonít, a nyomtatványok és a közoktatás hatását is felvette a Rákóczi-hagyományt alakító három legfontosabb tényező közé.³⁹

Miközben tehát Ferenczi 1960 és 1972 között elmélyült a Rákóczi-mondakörben, egyre erősebb kételyei támadtak az általa összegyűjtött hagyományok eredetiségével kapcsolatban, egyre távolodtak konkrét elemzéseitől az eredeti koncepciótól, amelytől ugyanezen szövegek más részeiben továbbra sem tágított.

A téma atyjának, Ferenczi Imrének, ennek a jelek szerint érzékeny etnográfusnak a tanulmányai valóságos önmarcangolásnak tűnnek. Empirikus kutatásai az idő előrehaladtával egyre kevésbé voltak belekényszeríthetőek teóriájába, ennek ellenére nem változtatott szemléletén. Talán azért nem, mert nem állt rendelkezésére olyan paradigma, amelyben nagyon is élesszemű megfigyelései jelentéstelivé válhattak volna. Leleményei egyszerűen nem fértek bele a népről folyó tudományos és politikai diskurzus rendjébe, így írásai végső soron torzók maradtak, amelyek nem tudtak ellentmondásmentes képet rajzolni a Rákóczival kapcsolatos népi történeti tudásról.

A szabolcs-szatmári kutatás anyagának dekonstrukciója

Hogy az imént körvonalazott, etnográfia által propagált, a nacionalizmus önképéből egyenesen következő, de részben az etnográfusok által is problematikusnak tartott víziót a nemzeti történelem népi emlékezetéről dekonstruálhassam, tehát hogy megmutathassam, mit értelmezett a Ferenczi és Molnár-féle 1972-es és a Molnár Sándor-féle 2003-as kötet a nép nemzeti öntudatáról tanúskodó néphagyományként, a szabolcs-szatmári kutatás nyersanyagát, a kérdőívre beérkezett válaszokat vizsgáltam meg. Azt igyekeztem kideríteni filológiai kutatással, hogy valóban a

³⁶ FERENCZI, 1966. 54.

³⁷ FERENCZI, 1966. 56.

³⁸ FERENCZI, 1969. 32. Ilyenek: Jósika Miklós, Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Herczeg Ferenc, Lampérth Géza, Endrődi Sándor, Szathmáry Károly.

³⁹ Ferenczi bevezető tanulmányának vonatkozó része: FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 16–24.

nép ajkán születtek-e meg azok a szövegek, amiket a diákok összegyűjtöttek, valóban külső hatásoktól független népi tudást őriznek-e a válaszok. És ha esetleg nem, akkor honnan szerezhették ismereteiket az adatközlők?

A szabolcsi kutatás hatalmas anyagának maradéktalan kvalitatív elemzését a területi keretek nem teszik lehetővé, de az ismétlődések miatt ez talán nem is szükséges. A feleletekből ezért mintát vettem. 33 települést választottam ki, és az innen beérkezett válaszokat kivétel nélkül feldolgoztam. Kutatásomba a megye minden járásából bekerült legalább egy helység. Felekezeti tekintetben 12 görög katolikus, 13 római katolikus és 8 – az előbbieknél több közlést beküldő – református többségű település szerepel.⁴⁰ Nem tudtam kimutatni a felekezeti hovatartozás és a válaszok tartalma közötti összefüggést, így a továbbiakban a különböző felekezeti többségű települések válaszait együtt kezeltem.⁴¹ A beérkezett válaszok közül először a prózai, majd a verses/dalos formában megőrzött történetekről ejtek szót.

Hogy valamiféleképp elmesélhessem, miket válaszoltak a szabolcsi adatközlők a kérdezőknek, és honnan tudhatták, amit tudtak, megkísérlek megrajzolni egy olyan általam összeállított, tipikus történetet, amely a Rákóczival kapcsolatos gyakran felmerülő motívumokat tartalmazza.⁴²

II. Rákóczi Ferenc 1676. március 27-én született a Zemplén megyei Borsiban. Felmenői Báthoryak, Zrínyiek, a nemzeti függetlenség kiemelkedő harcosai voltak. Anyja Zrínyi Ilona, apja I. Rákóczi Ferenc, nagyanyja Lorántffy Zsuzsanna volt. Miután atyját elvesztette, édesanyja Thököly Imréhez ment feleségül. Mellette a kis Rákóczi korán hozzászólt a táborigényhez. Majd anyjával, a hős lelkű Zrínyi Ilonával védte Munkács várát, amit árulás miatt kellett feladniuk.

Eztán a kis Ferenc és nővére, Júlia is Kollonich Lipót báborként gyámsága alá került. Ferencet német jezsuitákhoz adták iskolába, hogy császárhűségre neveljék, de így sem sikerült szívéből kiölni a hazája iránti szeretetet. 1694-ben elvette Sarolta Amália német hercegnőt, és visszatért magyarországi birtokaira, Sáros megye főispánja lett. Ekkor ismerkedett meg Bercsényivel, akivel szoros barátságot kötött. Mikor ráébredt népe nyomorára, felvette a kapcsolatot XIV. Lajos francia királlyal, aki éppen a spanyol örökösödési háborúban harcolt I. Lipót császár ellen. Levelezésük azonban árulás folytán hamar a bécsi udvar kezébe került, Rákóczit pedig elfogták, és Bécsújhelyen börtönbe zárták 1701-ben. Abban a börtönben raboskodott, ahonnan néhány évtizeddel korábban nagyapját, Zrínyi Pétert a Frangepán-összeesküvés miatt vérdíjra vitték. Rá is ez a sors várt volna, ha felesége és a hozzá hű Lehmann kapitány ki nem szabadítják. Lengyelországba menekült, ahol Bercsényi már várta. Mikor Rákóczi menekült, mindig megfordította lova lábán a patkót, hogy úgy tűnjön üldözőinek, mintha az ellenkező irányba tartana.

Ide érkezett hozzá követség 1703-ban. Magyar jobbágypárti Esze Tamás vezetésével kérték, hogy álljon szervezkedésük élére. Rákóczi ezt örömmel elfogadta, kiáltoányt és zászlókat küldött a népnek. Mikor hazaérkezett, és szembesült csapatai rossz állapotával, megszervezte

⁴⁰ Hogy mely településen mely felekezet tagjai vannak többségben, lásd: KEPECS, 1997. 2. köt. 198–276.

⁴¹ A vizsgált települések közül görög katolikus többségű: Balsa, Érpatak, Kisléta, Levelek, Máriapócs, Nyírgelse, Nyírpilis, Nyírvasvári, Ópályi, Pátyod, Petneháza, Tímár. Római katolikus többségű: Buj, Gáva, Kisvárd, Kótaj, Magy, Márokpapi, Mátészalka, Napkor, Nyíregyháza, Oros, Rakamaz, Tiszánagyfalu, Vencsellő. Református többségű: Fehérgyarmat, Ibrány, Nyírbátor, Rohod, Szamosbecs, Szatmárcseke, Tiszalök, Vásárosnamény. A református többségű településeken arányaiban több adatközlő élt.

⁴² Tehát a kép minden egyes eleme valóságos lesz, viszont azt a történetet, amit így elmondok, egészében nem mondta el egy adatközlő sem. Valamint számtalan olyan motívum van ezeken kívül az anyagban, amely a történetbe nem került bele, mert kevesebb adatközlő említette.

a hadsereget. Esze Tamást tette a mezítlás hadsereg vezetőjének, ő volt az egyik legkedvebb embere, annak ellenére, hogy alacsony sorból érkezett. Nemest és jobbágyot, katolikust és protestánst, nemzetiségit és magyart egyformán kezelt Rákóczi, ezért is duzzadt hatalmasra a serege. Hadvezérei: Ocskay László, Bezerédy Imre, Bercsényi Miklós, Béri Balogh Ádám, Vak Bottyán, Károlyi Sándor. Közülük többen eredetileg a császáriakkal harcoltak. Magyarországi várai: Vaja, Munkács, Sárospatak, Ecsed, Krasznahorka, Szalánc, Endrőd. Ezek között alagutak vezettek, amelyeken keresztül közlekedett a fejedelem. Az üzenetek küldését pedig Rákóczi kútján keresztül oldották meg a kurucok. Ebbe a kútba dobták gyakran az ellenséget is.

A kurucok fegyverei: vasvilla és kasza, majd ágyú, puska, szablya, fokos.

Kezdetben eredményesek voltak a kurucok, első sikeres csatájuk Tiszabecsnél volt 1703 júliusában. 1707-ben az ónodi országgyűlésen megtörténik a Habsburg-ház trónfosztása. De aztán a francia király béigért segítsége nem érkezett meg, valamint a seregben is árulások kezdődtek: például Ocskay vagy Bezerédy átállása. A legutolsó csapást az jelentette, mikor Rákóczi elment Nagy Péter orosz cárhoz a támogatásról tárgyalni, eközben történt Károlyi Sándor árulása, a szatmári béke. 1711. május 1-jén a megmaradt kuruc hadsereg letette a fegyvert Pálffy János csapatai előtt, és aláírták a békét. Egy név azonban hiányzott az aláírók közül: Rákóczié. Bár a fejedelemnek is felajánlották birtokai megtartását, ha hűségesküit tesz a császárnak, ezt ő megtagadta. Kezdetben Lengyelországban bujdosott hű embereivel együtt. Végül Rodostóban telepedett le, ahol 1735. április 8-án halt meg. Anyja mellé temették. Majd 1906-ban hazahozták, és Kassán helyezték örök nyugalomra. A nép nagyon szerette, sokáig várták haza.

Hogy megállapíthassuk, vajon ezek a Rákóczi-szabadságharcról szóló, lényegében II. Rákóczi Ferenc élete köré szövődő történetek valóban a népi emlékezetet és fantáziát dicsérik-e, meg kell kísérelnünk kizárni azt a lehetőséget, hogy csupán a magaskultúrából átvett szövegekkel és tudásokkal van dolgunk. Ehhez behatóbban meg kell vizsgálnunk az egyes elemeket és a magaskultúrának, valamint a magaskultúra szerzői által a népnek szerkesztett kiadványoknak azt a rétegét, amely a Ferencziék által kifaggatott adatközlőkhöz biztosan eljutott. Ez a réteg pedig a korabeli kalendárium- és tankönyvirodalom lehetett,⁴³ amelyeket 1880 és 1961

⁴³ Ahhoz, hogy biztosak lehessünk benne, valóban olvashattak az adatközlők Rákócziáról és kurucokról, fontos ismernünk, hogy a megye lakossága milyen arányban tudott olvasni a vizsgált időszak alatt (1880-tól 1961-ig). Ennek megállapítása több szempontból is problémás: egyrészt, mert Szabolcs-Szatmár megye csak az 1950-es megyerendezéskor jött létre, így konkrétan a kutatási területre vonatkozó adatokkal csak a 20. század második feléből rendelkezünk. Másrészt, a trianoni békeszerződés, majd a bécsi döntések, végül pedig a párizsi béke miatt több alkalommal változtak azon történelmi megyék területei is, amelyekből létrejött (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa). Harmadrészt, az is megnehezíti az adatok ismertetését, hogy a kutatás szempontjából mindössze az olvasni tudás a releváns információ, de ezt csak az 1930-as népszámlálásig kezelte külön a statisztika. 1930-tól már a teljes analfabéták közé sorolják a csak olvasni tudókat.

Azonban még ezek fényében is kijelenthetjük, hogy a vizsgált időszakban folyamatosan, nagymértékben nőtt az olvasni tudók aránya. Az 1900-as népszámlálás szerint Szabolcsban a lakosság 48,4%-a, Szatmárban 41,2%-a, Beregben a 39,7%-a, Ungban a 37,1%-a, Ugocsa megyében pedig a 32,9%-a tudott legalább olvasni. (*Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1907. 238–240.) Az 1930-as népszámlálás szerint Szabolcs és Ung megyében már a lakosság 77%-a tudott írni és olvasni (ez az arány 1920-ban még csak 67,6% volt), Szatmár, Ugocsa és Bereg megyében pedig a 79,2% (ez 1920-ban még csak a 71,2% volt). (*Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1941. 62–63.) Az analfabéták aránya 1960-ra még tovább csökkent. Az ekkor tartott népszámlálás szerint az 1960-ban tizedik születésnapját ünneplő Szabolcs-Szatmár megyében az írni és olvasni tudók aránya már 91,4% volt. (*Központi Statisztikai Hivatal*, 1962. 24.)

között vizsgáltam, mivel az adatközlők életkora ezt az időintervallumot indokolta. Azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy valaha maguk a kalendáriumok és tankönyvek szerzői kölcsönöztek szövegeket a néptől, a néphagyományokból, de dolgozatomban ennek az ellenkezője mellett igyekszem érvelni.

Először is vegyük szemügyre a kis Rákóczi származását és gyermekéveit Bécsbe kerüléséig. Az adatközlők előszeretettel mesélik, hogy a fejedelem „ősei Rákócziak, [...] Báthoriak és Zrínyiek, akik a magyar nemzet függetlenségének mind bátor harcosai voltak”.⁴⁴ Kiss Béla és Köves Károly 1958-as hetedik osztályos történelemkönyvének még a szörendje is hasonló: Rákóczi ősei „a nemzeti függetlenség kiemelkedő harcosai voltak”.⁴⁵ Egy másik, 1948 és 1955 között folyamatosan újra kiadott, szintén hetedik osztályos történelemkönyv ugyancsak „szabadsághős” ősoket említ.⁴⁶ Ugyanígy tesz az 1946-os *Kincses Kalendárium* is II. Rákóczi Ferencről szóló rövid bemutatásában.⁴⁷ „A nép” tehát semmiképp sem csak saját kútféjéből tudhatta úgy, hogy Rákóczi felmenői is kitüntették magukat a magyar nemzet függetlenségi harcok sorozataként felfogott történetében, hanem erre „programozták” őket az iskolapadban, ahogy a népnek szánt nyomtatványokon keresztül is.

Az Ópályiban élő adatközlők így mesélnek Munkács ostromáról: „Munkács vára a [Thököly-féle] szabadságharc utolsó és a Rákócziak legkedvesebb vára. Ezt védelmezte Zrínyi Ilona emberfeletti elszántsággal, hősiességgel. Zrínyi Ilonát legbizalmasabb híve árulja el és Munkács német kézbe kerül.”⁴⁸ A kis Rákóczi és anyja a vár védelmére fordított erőfeszítéseit szintén megtaláljuk a néphez eljuttatott magaskultúrában. Mivel ezt életének olyan meghatározó momentumaként értékelték a szerzők, hogy minden életrajzi leírásában benne van, csak azokat emelem ki, amelyek erre különös figyelmet fordítottak. Ilyen leírást ad az ostromról a Méhner Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal 1928-as *Képes Rákóczi naptára*, amely pontosan leírja az árulás menetét és azt, hogy ezt valóban Zrínyi Ilona legbizalmasabb embere, Absolon Dániel követte el. Ugyanerről számol be a Rózsa Kálmán-féle *Rákóczi-naptár* 1905-ös kiadása is.⁴⁹ Valamint kiemelt figyelmet szentel a témának az 1920-as évek derekától kezdve a Kalász Tankönyvszerkesztő Bizottság elemi népiskolák negyedik osztályosai számára szóló tankönyve, amelyben a híres ifjúsági író, Gaál Mózes *Zrínyi Ilona* című írása szerepel.⁵⁰ Ezt a Gaál-szöveget egészen 1946-ig változatlan formában megtaláljuk többféle tankönyvben is.⁵¹

⁴⁴ Gyűjtötte: Teremi Ilona; adatközlő: István Lajos, 71 éves; 1961. december 30., Nyíregyháza. Bár a dolgozatomban kiemelt motívumok tucatjával fordulnak elő a közlésekben, a terjedelem végeessége miatt azoknak csak azt az egy előfordulását hivatkozom a továbbiakban is, amelyet szó szerint felhasználok.

⁴⁵ KISS-KÖVES, 1958. 46.

⁴⁶ ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST, 1948. 179.

⁴⁷ *Kincses Kalendárium*, 1946. 70.

⁴⁸ Gyűjtötte: Demeter Jolán; adatközlők: Böjtös György, 60 éves; Solnok Gábor, 62 éves; Rizsai István, 26 éves; 1962. január 8., Ópályi.

⁴⁹ *Rákóczi-naptár*, 1905. 29–33.

⁵⁰ CSERNAI-OSZTIE-FARKAS, [1928]. 72–74.

⁵¹ Nemcsak a Kalász-tankönyvek használták Gaál Mózes említett írását, hanem az Egyetemi Nyomda bizonyos kötetei is. Erre példa a Móra Ferenc és Voinovich Géza szerkesztette, 1925 és 1946 között több kiadást megélt *Betűország negyedik virágokertje* című könyv is. (MÓRA-VOINOVICH, 1925. 127–128.; MÓRA-VOINOVICH, 1946. 127–128.) Emellett Ligárt Mihály református iskolák számára szerkesztett népiskolai tankönyve is ezt a szöveget használja. (LIGÁRT, 1930. 58–59.) Gaál története tehát széles körben elterjedhetett.

A megkérdezettek szívesen megemlékeznek a kis Rákóczi nevelőjéről, akiről így nyilatkozik egy vásárosnaményi adatközlő: „*Dajkája a szabolcsi nemes Kőrösi György [sic] páratlan hűséggel nevelte a kis Ferencet és mérgezéstől tartva ő lett a szakácsa, mindenese, így végezte el a gimnázium két alsó osztályát.*”⁵² Az adatközlőnek majdnem jól sikerült rekonstruálnia a történet elemeit, aminek ősforrása minden valószínűség szerint a korabeli történelmi témájú ponyvairodalom egyik gyöngyszeme, Farkas Emőd *Zrínyi Ilona, a kurucz királyasszony története* című munkája volt. Az adatközlő csak épp a bonyodalmat felejtette ki, meg a gimnáziumi képzést tette hozzá. Farkas ugyanis ezt írja könyvében: „*Körössy uramat valami romlott lelkű német arra akarta rábírní a táborban [ti. Thököly táborában, ahol Rákóczi ekkor tartózkodott], hogy mérgezze meg a kis urat s egy kastélyt és egy roppant uradalmat kap érte. A hű ember aztán kardot rántott, jól megszabdalta a németet s a pokolba kergette orgyilkos ajánlatával.*”⁵³ A Farkas Emőd könyvében található történet még szélesebb körű elterjedését segítette, hogy pontosan ez a fejezete megjelent Bucsánszky Alajos *Kis Képes Naptár*ában is 1907-ben, ugyanis ezzel a szövegrésszel kívánták reklámozni Farkas munkáját. Ez a fejezet tehát még szélesebb körhöz eljutott.⁵⁴

A gyermek Rákóczi életének következő, a nép által is sokat emlegetett állomása a bécsi fogság, majd a neuhausi tanulóévek. Ennek interpretációja két csomópont köré szerveződik. A bűnbak szerepét mindkét esetben Kollonich Lipót, a gyám játszva, ugyanis őt jelölte ki Lipót császár a Rákóczi árvák felügyeletére. Az első verzióban azért lesz bűnbak, mert maga is vallásos ember lévén összejátszik a jezsuitákkal: „*[Rákóczit] német jezsuita iskolában nevelik, tanárai szerzetest akarnak faragni belőle. A jezsuiták a Rákóczi birtokokat akarták megkaparintani.*”⁵⁵ A másik értelmezésben Kollonich bűne az volt, hogy a Habsburgokkal, nevezetesen I. Lipóttal összejátszott. Ennek megfelelően az adatközlők szerint azért küldték a gyermeket Neuhausba német, jezsuita iskolába, mert „*azt akarták, hogy megfeledkezzen népéről és hazájáról*”,⁵⁶ ahogyan azt egy orosi mesélő is említette. Az idézett mondat megtalálható szó szerint egy rohodi közlésben is,⁵⁷ így felmerülhet a gyanú, hogy pontosan átvett, eredetileg tankönyvi mondatról van szó. És valóban ez a helyzet: az 1948-as Zsigmond–Pach–Ravasz–Heckenast-féle hetedik osztályos történelemtankönyvből tévesztés nélkül idézett gondolattal van dolgunk.⁵⁸

Az előbb említett orosi közlés a továbbiakban is a tankönyvi szövegekre támaszkodik. Ezt ott érhetjük legjobban tetten, amikor Rákóczi Bécsből való hazatérése után a XIV. Lajossal történő kapcsolatfelvételtől beszél az adatközlő. Az 1948-as tankönyv így ír erről: „*[XIV. Lajos] hosszú uralkodása alatt már többször felhasználta a magyarokat az osztrákok ellen.*”⁵⁹ Adatközlőnk így emlékezik meg erről: „*[Rákóczi] levelet írt XIV. Lajos francia királynak, aki többször kihasználta a magyarokat a Habsburgok*

⁵² Gyűjtötte: Váraljai Gizella; adatközlők: Vezse Józsefné, 79 éves; Váraljai József, 48 éves; 1962. január 2., Vásárosnamény.

⁵³ FARKAS, 1912. 51.

⁵⁴ *Kis Képes Naptár*, 1907. 23–28.

⁵⁵ Gyűjtötte: Szakács György; adatközlő: Kormány Mihály, 72 éves; 1962. január 5., Fehérgyarmat.

⁵⁶ Gyűjtötte: Jászai János; adatközlő: Magura György, 27 éves; 1962. január 3., Oros.

⁵⁷ Gyűjtötte: Láng Olga; adatközlő: nincs megnevezve; 1962. január 3., Rohod.

⁵⁸ ZSIGMOND–PACH–RAVASZ–HECKENAST, 1948. 179–189.

⁵⁹ ZSIGMOND–PACH–RAVASZ–HECKENAST, 1948. 179–189.

ellen.”⁶⁰ Ez, tehát a Napkirállyal való levelezés leleplezése vezetett a bécsújhelyi fogsághoz mind a nép, mind a tankönyvek szerint. Az adatközlők feltűnően gyakran hangsúlyozzák, hogy Rákóczi, miután a levelezés miatt elfogták, Bécsújhelyre került. „Itt börtönben vetették, ugyan abba a börtönben, amelyben nagy atyát, Zrínyi Pétert vitték vérpadra [sic].”⁶¹ Bátran kijelenthetjük, hogy ez a romantikus fordulat sem a nép fejből pattant ki azonban! Egyrészt, mert szinte az összes tankönyvi szöveg tartalmazza, amely magáról a bécsújhelyi fogságról ír, ez a téma pedig Rákóczi életrajzi bemutatásaiban kivétel nélkül szerepel. Másrészt, izgalmasságából kifolyólag ez a fordulat a kalendáriumok több szerzőjét is megihlette, akik nem más történetek részeként, hanem önálló alkotásként dolgozták fel Rákóczi fogságának cselekményét. Ezeknek gyakori szereplője az általam összeállított tipikus történetben említett Lehmann is. A motívum kalendáriumi feldolgozása először 1905-ben *Rákóczi nagyatyja vérpadon*,⁶² majd 1915-ben *Mikor Rákóczit körözték*⁶³ címen a Rózsa Kálmán-féle *Rákóczi-naptár*-ban jelent meg, tíz évvel később, 1925-ben pedig a Méhner Vilmos-féle *Képes Rákóczi naptár* közölte a *Rákóczi fogságban*,⁶⁴ újabb két évvel később pedig a *Rákóczi fogságban Bécsújhelyen*⁶⁵ című írást. Ezek mellett elterjedt olvasmány lehetett⁶⁶ az adatközlők körében az a szintén Rózsa Kálmán vállalata által 1905-ben kiadott regény is, melynek címe: *Rákóczi nagyapja a vérpadon, vagy Zrínyi Péter gróf kivégzése*.⁶⁷

A népi adatközlők a bécsújhelyi fogságból való szökésig követik nyomon ilyen részletesen Rákóczi sorsát. Innentől kezdve csak kimerevített képeket kapunk a fejedelem életéből, és ez igaz a szabadságharc eseményeire is. Ezek a kiragadott események ráadásul gyakran nem kötődnek még a megyéhez sem. Pedig ha a néprajzkutatóknak igazuk volna abban, hogy Szabolcs-Szatmár azért gazdag Rákóczi-néphagyományokban, mert ez a vidék volt a bölcsője és koporsója is a szabadságharcnak,⁶⁸ akkor feltételezhetően a helyi eseményeknek hangsúlyosabbaknak kellett volna lenniük a folklórban.

⁶⁰ Gyűjtötte: Jászai János; adatközlő: Magura György, 27 éves; 1962. január 3., Oros.

⁶¹ Gyűjtötte: Nagy Ilona; adatközlők: Nagy Menyhért és Nagy Pál, 55 éves; 1962. január 5., Kótaj.

⁶² *Rákóczi-naptár*, 1905. 37–43.

⁶³ *Rákóczi-naptár*, 1915. 44–45.

⁶⁴ *Képes Rákóczi naptár*, 1925. 26–30.

⁶⁵ *Képes Rákóczi naptár*, 1927. 45–46.

⁶⁶ Arra, hogy a Rákóczi-hagyományok adatközlői ténylegesen mit olvastak, nincsenek adataim. Viszont több okból is következtethetünk arra, hogy a tanulmányomban szereplő, a válaszadók tudásának forrásául megjelölt művek tényleg foroghattak az adatközlők kezén. Egyik ilyen érv, hogy Bucsánszky Alajos nyomdája (1888-tól Rózsa Kálmán és neje Könyvkiadó és Könyvnyomda Rt.) által kiadott olcsó nyomtatványok nagy példányszámban jelentek meg, országos terjesztésben. (KOVÁCS, 1985. 1.) Egy másik érv, hogy a kiadott kalendáriumok tartalmából látszik, azok bizonyos típusait a falusiaknak szánták. Erről tanúskodik a bennük olvasható mezőgazdasági jó tanácsok tömege. Valószínűleg a tervezett célközönség vehette meg a kiadványokat, ha ezeket a tartalmi elemeket évtizedeken át megtartották. A dolgozatomban említett ponyvák pedig úgy kerülhettek adatközlőim kezébe, hogy azokat az imént említett kalendáriumokban hirdették olcsón.

A másik kiadó, amelynek műveire gyakran hivatkozom, Méhner Vilmos Könyvkiadóhivatala. Ez a cég szintén elől járt az olcsó, már a vidéki lakosság számára is elérhető kiadványok árusításában. Méhner vállalatának egyik fő profilját a kis füzetekben és folytatásokban kiadott regények jelentették. (KÓKAY, 1997. 117.) Valamint 1872-től kalendáriumokat is adtak ki, amelyek ára 30–80 fillér között mozgott, tehát a parasztok is meg tudták őket venni. (KOVÁCS, 2011. 435–437.)

⁶⁷ N. N., 1905.

⁶⁸ Lásd például FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 16.; MOLNÁR, 2003. 10.

Emeljünk ki ezután néhány szereplőt, momentumot a szabadságharc éveiről szóló közlésekből! Vegyük először Esze Tamás tarpai sókereskedő esetét! Ő Rákóczi után a mondanakör legfontosabb alakja. Ezt láthatjuk, ha a gyűjtésből kiadott köteteket megnézzük, de akkor is, ha a kutatás nyersanyagát vizsgáljuk. A szabadságharc kirobbantásában Esze bizonyos értelemben még fontosabb szerepet játszik, mint maga a fejedelem. Az adatközlők ugyanis állandóan hangsúlyozzák, hogy ő ment ki Rákóczihoz Lengyelországba felkérni a kurucok vezetésére: *„egyszer követek érkeztek hozzá Esze Tamás vezetésével és felkérték, hogy jöjjön haza és álljon a szabadságharc élére.”*⁶⁹ Ha tehát ő nincs, lehet, hogy Rákóczi soha nem tér vissza Magyarországra. Emellett Esze kitűnő hadvezéri képességeiről is beszámolnak a válaszok: *„A szabadságharc idején Esze Tamás kuruc vezér volt, a tarpaiak parancsnoka volt. Tiszabecsnél hideg téli éjjel csapott rajta a Tiszaújlaknál állomásozó labancokon.”*⁷⁰ Vajon miért értékelte olyan nagyra a szabolcs-szatmári nép Esze Tamást? A megoldás egyszerűnek tűnik: a válaszadók azért „favorizálhatták” Eszét, mert hozzájuk hasonlóan egyszerű ember volt, ráadásul helybeli. De ha mindez számítana, akkor az ugyancsak alacsony származású és helyi kötődésű Kis Albertnek legalább akkora „sztárnak” kellene lennie, köré is egész mondaciklusnak kellett volna szövődnie, pedig ennek nyoma sincs. Valószínűbb tehát, hogy Esze sűrű emlegetésének az oka az lehet, hogy jelentősege 1945 után a szabadságharc „hivatalos” értelmezésében megnövekedett:⁷¹ a *Kincses Kalendárium* 1945 és 1960 közötti számaiban ő volt az egyetlen kuruc, aki Rákóczin kívül név szerint is megjelent. Ezekben a rövid közlésekben főleg a szabadságharcban vállalt hősi szerepét és ezredesi rangig való eljutását hangsúlyozták a naptárszerkesztők.⁷² Emellett egy 1947-es ötödik osztályos olvasókönyvben már külön fejezetet is szenteltek neki.⁷³ Így az ő felkapottságát sem eredeztethetjük a nép megkülönböztetéséből.

Fontos megvizsgálnunk az árulás kérdéskörét is. Két jelentős, azonos mintára épülő árulást tartalmaz a kuruc mondanakör: Ocskay Lászlóé és Bezerédy Imréné. A népi tudás szerint *„Ocskai brigadéros megcsalta Rákóczit és átpartolt a császárhoz, ott osztán elfogták a kurucok és Kassa mellett felakasztották”.*⁷⁴ Bezerédyről pedig így emlékeznek meg: *„Bezerédy feleségét elfogták a labancok és hétszer megesküdött, hogy a férje labanc lesz. Mikor Bezerédy megtudta, nagyon elkeseredett, de a feleségét nagyon szerette és beleegyezett, hogy labanc lesz. [...] Később a zászlótartó elfogatta Bezerédyt és a törvényt halálra ítélte.”*⁷⁵ Érdekes, hogy Ocskay és Bezerédy neve összefonódott, gyakran említik egymás mellett az adatközlők, akkor is, ha csak mint kuruc tábornokokat sorolják fel őket.

⁶⁹ Gyűjtötte: Karikás József; adatközlő: Karikás Jenőné, 55 éves; 1962. március 31., Szamosbecs.

⁷⁰ Gyűjtötte: Juhász Gabriella, adatközlő: Bákonyi Sándor, 42 éves; 1962. január 8., Nyírbátor.

⁷¹ Esze Tamás 1945 utáni felkapottságát jól mutatja az is, hogy vele kapcsolatban az egyik néphagyománygyűjtő, Molnár Mátyas, egy külön kötet kiadását látta indokoltnak, mégpedig Esze születésének 300. évfordulójára. Az 1966-ban, tehát a gyűjtésből publikált első válogatáskötet előtt öt évvel kiadott, egész vékony füzetecske két dolgot próbál elérni. Az egyik, hogy Esze Tamás „helyiségét”, tehát lokális kötődését még jobban tudatosítsa, hangsúlyozza. A másik, hogy ezt a nemeslelkű, helyi férfit a szocialista munkás 18. századi előképeként jelenítse meg. (MOLNÁR-SOMOGYI, 1966.)

⁷² Esze Tamás a *Kincses Kalendárium* 1946-os, 1953-as és 1958-as számaiban szerepelt az 1946–1961 közötti időszakban.

⁷³ N. N., 1947. 230.

⁷⁴ Gyűjtötte: Piszter Anna; adatközlő: Brilla Sándor, 79 éves; dátum hiányzik, Fehérgyarmat.

⁷⁵ Gyűjtötte: Hegyes Gizella; adatközlők: Hegyes Péter, 76 éves; Szilágyi Kálmán, 38 éves; Hegyes Józsefné, 43 éves; 1961. december 28., Napkor.

Csakhogy ugyanez történik a kalendáriumok lapjain is. 1904 és 1929 között hat alkalommal találunk kifejezetten Bezerédyről és Ocskayról szóló történeteket. A kalendáriumok is feldolgozzák egész életüket, és – akárcsak a szabolcsi adatközlők – nem csak az árulás momentumát ragadják ki pályájukból. Bezerédyről két írás mesél,⁷⁶ és ahogy a szabolcsi gyűjtésből származó idézet is említette, mindkettőben a felesége és az iránta érzett szerelem vezet az áruláshoz. Ocskaynál a nép annyit jegyzett meg, hogy árulóvá lett, majd a kurucok kézre kerítették és kivégezték. Ez az eseménysor négy különböző évben jelent meg kalendáriumi történetekben.⁷⁷

Az árulás másik szintjét Károlyi Sándor és a szatmári béke testesíti meg. „[Rákóczi] mikor látta, hogy nem bír a labancokkal vagy a királyi hadsereggel, Lengyelországba visszatért segítséget kérni. Míg ő odajárt Károlyi Sándor összecsókolózott Pálffy gróffal és megkötötték a szatmári békét.”⁷⁸ Más adatközlők nem fogalmaztak ilyen finoman, nyíltan árulásról beszéltek: „Mikor Rákóczi a lengyel királytól segítséget kért, Károlyi Sándor ez idő alatt a Habsburg-házzal összejátszott és elárulta Rákóczit, a fejedelmet. [...] Károlyi Sándor az árulás után grófi címet kapott és megkapta Rákóczi valamennyi birtokát.”⁷⁹ 1947 után teljesen szokványossá vált, hogy a szatmári békét a szerzők árulásnak bélyegzik. Például egy 1948-as történelemtankönyv így fogalmaz: „Az áruló urak között felosztották a »lázadó« Rákóczi birtokait és nem egy magyar főúri család birtoka és rangja ebből az árulásból eredt.”⁸⁰

A válaszokban a majtényi síkon történő fegyverletétel és a szatmári béke adatgazdag leírása is megjelenik. Egy 79 éves vajai mesélő például így kesereg: „12000 kuruc majd a majtényi síkon lerakta a fegyvert. 150 aláírták [sic] a békeszerződést. Egy név azonban hiányzott, a Rákóczié.”⁸¹ Szondy György olvasókönyvében közli az egyébként is népszerű Benedek Elek egyik írását Rákócziról, melyben nagyon hasonló mondatokat olvashatunk a fegyverletétellel és békeokmánnyal kapcsolatban: „s a majtényi síkon 12000 kuruc meghajtotta zászlóit a császári lobogók előtt. [...] Százötvenegyen írták alá a szerződést, magyarországi és erdélyi urak, de egy név hiányzott: II. Rákóczi Ferenc neve.”⁸²

Az adatközlők olykor általánosan is értékelték a szabadságharcot, kvázi történelmi interpretációkat adtak elő. Egyikük így vélekedett: „Rákóczi arra törekedett, hogy a szabadságharc érdekében egyesítse a nemeseket, a jobbágyokat, Magyarokat, nemzeti-ségieket és a protestánsokat.”⁸³ Egy másik adatközlő inkább a vallási ellentétek felszámolására helyezte a hangsúlyt. Így nyilatkozott: „A katolikus és a két protestáns vallás hívei egyesültek a szabadságharc idején.”⁸⁴ Előfordult, hogy a válaszó a nemzetiségi

⁷⁶ 1.) Bezerédy hőstette és árulása. In: *Rákóczi-naptár*, 1907. 40–42. 2.) Bezerédy András hőstette. In: *Rákóczi-naptár*, 1917. 55.

⁷⁷ 1.) Az ördögfajzat. In: *Magyar- és erdélyországi legújabb kis képes naptár*, 1904. 34–36. 2.) Ocskay Brigadéros elfogatása. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1926. 27–30. 3.) Ocskay László kivégzése. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1929. 22–24. 4.) Az áruló. In: *Rákóczi-naptár*, 1912. 17–24.

⁷⁸ Gyűjtötte: Török István; adatközlő: K. Nagy János, 68 éves; 1962. január 3., Nyírpilis.

⁷⁹ Gyűjtötte: Fülep Erzsébet; adatközlő: Báthori István, 72 éves; 1962. január 6., Nyírbátor.

⁸⁰ ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST, 1948. 188.

⁸¹ Gyűjtötte: Repczin Katalin; adatközlő: Bús József, 79 éves; 1961. december 23., Nyíregyháza. (A lejegyző írja, hogy az adatközlő valójában vajai nyugdíjas.)

⁸² SZONDY, [1938?]. 31–36.

⁸³ Gyűjtötte: Illés Katalin; adatközlő: Roma János, 76 éves; 1962. január 6., Nyíregyháza.

⁸⁴ Gyűjtötte: Makorinszky Éva; adatközlő: ismeretlen; 1962. január [a pontos dátum hiányzik], Vásárosnamény.

különállás felszámolását tartotta fontosnak: „Csapatában minden nemzetiségű emberek voltak, magyarok, szlovákok, ukránok és románok.”⁸⁵ A jelek szerint a nép a fejedelmet a nemzeti egység kovácsának tekintette, aki eltörölte a felekezeti, nemzetiségi és osztályellentéteket. Hogy lehettek képesek az adatközlők ilyen elvont elemzésre? Például úgy, hogy olvasták valahol. A Rákóczi által megteremtett „osztálybékéről” az 1946-os *Kincses Kalendárium* tudósít. Eszerint „ő az első mágnás a magyar történelemben, aki »magyarok« alatt nemcsak a nemességet, hanem az egész magyar népet értette”.⁸⁶ A korábban említett nemzetiségi különállás felszámolásával kapcsolatban egy rakamazi adatközlő így nyilatkozott: „A felkelők nagy részét a szomszéd megyékből és a kárpáti megyékből toborozták.”⁸⁷ Ne legyenek kétségeink, a „kárpáti megyékből toborzottakon” a ruténeket értette. E tárgyról szóló Ortutay Gyula 1939-ben először, majd 1940-ben másodszor is kiadott „nemes-ponyvája”,⁸⁸ a *Magyarok könyvtára* sorozatban megjelent *Rákóczi két népe*. Ez a néhány oldalas könyvecske azt taglalja, hogy a magyar népnek a szabadságszeretet is ugyanolyan ősi tulajdonsága, mint az idegenek iránti tolerancia. Állítását azzal bizonyítja, hogy a szabadságért küzdő Rákóczi seregéhez a magyarok mellett a ruszinok csatlakoztak elsőként, így lettek ők a fejedelem második népe. De ezt a határtalan toleranciát természetesen nem csak a kárpátukránokra, hanem minden hazánk területén élő nemzetiségre vonatkoztatta.⁸⁹ Tehát az a tudás, hogy a nemzetiségi különbségeket eltörölte a kuruc sereg, szintén nem feltétlenül abból eredt, hogy a nép szívében és fejében őrizte a szabadságharc emlékét. A vallásszabadságot ugyancsak a tankönyvek kötötték Rákóczihoz. Kiváló példa erre a Lampel Kiadó 1918-as olvasókönyve, amely erősen hangsúlyozta, hogy Rákóczi mennyit tett a szabad vallásgyakorlásért.⁹⁰

A kurucok visszavárására, a harcok emlékezetére vonatkozó közlések is kötődnek a magaskultúrához. Például van egy történet, amelyről Magyar Zoltán néprajzkutató határozottan állítja 2000-ben megjelent, *Rákóczi a néphagyományban* című kötetében, hogy autentikus népmonda.⁹¹ Eszerint már a Rákóczi-szabadságharc befejeződése után egy pásztorfiú tárogatójátéka mentett meg három bujdosó kuruc katonát, ugyanis a fiú muzsikájával jelezte nekik az őket veszélyeztető német lovasok közeledtét, így azok még időben elmenekülhettek. Azonban kutatásom során kiderült, hogy ez a történet is a magaskultúrából származott. Mégpedig az 1949-es *Kincses Kalendárium*ban⁹² jelent meg *Rajta kuruc, rajta!* címmel majdnem szó szerint az a szöveg, amit Magyar Zoltán könyvében olvashatunk.

Most vizsgáljuk meg a kutatás verses anyagát! Ennek elemeit már Ferenczi Imre szinte kivétel nélkül visszavezette műversekre és műdalokra a *Fordulj kedves lovam...* bevezető tanulmányában. Ferenczi hosszas fejtegetés után, amelynek során minden, a könyvben megjelentetett verset elemzett keletkezése és esetleges folklorizációja szempontjából, arra jutott, hogy a lejegyzett dalok többsége még százéves múlttal

⁸⁵ Gyűjtötte: Kovács Mária; adatközlő: Baracsi Mária, 70 éves; a dátum hiányzik, Nyírbátor.

⁸⁶ *Kincses Kalendárium*, 1946. 70.

⁸⁷ Gyűjtötte: Kulcs Gizella; adatközlő: Damasi Farkas, 73 éves; 1962. január 4., Rakamaz.

⁸⁸ NÓSZKAI, 2012. Noszkai Gábor nevezte így a *Magyarok Könyvtára* sorozat elemeit.

⁸⁹ ORTUTAY, 1940. 6–11.

⁹⁰ N. N. 1918. 285–286.

⁹¹ Magyar egyébként ezt a történetet, ahogyan azt hivatkozásában feltünteti, a *Fordulj kedves lovam...* kötetből idézi. MAGYAR, 2000. 331.

⁹² *Kincses Kalendárium*, 1949. 141–142.

sem rendelkezik, konkrét szerzővel viszont annál inkább. Szerinte sok más szerző mellett főleg Endrődi Sándor, Káldy Gyula és természetesen a „kuruczizáló” műköltészet leghíresebbje, Thaly Kálmán művei tűnnek fel a leggyakrabban. Ferenczi azt is leírta, hogy a műköltészetből átvett versek folklorizációja legtöbb esetben vagy egyáltalán nem kezdődött még el, vagy csupán minimálisan mutatható ki.⁹³

Lehetséges azonban, hogy van rá racionális magyarázat, miért sikerülhetett ilyen mennyiségben konkrét szerzővel rendelkező, alig vagy egyáltalán nem folklorizálódott műveket összegyűjteni úgy, hogy az adatközlőktől a kérdezők népdalokat kértek.

Ennek vizsgálatához a legszemléletesebb alap Thaly Kálmán *Esztergom megvételéről* című verse. Azért a legszemléletesebb, mivel az 1913-ban elkezdődött kuruc dalpör, amelyben Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos leleplezte, hogy a Thaly által népköltészeti alkotásként kiadott versek közül melyek a kuruc romantika nagy alakjának saját költeményei,⁹⁴ hatalmas port kavart, így az emberek egy részének bizonyos eséllyel, a tankönyvszerkesztőknek pedig mindenképpen tudniuk kellett, ki az említett művek szerzője. Pár esetben meg is figyelhetjük az adatközlőknél, hogy tudtak valamit Thaly viselt dolgairól: „A dalok, amik tőlük [a kurucoktól] fennmaradtak állítólag Thaly Kálmán kuruc történetíró szerzeményei.”⁹⁵ Máshol pedig megnevezik, mely Thaly-versből származik az elmondott rész.⁹⁶ De olyanok is vannak, akik más, szintén nem valódi kuruc dalokkal kapcsolatban fejezik ki kételyeiket: egy adatközlő például így nyilatkozik a „Nagymajtényi sikon” kezdetű dalról: „valószínűleg nem eredeti kuruc dal”.⁹⁷

De ha visszatérünk Thalyhoz és *Esztergom megvételéről* című művéhez, akkor mégis inkább arról számolhatunk be, hogy azt az adatközlők eredeti népköltészeti alkotásként mondják el a gyűjtőknek. Mi lehet ennek az oka? Az, hogy a szabolcszatmáriákat a magaskultúra tévesztette meg, az iskolapadban tanulták meg, mi népdal és mi nem az: Thaly műveit ugyanis a tankönyvek népballadaként említették évtizedekkel a „kuruc dalpör” után is. A már említett *Esztergom megvételéről* című műre tíz helyen⁹⁸ bukkantam rá a tankönyvekben, azonban ezek közül csak

⁹³ FERENCZI-MOLNÁR, 1972. 16–22.

⁹⁴ RIEDL, 1913. 417–452.; TOLNAI, 1915. 656–674.

⁹⁵ Gyűjtötte: Koczka Katalin; adatközlő: Sovári Tivadar, 54 éves; 1962 [a pontos dátum hiányzik], Nyíregyháza.

⁹⁶ Például Zserkés Margit gyűjtésében; adatközlő: Vajda Sándor, 71 éves; 1962 [a pontos dátum hiányzik], hely nélkül.

⁹⁷ Gyűjtötte: Horváth Juliánna; adatközlő: Esze József, 37 éves; 1962. január 5., Vásárosnamény.

⁹⁸ 1.) Az 1906-os *Elemi iskolások olvasókönyve* feltünteti helyesen Thaly Kálmán nevét a mű mellett, de a kiadás időpontjából adódóan itt csakis gyűjtőnek érthették Thalyt, nem szerzőnek, ekkor ugyanis még el sem kezdődött a kuruc dalpör. (BENEDEK-FÖLDES-SZÁVA, 1906. 412.) 2.) Az 1906-os *Faragó család olvasókönyve* szerint *népballada*. Ez szintén az 1913-as kuruc dalpör előtt keletkezett, így a szerző nem is tudhatott Thaly szerzőségéről. (KOZMA-SOMOGYI-EMBER-SZÖLLŐSI, 1906. 504.) 3.) A kuruc dalpör előtt keletkezett még az 1908-as *Falusi iskolások olvasó- és tankönyve*, mely szerint szintén népköltészeti alkotás a vers. (N. N., 1908. 291–292.) 4.) Az 1918-as *Katholikus iskolások olvasó és tankönyve* szerint *kuruc népköltemény*. (N. N., 1918. 283.) 5.) Az 1925-ös *Falusi- és tanyai iskolások olvasó- és tankönyve* feltünteti Thalyt mint szerzőt. (KISS, 1925. 117.) 6.) Az 1925-ben átdolgozva megjelent *Faragó család olvasókönyve* szerint *kuruc népballada*. (KOZMA-SOMOGYI-EMBER-SZÖLLŐSI, 1925. 129–130.) 7.) Az 1926-os *Új olvasókönyv* szerint *régi kuruc ének*. (GYULAI, 1926. 175–177.) 8.) Az 1927-es *Magyar gyermek olvasókönyve* szerint *kuruc ének*. (QUINT-DRODZY, 1927. 243.) 9.) A szintén 1927-ben, a Singer és Wolfner kiadó által megjelentetett *Olvasókönyv* szerint *népköltemény*. (HAVAS-MÜLBECK-PERESS-PÓSA, 1927. 117–118.) 10.) A Debrecenben megjelent *Olvasókönyv: református elemi iskolások VI. osztálya számára* című kötet szintén említi Thaly szerzőségét. (SZONDY, [1938]. 36–37.)

kétszer nevezték meg Thaly Kálmánt mint szerzőt. A többenél, ha volt meghatározás, ilyen műfaji besorolásokat találunk: népköltemény, kuruc népballada, régi kuruc ének. Ezek alapján érthető, miért gondolhatták az emberek népkölteménynek a verset.

*

A filológiai vizsgálat tehát arra utal, hogy bár a szabolcsi etnográfiai kutatás által felgyűjtött anyagot Ferencziék néphagyományként kezelték, valójában több érv is szól amellett, hogy többségben a magaskultúrából merített tudásról van szó. Néhány vándormotívum és adott településhez kötődő történet kivételével mindenről kimutatható, hogy a nép a magaskultúrát közvetítő iskolában, illetve a magaskultúra képviselői által a népnek szerkesztett, tömegkulturális kiadványokban (kalendáriumokban, kalendáriumkiadó vállalatok ponyváiban, Ortutay Gyula *Rákóczi két népe* című könyvében) és Thaly Kálmán munkáiban is találkozhatott azzal a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos ismeretanyaggal, amit Ferencziék kutatása feltárt. Ráadásul ez a tudás több esetben nem is folklorizálódott, azaz nem is kezdett el néphagyományként viselkedni, módosulni, alakulni a nép ajkán, hanem közvetlen egyezés van a tankönyvek, kalendáriumok és a válaszok közt.

Be kell valljam azonban – ahogyan az imént említettem – a szabolcs-szatmári nép Rákóczival kapcsolatos történeti tudásából nem sikerült mindent visszavezetnem a magaskultúrára. Ezek egyrészt az adatközlők településeihez kötődő történetek, másrészt a folkloristák által vándormotívumoknak nevezett elemek. Utóbbihoz tartozik a Rákóczi lova lábára fordítva felvert patkó, a csodakút, amely üzenetek közvetítésére alkalmas, Rákóczi harangja,⁹⁹ kincse,¹⁰⁰ lánya, dombja, fája, illetve az alagutak rendszere, amelyen keresztül várai között közlekedett a fejedelem.¹⁰¹

Interpretációk

A Rákócziról és szabadságharcáról szóló népi tudás rétegződése

Az imént rekonstruált, fentről kapott népi tudás nem egységes. Jól elkülöníthető benne két önálló réteg aszerint, hogy milyen politikai rendszerben ismertették meg vele a népet. Az első réteg az 1945 előtt keletkezett kalendáriumokból és tankönyvekből származó információkat foglalja magában. Ide egyrészt az enciklopédikus

⁹⁹ Bár Krúdy Gyula írt egy művet *Rákóczi harangja* címmel, amelynek cselekményéből valóban több adatközlő is merít, a haranggal kapcsolatos történetek változatosabbak annál, mintsem hogy a magaskultúra ezen darabjára egyedül visszavezethetnénk őket.

¹⁰⁰ Mint a fejedelem harangjánál, Rákóczi kincse esetében is találunk olyan művet, amely a magaskultúra része volt. Ez Hollós Korvin Lajos *A Vöröstorony kincse* című regénye. Azonban a kincsmotívumra is igaz, hogy nem csak Hollós Korvin művéből merítettek az adatközlők, bár a mű cselekményének elemei igen gyakran visszaköszönnek.

¹⁰¹ Annak ellenére, hogy ezeket nem sikerült a nyomtatott kiadványokban megtalálnom, még nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ennek a tudásnak is van köze az eredendően a magaskultúra közvetítésére kitalált iskolához, vagyis lehetséges, hogy ott sajátították el. Erre a jelenségre Dobos Ilona figyelt fel 1971-ben megjelent *Parasztság és nemzeti érzés* című tanulmányában. Gyűjtése során az adatközlők azt mesélték neki, hogy „voltak tanítók, akik jó érzékkel nem történelmet tanítottak, hanem király-legendákat, meséket vagy éppen a helyi hagyományokat”. (Dobos, 1971. 48.)

tudás elemeit sorolhatjuk, tehát évszámokat, fogalmakat, neveket, amelyeket az adatközlők 1945 előtti iskolai tanulmányaik alatt sajátíthattak el. Másrészt a kalendáriumirodalomból átvett történeteket. A kalendáriumokból értesült a nép a kurucok, de főleg Rákóczi életének anekdotáiról, és más ismereteket is merített innen, amelyek nem voltak részei az iskolai tananyagának. Ilyenek például a munkácsi áruló Absolon Dánielről és Kőrössy Györgyről, a kis Rákóczi nevelőjéről¹⁰² szóló, valamint Bezerédy és Ocskay árulásával kapcsolatos történetek,¹⁰³ amelyek, mint láthattuk, kiindulópontjai megannyi népi közlésnek. Emellett nagy jelentőséget tulajdoníthatunk a kalendáriumok végén évről évre folytatásokban megjelenő regényeknek is.¹⁰⁴

Míg az 1945 előtti rétegben a tudásanyag dominál, addig az 1945 utániban nincs sok magaskultúrából vett tudáselem, de az annál ideologikusabb jellegű.¹⁰⁵ A legszemléletesebb példa erre a szóhasználat: a válaszok a szocialista korszak ideológiai szótárát használják a 18. századi helyzet leírására: szóba hozzák a *dolgozó népet*,¹⁰⁶ *uralkodó osztályként*¹⁰⁷ emlegetik a nemességet, vagy *nemzeti egységfront*ról beszélnek,¹⁰⁸ amelyen azt értették, hogy az emberek származástól függetlenül támogatták a szabadságharcot. De olyan válaszadók is voltak, akik nem elégedtek meg az új szavak használatával, komoly történelmi párhuzamokat állítottak fel, már-már fennköltén fogalmaztak: „A nép szívébe zárta Rákóczit, ott él azóta is s ha emléke a rákövetkező szabadságharci emlékekkel egybe is folyik, s az idő fátyla sok mindent takar is, Rákóczi bujdosása, halála, a kurucok küzdelme nem volt hiábavaló. [...] [A] nép ha jóval később is, örökönyyekkel köszöntötte a szabadságot, korunk szocializmusát.”¹⁰⁹

Az egyes események interpretációiban is felfedezhetőek a marxista hatások. Most ebből a szempontból vizsgáljunk meg újra néhányat a korábban már a magaskultúrára visszavezetett motívumok közül. Eklatáns példa a marxista hatásra az az antiklerikális retorika, amit a kis Rákóczi Munkács feladása utáni Bécsbe kerülésével kapcsolatban figyelhetünk meg. Minden meghurcoltatásáért Kollonich Lipót érseket teszi felelőssé a nép. Kollonich politikai alávalóságát azzal is megmutatják a válaszok, hogy gaztetteit a Rákóczi-földek jezsuita tulajdonba való átjatszásának szándékával indokolják.¹¹⁰ Kollonich mondhatni a fojtogató egyházi nagybirtok reprezentánsa.

¹⁰² 1.) *Kis Képes Naptár*, 1907. 24. 2.) *Képes Rákóczi naptár*, 1928. 42–44. 3.) *Rákóczi-naptár*, 1905. 29–33.

¹⁰³ 1.) Bezerédy hőstette és árulása. In: *Rákóczi-naptár*, 1907. 40–42. 2.) Bezerédy András hőstette. In: *Rákóczi-naptár*, 1917. 55. 3.) Az ördögfajzat. In: *Magyar- és erdélyországi legújabb kis képes naptár*, 1904. 34–36. 4.) Ocskay Brigadéros elfogatása. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1926. 27–30. 5.) Ocskay László kivégzése. In: *Képes Rákóczi naptár*, 1929. 22–24. 6.) Az áruló. In: *Rákóczi-naptár*, 1912. 17–24.

¹⁰⁴ Ilyen volt Farkas Emőd *Rákóczi a hazáért* című regénye, amely nyolc éven keresztül 1905 és 1916 között jelent meg a Rózsa Kálmán és neje által kiadott *Rákóczi-naptár*ban.

¹⁰⁵ Nem azt állítom tehát, hogy az 1945 előtti tankönyveknek és kalendáriumoknak a tartalma nem volt ideologikus, hanem csak azt, hogy ez nem jelenik meg a szabolcsi adatközlők válaszaiban.

¹⁰⁶ Gyűjtötte: Éliás Júlia; adatközlő: id. Szűcs Mihály, 77 éves; 1961. december 26., Érpatak.

¹⁰⁷ Gyűjtötte: Czipka Miklós; adatközlők: Czipka István, 64 éves; Varga József, 74 éves; 1962. január 7., Petneháza.

¹⁰⁸ Sajnos a közlés adatai hiányoznak, csak annyit tudunk, hogy az adatközlő orosi. Az idézett kifejezés teljes mondata: „Rákóczi ekkor már világosan látta, hogy a nemzeti függetlenség kivívásától elválaszthatatlan a dolgozó tömeg, a jobbágyság felemelkedéséről felismerte, hogy az ő feladata nemzeti egységfront összekoácsolása.”

¹⁰⁹ Gyűjtötte: Farczádi Olivér; adatközlők: id. Békési György, 75 éves; Baczik Károly, 70 éves; 1962. január 6., Tiszalök.

¹¹⁰ Gyűjtötte: Szakáts György; adatközlő: Kormány Mihály, 72 éves; 1962. január 5., Fehérgyarmat.

Az adatközlőknek más esetben is tudomása volt arról, hogy a nemzetárulás és a tulajdon szerzésére irányuló vágy szorosán összefügg, vagyis utóbbi erkölcstelen motivációkkal asszociálódik. Ezt figyelhetjük meg, amikor Károlyi Sándor árulásáról, azaz a szatmári békéről mesélnek a szabolcs-szatmáriak: Károlyi cselekedetének mozgatórugója a földszerzés vágya volt, amit galádságáért cserébe a császár ki is elégített.¹¹¹ Ez a narratívaszervező alapvetés, tudniillik hogy a magántulajdon eleve tisztességtelen, természetesen jól illik a marxista ideológiába, és különösen hasonlít a szocializmus korai éveinek Révai-féle kultúrpolitikájára, amelyben az osztályharcos logika és a nemzeti függetlenségi retorika egymásba folyt.¹¹²

Ezzel szemben Rákóczi a közlésekben már-már 18. századi protokommunista vezérként van ábrázolva. Kollonich Rákóczi vagyonára pályázott, hiszen Rákóczi is vagyonos, belőle mégis hiányzik az az erkölcstelenség, ami a magántulajdonnak egyébként elkerülhetetlen következménye. A nép ugyanis szereti felemlegetni, hogy a fejedelem tulajdonképpen önként kollektivizálta magánjait: „*saját vagyona jóvedelmét is hadi célokra fordította.*”¹¹³ Politikája is „*haladó*” volt: létrehozta a „*nemzeti egységet*”, amiben nem számítanak sem az osztály-, sem a vallási különbségek, csak a személyes érdemek. Erre példa Esze Tamás, az alacsony származású sókereskedő gyors felemelkedése, aki, mint ahogyan már említettem, egyébként is nagyon felkapott szereplője volt a szocializmusban a kuruc harcokról szóló diskurzusnak. Sőt, mivel a fejedelem katonái között nemzetiségi szempontból sem tett különbséget, az adatközlők által elképzelt Magyarországon mondhatni már a 18. században virágzott az internacionalizmus.¹¹⁴

A szabolcs-szatmári kutatás és Gellner modernista nacionalizmuselmélete

Az, hogy a magaskultúra döntő befolyást gyakorolt a nép történeti tudására, jól illeszkedik a modernista nacionalizmuselméletekbe,¹¹⁵ különösen Ernest Gellnerébe.

¹¹¹ Gyűjtötte: Fülep Erzsébet, adatközlő: Báthori István, 72 éves; 1962. január 6., Nyírbátor.

¹¹² Csunderlik Péter fejtette ki, hogy a magát internacionalistaként deklaráló Rákosi-rendszer a nemzeti kérdést valójában taktikai kérdésként kezelte. A politikai vezetés úgy próbálta legitimálni a hatalmát, hogy magát Rákóczi és Kossuth politikájának megvalósítójaként, az évszázados hagyományokkal rendelkező nemzeti függetlenségi harcok beteljesítőjeként hirdette. Emellett a harcok szereplői közül az alacsonyabb – vagyis a rendszer számára értékesebb – származásúak kerültek reflektorfénybe. Például 1848 esetében Révai Józsefnek köszönhetően Kossuth mellé Petőfi, „*a lánglelkű plebejus demokrata*” és Táncsics, „*a vért izzadó dolgozó nép képviselője*” került be a „*szekuláris szentháromságba*”. (CSUNDERLIK, 2013. 7–19.)

¹¹³ Gyűjtötte: Teremi Ilona; adatközlő: István Lajos, 71 éves; 1961. december 30., Nyíregyháza.

¹¹⁴ Gyűjtötte: Kovács Mária; adatközlő: Baracsi Mária, 70 éves; dátum hiányzik, Nyírbátor.

¹¹⁵ A magaskultúra és a néphagyományok viszonyát próbálta értelmezni Hans Naumann is a 20. század elején megalkotott, a lesüllyedő kultúrájakról (*gesunkenes Kulturgut*) szóló elméletével. Naumann Eduard Hoffmann-Krayer gondolatait tekintette elmélete alapjának. Krayer szerint a népmesék nem egy bizonyos társadalmi osztálytól erednek, ahogy azt a romantikus, nacionalista elméletek megfogalmazzák: a „*nép nem alkot, hanem másol*”. Ezek szerint az *Unterschicht* (alsó réteg) leutánozza az *Oberschicht* (felső réteg) modelljét. (EL-SHAMY, 1997. 419–421.)

Bár fontosnak tartom megemlíteni Naumann gondolatait, ugyanilyen lényeges azt is leszögezni, hogy a szabolcs-szatmári közlésekben nem a magaskultúra folyamatos lesüllyedésének következményeit fedezhetjük fel. Esetünkben ugyanis az emberek tudatos nemzeti kultúrára való neveléséről van szó, egy olyan felülről kezdeményezett folyamatról, amelyben nem a nép másolta

Gellner *A nemzetek és a nacionalizmus* című művében kifejtett álláspontja ellentétben áll a dolgozatom elején már boncolgatott, az etnográfusok által propagált és a hétköznapiakban mindmáig hegemón primordialista nacionalizmusfelfogással vagy, ahogy mondtuk, a nacionalisták nacionalizmuselméletével. Gellner szerint a nemzet nem egy ősidők óta létező, természetes, magától értetődő egység,¹¹⁶ hanem modern fejlemény és társadalmi konstrukció, amelyet a közoktatásban a mindenki által eltanult magaskultúra cementez össze.¹¹⁷ Gellner abból indul ki, hogy a modern ipari társadalom zavartalan működésének, a jólét szakadatlan növekedésének két alapvető, egymásnak csak látszólag ellentmondó feltétele van: az emberek tudásának differenciálódása, ugyanakkor tudásuk egységesülése. Differenciálódásra azért van szükség, mert a termelés a modernitásban a munkamegosztás bonyolódásán, a tevékenységek fokozódó specializálódásán alapszik, ez hozza létre a gazdasági növekedést. Ez a bonyolult munkamegosztás azonban csak akkor működőképes, ha van egy közös nevező vagy, ahogy Gellner hívja, „kulturális standard”, homogén nemzeti kultúra, amely biztosítja, hogy a hatalmasra növekedett munkaszervezet résztvevői megértsék egymást, együttműködésre legyenek képesek, s végül vállalva küzdjenek az emberek egy közös célért. Az elmélet atyját idézve: „a kultúra napjainkban az a szükséges közös médium, vagy talán inkább a minimális éltető erő, vagy inkább minimális atmoszféra, amelyben mindenki, aki az adott társadalomhoz tartozik, képes a légzésre, a túlélésre és a termelésre.”¹¹⁸ Az országlakók ezt a szerény kiterjedésű, de egynemű nemzeti kultúrát, azaz a nemzeti nyelvet, történelmet, irodalmi kánont, eszményeket, szimbólumokat, tehát a nemzethez tartozás kellékeit az iskolarendszerben sajátítják el, elsősorban a mindenki számára kötelező elemi iskolában.¹¹⁹ Egy másik neves nacionalizmuskutató, Eric Hobsbawm még ennél is tovább megy és azt állítja, hogy maga az iskola az a hely, ahol az emberek elsajátítják a – szerinte – „kitalált” hagyományokat. Ez is annak a folyamatnak a részeként történik, amely során az egységes közoktatás „az államon belül az embereket meghatározott országok állampolgáiraivá alakítja át”.¹²⁰ Az állampolgárok által elsajátítandó egységes nemzeti kultúrának fontos része a nemzeti történelem is. Ahogy Ernest Renan, aki korántsem lehetett még a modernista nacionalizmuselmélet híve, szemléletesen megfogalmazta: „Hős múlt, nagy férfiak, dicsőség (az igazi dicsőség) – íme, ez az a társadalmi tőke, melyre föl lehet építeni a nemzeti elvet.”¹²¹

A szabolcs-szatmári gyűjtés nyersanyagának elemzése azt mutatta, hogy a lejegyzett adatok döntő többsége visszavezethető erre a modern korban kialakult, egészen pontosan 19–20. századi homogén nemzeti magaskultúrára.¹²²

---

le a magaskultúrát a saját szerény módján, hanem egy külön neki szánt, esetenként kissé lebutított magaskultúrát sajátítottak el vele.

¹¹⁶ SMITH, 1995. 12.

¹¹⁷ GELLNER, (1983).

¹¹⁸ GELLNER, (1983). 54.

¹¹⁹ GELLNER, (1983). 176.

¹²⁰ HOBBSAWM, (1983). 129.

¹²¹ RENAN, (1887). 185.

¹²² Bővebben a kalendáriumok és tankönyvek nemzettudat-formáló szerepéről: KOVÁCS I., 1989.; KUNT, 2006.; LAJTAI L., 2013.

Siker vagy kudarc?

De vajon mit mutat a Szabolcs-Szatmárban Rákóczi- és kurucairól összegyűjtött, magaskulturális eredetű anyag? Ha az érvek mellett szólnak, hogy az adatok nagy része inkább a nemzetépítés eredményéről tájékoztat, akkor siker vagy kudarc volt-e ez a nemzetépítési kísérlet?

A nacionalizmus a gellneri modellben akkor sikeres, ha a nemzet tagjainak tudása egységes. A szabolcsi kutatás arra utal, hogy Magyarországon ezt a célt nem sikerült elérni: az adatközlők nemzeti történelemmel kapcsolatos tudása két szempontból sem egynemű. Egyrészt, mert az egyes adatközlők történetei két, egymással összeegyeztethetetlen nemzeti történelemértelmezés, az 1945 előtti és utáni nacionalizmus keveredései. Ez azt jelenti, hogy bár a szocialista nemzetépítés részsikereket ugyan elért, de nem tudta az emberek fejéből kiradírozni az előző korszak maradványait. Másrészt – és főleg –, a felgyűjtött tudás adatközlőről adatközlőre változott. Az egyes megkérdezettek egészen eltérő információkkal bírtak Rákóczi- és a kurucokról, mindegy, hogy tudásuknak az 1945 előtti vagy utáni nemzetépítésre visszavezethető elemeit vizsgáljuk. Hiába igyekeztem egyberajzolni fejtegetéseim elején az egyes parasztok Rákóczi-szabadságharcról őrzött tudását, nemhogy a válaszadók többsége nem tudta mindazokat az elemeket, amelyek az általam szerkesztett történetbe bekerültek, de egyetlen egy ilyen személy sem volt. Hiába kölcsönözte a nép a mindenkinek azonos képzést nyújtó iskolából, az uniformizált magaskultúrából történelmi tudását, ismeretei rendkívül széttartóak voltak. Úgy tűnik tehát, végső soron mind az 1945 előtti, mind az azutáni nemzetépítési kísérlet kudarcot vallott.

A szabolcs-szatmári gyűjtés adatközlői azonban mégis rendelkeznek bizonyos mennyiségű egységes tudással. A helyzet komikumát pedig pont az adja, hogy ezeket a homogén tudáselemeket kétségtelenül azok a történetek képezik, amelyeket nem sikerült visszavezetnem a magaskultúrára, tehát akár valódi néphagyományok is lehetnek. Ezek azok a már korábban említett motívumok, amelyek sok adatközlésben előfordulnak, és amelyek közül az általam vizsgált anyagban a Rákóczi-lova lábára fordítva felvert patkó és a fejedelem alagútja volt a legtöbbször említett. A legszemléletesebb példát erre Balsza község adja. Balsáról összesen tizenkilenc lejegyzés érkezett be. Ezek közül tizennégy említi a fordítva felvert patkó történetét, tizenöt Rákóczi-alagútját, tehát jól látszik, hogy mindkét vándormotívumot az adatközlők túlnyomó többsége ismerte. Ezekon kívül igen kedvelt elem a csodakút, amelyen keresztül egy „postakacsa” hordja az üzeneteket, esetleg kaszák vannak benne, és abba dobják az árulókat, vagy Rákóczi-harangja, amelyeket az adatközlők elmondása szerint ő maga adományozott bizonyos településeknek.

„Néphagyományteremtő” kutatás?

Végül amellel szeretnék érvelni, hogy a Ferenczi-Molnár-féle kutatás nem egyszerűen tárgyilagosan feltárta a Rákócziékkal kapcsolatos népi történelmi tudást, hanem alakította is azt: a kutatás módja, majd az adatközlés révén maga is aktívan részt vett a nemzetépítésben. Hogy ezt belássuk, meg kell vizsgálnunk, hogy a gyűjtés egyes szereplői (tehát a gyűjtők, a lejegyzők és az adatközlők) hogyan hagyhatták

rajta kezük nyomát az anyagon. Vajon milyen motivációik lehettek, hogyan befolyásolták egymás tevékenységét, és miként állhatott össze ez a „hagyománygyártó” gépezet?

A néphagyománygyűjtés – Gellner felfogása szerint – eleve jellegzetesen nacionalista cselekedet. Szerinte ugyanis a nacionalizmus – épp azért, mert kultuszának tárgyát, a nemzetet időtlen antropológiai állandónak tekinti – szeret az autentikus, ősi népi kultúra védelmezőjének szerepében tetszelegni. Azonban a valóságban ahelyett, hogy a népi kultúrát őrizné meg, egy új magaskultúrát „kalapál össze”.¹²³ Hiszen vagy nem az őseredeti néphagyományt találja, de azt mégis akként állítja be, vagy a neki tetsző, koncepciójába illő elemeket válogatja ki.¹²⁴ Ferencziék esetében mindkettő megtörténhetett. És ha talál valamennyi autentikusnak tetsző néphagyományt a kutató, mint esetünkben a Rákóczi lovára fordítva felvert patkóról vagy a várak közötti alagutakról, kutakról szóló történetek, annak összegyűjtésével és nyomtatott gyűjteményekben történő közzétételével azt a magaskultúra részévé teszi, megrögzíti.¹²⁵

Vizsgáljuk meg, hogy az etnográfiai gyűjtés módszere mennyire járult hozzá a kutatás sikeréhez, esetleg mennyiben biztosította azt eleve. Ferenczi és Molnár előzetesen kérdőívet készített, vagyis a diákok az adatközlőknél konkrétumokra kérdeztek rá, és nem csupán azzal fordultak a felkeresettekhez, mondják el, mit tudnak Rákócziról és a kurucokról. Ennek a módszernek a „hagyományalkotó” hatása jól érzékelhető akkor, amikor az alagút-motívumról mesélnek a megkérdezettek. Ez az egyik legnépszerűbb elem, amelyet nem sikerült visszavezetnem a korabeli magaskultúrára, azaz valódi néphagyománynak, Rákóczi népi emlékének sejttem. Az adatközlők közül igen sokan ismerték a történetet, csakhogy ahányan voltak, annyiféle variánsban. Csak Petneházán nyolc adatközlő szól róla, hogy halott már Rákóczi Ferenc alagútjáról. Ebből hatan említettek településneveket is az alagút nyomvonaláról beszámolva. A hat közlés azonban öt különböző vonalvezetésről tud.¹²⁶ Mi magyarázhatja ezt? Nos, a következő kérdés vonatkozott az alagútra: „Milyen történetet őriz a szájhagyomány Rákócziról és a kurucokról, amely a község egy-egy határrészéhez vagy más objektumhoz fűződik? Így pl.: [...] Rákóczi útjáról, alagútjáról?”¹²⁷ Azzal, hogy ilyen konkrétan rákérdeztek, mit tudnak az adatközlők Rákóczi alagútjáról, még azoknak is eszébe jutott annak létezése, akik addig nem tudtak róla. Csak a vonalvezetésről nem tudósított a kérdés. Azt azonban olyanok is könnyen megtippelheték, akik korábban nem hallottak még az alagútról, hiszen egy alagút csak valahonnan tarthat valahová. Ez lehet a magyarázata a számos variánsnak.

Ugyanilyen, előzetes ismeretek nélkül megválaszolható kérdés volt az is, amely a kurucok és a fejedelem ruházatára és fegyvereire vonatkozott.¹²⁸ Az utóbbi azért is

¹²³ GELLNER, (1983). 158.

¹²⁴ GELLNER, (1983). 76–79.

¹²⁵ Ennek tudatában viszont azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy valaha a kalendáriumok és tankönyvek szerzői is, ugyanilyen nacionalista szándéktól vezérelve, kölcsönöztek szövegeket a néptől, a néphagyományokból.

¹²⁶ Az alagút lehetséges útvonalai a petneházaiak szerint: 1.) Szőny–Vaja–Kisvárdá–Munkács; 2.) Vaja–Kassa; 3.) Szajol–Nyírbátor–Petneháza; 4.) Vaja–Nyírmada–Petneháza–Sárospatak; 5.) Szajol–Nyírbátor.

¹²⁷ FERENCZI–MOLNÁR, 1972. 11.

¹²⁸ A teljes kérdőívet közlöm a tanulmány elején.

érdekes, mert egészen elképesztő válaszok is születtek, és ezekből könnyen leszűrhetjük, hogyan keletkeztek a feleletek az adatközlések pillanatában. Egy leveleki megkérdezett szerint például a kurucok szokványos fegyvere volt a revolver,¹²⁹ míg egy kótaji férfi szerint inkább „*fa ügyuval*” harcoltak.¹³⁰ És ugyanilyen különös eredmények születtek Rákóczi pénzének megtippeléséből is. Bár az adatközlők többsége tudta, hogy a helyes válasz a *libertas*, mégis van olyan, aki szerint Rákóczi aranypénzt vezetett be,¹³¹ sőt, egy adatközlő a dollárt nevezi meg a szabadságharc alatt forgalomban lévő magyar valutának.¹³² Nyilvánvalóan vannak azért olyan kérdések is, amelyek esetében nem lehetett ennyire egyszerű az előzetes ismeretek nélküli válaszadás.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a kérdőíves módszerrel Ferencziék már a gyűjtés megkezdése előtt körvonalazták, mit értenek Rákóczi- és kuruc néphagyományok alatt. Ez nyilvánvaló hatással volt a közlésekre, hiszen a beküldött válaszok jelentős része kérdés-válasz formájában volt megszerkesztve, nem összefüggő fogalmazás-ként, tehát a legtöbb esetben a gyerekek feltehetőleg végigkérdezték a listát, holott azt Ferenczi és Molnár elvileg csak támpontnak szánta. Ez kevés mozgásteret engedett az adatközlők valódi tudásának és gondolatainak, már ha volt ilyen, viszont annál nagyobb eséllyel működött afféle önbeteljesítő jóslatként, mindenki csak a felsorolt pontokról beszélt, úgy érezhette, hogy ezekről illik is tudnia valamit.

De még a megkérdezettek emlékezetének korlátozásával is gazdag anyagot sikerült összegyűjteni. Főleg ahhoz képest, amit Luby Margit szatmári származású néprajzkutató tudott lejegyezni bő két évtizeddel korábban, 1938-as kutatása során. Az egyébként is vékonyka *Népmondák Szabolcs-Szatmárból* című kötetében¹³³ csak a 41–69. számú dokumentumok olyan népmondák, amelyek Rákócziról és kurucairól szólnak. Ez nagyon kevés. Luby vizsgálódásának célja az volt, hogy kiderítse, mit tudott a falusi lakosság a magyar történelem prominens személyeiről (például II. Rákóczi Ferencről).¹³⁴ Így összegzi kutatása eredményét: „*Az eredményt gondolatcsoportokban, százalékokban akartam kifejezni. A falu minden rétegét meg akartam szólaltatni. A módos kisgazda, a napszámos, a gazdasági cselédség, férfiak és nők, fiatalok és öregek rendre sorra kerültek volna, csak épp a rendszerezés maradt el, mert a semmit bajos rendezni.*”¹³⁵ Számokban kifejezve: Luby elmondása szerint ötven embert kérdezett meg, közülük hárman tudtak értékelhető tudást felmutatni.¹³⁶

A két kutatás során gyűjtött anyag mennyiségi különbségének az okát alighanem a gyűjtés módszerében kell keresnünk. Ez abban áll, hogy míg Luby Margit egyedül dolgozott, addig Ferencziék diákok segítségét vették igénybe. A tanulók iskolai feladatot teljesítettek. Vajon mennyire lehettek motiváltak minél értékelhetőbb, teljesebb, dúsabb, „néphagyományszerűbb” anyag összegyűjtésében? Erről semmilyen dokumentum nem informál. Erős motiváltságra utal azonban például

¹²⁹ Gyűjtötte: Balogh Gizella; adatközlő: Bus József, 71 éves; 1962. január 12., Levelek.

¹³⁰ Gyűjtötte: Sinku Katalin; adatközlő: Kovács István, 66 éves; 1961. december 31., Kótaj.

¹³¹ Gyűjtötte: Kiss Edit; adatközlő: I. Bakti József, 42 éves; 1961. december 28., Nyírbátor.

¹³² Gyűjtötte: Enyedi Julianna; adatközlő: özv. Dobai Károlyné, életkora ismeretlen; 1962. január 3., Petneháza.

¹³³ LUBY, 1985.

¹³⁴ Két tanulmány született a kutatásból: LUBY, 1938. 169–176.; LUBY, 1939.

¹³⁵ LUBY, 1938. 176.

¹³⁶ LUBY, 1938. 170.

a rohodi eset. Rohodról az egyetlen beérkezett közlés a szó szerinti másolata az 1948-ban kiadott hetedik osztályos történelemtankönyv Rákóczi-ról szóló fejezetének.¹³⁷ Nyíregyházáról pedig két diák is olyan fontosnak ítélte meg a feladatot, hogy még komolyabb kutatást is végzett. Ezt onnan tudjuk, hogy a nyíregyházi levéltárat tüntették fel adatközlőként.¹³⁸

A kutatás szervezői által elképzelt mintaadatközlő kétségkívül „paraszt” volt. Erre onnan következtethetünk, hogy Ferenczi Imre bármely tanulmányában, amelyben a néphagyományokról beszél, ezek hordozóit minden esetben a „parasztságban” látja.¹³⁹ A „parasztság” nála, mint annyi mindenkinél, a „nép” szinonimája, a felmérések a „parasztok” véleményére kíváncsiak. Az azonban, hogy valóban „parasztok” voltak-e a válaszadók, nem ilyen egyértelmű. Először is, voltak-e még egyáltalán „parasztok”, amikor a mű készült? Az 1960-as években ugyanis már aligha beszélhetünk a klasszikus értelemben vett „parasztságról”. Ráadásul a begyűjtött közlésekben sem szerepel egyetlen egyszer sem a „paraszt” szó, mint az adatközlők önmeghatározása vagy a gyerekek által nekik tulajdonított foglalkozási identitás. Ami ehhez a legközelebb áll, az a „földműves” megnevezés a válaszlapon. Azonban leggyakrabban a „*tsz tag*” meghatározással találkozhatunk. Valószínűleg Ferenczi ezen is „parasztot” érthetett. Azonban ez elég tág foglalkozási kört foglalhat magában. Tsz-tagnak neveztek például a szövetkezetnek dolgozó kisiparosokat is, akiket pedig a legnagyobb jóindulattal sem „parasztosozhatunk” le. De a tsz-ben már a földet művelő tagok is egy nagyüzem keretében, munkamegosztásban dolgoztak, így nem is könnyű eldönteni, hogy munkájuk a „parasztokéra” vagy a nagyipari munkásokéra hasonlított-e inkább. Csakhogy a diákok egy része még csak nem is a tsz-tagok közül, hanem a magasabb iskolázottsággal rendelkező rétegek közül választotta ki mesélőit. Tanítókat, tanárokat, orvost, református lelkészt, BM-dolgozót, sőt, az értelmiségiek mellett még a Rákóczi-kultusz egyik bástyájának számító vajai várkastély volt gondnokát is kifaggatták. A tanulók tehát igyekeztek olyan emberekhez fordulni információért, akikről tetemesebb mennyiségű tudást reméltek magasabb képzettségükből és a „parasztsághoz” képest vélhetően nagyobb olvasottságukból kifolyólag. Vagyis a helyi értelmiségi elit tagjainak ismeretei is gyarapították a begyűjtött adattömeget. Nem azt állítom, hogy többségben voltak az ilyen válaszok, azonban azt igen, hogy ezek a feleletek kiemelkedően adatgazdagok voltak. Ez magyarázhat valamennyit abból, hogy a kutatás által „népi” tudásként azonosított ismeretek annyira hasonlatosak a nemzeti magaskultúra tartalmához. A sikeres kutatást determináló kérdőívek mellett tehát a diákok szabad adatközlő-választásának is szerepe volt a sikeres néphagyománygyűjtésben. Mindenesetre a kutatók a nyomát is eltüntették annak publikációikban, hogy a válaszokban nem tisztán a „parasztság” nyilatkozott, az adatközlők hivatásait egyetlen esetben sem közlik.

A „néphagyománygyártó” folyamat csúcspontját a kötetek megalkotása jelentette. Nem kisebb hatalom van ugyanis a szerkesztők kezében, minthogy ők

¹³⁷ Gyűjtötte: Láng Olga; 1962. január 3., Rohod. A szó szerint kimásolt fejezet forrása: ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST, 1948. 179–188.

¹³⁸ A két gyűjtő Szabó Mária (gyűjtés ideje: 1961. december 28.) és Drégelyi Andrea (gyűjtés ideje: 1962. január 5.) volt.

¹³⁹ Lásd például FERENCZI, 1960.; FERENCZI-MOLNÁR, 1972.

döntik el, mely elemek kerülhetnek be a publikált anyagba. Ezzel ők határozzák meg, hogy a teljes gyűjtés mely darabjai jutnak el a szélesebb néptömegekhez, és kerülnek így bele a Rákóczi-hagyományokkal kapcsolatos köztudatba, ha úgy tetszik, kánonba, és mely történetek fognak a levéltárban egy dobozban porosodva az örök feledés homályába veszni. De vajon mi alapján válogathatott Ferenczi Imre és Molnár Mátyás, majd pedig Molnár Sándor? Kutatásaim alapján ezt nem sikerült minden kétséget kizáróan kiderítenem. Csak arra jöttem rá biztosan, hogy a gyűjtés nyersanyagában a szerkesztők piros pipákkal és aláhúzásokkal jelölték azokat a szövegeket, amelyeket (részben vagy egészben) köteteikben közöltek. Az tűnik reális magyarázatnak, hogy a válogatás során a kötetszerkesztők egyéni preferenciája érvényesült, azokat az elemeket választották ki, amelyek a saját néphagyomány-koncepciójukkal vagy, úgy is mondhatnánk, nemzetfelfogásukkal megegyeztek.

*

Hogyan lettek a „parasztokból” kurucok? Az etnográfusok és a köz felfogása – mi szerint a magyar „parasztság” kezdettől fogva „kuruc” volt, mivel Rákóczi emléket költeményeiben, dalaiban és mondáiban az események óta őrizte – erősen meginogni látszik. A Ferenczi Imre és Molnár Mátyás szervezésében a Rákóczi-szabadságharc témájában 1961–1962-ben végrehajtott néphagyománygyűjtés során lejegyzett anyagról kimutatható, hogy többségében a magaskultúrából származó elemeket tartalmaz, tehát a történetek és lírai alkotások nem a „nép” önálló alkotásai, még csak nem is folklorizált javai a magaskultúrának. Olyannyira nem, hogy az adott motívumok, kevés kivételtől eltekintve, a tankönyv- és kalendáriumirodalomból kerültek át a „nép” ajkára, onnan meg a Ferenczi–Molnár-gyűjtésbe.

Mindezen csak akkor kell meglepődnünk, ha primordialista nacionalisták vagyunk, és úgy tekintünk a néphagyományokra, mint az évszázadokig visszanyúló nemzeti érzés bizonyítékaira. Ha azonban Ernest Gellner modernista nacionalizmuselméletének „szemüvegén” keresztül szemléljük a folyamatot, a jelenség érthetővé válik. A szabolcs-szatmári adatközlők ugyanis azt az iskolában elsajátított közös nemzeti kultúrát mesélték el, amely a modern államokban a közösségek tagjai közötti (egyik) összetartó erőt képezi. Ennek ellenére sem állíthatjuk azt, hogy a megkérdozettek történelemképének nemzetiesítése sikertörténet lett volna. A lejegyzett történetek ugyanis széttartóak, márpedig a nacionalizmus akkor lett volna sikeres, ha a nemzet tagjainak tudása egységes lenne. Ez azonban a jelek szerint nem volt így.

Bár az iskolában és a nyomtatott művekből elsajátított magaskultúra hatását még így sem vitathatjuk a szabolcs-szatmári adatközlők nemzeti érzéseinek kialakulásában, a „parasztból” kuruccá válás folyamata valójában csak az 1961–1962-es néphagyománygyűjtő összeírás alatt teljesedett be, és nem feltétlenül a valóságban, hanem csupán az adatlapokon. A rásegítést jelentette egyrészt az, hogy Ferenczi Imre és Molnár Mátyás kérdőívet szerkesztettek, amelyben pontosan körvonalazták, milyen témákkal kapcsolatos hagyományokat tartanak értékesnek, mi érdekli őket. Ezzel már a gyűjtés megkezdésének pillanatában kialakultak a még le sem jegyzett hagyománykör főbb paraméterei. A másik kurucosító tényező az volt, hogy

az adatgyűjtő gyerekek a kutatók szándékával ellentétben nem csak a „paraszti” származású rokonokat, ismerősöket kérdezték meg, mit tudnak a kérdőívben feltüntetett témákról, hanem ismeretségi körük műveltebb tagjait. Ez azt eredményezte, hogy a lejegyzések gyakran a magasabban iskolázott adatközlők tudását képviselik, és nem mindig a „paraszságét”, de a kutatók mégis úgy értelmezték, mintha azt képviselték volna.

Elképzelhető tehát, hogy a szabolcs-szatmári „parasztok” nemcsak nem maguktól, hanem még nem is az iskolapadban ülve váltak kuruccá, hanem talán nem is voltak azok, és csak a néprajzi kutatás állított elő róluk kurucos portrét. Mindezt egy nagy és igen fontos cél, a nemzeti kultúra és a nemzetépítés érdekében.

Felhasznált irodalom és rövidítések

MNM Vay Ádám Muzeális Gyűjteménye

Magyar Nemzeti Múzeum Vay Ádám Muzeális Gyűjteménye (Vaja), Vay Ádám Múzeum dokumentumai.

BENEDEK-FÖLDES-SZÁVA

1906 *Elemi iskolások olvasókönyve. Elemi iskolák V. és VI. osztálya számára.* Szerk.: BENEDEK Elek – FÖLDES Géza – SZÁVA János. Budapest, Lampel, 1906.

CONVERSI

1998 CONVERSI, Daniel: A nacionalizmuselmélet három irányzata. Ford.: Csejdy Júlia. *Regio*, 9. (1998) 3. sz. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf675.pdf] 2015. december 26.

CSABAI-EBERÉNYI-KISS-KÖVESI-TÖRÖK

1954 *Magyarkönyv. Az általános iskolák VIII. osztálya számára.* Szerk.: CSABAI Tibor – EBERÉNYI Tibor – KISS Kálmán – KÖVESI Józsefné – TÖRÖK Imre. Budapest, Tankönyvkiadó, 1954.

CSERNA-OSZTIE-FARKAS

[1928] *Magyar Olvasókönyv. Az elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Szerk.: CSERNAI Mátyás – OSZTIE Béla – FARKAS Gyula. Budapest, Kalász, [1928]. (*Kalász Tankönyvek*)

CSUNDERLIK

2013 CSUNDERLIK Péter: „Lobogónk: Petőfi” – A Rákosi-rendszer szimbolikus politikája és történetírása. In: *Tudástár / Knowledgebox 2.* Szerk.: SZALAI Zoltán. Budapest, Mathias Corvinus Collegium, 2013. 7–19.

DOBOS

1971 DOBOS Ilona: Paraszság és nemzeti érzés. *Valóság*, 14. (1971) 7. sz. 47–53.

EL-SHAMY

1997 EL-SHAMY, Hasan: Gesunkenes Kulturgut. In.: *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art.* Ed.: GREEN, Thomas A. Vol. 1. Santa Barbara, ABC-CLIO, 1997. 419–421.

FARKAS

1912 FARKAS Emőd: *Zrínyi Ilona, a kurucz királyasszony története.* Budapest, Rózsa Kálmán és neje, 1912.

FERENCZI

- 1960 FERENCZI Imre: Rákóczi alakja az abaúj-zempléni mondahagyományban. *Ethnographia*, 71. (1960) 2-3. sz. 389-436.
- 1966 FERENCZI Imre: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány. (Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggése.) *Ethnographia*, 77. (1966) 1. sz. 49-73.
- 1969 FERENCZI Imre: A kuruc kor mondavilága. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Sectio Ethnographica et Linguistica (Néprajz és Nyelvtudomány)*, 13. (1969) 1. sz. 31-43.
- 1972 FERENCZI Imre: Bevezető. In: *Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*. Szerk.: FERENCZI Imre – MOLNÁR Mátyás. Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1972. 9-34.

FERENCZI-MOLNÁR

- 1972 *Fordulj kedves lovam: Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*. Szerk.: FERENCZI Imre – MOLNÁR Mátyás. Vaja, Mátészalkai Járási Tanács – Megyei Múzeumok Igazgatósága – Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1972. 9-34.

GELLNER

- (1983) GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford.: Barabás András. Budapest, Napvilág, 2009. (TÁRStudomány)

GYULAI

- 1926 *Új olvasókönyv a népiskolák V. és VI. osztálya számára*. Szerk.: GYULAI Ágost. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1926.

HAVAS-MÜHLBECK-PERESS-PÓSA

- 1927 *Olvasókönyv az elemi népiskolák V-VI. osztálya számára*. Szerk.: HAVAS István – MÜHLBECK Károly – PERESS Sándor – PÓSA Lajos. Budapest, Singer és Wolfner, 1927.

HOBBSAWM

- (1983) HOBBSAWM, Eric: Tömeges hagyománytermelés: Európa, 1870-1914. In: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport [sic], 1987. (Kultúra-elmélet és nemzeti kultúrák, 1.) 127-197.

HOROWITZ

- 2006 HOROWITZ, Donald L.: A primordialisták. *Magyar Kisebbség*, 10. (2006) 1-2. sz. 235-249.

KEPECS

- 1997 *Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949)*. 2. köt. Szerk.: KEPECS József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997. 198-276.

Képes Rákóczi naptár

- 1925 *Képes Rákóczi naptár az 1925. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1925.
- 1926 *Képes Rákóczi naptár az 1926. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1926.
- 1927 *Képes Rákóczi naptár az 1927. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1927.
- 1928 *Képes Rákóczi naptár az 1928. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1928.
- 1929 *Képes Rákóczi naptár az 1929. évre*. Budapest, Méhner Vilmos, 1929.

Kincses Kalendárium

- 1946 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1945.
- 1949 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1948.
- 1953 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1952.
- 1958 *Kincses Kalendárium*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1957.

Kis Képes Naptár

- 1907 *Kis Képes Naptár az 1907. évre*. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1907.

KISS

- 1925 *Falusi és tanyai iskolások olvasó- és tankönyve. A népiskolások V. és VI. osztálya számára. B. évfolyam.* Szerk.: Kiss József. Budapest, Lampel, 1925.

KISS-KÖVES

- 1958 *Történelem. Az általános iskolák VII. osztálya számára.* Szerk.: Kiss Béla – Köves Károly. Budapest, Tankönyvkiadó, 1958.

KÓKAY

- 1997 KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Budapest, Balassi, 1997

KOVÁCS

- 2005 KOVÁCS Ákos: *Musica Pannonica: Nemzeti hangszerünk: a tárogató.* 2000, 17. (2005) 6. sz. [<http://ketezer.hu/2005/06/musica-pannonica>] 2015. december 26.

KOVÁCS I.

- 1985 KOVÁCS I. Gábor: Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez. *Magyar Könyvszemle*, 101. (1985) 1. sz. 1-18.
- 1989 KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet.* Budapest, Akadémiai, 1989.
- 2011 KOVÁCS I. Gábor: *Kalendáriumolvasó parasztok a 20. század első évtizedeiben.* In: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok.* Szerk.: KOVÁCS I. Gábor. Budapest, L'Harmattan, 2011.

KOZMA-SOMOGYI-EMBER-SZÖLLŐSI

- 1906 *A Faragó család. Olvasókönyv elemi iskolák V-VI. osztálya számára.* Szerk.: KOZMA László – SOMOGYI Béla – EMBER János – SZÖLLŐSI Jenő. Budapest, Lampel, 1906.
- 1925 *A Faragó család. Olvasókönyv elemi népiskolák VI. osztálya számára.* Szerk.: KOZMA László – SOMOGYI Béla – EMBER János – SZÖLLŐSI Jenő. Átdolg.: MIHÁLYI Ferenc. Budapest, Lampel, 1925.

Központi Statisztikai Hivatal

- 1962 *1960. évi népszámlálás. 3. rész. Szabolcs-Szatmár megye személyi és családi adatai.* Szerk.: Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1962. [http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1960_03r/?pg=2&layout=s] 2016. március 16.

KUNT

- 2006 KUNT Gergely: *A tankönyv mint az identitás és kultuszeremtés alapja.* In: *A jelenkortörténet útjai. Politika és társadalom.* 1. köt. Szerk.: CZETZ Balázs – SZÜTS István Gergely. Miskolc, ME BTK, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2006. 71-104.

LAJTAI L.

- 2013 LAJTAI L. László: *„Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.* Budapest, Argumentum-Bibó István Szellemi Műhely, 2013. (*Eszmetörténeti Könyvtár*)

LIGÁRT

- 1930 *Olvasókönyv. Az osztatlan elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Szerk.: LIGÁRT Mihály. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1930.

LUBY

- 1938 LUBY Margit: *Népünk történeti tudásáról.* *Társadalomtudomány*, 38. (1938) 4-5. sz. 169-176.
- 1939 LUBY Margit: *Népünk történeti tudása.* Budapest, Bethlen Gábor, 1939.
- 1985 LUBY Margit: *Népmondák Szabolcs-Szatmárból.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1985. (*Folklor és etnográfia*, 21.)

MAGYAR

2000 MAGYAR Zoltán: *Rákóczi a néphagyományban*. Budapest, Osiris, 2000. (Osiris könyvtár, Folklor)

Magyar- és erdélyországi kis képes naptár

1904 *Magyar- és erdélyországi kis képes naptár*. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1904.

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

1907 *A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása*. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1907. (*Statisztikai Közlemények*, 5.)
[http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_03/?pg=0&layout=s] 2016. március 16.

1941 *Az 1940. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938., 1939. évi népszámlálások végeredményei*. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941. (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 114.)
[http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_06/?pg=0&layout=s] 2016. március 16.

MOLNÁR

1978 MOLNÁR Mátyás: *A beregi táj Rákóczi és kuruc néphagyományai*. In: *Találkozás Bereggel*. Szerk.: MEZŐ András. Vásárosnamény, Járási Könyvtár, 1978. 107–116.

MOLNÁR

2003 MOLNÁR Sándor: *Rákóczi néphagyományok nyomában*. Vaja, Vay Ádám Múzeum, 2003.

MOLNÁR–SOMOGYI

1966 *Esze Tamás és a Rákóczi-szabadságharc. Esze Tamás születésének 300. évfordulójára*. Szerk.: MOLNÁR Mátyás – SOMOGYI Jolán. Nyíregyháza, Megyei Tanács–Megyei Könyvtár Szövetkezetek Szabolcs-Szatmár megyei központja, 1966.

MÓRA–VOINOVICH

1925 *Betűország negyedik virágoskertje. Olvasókönyv az elemi iskolák 4. oszt. számára*. Szerk.: MÓRA Ferenc és VOINOVICH Géza közreműködésével az Egyetemi Nyomda tanácsosbizottság. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1925.

1946 *Betűország negyedik virágoskertje. Olvasókönyv az elemi iskolák 4. oszt. számára*. Szerk.: MÓRA Ferenc és VOINOVICH Géza közreműködésével az Egyetemi Nyomda tanácsosbizottság. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1946.

N. N.

1905 *Rákóczi nagyapja a vérpadon, vagy Zrínyi Péter gróf kivégzése*. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1905.

1908 *Falusi iskolások olvasó és tankönyve*. Budapest, Lampel, 1908. 291–292.

1918 *Katholikus iskolások olvasó és tankönyve*. Szerk.: Több katolikus tanító. Budapest, Lampel, 1918.

1947 *Magyar történelmi olvasókönyv: A katolikus általános iskolák V. osztálya számára*. Szerk.: A Szent István-Társulat Tankönyvszerkesztő Bizottsága. Budapest, Szent István Társulat, 1947.

NOSZKAI

2012 NOSZKAI Gábor: *Szellemi életre kelni... Holmi*, 24. (2012) 3. sz. [<http://www.holmi.org/2012/06/noszkai-gabor-szellemi-eletre-kelni%E2%80%A6>] 2015. december 26.

ORTUTAY

1940 ORTUTAY Gyula: *Rákóczi két népe*. Budapest, Mefhosz, 1940. (*Magyarok Könyvtára*)

QUINT-DRODZY

- 1927 *Magyar gyermek olvasókönyve. Az elemi népiskolák V–VI. osztálya számára.* Szerk.: QUINT József – DRODZY Gyula. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1927.

Rákóczi-naptár

- 1905 *Rákóczi-naptár az 1905. közönséges esztendőre érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1905.
- 1907 *Rákóczi-naptár az 1907. közönséges esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1907.
- 1912 *Rákóczi-naptár az 1912. esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1912.
- 1915 *Rákóczi-naptár az 1915. közönséges esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1915.
- 1917 *Rákóczi-naptár az 1917. esztendőre. Érdekes elbeszélésekkel, igaz történetekkel és sok csinos képpel.* Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1917.

RENAN

- (1887) RENAN, Ernest: *Mi a nemzet?* Ford.: Réz Pál. In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus.* Szerk.: BRETTNER Zoltán – DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány, 1995. 171–188.

RIEDL

- 1913 RIEDL Frigyes: *A kuruc balladák. Irodalomtörténet, 2.* (1913) 7–8. sz. 417–452.

SMITH

- 1995 SMITH, Anthony D.: *A nacionalizmus.* Ford.: Heil Tamás. In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus.* Szerk.: BRETTNER Zoltán – DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány, 1995. 9–27.

SZONDY

- [1938] *Olvasókönyv. Református elemi iskolák VI. osztálya számára.* Szerk.: SZONDY György. Debrecen, Városi Nyomda, [1938].

TOLNAI

- 1914 TOLNAI Vilmos: *A kuruc balladák hitelességéről. Megjegyzések a Czáfolatra. Egyetemes Philológiai Közlöny, 38.* (1914) 8–9. sz. 656–674.

UJVÁRY

- 2003 UJVÁRY Zoltán: *Rákóczi emléke a néphagyományban.* In: *Bihari Diéta IV.* Szerk.: MATOLCSI Lajos. Debrecen, Ethnica, 2003. 91–98.

VOIGT

- 1978 VOIGT Vilmos: *Rákóczi kora és a magyar népköltészet* In: *Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülés-szak előadásai.* Szerk.: SINKOVICS István – GYENES Vilmos. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1978. 131–174.
- 1980 VOIGT Vilmos: *A Rákóczi-kor magyar folklórja.* In: *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk.: KÖPECSI Béla – HOPP Lajos – R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1980. 521–542.
- 2008 VOIGT Vilmos: *Van-e kulturális emlékezete a népnek?* In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Szerk.: PAPP Richárd – SZARKA László. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008. 15–27.

ZSIGMOND-PACH-RAVASZ-HECKENAST

- 1948 *Történelem a VII. osztály számára.* Szerk.: ZSIGMOND László – PACH Zsigmond Pál – RAVASZ János – HECKENAST Gusztáv. Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948. 179–189.

Tarafás Imre

**„A hazánkban lakó különféle nemzetiségek”
Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja
a dualizmus kori középiskolás történelemtankönyvekben**

TANULMÁNYOMBAN magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációját vizsgálom a dualista korszak alatt használatban lévő középiskolás történelemtankönyvekben. Bár tisztában vagyok azzal, hogy a tankönyvek rendkívül összetett viszonyrendszeren keresztül gyakorolnak hatást a tanulókra, így a diákok „történelmi tudatáról” sommás megállapításokat nem tehetek, mégis több szempontból érdekesnek tartom ezt a forrástípust.

Első helyen kell megemlíteni, hogy a korszakban már kiforrott a középiskolai tanítás rendszere: pontos instrukciókat tartalmazó utasítások jelentek meg a tantervek mellé, intézményesült a tankönyvbírálati rendszer, maga a tankönyv pedig kötelező jelleggel az oktatás „múlhatatlan” kelléke lett.¹ Hogyan jelentek meg e központilag engedélyezett és – az utasítások által – megszabott tankönyvekben a nemzetiségek, akik a korszak egyik legsúlyosabb belpolitikai problémáját jelentették? Milyen tankönyveket engedélyezett az a központi hatalom, amely az oktatástól várta az asszimiláció felgyorsítását?² Milyen tudást vártak el a jövő középosztályától?

A dualizmus alatt élte fénykorát a „nemzeti történelem” is, amelynek feladata volt egy nemzeti kollektíva történeteként elbeszélni a múltat legitimálva ezzel a 19. századi nemzetállamot.³ Hogyan oldották meg a tankönyvszerzők a nemzetiségek integrálását ebbe a történetbe? Mit tanult „nemzet” és „nemzetiség” fogalmáról az a generáció, amely a két világháború között döntéshozóként vagy akár a politikailag aktív középosztály részeként befolyással bírt a magyar közéletben?

A kérdésfeltevés azonban nem csupán e meghatározott történelmi körülményekből kifolyólag releváns, hanem azért is, mert az oktatás központi szerepet tölt be a nemzetépítésekben. Ezen szerepe miatt a nemzet és nacionalizmus problematikájával foglalkozó irodalom régóta kiemelt figyelemben részesíti az oktatást. Ez főleg olyan modernista gondolkodókra igaz, mint Karl W. Deutsch,⁴ Ernest Gellner⁵ vagy Eric J. Hobsbawm.⁶ Ugyanakkor, amint azt Lajtai L. László közelmúltban

¹ KLAMARIK, 1881. 262.

² GYURGYÁK, 2007. 82.

³ GYÁNI, 2000. 33.

⁴ Deutsch szerint a társadalmi kommunikáció teremti meg a nemzeti egységet, e kommunikáció hatékonyságában pedig kulcsfontosságú az oktatás. DEUTSCH, 1958.

⁵ Gellner számára a modern korban a legitim oktatás monopóliuma fontosabbá vált az erőszakénál. GELLNER, 1983.

⁶ Hobsbawm számára az oktatás a modern társadalmat összetartani hivatott „kitalált tradíciók” közvetítésében fontos. HOBBSAWM, 1983.

megjelent, az első magyar nyelvű történelemtankönyveket vizsgáló munkája is mutatja, az oktatás nemzetépítésben betöltött szerepének vizsgálatához nem kell feltétlenül elfogadnunk azt a tételt, amely szerint a nemzet merőben modern és konstruált jelenség.⁷

Továbbá az identitás problémájával foglalkozó szakirodalomban mára alap-tétellel nötte ki magát az a gondolat, miszerint bármely identitás vizsgálata esetében – így a nemzeti identitás vizsgálatához is – kulcsfontosságú annak tanulmányozása, hogy az adott csoport milyen képet alakított ki másokról, miként határozta meg magát velük szemben.⁸ Ily módon a magyar nemzettudat tanulmányozásához is szükséges a nemzetiségekről kialakított kép vizsgálata.

A kutatáshoz huszonöt tankönyvszerző – a változatlan újranyomásokat most nem számolva – negyvenegy tankönyve szolgált fő forrásul. Igyekeztem összegyűjteni a korszakban használatos valamennyi középiskolai történelemtankönyvet. Sajnálattal kellett azonban tudomásul venni, hogy a tankönyvek gyűjtését végző Országos Pedagógiai Könyvtár, valamint az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteménye egyaránt hiányos. Mindazonáltal ilyen nagy korpusz áttekintése után már feltételezhető, hogy a fő tendenciák tekintetében az kimaradt tankönyvek sem okozhatnak nagy meglepetést.

Mindenekelőtt azonban szükséges a kutatás kontextusát is megismertetni. A munka első egységében ezért először nagy vonalakban felvázolom a politikai nemzet, valamint a homogén nemzetállam teoretikusainak történelemképét – egy viszonyítási pontot adva ezáltal a tankönyvekben tapasztalt narratívák értékelésére. Majd a középiskolai történelemoktatásról, valamint a tankönyvekről kialakult korabeli elképzeléseket tekintem át. Ezt követően kerül sor a tankönyvelemzésekre.

A „politikai nemzet” és az „egységes nemzetállam” gondolkodóinak történelemképe

Ismeretes, hogy a 19. században, amelyet Gabriel Monod találóan a *„történelem évszázadának”* nevezett, a jogi és politikai diskurzusban meghatározó jelentőséggel bírtak a történelmi érvek. Ez a magyarországi nemzetiségi kérdés esetében sem volt másként: mind a magyarok, mint a nemzetiségek képviselői történelmi érvekkel éltek igényeik megerősítése érdekében. A magyar félnél a nemzetiségi kérdés kezelésével kapcsolatban kialakult két tábor, úgymint a politikai nemzet és az egységes nemzetállam képviselői jól elkülöníthető, egymástól jelentősen eltérő történelemértelmezéssel éltek. Voltaképpen nem is két táborról, sokkal inkább a politikai nemzet különböző értelmezéseiről van szó. A tankönyvnarratívák eszméletörténeti kontextusának bemutatása érdekében mindenekelőtt e két nemzet- és történelemértelmezést fogom – a tanulmány céljait szem előtt tartva – felvázolni.

A nemzetiségi kérdés egyik sarokköve az a kérdés volt, hogy a nemzetiségek elismerhetőek-e nemzetnek vagy sem. Az 1868-as nemzetiségi törvény kidolgozá-

⁷ Lajtai az Anthony D. Smith által kidolgozott, a modernisták és a perennialisták között elhelyezkedő etnoszimbolista elméletet alkalmazza. LAJTAI, 2013.

⁸ JENKINS, 1994.; újabban: ABDELAL-HERRERA-JOHNSTON-MCDERMOTT, 2009.

sában kétségkívül meghatározó, de korántsem kizárólagos⁹ szerepet vállaló Eötvös József kerülte a kérdés eldöntését.¹⁰ Alapkoncepciójában „a magyar állam történelmi fogalmáról” beszélt, mellyel arra utalt, hogy a magyar állam nemzetiségek feletti, s a hazai nemzetiségek a magyarral egyenjogúak. Ez a gondolat sokkal egyértelműbb kifejezésre jutott a nemzetiségi törvényjavaslatban, ebben azonban a nemzetiségek „nemzetként” szerepeltek, ami elfogadhatatlan lett volna a magyar képviselők számára.¹¹ A végső, törvényszövegbe kerülő megfogalmazás („Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzeti-séghez tartozzék is, egyenjogú tagja”) már sokkal inkább magában hordta azt az értelmezési lehetőséget, miszerint a magyar elem bizonyos előjogokat élvez.¹² Az Európában még így is példátlan nemzetiségi jogokat biztosító törvény első mondatának ezt a fajta értelmezését egy nyelvi körülmény is erősítette, a magyar nyelv ugyanis nem tesz különbséget a politikai és az etnikai értelemben vett magyar között, míg a magyarországi szláv nemzetiségek nyelvében létezik ez a distinkció.¹³

Eötvös József és Deák Ferenc elképzelésében a történelmi múlt kulcsszerepet játszott. Ez nem merült ki a magyar államiság egységét alátámasztó történelmi-jogi érvelésben. A két államférfi nemzetkoncepciójában a közös múlt, valamint az ennek jegyében megfogalmazódó jövőbeli célok azonossága biztosították a nemzeti egység megteremtését s ezzel a történelmi Magyarország fennmaradását.¹⁴ A történelemben tehát olyan centripetális erőt láttak, amely az összetartást erősíti. Az ország múltját az itt lakó valamennyi nép közös történelmének látták, s hittek az együtt átélt szenvedések és örömök közösségformáló erejében. E szemléletnek természetesen a hungarus tudatba nyúltak a gyökerei. „A nyugoti civilizatio határaitra állitva egész multunk nehéz küzdelmekből áll; és vajjon ha e viharos időszakra visszánézünk, az erély, melyet küzdelmeinkben, – a szívósság, melyet, ha legyőzeténk, tanúsítánk: nem azon egyetértésnek következése-e, melylyel e hon minden lakói a közös veszélyekkel szembeszálltak? – s melynek alapját csak azon meggyőződésben kereshetjük, hogy e hon fennmaradása minden lakóinak egyiránt érdekében fekszik.”¹⁵

Bár nem tekinthető az 1868-as törvény, valamint a politikai nemzetkoncepció feltétlen támogatójának, a nemzetiségi jogok elkötelezett híve, Mocsáry Lajos is hasonló gondolatokat fogalmazott meg a történelemről. „A magyarok története Magyarország története, szláv honosink története szintén Magyarország története. Hiába tagadnók, századok fűztek egymáshoz erősebb lánczokkal, mint gondolnók. Ezer éve annak, hogy

⁹ Arra, hogy Eötvös alapvető elképzeléseit mennyiben módosították a törvény végleges megfogalmazásakor, már a korszak egyik jelentős történésze, Márki Sándor rámutatott. MÁRKI, 1905.

¹⁰ TRENCSENYI, 2011. 331.

¹¹ GYURGYÁK, 2007. 72.

¹² GYURGYÁK, 2007. 76. Vö.: GERGELY, 1987. 106. Az, hogy a képviselők jelentős része a magyar politikai nemzetet hajlamos volt a nyelvi magyar nemzettel azonosítani, és így a kitüntetett pozíciót az etnikai-nyelvi magyarságnak tulajdonítani, már az 1868-as országgyűlési vitákban is látható a népiskolai, valamint a nemzetiségi törvény tárgyalásakor.

¹³ Szlovákul a történelmi Magyarország *Uhorsko*, az etnikai magyar *Mad'arsko*. Szerbül: *Ugarska* és *Madzarska*. Horvátul: *Ugarski* és *Madzarski*. (Miroslav Hroch is külön kitért ennek jelentőségére abban a beszélgetésben, amit lapszámunk elején közlünk.)

¹⁴ GYURGYÁK, 2007. 70.

¹⁵ EÖTVÖS, 1865. 70.

együtt lakjuk, együtt birjuk e földet, ezer éve, hogy együtt élünk, közösen gazdálkodunk, együtt szenvedtünk s együtt örvendeztünk.”¹⁶ A történelem értelmezésének kérdése a parlamentben is felmerült a népiskolai törvény vitájának alkalmával. Vincențiu Babeș indítványára válaszolva, amely a nemzetiségek saját történelmét kívánta bevezetni a népiskolai tanításba, Tisza Kálmán a következő választ adta a képviselők lelkes egyetértésétől kísérvé: „Azon történelem, mely Magyarország történet dolgait adja elő, a dolog természeténél fogva előadja mindazok történetét, kik e hazában laknak; mert mindazon eseményekben, melyekről ezen történelem szól, nem csak egyik vagy másik ajku tagjai e hazának vettek részt, hanem részt vettek összes polgárai.”¹⁷

A Deák Ferenc halála utáni korszakban kezdetét vette a nemzetállami ideológia megerősödése, majd dominánssá válása oly mértékben, hogy a korabeli politikai élet legjelentősebb törésvonalait is áthidalta.¹⁸ A nemzetállamban gondolkodók elképzelésében az állam azonos volt a nemzettel, emez pedig a magyar néppel. Ez a felfogás ellentmondott a politikai nemzet megalkotói koncepciójának.¹⁹

A nemzetállamban gondolkodók történelemszemlélete szerint az ország történelme kizárólag a magyarok, azaz az egyetlen nemzet történelme. A nemzetiségek, e „nyers tömeg”, passzivitása mellett a magyar nemzet hajtott végre minden történelmi tettet. A gondolkodásmód egyik legeklatánsabb példája a demográfus Balogh Pál *A népfajok Magyarországon* című munkája. Az országban élő népek elhelyezkedését és arányait bemutatni kívánó könyv az 1880-as népszámlálás adatai alapján készült, amelyek szerint a magyar anyanyelvűek aránya az országban 46,6% volt. Az ezeregyszáz oldalas kötetet egy alig negyvenöt oldalas bevezető nyitja meg. Ebben a szerző kifejti, hogy „a mi történelmi élet e földön ezer év óta létezik, abban az alany mindig s kizárólag a magyar nemzet volt. A többi fajok, az egyes rendek, egész dinasztiák s a nagy egyéniségek csak részt kérhetnek maguknak történetünkől, ha közreműködtek benne. A nagy egésznek minden dicsősége és gyásza a magyar nemzetet illeti meg jogos erkölcsi tulajdon gyanánt.”²⁰ Bármint mondanak is tehát a következő, több mint ezer oldalnyi demográfiai tények, a szerző előre tisztázza, hogy Magyarországon csupán egyetlen nemzet létezik, a magyar, amely az ország történetének kizárólagos szereplője. Ezt a látásmódot közvetítették a millenniumi kiállítások is, ahol a nemzetiségek az etnográfiai falvakban kaptak helyet, míg az ország története a magyar nemzet történeteként volt prezentálva. Ily módon, Hofer Tamás találó megfogalmazásában, a kiállítások a történelemmel érveltek az etnográfia ellenében.²¹

A korszakban a fent vázolt két történelemkoncepció frontálisan is ütközött egymással Grünwald Béla és Michal Mudroň vitája során. Grünwald híres-hírhedt²² művében (*A Felvidék*) kifejtette, hogy a magyarok hivatása abban áll, hogy kitöltsék a határokat, melyeket „erkölcsi és szellemi túlsúlyunk, történelmi jelentőségünknel fogva elfoglalni jogosítva vagyunk”. A magyarság kiválasztottsága mellett való érvelés során

¹⁶ MOCSÁRY, 1858. 125–126.

¹⁷ *Képviselőházi napló*, 1868. 362.

¹⁸ GYURGYÁK, 2007. 82.; KATUS, 2010. 565.

¹⁹ GYURGYÁK, 2007. 90–91.

²⁰ BALOGH, 1902. 18.

²¹ HOFER, 1996. 1022.

²² A szlovák történelmi emlékezet számára Grünwald ezzel a művével vált a sovíniszta magyar politikussá. HOLEC, 2011. 234.

Grünwald egyik stratégiája annak bizonyításában állt, hogy a szlovákságnak nincsen történelme: „A tótnak nincs külön történelme, nincs nemzeti hagyománya. Neki nincsenek nemzeti hősei, nemzeti nagy férfiai. Az ő hősei a magyar hősök, az ő nagy emberei a magyar nemzet kiváló egyéniségei.”²³

Egy szlovák ügyvéd és politikus, Michal Mudroň választ fogalmazott meg. Mudroň Grünwald érvelését a politikai nemzet koncepciójának megalkotóinál tapasztalt, a hungarustudatban gyökerező történelemfelfogással próbálta cáfolni. Valójában Mudroň egyetértett Grünwald azon megállapításával, miszerint nincsenek „tót” történelmi hősök. Ugyanakkor tagadta, hogy az országban egyetlen nemzetiség is kisajátíthatna történelmi hősöket, hiszen ezek Magyarország történelmének nagy alakjai, s nem valamely nemzetiségé. „[A] nemzetiségek egyikének sincs külön történelme, külön nemzeti hagyománya, külön nemzeti hősei, külön nemzeti nagy kormányfőférfiai, mert ezek mind a nemzetiségre való tekintet nélkül az ország összes honpolgárainak mint az egységes és oszthatatlan magyar nemzetnek közös magyar történelmét, közös magyar hagyományát, közös magyar hőseit, közös magyar nagy államférfiaikat képezik.”²⁴ Az ország történelme Mudroň szerint valamennyi hazai nép történelme, amelyet, ha valaki megpróbál kisajátítani, az ország ellen vét. „Mihelyt azonban e hon nemzetiségei között ezen közösség érzelve meglazult, és latolgatni kezdtük, hogy ki mit hozott a közös háztartáshoz, ki mit áldozott a haza oltárára, odavolt házi boldogságunk is, és nem is tér az előbb vissza szeretett hazánkba, míg ismét közös erővel s vállaltva oda nem működünk, hogy e hazának minden fia a legbensőbbben átérezze azt, miszerint külön-külön egyikünk sem életképes, és csak közös erővel, amint megalakult, fenn is tartható ezen magyar állam.”²⁵

Középiskola és történelemtanítás

Tantervek

Az oktatás központi jelentőséggel bír a modern társadalmak számára. A hatalmi viszonyok reprodukálása mellett csökkenti a társadalmi feszültségeket a mobilitás lehetősége által, továbbá az új generáció itt sajátítja el azon társadalmi és kulturális kódokat, amelyek szükségesek a társadalomba való integrálódáshoz.²⁶ Korszakunkban a középiskola azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert a leendő középosztály tagjai innen kerültek ki: az érettségi vizsga lehetőséget biztosított a fontos állami intézményekben való elhelyezkedésre, a felsőoktatásban való továbbtanulásra, valamint alapfeltétele volt annak is, hogy valakit úriemberként ismerjenek el.²⁷

Noha történetírásunk széles szakirodalmi háttérrel rendelkezik a középiskola társadalomtörténeti vonatkozásait illetően,²⁸ írásom témájából fakadóan inkább arra fókuszálok, hogy a kortársak minek tulajdonították a középiskola, az abban folyó történelemoktatás és az ehhez használt tankönyvek jelentőségét.

²³ GRÜNWARD, (1878). 30. A Kalligram Kiadó a közelmúltban megjelentette Grünwald és Mudroň írásait egy kötetbe foglalva.

²⁴ MUDROŇ, (1878). 138. Vö.: GYURGYÁK, 2007.

²⁵ MUDROŇ, (1878). 138–139.

²⁶ KESZEL, 2001. 62.

²⁷ DOBSZAY, (2003). 467.; HAJDU, 1999. 227.

²⁸ Például: KÖVÉR–GYÁNI, (2003).; SASFI, 2008. Legújabbban: SASFI, 2014.

Középiskolán a korabeli törvényi meghatározásnak megfelelően olyan oktatási intézményeket értek, amelyekben a nyolcéves tanulmány érettségivel zárult.²⁹ Két intézmény esett e kategória alá: a gimnázium és a reáliskola.³⁰ A középiskola semmilyen konkrét szakmára nem készített fel, feladata az „általános műveltség” biztosítása volt. A korszak legjelentősebb pedagógiai gondolkodói azonban az „általános műveltség” kifejezést nem tartották elég kifejezőnek a terminus által jelölt jelenség valódi fontosságához képest. Fináczy Ernő halovány megnevezésnek minősítette, szerinte a terminus azon „abszolút becsű művelődési anyagot” jelöli, amely az emberiség és a nemzet által felhalmozott tudásanyag legjava. Fináczy szerint az általános műveltségnek kell biztosítania a nemzet leendő vezető osztályának „elvszerű jellemességét”.³¹ Hasonló irányba mutat a korszak legkiválóbb pedagógiai gondolkodójának, Kármán Mórnak a meglátása is, aki a dualizmus két legfontosabb tantervének volt az értelmi szerzője. Kármán történelemfilozófiai perspektívába helyezte az általános műveltség jelentőségét. Érvelése szerint az emberi művelődés haladásával nő a szakműveltség társadalmi és egyéni jelentősége, ennek hatására azonban elválnak egymástól az érdekek és érdeklődések, ami veszélyt jelent a közösségre nézve, hiszen az erkölcsi élet alapjának, a közszellemnek a felbomlásával fenyeget. Az általános műveltség azáltal, hogy a szaktudás alapjainak lefektetése mellett a társadalmi tevékenységek egyéb ágai iránt is érdeklődést és tiszteletet kelt, biztosítja a közszellem fennmaradását.³² A középiskolai történelemtanításról, annak jelentőségéről és szerepéről való gondolkodást tehát ebben a kontextusban kell elképzelnünk.

Korszakunkban négy tanterv határozta meg a középiskolai oktatást. Eötvös József rövid életű, 1868-as tantervének keretein belül hatosztályos gimnáziumok működtek, melyekben a diákok a harmadik és negyedik osztályban foglalkoztak a hazai történelemmel, hatodikban pedig a magyar történelemmel összefüggésben tanulták a közép- és újkor legfontosabb eseményeit. Pauler Tivadar 1871-es tanterve, mely visszatérést jelentett az eredetileg az Entwurf által bevezetett nyolcosztályos gimnáziumhoz, szó szerint átvette a harmadik és negyedik osztálynak szóló történelem anyagát Eötvös tantervéből, a nyolcadik osztályban pedig „oknyomozó” történelem oktatását rendelte el. A korszakban ez a tanterv szabta ki a legtöbb történelemórát – érdekes módon a reáliskolákban.³³

A korszak két kiemelkedő tanterve (az 1879-es, illetve az 1899-es) ezután készült, és mindkettő Kármán Mór nevéhez kötődött. Kármán a nemzetközi pedagógia-tudomány eredményeinek felhasználásával alkotta meg e tanterveket. Pedagógiai

²⁹ 1883. évi XXX. törvény.

³⁰ A korszak népszerű oktatási intézménye, a polgári iskola minthogy nem adott érettségit, nem tartozik ide (középfokú iskola ugyan, de nem középiskola). Tankönyveik nem is képezték elemzés tárgyát, kivéve abban az esetben, ha az adott munkákat polgári iskoláknak és középiskoláknak egyaránt ajánlották. A reáliskola és a gimnázium nem volt teljesen egyenjogú intézmény, mivel a reáliskolából csak különbözeti vizsga letételével lehetett a humántudományos felsőoktatásban továbbtanulni, míg a gimnáziumban végzettek számára nem létezett hasonló megkötés. E megkülönböztetés ellen a szakma több jelentős egyénisége is tiltakozott. Így például Fináczy Ernő. FINÁCZY, 1896.

³¹ FINÁCZY, 1896. 91–92.

³² KÁRMÁN, 1914. 30–31.

³³ MÁRKI, 1902. 52–54.

alapvetésükhöz Johann Friedrich Herbart és Tuiskon Ziller munkáit használta fel, melyekben a tudományos, fogalmakból kiinduló és azokkal módszeresen operáló tanítás került kidolgozásra. Herbart a tanítás célját abban jelölte meg, hogy erkölcsi alapon tekintse át a világot.³⁴ A magyar tanterv ugyanígy erkölcsi célt tűzött az oktatás elé. Ugyanakkor fontos pontokon el is tért a német mintától, amennyiben nagyobb hangsúlyt fektetett a nemzeti elemre, valamint a történeti tárgyakra (a történelemre és az irodalomtörténetre), abból a meggyőződésből kiindulva, miszerint a tanuló a nemzeti múlt megismerésével válhat a kultúra fejlesztőjévé.³⁵ A tanterv rendelkezése szerint a történelem tanítása az alsóbb osztályokban még csak áttételesen, irodalmi életrajzok alapján kezdődött meg. Negyedik osztálytól jelent meg önálló tantárgyként, a nemzetközi tendenciákhoz képest kimagasló figyelmet szentelve az egyetemes történelemnek. Nyolcadik osztályban került sor az egész hazai történelem összefoglaló áttekintésére immár nem elbeszélő, hanem oknyomozó stílusban, ami óriási anyagmennyiséget jelentett.³⁶ A tanterv nagy hangsúlyt fektetett a „nemzeti” szempontra, ugyanakkor Kármán gondolkodásában a nemzet nem öncél: az egyetemes emberi fejlődés egyik – természetesen nagy becsben tartott – lépcsőfoka. A nemzeti műveltség egyik alkotóeleme az egyetemes emberi műveltségnek. E gondolatnak megfelelően a nemzeti kultúrának nem az egyetemestől eltérő, hanem az azzal megegyező elemeit hangsúlyozta. E nemzetfelfogás nem változott az 1899-es új tantervben sem, holott ezt a túlterhelés csökkentése mellett a nemzeti szempontok megerősítése miatt sürgették.³⁷ Legvitatottabb pontjai a túlterheléssel és az ún. latinpótló órákkal voltak összefüggésben, míg a nemzeti szempont erősítését senki nem vitatta. A történelem kapcsán a legélénkebb viták a világtörténelem tanításának mértékét érintették.³⁸ A nemzeti szempont végül úgy érvényesült, hogy a magyar történelem immár harmadikban és negyedikben is fő tananyaggá vált, a világtörténelmi események tárgyalásánál pedig kitüntetett figyelemben kellett részesíteni azok magyar történelemre gyakorolt hatását. Összességében viszont az új tanterv nem érintette az 1879-es alapelveit.

Mire jó a történelem?

A történelemoktatás feladatáról különböző, noha nem teljesen ellentmondásos véleményeket fogalmaztak meg, ugyanakkor egyértelmű vita nem bontakozott ki. A gimnáziumi tantervek a történelemoktatásnak mindenekelőtt intellektuális

³⁴ FELKAI, 2001. 147.

³⁵ FELKAI, 2001. 148.

³⁶ UNGER, 1979. 20–22.

³⁷ FELKAI, 2001. 156. Noha a tanterv szövegében a nemzethez való tartozás a hangsúlyos, megjelenik, hogy a nemzeti nevelés az *emberi neveléshez* elengedhetetlen, s nem önmagában áll: „[M]ikor az iskola az egyént neveli, ezt csak nemzeti alapon teheti. Nemzeti nevelés nélkül nincs igazi emberi nevelés. Ennek amabból kell kifermálnódnia. S nevelésünk csak akkor fogatos, ha a tanuló nemcsak megismeri azt a kapcsolatot, amely nemzetéhez fűzi és általa az emberiséghez fölemeli, hanem a maga életét a nemzeti élet részének érzi, melytől elvághatatlan, melynek multjához kegyelet, törekvéseihez hű odaadás és jövőjéhez rendületlen hit köti.” *A gimnáziumi tanítás terve*, [1899]. 166.

³⁸ A vitáról a kortársak közül bár kissé elfogult, de alapos összefoglalást ad Márki Sándor: MÁRKI, 1902.

célokat szántak, melyek erkölcsi/állampolgári erényekkel párosultak. A jelen megértése központi jelentőségű volt: a diákoknak át kellett látni, milyen hatások érvényesülnek a múltból, mely események és vívmányok játszanak szerepet koruk művelődésében. Emellett fontos volt az azon intézmények és eszmék iránt való tisztelet megalapozása, amelyek meghatározták az emberiség kultúráját a történelem egyes korszakaiban.³⁹

Kármán középiskolai tantervei közül csak a reáliskolának szóló emeli ki a hazaszeretet felébresztésének feladatát a történelemoktatás kapcsán, azzal a megkötéssel, hogy ezt túlzás és nemzeti dicsekvés nélkül kell végrehajtani.⁴⁰ Kármán és a neveléstudomány más jelentős alakjai is, mint Fináczy Ernő, a nemzeti érzés legfontosabb közvetítőjeként az irodalomra tekintettek, amit a történelem fölé is helyeztek.⁴¹ Az irodalom mint a nemzeti eszme közvetítője ellenkező előjellel is megjelent: Veress Ignácnak a román középiskolákban folyó oktatás veszélyeit bemutatni kívánó cikkében az irodalom s nem az egyébként szintén részletesen elemzett történelemoktatás minősül a legveszélyesebbnek a magyar államra nézve.⁴²

A korszak neveléstudományi diskurzusában is domináns a történelemtanítás intellektuális céljainak hangsúlyozása. Eklatáns példája ennek Fest Aladár dualizmusvégi írása, melyben a szerző a történelemoktatás célját a politikai érettséget elősegítő históriai gondolkodás megalapozásában látta. E gondolkodás lényege számára is a jelen megértése a múlt alapján.⁴³ Mindennek háttérében egy tisztán pedagógiai megfontolás is állt, mely szerint a hazafiúi érzés megalapozása nagyon fiatal korban lehetséges, ha ez akkor nem sikerült, a gimnázium felső osztályaiban már hiábavaló a fáradozás.⁴⁴ Ez a gondolkodásmód világosan látszik a népiskolai és a középiskolai tanterv összevetése során: míg a népiskoláknak szóló tervezet a merev ragaszkodás és honszerelem felébresztését írja elő, a középiskolaiban a műveltség haladásában részt vevő eszmék iránti tisztelet megalapozását várja el.⁴⁵ Vass Bertalan magát a tudományos történetírás elfogulatlanságát tartotta mérvadónak a középiskolában, bár hasonló mennyiségű adatot nem kívánt a tanulókra erőszakolni.⁴⁶

³⁹ KÁRMÁN, 1914. 40.

⁴⁰ Idézi: KLAMARIK, 1893. 460.

⁴¹ KÁRMÁN, 1914. 111.; FINÁCZY, 1896. 111. Kármán ugyanakkor egy történelmi olvasókönyvhöz fűzött előszavában úgy fogalmazott, hogy „Az iskolai tanulmányok közül, meggyőződésem szerint, a történelem áll legközvetlenebb vonatkozásban a nevelés feladatához”. Elképzelhető azonban, hogy ez inkább e konkrét olvasókönyv használatára buzdítja csupán a tanulókat. KÁRMÁN, 1905. V.

⁴² VERESS, 1897. 25.

⁴³ FEST, 1917. 130–131.

⁴⁴ Bagyary Simon a gimnázium alsóbb osztályaiban még úgy-ahogy lehetségesnek találta a hazafias oktatást, a nyolcadik osztályban (tehát amikor a diákok ismét Magyarország történelmét tekintik át) viszont teljesen feleslegesnek. BAGYARY, 1909. 105–106. Talán ennek az elképzelésnek is betudható, hogy sok pedagógiai gondolkodó a népiskolában látta azt a magyarosító gépezetet, amit Grünwald a középiskolában. Vö.: BREZNAY, 1903.

⁴⁵ A népiskolai tantervet idézi és elemzi: FARKAS, 2008. 30–32.

⁴⁶ VASS, 1899. 9. A kiváló történész és a tanítás kérdéseivel is elmélyülten foglalkozó Márki Sándor ellenben úgy látta, hogy „a történettudomány ugyan a legkeményebb igazságokat is tartózkodás nélkül mondhatja el, sőt épen ezt a nyíltságot várjuk tőle; a történettanítás azonban büntetlenül sohasem szállhat szembe a nemzeti szellemmel”. MÁRKI, 1902. 51. Ugyanakkor azt is többször leszögezte, hogy „a történelem tantárgy [...] s nem a nemzet öndicsőítésének eszköze”. MÁRKI, 1885. 138. Megismétli a gondolatot:

Mindazonáltal a korszak történészei más véleményen voltak. A történelem-
oktatás és egyben a történelemtudomány legfontosabb hazai eseménye a dualizmus
korában az 1885-ben rendezett történészkongresszus volt. Olyan, a frissen intéz-
ményesült történetírás számára alapvető kérdések kerültek itt megvitatásra, mint a
forráskritika módszerei vagy a szemináriumi rendszer magyarországi bevezetése.⁴⁷
A korszak egyik legeredetibb gondolkodója, Pulszky Ferenc az általa vezetett szek-
cióban felvetette, hogy „*elhanyagoljuk azon különböző népek történetét is, melyek mosta-
náiig az ország különböző részeiben laknak*”,⁴⁸ gondolatára azonban senki nem reagált.
Sokatmondóan ellenpontozza ezt, hogy a konferencia fő szónoka, Ipolyi Arnold,
bevezető beszédében a nyelvi-etnikai magyar nemzet történetével azonosította az
ország múltját.⁴⁹

Ipolyi kitért arra is, hogy a kongresszus miért éppen ebben a formában, törté-
nelemtudomány és történelemoktatás összekapcsolásával került megszervezésre.
Az ok nem más, mint az „*idegen elemeknek*” a nemzet testéhez való idomításának
szükségessége. Ipolyi víziójában a magyar állam egysége a nemzeti történelmi tu-
dat meglétén múlik, amit semmi nem pótolhat. A nemzeti történelmet ugyanakkor
már tudományos alapon kell művelni, tudomány nélkül ugyanis ez nem több, mint
„*oktalan magyarkodás*”.⁵⁰ Az „*idegen elemek*” jelentette kihívásra nem lehet kizárás a
válasz, hiszen ez éppen a történelmi hagyományokkal menne szembe. Ehelyett az
iskola feladata, hogy „*nemzettörténeti tanításon keresztül*”, a „*nemzet összefüggő törté-
nelmével*” a nemzet testéhez „*idomítsa*” az idegeneket.⁵¹ Mindennek fényében nem
meglepő, hogy Ipolyi a történelemtanítást látta a legalkalmasabbnak a nemzeti
szellem felébresztésére.⁵²

Ha a tankönyvírók több esetben önreflexiót is tartalmazó előszavait vizsgáljuk,
ismét azt látjuk, hogy a történelemoktatás céljaként alapvetően két dolgot jelöltek
meg: a jelen megértését, valamint a hazafiúi érzés elmélyítését. Világosan megfi-
gyelhető egy időbeli tendencia. Míg a korszak elején az intellektuális cél domináns,
néha kizárólagos,⁵³ az idő előrehaladtával egyenrangúvá válik a jelen megértése
és a hazafias érzelmek keltése, majd a korszak vége felé a patrióta célok kerülnek
egyértelmű fölénybe, sőt, néha az intellektuális haszon ellenében fogalmazódnak
meg.⁵⁴ Ez azonban nem járt érdemi változással magukban a narratívákban. Nyilván

---

MÁRKI, 1902. Márki Sándor a tárgyban e két leghíresebb írása mellett többször is foglalkozott a
történelemtanítás és hazaszeretet kapcsolatával, ami érdekes tanulmány tárgya lehet – jelenleg
azonban itt nincs lehetőség behatóan elemezni.

⁴⁷ A konferencia anyaga megjelent Szilágyi Sándor szerkesztésében, a *Századok* kiadásában.
SZILÁGYI, 1885.

⁴⁸ „*Egyébként, ha nálunk történelemről van szó, mi ez alatt kizárólag a magyar történelmet szoktuk érteni,
még pedig nem is az országét, hanem a nemzetét [...] elhanyagoljuk azon különböző népek történetét is,
melyek mostanáig az ország különböző részeiben laknak.*” PULSZKY, 1885. 23.

⁴⁹ IPOLYI, 1885. 9.

⁵⁰ IPOLYI, 1885. 12–13.

⁵¹ IPOLYI, 1885. 17–19.

⁵² IPOLYI, 1885. 20.

⁵³ „*A történelem a mult idők igaz és fontos eseményeit adván elő, a multak tapasztalataival gazdagít, követ-
kezőleg a jelen eseményeiről is helyes ítéletet hozni tanít.*” VASZARY, 1874. 1.

⁵⁴ „*Különös gondot fordítottam arra, hogy hazánk történelme az ifjúságnak nemcsak értelmére, de érzelmére
is hasson, megragadja egész erkölcsi műveltségét, mert a történelem csak így nevelhet, így formálhat nemzeti
jellemet.*” LÉMÁNYI, 1905. III.

saját fontosságukat is hangsúlyozandó, a tankönyvírók a történelmet tekintették a nemzeti érzelm számára legfontosabb tantárgynak.⁵⁵

Mire jó a tankönyv?

Korszakunkban a tantervhez tartozó utasítások immár kötelező jelleggel írták elő tankönyv használatát.⁵⁶ Ezt, valamint a tankönyvek központosított elbírálását nagyban lehetővé tették a hazai nyomdaiparban bekövetkezett változások. A helyi szinten működő kisebb kiadókát üzletileg jövedelmezőbb kiadói koncentrációk váltották fel, bár a helyi kiadás sem szűnt meg teljesen.⁵⁷ Így a tankönyvek az ország összes iskolája számára könnyen, kellő mennyiségben és viszonylag olcsón elérhetőek lettek. E központosítással függött össze az is, hogy a helyi szerzők helyett immár országos hírű, neves tankönyvírókkal írták e munkákat.⁵⁸

A korszakban több szerző panaszkodott amiatt, hogy a neves tudósok, így a történészek is ódzkodnak a tankönyvírástól, mivel ezt méltatlan foglalkozásnak tartják.⁵⁹ Marczali Henrik visszaemlékezéseiben valóban találunk nyomot arra, hogy a nagy történész lenézte e mesterséget.⁶⁰ Ugyanakkor a vizsgált tankönyvek szerzői között, a tankönyvírók túlnyomó többségét képző középiskolás történelem-tanárok mellett, sokat találunk a korszak elismert történészeiből (Csánki, Angyal, Márki), sőt, végül Marczali is írt tankönyvet, amire büszkén emlékezett vissza.

A nagy kiadók versenyében a tankönyv üzleti termékké vált. A dualizmus második felében már egyre több szerző panaszkodik a tankönyvek túltermelésére és a cégek lelketlen profitorientáltságára.⁶¹ Mindazonáltal csak a Vallási és Közoktatási Minisztérium által engedélyezett tankönyv kerülhetett forgalomba. Az engedélyezést 1871-től az Országos Közoktatási Tanács, majd 1895-től a minisztérium illetékes ügyosztálya végezte.⁶² Több neves egyéniség is tiltakozott a tankönyvbírálati rendszer ellen. Fináczy Ernő teljesen feleslegesnek látta, véleménye szerint a tanárokat nem kell kiskorúként kezelni, maguktól is képesek a jó tankönyvek kiválasztására.⁶³ A korszak egyik legtermékenyebb tankönyvírója, Varga Ottó (akinek különben egyetlen munkája sem bukott el a bizottság előtt) pedig hosszú írásban

⁵⁵ „Hazánk története a tanítás minden tárgyai közt a legalkalmasabb a hazafias érzés ápolására és a jellem fejlesztésére.” BARÓTI-CSÁNKI, 1891. o. n.

⁵⁶ KLAMARIK, 1881. 262. Az 1899-es utasítások a tanár egyénisége után a legfontosabb tényezőnek minősítik a tankönyvet. *A gimnáziumi tanítás terve*, [1899]. 183. Vass Bertalan ennél is tovább ment, és a tankönyvet nevezte a legfontosabb tényezőnek az oktatásban. VASS, 1899. 34.

⁵⁷ A korszakban a legtöbb tankönyvet megjelentető kiadó Lampel Róberté volt. Emellett fontos volt az Athenaeum, amely 1898-ban megvásárolta az Eggenberger Kiadó összes jogát; valamint a Révai Testvérek Irodalmi Intézete. MÉSZÁROS, 1989. 109.

⁵⁸ MÉSZÁROS, 1989. 110.

⁵⁹ VARGA, 1892. 6.; SEBESTYÉN, 1895. 207.

⁶⁰ MARCZALI, (1929–31). 170.

⁶¹ VARGA, 1892. 6. A szerző ugyanakkor némileg ellentmond magának, hiszen két oldallal korábban kijelentette, hogy ha a tanár nem talál ízlésének megfelelő tankönyvet, kötelessége írni egyet.

⁶² MÉSZÁROS, 1989. 111.

⁶³ Fináczy kezdeményezte is a megszüntetését, amit a tanács leszavazott. Erről a *Magyar Pedagógia*-ban jelent meg közlemény, mely magában foglalta Fináczy kritikáit is. *Országos Közoktatási Tanács*, 1894. 154.

vitatta a bizottság működésének hatékonyságát.⁶⁴ Mindennek ellenére a rendszer megmaradt. A pedagógiai irodalomban a tankönyvvel szemben alapvető elvárás volt, hogy rövid, „tipikus”, könnyen magyarázható, áttekinthető és könnyen tanulható legyen.⁶⁵ Állandó kifogásként jelent meg a forgalomban lévő munkákkal szemben, hogy hosszúak, sokfélék (tehát nem „tipikusak”), túl sok adatot halmoznak fel, stílusuk pedig nehézkes.⁶⁶

Mint azt fentebb említettem, az utasítások előírták a tankönyvhasználatot. E használat intenzitását illetően azonban különböző vélemények fogalmazódtak meg. Márki Sándor 1885-ös előadásában elvárta a tanártól, hogy a tankönyvtől független magyarázatokat adjon, s kritizálta tankönyvíró kortársait, amiért túlértékelik munkájuk szerepét.⁶⁷ Bagyary Simon tanár ugyanakkor úgy képzelte el a tanórát, hogy a diákok felolvassák a tankönyvet, melyhez a tanárnak csupán néhány kiegészítő megjegyzése lehet, a gimnázium alsó osztályainak pedig a tankönyv szövegének szó szerinti megtanulását javasolta.⁶⁸ A pedagógiai irodalom alapján az összkép azt mutatja, hogy a tankönyv kétségtelenül általános és elengedhetetlen kelléke volt a tanításnak és a diákok otthoni felkészülésének, jelentősége pedig csak nőtt az idő előrehaladásával.

Nemzet és nemzetiség

A fenti felvezető fejezetek célja az volt, hogy a téma értelmezéséhez szükséges szempontok áttekintésével kontextualizálni tudjuk a tankönyvelemzés eredményeit.

Mivel az elemzés szorosan kötődik a nemzet problematikájához, így az úgynevezett nem-nemzet nemzetiségek, a románok, a szlovákok és a szerbek megjelenítését fogom vizsgálni, amelyek megszervezték az 1895-ös nemzetiségi kongresszust.⁶⁹ A tanulmányban két történelmi eseményre koncentrálok, nevezetesen a honfoglalásra és a szabadságharcra, mivel ezek voltak a legproblematicusabbak a nemzetiségek vonatkozásában. Lévén, hogy diskurzusokat elemzek, céлом természetesen nem annak eldöntése, hogy mi történt „valójában”, hanem bizonyos reprezentációs stratégiákat kívánok beazonosítani és értelmezni.⁷⁰

⁶⁴ VARGA, 1892.

⁶⁵ FODOR, 1909. 16.; SEBESTYÉN, 1893. 159.; *A gimnáziumi tanítás terve*, 1899.; MÁRKI, 1885. 149.

⁶⁶ FEST, 1917. 138.; VASS 1899. 34–36.; BAGYARY, 1909. 110.

⁶⁷ MÁRKI, 1885. 149.

⁶⁸ BAGYARY, 1909. 105–106.

⁶⁹ A kongresszus mérföldkő a nemzetiségek önszerveződésének történetében, azt a pontot jelöli ugyanis, mikor a nemzetiségek szakítottak az addigi passzív politikával. Világossá vált az is, hogy a nemzet/nem-nemzet distinkció a nemzetiségeken belül is választóvonalat jelent: a horvátok ugyanis megtagadták a szövetséget a nem-nemzetekkel. Így végül a románokra, szerbekre és szlovákokra korlátozódott a résztvevők köre, akik a honfoglalás történetével kapcsolatban közös narratívát prezentáltak a következő évben tiltakozásként a millenniumi ünnepségek ellen. HITCHINS, 1983. 172–176.

⁷⁰ A munka során természetesen figyelembe vettem Dárdai Ágnes alapkérdéseket érintő, összefoglaló munkáját a tankönyvkutatásról, ugyanakkor összességében úgy látom, Dárdai más volumenű kutatásokhoz szabta megállapításait: nagy mennyiségű és főleg kortárs tankönyvek teljességének vizsgálatához fektette le az alapelveket. Jelen tanulmány történeti forrásként kezeli e munkákat és egy alaposan körülhatárolt téma szempontjából vizsgálja azokat. Mindazonáltal

Fogalomhasználat

A dualista korszak történészei és tankönyvírói összetett nemzet- és nemzetiség-fogalmakat örökölték a megelőző korszakokból. A nemzetnek már a 16–17. században különböző jelentései voltak, a 19. században pedig az egyik leggyakrabban használt szavá vált.⁷¹ Ugyanakkor a dualizmus korára nemzet és nemzetiség jelentései valamennyire mégis kiforrottak és konkretizálódtak. Lajtai L. László monográfiájában szemléletesen mutatja be a folyamatot. A 18. század vége és 1848 közötti történetírói diskurzusban a nemzet rendi felfogása fokozatosan erodálódott, és megjelent a nemzet modern fogalma, legtisztább formában Horváth Mihály munkáiban.⁷² A nemzetiség fogalma szintén jelentős változáson ment keresztül pár évtized alatt: míg a század elején a nemzeti tulajdonságokat és sajátosságokat jelentette, a kiegyezésre már dominánssá vált – a nemzethez képes alárendelt – töredéknép értelemben vett használata, amelyre az 1868-as nemzetiségi törvény nyújtja a legekleltársabb példát.⁷³

A tankönyvek narratívái a nemzet fogalmát egyöntetűen annak modern értelmében használják, mint például Sebestyén Gyula: „*A nemzet körében az első helyet foglalta el a főpapság és nemesség; földet csak ők bírhattak.*”⁷⁴ A Gaál Mózes és Helmár Ágost által írt kötetben pedig a szerzők reflektálnak a rendi és a modern nemzetfogalom különbözőségére.⁷⁵ Ugyanakkor a nemzetiség fogalma több szerzőnél a nemzeti sajátosságokat jelenti miközben – Horváth Mihály kivételével – valamennyi szerzőnél a nemzetiség szó emellett töredéknép jelentéssel is szerepel.

A két fogalom tankönyvbéli meghatározását közvetlen módon lehet vizsgálni több munka alapján. Huszonhárom tankönyvben ugyanis, a tantervi utasításoknak megfelelően, függelékeket is találunk a munkák végén, melyekben az ország (és gyakran Ausztria) jelenkori állapotára vonatkozó információkat közölnek a szerzők. A lakosság nyelvi megoszlásáról szóló bekezdésekben esik szó nemzetről és nemzetiségről. Utóbbiról öt szerző ad explicit definíciót, ezen tankönyvek kivétel nélkül alsó osztályok számára készültek, és a századfordulón, valamint a 20. század első két évtizedében jelentek meg. Egyik tankönyvíró sem köt a nemzetiség kritériumához közösségtudati tényezőt, mint Grünwald Béla tette Felvidékről szóló munkájában.⁷⁶ Szádeczky Lajos⁷⁷ és a Kaczogh András–Takáts György-szerzőpáros⁷⁸ pusztán nyelvhez köti a nemzetiséget („*más nyelvűek*”), míg Sebestyén Gyula és

---

Dárdai több kitételét követendőnek találtam: így egyszerre próbáltam kvantitatív és kvalitatív szempontok beemelésével egyes látens vagy tényleges tartalmak megjelenését számszerűsíteni. Továbbá a Dárdai által komolyan kritizált önkényes és esetleges idézetválasztások problémáját úgy próbáltam mérsékelni, hogy az idézeteket a legtöbb kiadást megért tankönyvekből igyekeztem választani, ami növeli a reprezentativitás mértékét. Végül pedig törekedtem arra, hogy a tankönyveket mind diakronikusan, mind szinkronikusan összehasonlítsam, és a kitapintható időbeli tendenciákra rámutassak. DÁRDAI, 2002.

⁷¹ R. VÁRKONYI, 2008. 176.

⁷² LAJTAI, 2013. 127–159.

⁷³ LAJTAI, 2013. 40–44.

⁷⁴ SEBESTYÉN, 1890. 12.

⁷⁵ GAÁL–HELMÁR, 1900. 5.

⁷⁶ GRÜNWARD, (1878). A homogén nemzetállam más pártolói is hasonlóan jártak el, például Balogh Ernő. BALOGHY, 1908.

⁷⁷ SZÁDECZKY, 1912. 160.

⁷⁸ KACZOGH–TAKÁTS, 1913. 124.

Angyal Dávid a közös származást és a nyelvet együtt tekintik a nemzetiség kritériumainak. Török János egyszerűen „a többi népek”-et azonosítja a fogalommal. A kiváló történész, Angyal Dávid az 1868-as nemzetiségi törvény nemzetkonceptiójának ellentmondva kijelenti, hogy „[h]azánk népe azonban nem mind egyazon nemzet tagja, vagyis nyelvre és származásra nézve nem magyar”. Angyal tehát a nemzet kategóriáját nyelvhez és származáshoz köti, így szinte fölösleges is volt párral lejjebb bevezetnie a nemzetiség fogalmát, melyet pontosan ugyanolyan kritériumok szerint határoz meg.⁷⁹ Angyalon kívül csak a Gaál-Helmár-szerzőpáros minősíti nemzeteknek a nemzetiségeket. Munkájuk első soraiban kijelentik, hogy „[h]azánkban ma is többféle nemzet lakik”. A szerzőpáros ugyanakkor ellentmond ennek a megállapításnak, hiszen a függelékben már különféle nemzetiségekről beszélnek a fogalom meghatározása nélkül.

A nemzetet explicit módon definiáló szerzők, Angyal kivételével, valamennyien a politikai nemzet kritériumai szerint határozzák meg a fogalmat, amelynek így a nemzetiségek is részét képezik. Sebestyén Gyula adja a legalaposabban felépített definíciót: „A ki a magyar állam területén született, állandóan itt lakik és a magyar törvényeknek van alávetve, az a magyar állam polgára. A magyar állam polgárai alkotják a magyar nemzetet s alkotmányunk szerint jogokban és köteleességekben egyenlők.”⁸⁰

A századfordulótól kezdve több szerző⁸¹ a magyar szupremáciára vonatkozó kijelentést is tesz a nemzet-definíció után, amit gyakran történelmi érvekkel erősítenek meg, melyek közt nemcsak az államalapítás tényét hangsúlyozzák, hanem az ország ezeréves fenntartását és védelmét is, így e történelmi eredmények kizárólag a magyarság teljesítményeként jelennek meg: „Magyarok foglalták el és alapították ezt az országot, melyet ezer éven keresztül ezer veszélylyel szemben is védelmeztek. Művelődésre nézve is első helyen állnak a többi nemzetiségek között: őket illeti meg a vezérszerep.”⁸²

A törvény előtti egyenlőség gyakran szereplő tételében jelentős fogalmazásbeli különbségek érhetőek tetten a nemzetiségek vonatkozásában. Ujházy Lászlónál a közös jogok és szabadságok, valamint az alkotmány által mindenki számára garantált védelem dominálnak: „De bármily eredetűek legyenek és bármely nyelvet vallják is anyanyelvűeknek, mindnyájan a magyar nemzet tagjai és a magyar alkotmány védelme alatt állnak. Egyforma jogokat és szabadságokat élveznek.”⁸³ Lényegében a törvény előtti egyenlőség tételét mondja ki Andor József is, megfogalmazásában azonban a nemzetiségek kötelessége a magyar törvényeknek való engedelmesség, amelyet a történelmi jog logikája ír elő: „Magyarország minden lakosa, akármilyen nyelvet beszél is, a magyar állam törvényeinek tartozik engedelmeskedni. Mert a magyarok foglalták el e földet, egyetlen nép sem tudott itt a magyarok előtt államot alkotni.”⁸⁴

E tankönyvek narratíváiban a nemzet és a nemzetiségek mindig szembekerülnek egymással. A reformkori nemzetiségi mozgalmak, valamint a szabadságharc alatti

⁷⁹ „[S]zármazás és anyanyelv szerint többféle népcsoportot szokás megkülönböztetni, s e népcsoportokat nemzetiségeknek nevezzük.” ANGYAL, 1902. 181.

⁸⁰ SEBESTYÉN, 1901. 124.

⁸¹ MANGOLD, 1900. 178.; SZIGETHY, 1901. 155.; BARÓTI-CsÁNKI, 1901. 104.; ANGYAL, 1902. 181.; JÁSZAI, 1903. 147.; MANGOLD, 1903. 389.; ANDOR, 1904. 196.; JÁSZAI, 1904. 233.; KISS, 1908. 94.; TAKÁTS, 1905. 236.

⁸² MANGOLD, 1900. 178.

⁸³ UJHÁZY, 1906. 115.

⁸⁴ ANDOR, 1904. 196.

nemzetiségi felkelések bemutatásánál ugyanis a „magyar nemzet” vagy egyszerűen a „nemzet” élesen szembekerül a nemzetiségek csoportjaival. Minthogy a függelékek kivétel nélkül vagy a magyar történelem egészét tárgyaló könyvekben, vagy a negyedik osztálynak szánt, tehát a történelmet a mohácsi vésztől a jelenig tárgyaló kötetekben kaptak helyet, ez valamennyi, a politikai nemzet tételét kimondó szerzőre igaz. Varga Ottó megfogalmazásában: „[A kamarilla v]akandok munkával a szerbet, a horvátot, az oláht ama magyar nemzet ellen uszítá, mely önzetlenül, minden kényszer nélkül csak imént tette azokat minden szabadságának osztályosává.”⁸⁵ Ugyanakkor Varga a függelékekben a honfoglaláskor itt talált népekről, valamint a később betelepülőkről kijelenti, hogy „sokan átvették nyelvét is a jó gazdának, mások nem, de azért – beszéljenek bármilyen nyelvet – e haza határain belül mindnyájan a magyar nemzetnek tagjai”.⁸⁶

Immár valamennyi tankönyvet vizsgálva, magukban a narratívákban a „nemzet” fogalmának használata igen ellentmondásos és félrevezető. Fest Aladár egy 1917-ben írt tanulmányában komolyan felröptette a tankönyvszerzőknek és a tanároknak, hogy diákjaik évekig anélkül használják többek között a nemzet fogalmát, hogy tisztában lennének ennek jelentésével, mivel mind a tanár, mind a tankönyv elmulasztja ezeket megmagyarázni, holott a reáltárgyakhoz hasonló szigorral kellene kezelni a terminológiát.⁸⁷ Mindazonáltal figyelembe kell vennünk azt is, hogy a tankönyvek következetlensége a nemzetfelfogásban – a romanticizmus térhódításával – beállt változásnak is betudható. A 19. század eleji országleíró munkák nem tettek különbséget etnikum és nemzet között, s természetesnek vélték, hogy az országban egyszerre több nemzet él egymás mellett: Csaplovics János 1829-es *Gemälde von Ungarn* című munkája ennek a gondolkodásmódnak egy késői terméke.⁸⁸ A másfél évtizeddel később alkotó Vahot Imrénél viszont már felbomlik a multietnikus hungarus-diskurzus, amelynek egyik jellemző példája az a mód, ahogyan Vahot a „magyar” fogalmat használja, mely nála egyszerre jelentheti az ország lakosságát vagy csupán a magyar etnikumot.⁸⁹ A tankönyvírók ugyanilyen félrevezető módon használják a „magyar nemzet” és a „nemzet” fogalmát. Minthogy azonban, amint azt lejjebb részleteiben is tárgyaljuk, szinte az összes szerző már a Kárpát-medencében való letelepedés, tehát az „itt talált népekkel” való érintkezés előtt nemzetként hivatkozik a magyarokra, a „magyar nemzetként” vagy „nemzetként” megjelölt történelmi (fő)szereplőt logikusan azonosíthatjuk a magyar etnikummal. Ezt a megállapítást erősíti az a tényező is, hogy a szerzők túlnyomó többsége szerint az itt talált lakosság nem asszimilálódott a magyarokhoz.

Ezt az implicit módon megfogható nemzet- és történelemértelmezést számos szerzőnél explicit kijelentések teszik egyértelművé, melyek a magyarság államalkotó és -fenntartó képességéről vagy – a továbbiakban még részleteiben elemzett – civilizációs missziójáról szólnak. „A Duna medencéjében letelepedett magyarok, beékelve a németek szlávok és bolgárok közé, fészket raktak a nyugati keresztény római művelt-

⁸⁵ VARGA, 1886. 102.

⁸⁶ VARGA, 1886. 107. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁷ FEST, 1917. 137.

⁸⁸ Ez a fajta nemzetfelfogás némely, a 19. század első feléből származó történelemtankönyvben is tetten érhető. Vö.: LAJTAI, 2013. 374–381.

⁸⁹ TRENCSENYI, 2011. 318.

ségnek, melyet tovább is származtattak és ezer éven keresztül, önállóságukkal együtt meg is védtek.”⁹⁰

Mindazonáltal Komárik István és Sebestyén Gyula személyében két olyan szerző is akad, akik csak a letelepedéstől használják a magyar nemzet terminust. Komárik István számára ugyanakkor a honfoglalás a *magyarságnak* biztosított lehetőségét „nemzeti egyeddé” fejlődni, a honfoglalás történelmi jelentőségéről szólva pedig ismét a *magyarság* az, akinek feladata a keresztény kultúra védelme és terjesztése.⁹¹

Maga a *politikai nemzet* kifejezés csupán három narratívában fordul elő. Ujházy László a kápolnai unióban látja a politikai nemzet első történelmi példáját, bár ezt csak egy kiegészítő lábjegyzetben jelenti ki.⁹² Jászai Rezső munkájában a szabadságharcot tárgyaló egyik alfejezetben bukkan fel a fogalom, ez esetben már a nemzetiségek vonatkozásában: „Az oláhok és a szászok [...] elhatározták, hogy ha Magyarország őket, mint politikai nemzetet nemzetiségük teljes érvényesülése mellett el nem ismeri, akkor készek az egységes Ausztriába [...] beolvadni.”⁹³ A politikai nemzet definíciójához közeli nemzetfelfogást egyetlen tankönyv narratívájában találunk, Kiss Lajos 1908-ban publikált munkájában, az áprilisi törvények elfogadását bemutató bekezdésben, ahol a nemzet nyelvi és felekezeti hovatartozás feletti kategória, amely az ország egész lakosságát jelenti: „Az újjászületést a nemzet minden tagja nyelv- és valláskülönbség nélkül lelkesen üdvözölte s minden jó hazafi azt hitte, hogy most már egy új, boldog korszak következik.”⁹⁴ A politikai nemzet teoretikusainál tapasztalt történelemfelfogás pedig egyetlen egy szerzőnél jelenik meg, egy mondat erejéig. Varga Ottó a reformkorban kibontakozó nemzetiségi mozgalmakat bemutató sorokban a közösen végigélt és végigszenvedett múlt örökségét állítja szembe a nemzetiségek fokozódó magyarellenességével: „[E]z mind nem olvadhatott kiválóan magyarelles politikává azon szláv népnél, mely századokig érzett, vérzett velünk és mely minden szláv nép között egyedül élt alkotmányjal.”⁹⁵

Mióta és mitől nemzet a magyar?

A nemzetek eredetét érintő kérdések – mióta lehet az egyes nemzeteket valóban nemzeteknek tekinteni?; mitől válik egy adott közösség nemzeté? – központi helyet foglalnak el a nacionalizmuselméletekben. Az erre vonatkozó munkák a második világháború után szaporodtak el, és mára már valóban könyvtárakat lehetne velük megtölteni, mit több, szép számmal akadnak a különböző elképzeléseket összegző és rendszerező munkák is.⁹⁶ A 20. század második felének pezsgő vitáit nézve nem meglepő, hogy a téma szakértői alig vagy egyáltalán nem szentelnek figyelmet a

⁹⁰ MANGOLD, 1903. 30.

⁹¹ „Az európai népcsaládba beékelt magyarság félreismerhetetlenül betöltte azon hivatását, hogy útjában álljon egy nagy szláv állam alakulásának, védbástyája legyen a meglévő keresztény kulturának s átültesse azt a dél- és keleten fekvő területekre.” KOMÁRIK, 1899. 16.

⁹² UJHÁZY, 1906. 115.

⁹³ JÁSZAI, 1904. 214.

⁹⁴ KISS, 1908. 83. Mindazonáltal Kiss még a honfoglalás előtt nemzetként hivatkozik a magyarrá.

⁹⁵ VARGA, 1896. 244–245. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁶ Például SMITH, 2001.; ÖZKIRMI, 2000.

kérdés 19. századi gondolkodóinak elképzeléseire, melyek jóval sematikusabb képet mutatnak, mint 20. századi utódaiké.

Anthony D. Smith, a nacionalizmuskutató egyik legtermékenyebb szerzője szerint a 19. század során és egészen a második világháború végéig a történészek a perennializmus szerint gondolták el a nemzetek eredetét. Ennek lényege, hogy „a nemzetek, vagy legalábbis egyes nemzetek nagyon régóta léteznek akármilyen okból kifolyólag is”.⁹⁷ Smith megállapítása a tankönyvírókra is igaz, ugyanakkor a magyarországi kontextus miatt részleteiben kell tanulmányozni a definíció olyan homályos elemeit, mint az *egyes* nemzeteket vagy az *akármilyen* okot.

A nemzet létrejöttének időpontjára vonatkozóan két világosan elkülöníthető csoportot lehet beazonosítani. Az első csoportba azok a tankönyvszerzők tartoznak, akik már a vérszerződés előtt nemzetként hivatkoznak a magyarokra, míg a nemzetiségekre soha, még akkor se, ha az egyes őslakos népek leírásuk szerint *uralkodtak* az ország egyes részein.⁹⁸ A magyarok már a fejedelmválasztás, mi több az Ázsiából való útra kelés előtt is nemzetnek minősülnek, míg a Kárpát-medencében talált népekre fajként, fajnépként vagy népként hivatkoznak. E szerzőktől nem kapunk magyarázatot arra vonatkozóan, hogy egyes népek (nemcsak a magyarok, de a hunok is) miért tekinthetők nemzetnek, mások miért nem. A korszak politikai irodalmában azonban akad egy szerző, aki ezt a fajta gondolkodásmódot fogalmilag is kidolgozta. A függetlenségi politikusként, ügyvédként és újságíróként is tevékenykedő Baloghy Ernő, aki egyetlen könyvében (*A magyar kultúra és a nemzetiségek*), melyet a sovinszta magyar politikai gondolkodás egyik legtipikusabb művének tart a szakirodalom,⁹⁹ az erőszakos asszimiláció szükségességét történelmi-faji érvekkel igyekszik alátámasztani. Baloghy ugyan elismeri, hogy a magyarok a honfoglalással nem légtüres térbe érkeztek, ugyanakkor szerinte ezek az itt talált népek nem voltak képesek „*primordiumot*” alkotni. „Az tehát igaz, hogy a szláv elem Magyarországon autochton nép volt. Ámde történelmi tény és szociológiai valóság az is, hogy ezen őslakosság államalkotó primordiummá nem fejlődhetett és nem is fejlődött. Nem volt hozzá sem intellektuális, sem fizikai ereje és nem volt sem vérbeli, sem összetartozandósági, egységre törekvő érzése sem.”¹⁰⁰ Minthogy az őslakosság képtelen volt *primordiumot* alkotni, az ország történelméhez sem járult érdemben hozzá: passzív tömegként volt jelent a magyar történelemben. „Abban a kulturmunkában, ami itt a honfoglalás után folyt, ez az embertömeg nem vett részt. Ami itt történt, azt a magyar faj csinálta, az a magyar faj érdeme. Csinálta az autochton fajta közreműködése nélkül.”¹⁰¹ Mindazonáltal Baloghy arra a kérdésre is választ ad, hogy mit tesz egy népet *primordiummá*. Szerinte ez a „*nemzeti géniusz*”, ami „*a belső erő*. Ezt az erőt nem lehet deklaratív úton megteremteni, ennek ösztönszerűen jelen kell lennie.”¹⁰² Baloghy gondolkodásában nem a történelem alakítja a nemzetet, hanem eleve egy nemzet képes egyedül arra, hogy történelmet csináljon.

⁹⁷ SMITH, 2001. 49–50.

⁹⁸ Egyetlen kivételnek számít a fentebb már tárgyalt Gaál-Helmár-szerzőpáros, akik a nemzetiségeket is nemzetnek minősítik, noha később ennek némileg ellentmondanak a függelékben.

⁹⁹ GYURGYÁK, 2007. 90.; TURDA, 2004. 111.

¹⁰⁰ BALOGHY, 1908. 17.

¹⁰¹ BALOGHY, 1908. 23.

¹⁰² BALOGHY, 1908. 31.

A tankönyvszerzők első csoportjának implicit módon megfogható nézetei a magyarok és a Kárpát-medencében talált népek „minőségének” vonatkozásában Baloghly fent idézett gondolatmenetére rímelenek. Természetesen nem beszélhetünk hatásról, hiszen Baloghly könyve csak 1908-ban jelent meg, ugyanakkor maga a nézetrendszer már az 1880-as években jelen volt. Marius Turda Baloghlyt a „*Herrenvolk liberalizmus*” képviselőihez sorolja. E mozgalom az 1880-as évektől az első világháború végéig élte fénykorát, mikor is a nemzeti egység többé már nem egy lépést jelentett az emberiség egyetemes fejlődésében, hanem önmagában vett értékévé vált, így a nemzeti homogenizáció az egyik legsürgetőbb politikai feladattá lett. Az elképzelésre nagyban hatott a szociáldarwinizmus, így a történelmi érvek faji argumentációval vegyültek.¹⁰³ Baloghlyra egy német szociáldarwinista antropológus, Gustav Friedrich Klemmnek az emberiséget aktív és passzív fajokra felosztó elképzelése hatott.¹⁰⁴ Mindenesetre az is megjegyzendő, hogy ez a – tankönyvíróknál egyébként nem explicit és valószínűleg nem is tudatos – faji érvelés sem a tankönyvszerzőknél, sem Baloghlynál nem jelenti a faji felsőbbrendűség tételének agresszív hirdetését. A 19. századi gondolkodóknál általában a *faj* csak a nemzettel összefüggésben jelent meg, önálló értékévé csak a világháború után vált.¹⁰⁵

A második csoport tizenegy szerzőjénél az első alkotmányként tisztelt vérszerződéssel, a magyarság államalkotó képességének egy konkrét eredménye által válik a magyar nép nemzetté. E szerzők számára a vérszerződés legfontosabb hozadéka (és így a nemzetté válás *sine qua non* feltétele) egy konkrét politikai formáció, a központi irányítással megvalósult államjellegű szervezet. „*Ez a vérszerződés. Az eddig törzsek szerint élő magyar népet e vérszerződés olvasztja össze egy nemzetté; ez biztosítja a fejedelem elismerése mellett is az alattvalók beleszólását a nemzet dolgaiba, tehát alapköve a magyar alkotmánynak; végül ez a szerződés ad a megfogyott nemzetnek erőt egy új haza megszerzésére és annak meg is tartására.*”¹⁰⁶ E narratívában egyértelműen az államszervezés képessége különbözteti meg a magyar *népet* a Kárpát-medence többi *népétől*. E gondolkodásmód megjelenésében és térhódításában világosan kimutatható egy időbeli tendencia: 1886-ban bukkan fel először Varga Ottónál, fokozatosan egyre többen élnek vele, majd a 20. század első éveitől kizárólagossá válik. Az is világosan látszik, hogy nem a célközönség életkora (alsó vagy felső osztályok számára készültek-e ezek a tankönyvek), hanem az időtengelyen elfoglalt pozíció a döntő. Lajtai L. László kutatásának eredményeit is mérlegelve,¹⁰⁷ a vérszerződés fontossága töretlenül nő a század folyamán: az első magyar nyelvű történelemtankönyvekben már fontosabb az istváni államalapításnál, Varga 1886-os művében pedig nemzetteremtő aktussá válik.

Természetesen nem mindegyik tankönyv helyezhető el a két csoport valamelyikében. Mint azt fentebb említettük, két szerző a letelepedéstől hivatkozik nemzetként a magyarra. Számukra az istváni államalapítással válik a népből nemzet. Emellett olyan tankönyvek is akadnak, amelyekben a vizsgált rész ellentmondásos.¹⁰⁸ Szerzőik már a vérszerződés előtt nemzetként hivatkoznak a magyarokra, ugyanakkor

¹⁰³ TURDA, 2004. 71–72.

¹⁰⁴ TURDA, 2004. 116.

¹⁰⁵ TURDA, 2004. 159–160.

¹⁰⁶ VARGA, 1886. 8. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰⁷ LAJTAI, 2013. 461–470.

¹⁰⁸ MANGOLD, 1883.; CSUDAY, 1884.; MARCZALI, 1894.; MANGOLD, 1900.; KISS, 1907.

Árpád megválasztásához elérkezve kijelentik, hogy a magyar népet a vérszerződés tette egy nemzetté, esetenként a nemzet szót kurziválva külön kiemelik. Meglepő módon a legellentmondásosabb megfogalmazás a korszak legnagyobb magyar történésze, Marczali Henrik tankönyvében található. Nála már az őshazában maradt magyarok is nemzetnek minősülnek, majd a vándorlásokról szólva megállapítja, hogy ez az élmény tette a népet nemzetté, végül a vérszerződés bemutatásakor a történész kijelenti, hogy „[a] vérszerződés napjától kezdve lesz egységes nemzetté a magyar nép”.¹⁰⁹ A történész önellentmondásai azért is különösek, mert Marczali külön előadás-sorozatot szentelt a nemzet történetisége problémájának, melyet később önálló kötetben is megjelentetett. E művében, valamint országtörténeti összefoglalójában¹¹⁰ egyértelműen az állam az, ami a népből nemzetet csinál: „A nemzetiség, a törzs, a község sokkal régibb a nemzetnél, az országnál és mindenhol az állam az, a mely ezeket a sokféle elemeket összeforrasztva nemzetet alkotott belőlük.”¹¹¹ E gondolatát megerősíti az 1920-as években a *Nyugat*-ban publikált önéletrírásában.¹¹²

Aktív és passzív népek

Az elemzés második fejezetében már kevésbé teoretikus kérdésekre keresem a választ. Immár nem fogalomhasználatot és implicit módon megfogható nemzetfelfogást vizsgállok, hanem konkrét történelmi események reprezentációját, valamint az egyes csoportokról szóló diskurzusokat veszem górcső alá.

Civilizációs misszió és passzivitás

A dualizmus kori magyar történeti narratívák nemzetiségi reprezentációja vizsgálatának egyik központi kérdése magától értetődő: hogyan reagáltak a tankönyvszerzők, egyáltalán reagáltak-e a nemzetiségi elit által megfogalmazott történelmi narratívákra, amelyekkel a kisebbségi politikusok önkormányzati, illetve egyéb törekvéseik mellett érveltek. Itt most nem a különböző (magyar és nemzetiségi) tankönyvnarratívák szisztematikus összevetéséről van szó, hanem a nemzetiségi oldalról megfogalmazott történelemszemlélet fő motívumairól, amelyek a tankönyvszerzők számára is ismertek lehettek.

Az említett érvelésnek egyik alapvető pontja volt, hogy a nemzetiségek a legrégebbi (legalábbis a magyaroknál régebbi) lakosai az országnak, így jogosan tartanak arra igényt, míg a magyarok az itt lakó népek békés együttélését tették tönkre. A nemzetiségi kongresszusnak a millenniumi ünnepségsorozat ellen megfogalmazott nyilatkozatában (egyebek mellett) ez az érvelési stratégia is megtalálható.¹¹³

¹⁰⁹ MARCZALI, 1894. 9–10.

¹¹⁰ MARCZALI, 1911.

¹¹¹ MARCZALI, 1905. 10.

¹¹² MARCZALI, (1929–31). 162.

¹¹³ „De tegyük fel, hogy Béla király névtelen jegyzőjének meséi az igazság csíráját hordozzák magukban, hogy a magyarok ide mint harcos, lovagias győztesek jöttek, mint hősök, lovagok és urak, viszont mi, a nem magyar nemzetek a legyőzöttek és leigázottak szerepét játszottuk, akik elvesztettük önállóságunkat és nem-

Az 1867-es turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés ugyancsak ezt a gondolatot fogalmazta meg.¹¹⁴ A román nemzeti mozgalom dáko-román elmélete is hasonló irányba mutatott: az elsőként csupán a rómaiakkal, később a rómaiakkal és a dákokkal vállalt kontinuitás az ország valamennyi népével szemben előnyt vindikált a történelmi jogok terén.¹¹⁵

Ahogy ezen elképzeléseknek mítikus alapjaik voltak, ugyanígy a magyar fél számára is rendelkezésre állt egy eredetmítosz, amellyel területi igényeit legitimálhatta: a hun-magyar rokonság, melynek megfelelően a magyarok csupán Attila jogos örökségét vették birtokba a honfoglalás alkalmával. Mindösszesen azonban három tankönyvíró¹¹⁶ említi legitimációs szándékkal a hun-magyar rokonságot, míg a szerzők többsége elveti a mítoszokat, mint félrevezető és hamis meséket.¹¹⁷ E jelenség mögött a *történelem mint tudomány* eszméjét véljük felfedezni. Az intézményesült történetírásnak ugyanis egyik legfontosabb feladata, hivatása volt mítosz és valóság szétválasztása, s annak bemutatása, hogy mi történt *valójában* a múltban.¹¹⁸ Marczali Henrik 1876-ban a *Magyar Tanügyben* egy egész cikket szentelt a mítosz helyének a korai magyar történelem oktatásában. Meglátása szerint ezeket teljesen mellőzni kell a történelemoktatásból, mivel veszélyeztetik a kizárólag a tudományosan művelt történelem által garantált erkölcsi és hazafiúi értékeket.¹¹⁹

Ugyanakkor olyan szerzőket is találtunk, akik ellentmondásosan viszonyulnak a magyar történelmi mítoszokhoz, ezek azonban nem állnak kapcsolatban legitimációs stratégiával.¹²⁰ Egyes szerzők mesének minősítik a mítoszokat, de átvesznek bizonyos elemeket, melyeket narratívájuk szerves részeként prezentálnak.¹²¹ Két szerző explicit módon reflektál a mítoszok felidézésének pedagógiai jelentőségére. Mangold Lajos, bevallása szerint, azért bánik elnézően a mítoszokkal, hogy ne alakuljon ki konfliktus a történelem és az irodalom tananyaga között, ami komoly

---

zeti létünket, tehát hogy a magyarok révén átéljük azt a legnagyobb szerencsétlenséget, ami egy nemzetet csak érhet.” A nemzetiségi kongresszus végrehajtó bizottságának tiltakozása a millenniumi ünnepekkel kapcsolatban, 1896. április 30. In: PAJKOSSY, 2006. 729–731.

¹¹⁴ „Őskori történetünk s nemzeti hagyományainknak tanulsága szerint a Kárpátok által bekerített ezen földnek mi vagyunk legrégebb lakói. Még a magyarok bejövetele előtt őseink édes hazájoknak nevezték e földet: már akkor hosszú és véres harcokat vívtak itt, nemzeti függetlenségükért nyugati elnyomóik ellen, már akkor volt itt virágzó földművelésük és kereskedésük voltak népes városaik s megerősített váraik.” Az 1867. évi turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés felterjesztése az országgyűléshez. In: KEMÉNY, 1952. 28–33.

¹¹⁵ CIPOES, 2010. 33–35.

¹¹⁶ TÖRÖK, 1884.; KACZOGH-TAKÁTS, 1912.; KÖRNYEL, 1880.

¹¹⁷ A tantervi utasítások ebből a szempontból is szabad teret adtak a tankönyvíróknak: csupán annyit fektettek le, hogy a könyveknek be kell számolniuk e mítoszokról, azt nem, hogy milyen előjellel.

¹¹⁸ BERGER, 2007. 32–33.; GYÁNI, 2000. 32.

¹¹⁹ „[E]gész szándékunk, mely oda irányul, hogy a magyar nemzetnek valódi történetét adjuk, minden mondái cicomázás nélkül, – nagyon könnyen tűntehető fel nemzetietlen, hazafiatlan színben. Pedig épen a történelmi oktatás első rangú fontosságánál fogva a hazafias és általában az erkölcsi ideák felkeltésére és ápolására nézve, szigorúan kell őrizkednünk mindentől, mi a legszentebb érzelmeket túlhatás által megmetyeljezhetné.” MARCZALI, 1876. 354.

¹²⁰ Ebben nincs kitapintható időbeli tendencia. KÖRNYEL, 1880.; CSUDAY, 1884.; SEBESTYÉN, 1890.; GAÁL-HELMÁR, 1891.; KOMÁRIK, 1899.; KACZOGH-TAKÁTS, 1912.

¹²¹ Így például a Gaál-Helmár-szerzőpáros 1891-es művükben meséknek minősítik a mítoszokat, ugyanakkor a fehér ló mondáját beépítik a honfoglalás narratívájába. GAÁL-HELMÁR, 1891. 6.

zavart okozhat a tanulók világnévében.¹²² Varga Ottó egyik alsó tagozatos gimnazistáknak szánt tankönyvének előszavában óvja olvasóit a tények hosszú sorolásától, mivel ez szerinte „*inkább gyötrelem, mint történelem*” lenne, és célravezetőbbnek tartja „*szép hún-magyar mondák*” elbeszélését.¹²³ Nyolcadik osztályosoknak írt munkájában azonban már egyértelműen elveti a mítoszokat.¹²⁴ Az alsó és felső tagozat közötti különbség a mítoszok használatában, amint azt láttuk, a tantervi utasításban is megjelenik, ugyanakkor bőven akadnak olyan alsó tagozatos tankönyvek, amelyek nyíltan szakítani kívánnak a mitikus történetekkel, és vagy homályosnak minősítik a magyarság őstörténetét, vagy a nyelvtudományhoz irányítják olvasóikat.

Mindazonáltal tíz szerző tizenegy munkájában¹²⁵ beazonosítható egy kifinomultabb stratégia, amely a magyarok nemzetiségekkel szembeni primátusát igazolja. A tantervi utasítások előírásainak megfelelően a tankönyvek az ország területének történetével kezdik elbeszélésüket, nem a magyarokéval. A szerzők kaotikus állapotot vázolnak fel, melyet a „szétdaraboltság”, az „ország nélküli állapot” jellemez, és „pusztító fürgeteg” dúl. Az őslakosság „érdemi életet” nem tud élni a területen. Ezzel a képpel a szerzők azon meggyőződésüket állítják szembe, mely szerint az ország területét Isten vagy a természet egységesnek hozta létre, amely arra hivatott, hogy egy egészként uralják. Hasonlóan francia kortársaikhoz, az ország területét az államalapítás, sőt a honfoglalás előtt is egységesként prezentálják, azaz Magyarország elképzelésük szerint már Magyarország előtt létezett.¹²⁶ A magyarok egyfajta civilizációs missziója abban áll, hogy ezen egyesítésre kijelölt területet valóban egyesítsék a nyugati, keresztény kultúra értékeinek elsajátításával, mindennek pedig elengedhetetlen feltétele a magyar adottságként megjelölt államalkotó képesség. Az érvelés központi szerepe legszembeötlőbb Környei János könyvében. Környei egyike azon keveseknek, akik legitimáló erőt tulajdonítanak a hun rokonságnak, ugyanakkor ennek jelentőségét elhanyagolhatónak tekinti a civilizációs misszió fontossága mellett.¹²⁷ Környei mellett a Szilágyi Sándor által hosszan méltatott Király Pál megfogalmazása felel meg a fent felvázolt sémának a legtökéletesebben. „*A természettől egységesnek alkotott terület össze-vissza van darabolva, a barbár törzsek féktelen szabadságban száguldoznak ide-oda, [...] Műveltség, polgárosodás ismeretlenek, s a népek nem is vágyódnak rá, sejtelmük sincs róla. [...] Hazánkban tehát minden mozog és háborog. [...] A magyarok tehát hazánk valódi megváltói valának, s e pusztai*

¹²² MANGOLD, 1883. [Előszó, nincs oldalszám.]

¹²³ VARGA, 1886. 3.

¹²⁴ „*Hún rokonságunkat nem tudjuk bebizonyítani; de ha be tudnók is, nem nyernénk vele semmit, mert azt sem tudjuk, miféle nép volt a hunok. Röviden: a mondák útján származásunk, rokonságunk el nem dönthető.*” VARGA, 1896. 9.

¹²⁵ JÁSZAI, 1902.; KACZOGH-TAKÁTS, 1912.; KIRÁLY, 1897.; KIRÁLY, 1900.; KOMÁRIK, 1899.; KÖRNYEI, 1880.; LÉTMÁNYI, 1905.; MANGOLD, 1903.; RIBÁRY, 1871.; SZIGETHY, 1900.; VARGA, 1886. Nem mellékes, hogy e könyvek általában a több kiadást megérték közé tartoznak, Varga könyve például – ismereteim szerint – hétszer jelent meg.

¹²⁶ NORA, (1984). 862.

¹²⁷ Környei ehhez Török János publicistát idézi be szó szerint: „*Nem szükség a magyar nemzetnek akár örökségi jogra, akár a hunok vagy avarok rokonságára hivatkozni a végre, hogy e Kánaán elfoglalását, a magyar birodalom alkotását jogszerűnek lehessen mondani. A gondviselés úgy akarta, hogy e mind szellemi tehetségekre, mind testalkatra kitűnő harcias emberfaj nomád állapotban el ne csenevésszen, hanem épen e földön állandó hont szerevezén magának, az európai nemzetcsalád sorába az emberi haladás és keresztény polgárosítás előharcosául lépjen be.*” KÖRNYEI, 1880. 18–19.

barbárok rakták le a szebb és jobb jövőnek szilárd, megingathatatlan alapjait, megalapítván a lefolyt évezred viharait törhetetlen erőben megállott Magyarországot.”¹²⁸

A civilizációs misszió gondolatát egyértelműen Szalay László 1851-es összefoglaló munkájából veszik át a tankönyvírók, néhány esetben szó szerint beidévezve Szalay mondatait.¹²⁹ Ugyanakkor csupán hét szerző fogalmazza meg a nyugati kultúra kelet felé történő terjesztésének köteleességét is.¹³⁰ Jelentős különbség mutatkozik abban, hogy a tankönyvírók milyen jelentőséget tulajdonítanak az őslakosoknak a letelepedett élet megszervezésében. Marczali Henrik idézett cikkében az őslakosok jótékony hatásának elismerésével gondolta lehetségesnek a múltra vonatkozó nemzetiségi igények kielégítését.¹³¹

A civilizációs misszió gondolata ismeretesen a gyarmattartó birodalmak körében szolgált legitimációs ideológiaként. A Harmadik Köztársaság Franciaországának történészei és legfontosabb tankönyvírója (Ernest Lavisse) is közvetítették ezt az elképzelést olvasóik felé.¹³² Mindazonáltal Közép-Európában is jelen volt a gondolat: az osztrák történészek a Habsburg-háznak tulajdonították a régió civilizálásának feladatát.¹³³ A magyar civilizációs misszió gondolata nemcsak a dualizmus korában volt meghatározó, hanem a párizsi magyar béke delegáció érvelésében és a két világháború közötti revíziós retorikában is. Ennek legekleatásabb példája Apponyi Albert bevezetője az *Igazságot Magyarországnak!* című, a trianoni békeszerződés anomáliáit bemutatni kívánó kötetben. A magyar nemzet „gondviselés-szerű” küldetéséről beszélve Apponyi explicit módon hivatkozik a *Pax Romanára* és a *Pax Britannicára*.¹³⁴ A gróf szerint feladata elvégzéséhez Magyarország testének és lelkének épségére van szükség, értve lélek alatt a nemzetet, test alatt a területet, amelyet „a természet is egységgé alkotott és amely egy évezreden át az is maradt”.¹³⁵ Zeidler Miklós szerint e gondolkodásmód negyedszázadon át kísérője maradt a hivatalos külpolitikának, s közrejátszott abban, hogy a közgondolkodás és a külpolitika fő áramlata képtelen volt elszakadni a történelmi Magyarország ideáljától.¹³⁶

Ami az itt talált népekkel való konfliktus kérdését illeti, az őslakosok meghódolása sokkal inkább legitimáló tényező, mint a fegyveres harcban való legyőzésük. Erre a legjobb példa Andor József. Tankönyvének függelékében a szerző kimondja a magyar szupremácia tételét, melyet a nemzetiségek egykori önkéntes meghódolásával igazol, holott a honfoglalás narratíváiban Andor még véres harcokról számolt be.¹³⁷

¹²⁸ KIRÁLY, 1897. 35–37. Kiemelés az eredetiben.

¹²⁹ „A feladás nagy volt, 's megfejtésével a magyar fajt bizta meg a' gondviselés. Első fellépésünk Európa' színe előtt hatalmas szolgálat vala, melyet állodalmunk' alkotása által a' polgáriásodásnak tevének; 's nagyobb hasznát senki nem vette e' szolgálatnak mint a' némettség, mely az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, 's melly a' magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élőködött tehetetlen népségek' romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett.” SZALAY, 1852. 3.

¹³⁰ KÖRNYEL, 1880.; KOMÁRIK, 1899.; SZIGETHY, 1900.; JÁSZAI, 1902.; JÁSZAI, 1904.; MANGOLD 1903.; LÉT-MÁNYI, 1905.; TAKÁTS, 1905.

¹³¹ MARZALI, 1876. 348.

¹³² BOURDÉ, 1997. 181., 205. A *mission civilisatrice* jelentőségéről a francia történelmi gondolkodásban: CONSTANTINI, 2008.

¹³³ HEISS-KLIMÓ-KOLÁR-KOVÁČ, 2010. 387–389.

¹³⁴ APPONYI, 1928. 6.

¹³⁵ APPONYI, 1928. 8.

¹³⁶ ZEIDLER, 2009. 84.

¹³⁷ ANDOR, 1904.

A nemzetiségeknek tulajdonított legfontosabb jellemző, a passzivitás, a szabadságharc narratíváiban a leginkább szembeszökő. A tankönyvszerzők többsége szerint a nemzetiségeket a bécsi „titkos kéz” lázítja fel (Bécs, a kamarilla, a bécsi udvar), legyen szó nemzeti ébredésükről a reformkorban vagy akár a későbbi felkeléseikről 1848-ban. E magyarázat azonban nemcsak a nemzetiségek öntudatlanságát hangsúlyozza, hanem egy felmentő hozzáállást is megenged („félrevezetett honfitársaink”).¹³⁸ A nemzetiségek lázadását többen azzal állítják szembe, hogy a magyarság „önzetlenül” részesítette őket az általa kivívott civilizációs javakban.¹³⁹

Az általános tendencia mellett ugyanakkor felfedezhetők különbségek a szerzők között a nemzetiségi mozgalmak megítélésében. Maga a titkos kéz sem mindenhol jelenik meg: többek megfogalmazásában Bécs már *eleve meglévő* mozgalmakat karolt fel.¹⁴⁰ Angyal Dávid kivételes magyarázatot nyújt a nemzetiségek felkelésére. Nemhogy titkos kezet nem említ, de a lázadások okát a mások által feltétlenül ünnepeelt áprilisi törvények hiányosságában látja – abban ugyanis, hogy a törvények nem érintették a nemzetiségi kérdést annak fontosságával arányos módon.¹⁴¹

További differenciálódást jelent, hogy több szerző irigységet lát a bécsi manipulációra való fogékonyság mögött.¹⁴² Török János így fogalmazott: „Nem tűrhették a magyar nemzet szabadelvű fejlődését, pedig az 1848-diki törvények nekik is ugyanazon szabadságokat biztosították, melyeket a magyaroknak. Nem tűrhették a magyar nép fokozódó nagyságát.”¹⁴³ Míg mások a félrevezetettséget és megtévesztettséget hangsúlyozzák.¹⁴⁴ Így például Környei János: „Erdélyben pedig a félrevezetett román honfitársaink fölkelése szerveztetett, míg délről a fellázadt szerbek szorongatták hazánk magyar és német ajkú lakosait.”¹⁴⁵

A szerzők nem tesznek különbséget a különböző csoportok között, így a nemzetiségek felbujtásáról és lázadásáról beszélnek. Ez esetben csupán két kivételt találhatunk. Szigethy Lajosnál a „tótok” többsége nem lázad fel a magyarok ellen, mi több, a szerző hangsúlyozza a „tótság” hazafias viselkedését.¹⁴⁶ Marczali szintén kihagyja a szlovákokat a lázadó nemzetiségek felsorolásából.¹⁴⁷ A történész eljárása ezúttal (ellentétben a nemzet-fogalmaknál tapasztaltakkal) összhangban van nagy, országtörténeti összefoglalójának vonatkozó részeivel.¹⁴⁸

¹³⁸ KÖRNYEI, 1880. 336.

¹³⁹ Így például a korábban már más kontextusban megidézett Varga Ottó: „[A kamarilla] vakandok munkával a szerbet, a horvátot, az oláht ama magyar nemzet ellen uszítja, mely önzetlenül, minden kényszer nélkül csak imént tette azokat minden szabadságának osztályosává.” VARGA, 1886. 102.

¹⁴⁰ CSUDAY, 1884.; KIRÁLY, 1897.; SEBESTYÉN, 1901.; JÁSZAI, 1903.; UJHÁZY, 1910.

¹⁴¹ ANGYAL, 1902.

¹⁴² TÖRÖK, 1884. 147.; RIBÁRY, [1890]. 292.; MANGOLD, 1903. 367.; LAURENTZY, 1912. 36.

¹⁴³ TÖRÖK, 1884. 147.

¹⁴⁴ KÖRNYEI, 1880.; VARGA, 1886. 102.; KIRÁLY, 1897. 332.

¹⁴⁵ KÖRNYEI, 1880. 386.

¹⁴⁶ „De ez az egész úgynevezett pánszláv mozgalom nem volt veszedelmes, mert maga a tót nép igen nagy többségében hű maradt a magyar hazához.” SZIGETHY, 1901. 112.

¹⁴⁷ MARCZALI, 1894. 203.

¹⁴⁸ Vö.: MARCZALI, 1911. 630.

Az egyes csoportok megjelenítése

Románok

A románság megjelenítése azért is kiemelkedő fontosságú, mert a pedagógiai szakirodalomban ez az egyetlen nemzetiségi csoport, melynek történelemszemléletéről és ennek veszélyeiről pedagógiai tanulmány született.¹⁴⁹

A románság kapcsán alapvető kérdés a tankönyvírók Anonymushoz való viszonya, a korabeli román történelmi gondolkodás számára ugyanis Anonymus nagy jelentőséggel bírt. Meghatározó történészek, mint Samuel Micu Klein, az Erdélyben Gyeló fejedelemsége alatt élő csoporttal azonosították a románságot, amely megválasztotta a Gyelót legyőző magyar vezért, Tétényt a saját fejedelmének is. Ez az aktus alapvető érvként szolgált a románok politikai jogai mellett.¹⁵⁰

Természetesen a politikai igények jogosságának elfogadása nélkül, de egészen Mangold Lajos 1883-as tankönyvéig¹⁵¹ Gyeló megjelenik az őslakosok felsorolásánál mint fejedelem, akit a magyarok legyőznek, népét pedig – bár erre nem tér ki mindegyik szerző – megesketik. 1896-ig változó, hogy ki mit fogad el Anonymus *Gestájából* történelmi ténynek, e ponton túl viszont egyértelműen, explicit módon cáfolják a Névtelen állításait. Az állandó érv, ami felmerül a hitelesség ellen, valószínűleg Marczali Henrik forráskritikai munkái nyomán, abban áll, hogy Anonymus saját korának állapotát írta meg *Gestájában* – ezt a megállapítást pedig valamennyien a románságon demonstrálják, kijelentve, hogy ők csak a 12–13. században „szivárogtak be”.¹⁵² Ezt a kifejezést a szlávokkal kapcsolatban is használják, amely a passzív, öntudatlan létre, észrevétlen terjeszkedésre utal. A római eredet a szerzők szerint teljesen téves elképzelés, legtöbbször „romanizált balkáni nép”-nek tekintik a románságot, amely Ruméliából származik. A szabadságharc narratívájában a románokkal kapcsolatban merülnek fel olyan nyelvi szerkezetek, mint „nyers tömeg”¹⁵³ „emberirtó dúlásai”.¹⁵⁴

A románsággal kapcsolatban Szigethy Lajos nyújt példátlan leírást.¹⁵⁵ Noha szerinte is a 12. században telepedtek meg az országban, de a rómaiaktól és a „provincziák ősi lakosságától” származtatja őket. Mi több, kijelenti, hogy Hunyadi János, „a magyar nemzet legnagyobb hőse” román kenéz fia volt. Szigethy ezzel a Michal Mudroň által kívánatosnak tartott, az etnikai hovatartozást felülíró, közös hősöket számon tartó történelmi gondolkodást közvetíti a tanulóknak felé.

Szlávok

Amint arról fentebb már szó volt, valamennyi szerző elismeri, hogy az ország területét szlávok lakták a honfoglalás idején, ez azonban olyan jelzőkkel párosul

¹⁴⁹ VERESS, 1897.

¹⁵⁰ NIEDERHAUSER, 1995. 371–372.

¹⁵¹ MANGOLD, 1883.

¹⁵² Például: JÁSZAI, 1904. 56.; UJHÁZY, 1906. 23.; BENISCH, 1911. 54.

¹⁵³ VASZARY, 1901. 133.

¹⁵⁴ SEBESTYÉN, 1901. 111.

¹⁵⁵ SZIGETHY, 1900. 54.

(például „szervezetlenül tanyáztak”), melyek a csoport alkalmatlanságát demonstrálják a terület érdemi birtoklására. A szlávok területfoglalása „észrevétlenül” történt, valójában nem is elfoglalták, hanem „ellepték” a területet. Ez a fajta magatartás a nemzetnek minősített, nyílt, tisztességes konfrontációhoz szokott hunok és avarok számára értelmezhetetlen volt. Király Pál szerint a szlávok természetéhez olyan szorososan hozzátartozik a hódolás, hogy voltaképpen mindegy, ezt mely nép felé kell gyakorolniuk.¹⁵⁶ A további gyakran használt jelzők ugyanebbe az irányba mutatnak: simulékony, alkalmazkodó, rémült. Ezek a jelzők egyértelműen az öntudatlanságot és a passzivitást implikálják.¹⁵⁷

Két kivétellel valamennyi szerző kontinuitást lát a kortárs és az őslakos szlávok között. A Baróti–Csánki-szerzőpáros ellentmondásba fut. A „tótok” szerintük a huszita háborúk alatt „beszivárgott” csehek utódai, ugyanakkor később kijelentik a függelékekben, hogy a honfoglaláskor itt talált szlávok megtartották a nemzetiségüket.¹⁵⁸ Szigethy Lajos munkájában a „tótok” nem az – egyébként a fenti jelzőkkel lefestett – őslakos szlávok utódai, hanem a huszita háborúk alatt betelepült cseheké. Így azonban a „tótok” is beleszámítanak az alfejezetcímként adott nyugati bevándorlók kategóriába, melyről a szerző kijelenti, hogy „az az áldása volt Magyarországra, hogy az országot műveltebbé, gazdagabbá tette”.¹⁵⁹ Mint azt fentebb említettem, ugyancsak Szigethy az, aki a tótok hazafiságát hangsúlyozta a szabadságharc alatt. Tankönyve kétségtelenül eredeti a nemzetiségek vonatkozásában.

Magyarok

Az elemzés végén érdemes a nemzetiségeknek tulajdonított karaktereket összevetni a magyaroknak tulajdonítottakkal. A magyarok tulajdonságai mind aktivitást és tudatosságot implikálnak: összetartást, rend- és egyben szabadságszeretetet. E tulajdonságok egyenes ellentétei az őslakosok szervezetlenségének és behódolásra való hajlandóságának. A katonai és államalkotó fölény az összetartozásbeli és szabadságszerető képességből következik. A magyarokban tehát mindaz megvan, ami alkalmassá tehet egy csoportot egy ország vezetésére, és ami a nemzetiségekből hiányzik.

Nemzeti karakterjegyként jelenik meg három szerzőnél az asszimiláló képesség is.¹⁶⁰ Emellett több tankönyvíró a más nemzetiségeük iránti türelmet is a magyarok jellemzőjének tartja.¹⁶¹ Így a nemzetiségek iránti tolerancia ezeknél a tankönyvíróknál ugyanúgy a következő generációk által követendő nemes magyar nemzeti erénnyé válik, mint a szabadságszeretet vagy az alkotmány tisztelete. Például Andor Józsefnél (aki egyébként asszimiláló képességet is tulajdonít a magyaroknak): „S az első századok története különös bizonyítékául szolgál a magyarság egyik kiváló nemzeti sajátosságának is: a más nemzetiségeük iránt való türelmességnek.”¹⁶²

¹⁵⁶ KIRÁLY, 1897. 48. Hasonló gondolatok: KÖRNYEI, 1880. 11.

¹⁵⁷ Például: BARÓTI–CSÁNKI, 1891. 6.; HORVÁTH, 1875. 7.; SZIGETHY, 1900. 11.; ANGYAL, 1901. 13.; BARÓTI–CSÁNKI, 1901. 103.

¹⁵⁸ BARÓTI–CSÁNKI, 1891.

¹⁵⁹ SZIGETHY, 1900. 54.

¹⁶⁰ KOMÁRIK, 1899. 172.; ANDOR, 1904. 7.; SZIGETHY, 1904. 13.

¹⁶¹ KÖRNYEI, 1880. 15.; VARGA, 1886. 107.; ANGYAL, 1901. 127.; ANDOR, 1904. 10.

¹⁶² ANDOR, 1904. 10.

A magyarok és a nemzetiségek karakterének kidolgozásában világosan tükröződik a brit antropológus, Richard Jenkins meglátása, mely szerint amikor egy csoport egy másik karakterét, jellegzetességét meghatározza, az nem a kategorizáltak valós jellegzetességeiről, hanem sokkal inkább a *kategorizálóknak* az adott csoporttal való szándékairól tanúskodik.¹⁶³ A vizsgált tankönyvírók elképzelése valójában a Balogh Ernőnél tapasztalt aktív (magyarok) és passzív („*öslakos*” nemzetiségek) ellentéppárral egyezik meg. Azt a vezető, civilizáló szerepet, amelyet a szerzők egy részénél explicit módon kifejtve is megtalálunk, ez az ellentéppár teszi jogossá mi több, szükségessé.

Következtetések

A vizsgált szövegekben a nemzetiségekkel kapcsolatban egyrészt explicit módon megjelenő minősítésekkel találkozunk, kitapintható azonban egy mélyebb struktúrát rejtő szint is: itt elsősorban a fogalomhasználatról és a nemzeti karakterológiáról van szó.

Az explicit minősítések szintjén mindenekelőtt a nemzetiségek megítélésében mutatkozó nagyfokú differenciáltságot kell hangsúlyoznunk. Ez a leginkább szembeötlő a szabadságharc narratíváiban, ahol a félrevezetett honfitársaktól a féltékeny nemzetiségekig több mindent találunk, de olyan, elvileg semlegesebb megközelítésű témáknál is tapasztalható az értékítéletek jelentős divergálása, mint a törvény előtti egyenlőség kérdése. Itt az ugyanazon szabadságjogokban való osztozás hangsúlyozása mellett, ami egy elfogadóbb, toleránsabb hozzáállást jelez, megfogalmazódik az is, hogy a nemzetiségeknek engedelmessé kell a *magyar* törvényeknek, amely lényegében az alárendelt helyzetükre utal. Mindent összevetve azonban a tankönyvírók többsége nem fogalmaz meg negatív értékítéletet a nemzetiségekről, illetve semleges álláspontot foglal el velük szemben. A nemzetiségek reprezentációja a vizsgált korszakban forgalomban lévő tankönyvekben tehát nem tekinthető egységessé, így persze az sem állja meg a helyét, ha summásan sovinsztának minősítjük őket. A második, implicit szintet azonban az előbbivel szemben majdhogynem homogénnek tekinthetjük. Noha két csoportot világosan el lehet különíteni annak vonatkozásában, hogy mi teszi számukra nemzetté a magyart, a nemzet fogalmának használata egy irányba mutat. Nevezetesen oda, hogy a tankönyvszerzők nem tesznek különbséget a „magyar nép” és a „magyar nemzet” között. A tankönyvszerzők nemzetfelfogásában nem érvényesül a politikai nemzet teoretikusainak történelemkonceptiója. Az ország történetének kizárólagos főszereplőjét implicit vagy több esetben explicit módon is kifejtve a nyelvi és etnikai értelemben vett magyar nemzetben látják. Ez azokban az esetekben is igaz, amikor a tankönyveket függelék zárja, melyben a szerzők definíciója a politikai nemzet kritériumait adja meg.

¹⁶³ JENKINS, 1994. 207. Jenkins a spanyol gyarmatosítók és a – ma *mapuchenak* nevezett – őslakosság példájával érzékelteti a jelenséget. Az időben egymást követő kategorizációs sémák (bátor és rettenthetetlen harcosoktól a lusta, részeges semmittevőkön át a szelíd vademberekig, akiket nevelni kell) nem a *mapuche*kről alkotott tényszerű tudást tükrözik, hanem a spanyolok céljairól és az őslakosokhoz való viszonyról szólnak. Tehát a kategorizálókról mondanak valamit (ahogyan önmagukat és másokat látják), és nem a kategorizáltakról.

Ugyanígy a legitimációs stratégiával szoros összefüggésben álló nemzeti karakterek is megegyeznek a szerzőknél: a magyarokat aktivitást, míg a nemzetiségeket passzivitást implikáló jelzőkkel írják le. A magyar fölényt legitimáló tényező pedig nem annyira az „első foglalás” érve, sokkal inkább az (az aktivitással összefüggő) államalkotó és fenntartó képesség, amely tucatnyi szerzőnél explicit módon megfogalmazott civilizációs misszióként jelenik meg.

Mindezt mérlegelve a tanulmány egyik kulcskérdésére az a válasz tehát, hogy a tankönyvnarratívák a homogén nemzetállam történelemképével egyeznek, és nem a politikai nemzet felfogásának teoretikusaiéval, ugyanakkor ez nem valami tudatosan „sovíniszta” vagy „imperialista” gondolkodásból kifolyólag alakult így. A tanulmány eredményei sokkal inkább abba az irányba mutatnak, hogy a tankönyvírók számára nemigen állt rendelkezésre más perspektíva. Ennek kimerítő feltérképezése azonban további kutatásokat igényel.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

A) A hivatkozott tankönyvek

ANDOR

1904 ANDOR József: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Budapest, Athenaeum, 1904.

ANGYAL

1901 ANGYAL Dávid: *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1901.

1902 ANGYAL Dávid: *A magyarok története a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1902.

BARÓTI-CsÁNKI

1891 BARÓTI Lajos – CsÁNKI Dezső: *Magyarország története középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1891.

1901 BARÓTI Lajos – CsÁNKI Dezső: *Magyarország története. II. rész. A középiskolák alsó osztályai számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1901.

BENISCH

1911 BENISCH Artúr: *Érettségi összefoglaló tételek magyar történelemből*. Pécs, Taizs József, 1911.

CSUDAY

1884 CSUDAY Jenő: *A magyarok történelme. A gymnasium III. osztálya számára*. Szombathely, Özv. Seiler Henrikné kiadása, 1884.

GAÁL-HELMÁR

[1891] GAÁL Mózes – HELMÁR Ágost: *Magyarország története és az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajza főbb vonásokban. Középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Pozsony–Budapest, Stampfel Károly, [1891].

1900 GAÁL Mózes – HELMÁR Ágost: *Magyarország története. I. Kötet: 1526-ig. Középiskolák harmadik osztálya számára*. Budapest, Stampfel Károly, 1900.

HORVÁTH

- 1875 HORVÁTH Mihály: *A magyarok története a gymnasiumok alsóbb osztályai használatára.* Budapest, Franklin Társulat, 1875.

JÁSZAI

- 1902 JÁSZAI Rezső: *Magyarország története a legrégibb időktől a mohácsi vészig. A középiskolák III. osztálya számára.* Budapest, Lampel Róbert, 1902.
- 1903 JÁSZAI Rezső: *Magyarország története a mohácsi vésztől a legújabb időkig. A középiskolák IV. osztálya számára.* Budapest, Lampel Róbert, 1903.
- 1904 JÁSZAI Rezső: *Magyarország oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Lampel Róbert, 1904.

KACZOGH-TAKÁTS

- 1912 KACZOGH András – TAKÁTS György: *A magyar nemzet története 1526-ig a gimnáziumok és reáliskolák II. osztálya számára.* Budapest, Athenaeum, 1912.
- 1913 KACZOGH Andárs – TAKÁTS György: *Magyarország története 1526-tól 1867-ig a gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára.* Budapest, Athenaeum, 1913.

KIRÁLY

- 1897 KIRÁLY Pál: *Magyarország története a középiskolák felső osztályainak használatára.* Bevezető: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Lampel Róbert, 1897.
- 1900 KIRÁLY Pál: *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya használatára.* Budapest, Athenaeum, 1900.

KISS

- 1907 KISS Lajos: *Magyarország története a legrégibb időktől a mohácsi vészig. A középiskolák III. osztálya számára.* Sárospatak, [Református Főiskola], 1907.
- 1908 KISS Lajos: *Magyarország története a mohácsi vésztől a legújabb időkig. A középiskolák IV. osztálya számára.* Sárospatak, [Református Főiskola], 1908.

KOMÁRIK

- [1899] KOMÁRIK István: *Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. osztálya részére.* Kalocsa, Jurcsó Antal, [1899].

KÖRNYEI

- 1880 KÖRNYEI János: *Magyarország története a legújabb időkig, különös tekintettel a műveltség kifejlésére s a népeletre a felső gymnasiumi és reáliskolai osztályok úgy mint magánhasználatra.* Budapest, Lampel Róbert, 1880.

LAURENTZI

- 1912 LAURENTZI Vilmos: *Magyarország oknyomozó története. Hetvenöt kérdésben. Érettségi segédkönyv.* Brassó, Herz, 1912.

LÉTMÁNYI

- [1905] LÉTMÁNYI Nándor: *Magyarország története. I. Kötet: 1526-ig. Középiskolák harmadik osztálya számára.* Budapest, Stampfel, [1905].

MANGOLD

- 1883 MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák alsó osztályai és polgári iskolák használatára.* Budapest, Franklin Társulat, 1883.
- 1900 MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1900.
- 1903 MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1903.

MARCZALI

1894 MARCZALI Henrik: *Magyarország története. Középfokú iskolák számára.* Budapest, Athenaeum, 1894.

RIBÁRY

1871 RIBÁRY Ferenc: *Magyarország története világtörténelmi bevezetéssel a középtanodák alsóbb osztályai számára.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1871.

[1890] RIBÁRY Ferenc: *Magyarország oknyomozó történelme. Iskolai és magánhasználatra.* Sajtó alá rendezte: MANGOLD Lajos. Budapest, Franklin Társulat, [1890].

SEBESTYÉN

1890 SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története. A középiskolák alsó osztályai számára.* Budapest, Méhner Vilmos, 1890.

1900 SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi vészig. A gymnasium és reáliskola III. osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1900.

1901 SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A gymnasium és a reáliskola IV. osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1901.

SZÁDECZKY

1912 SZÁDECZKY Lajos: *Magyarország története. Második rész. A mohácsi vésztől a legújabb időkig.* Budapest, Lampel Róbert, 1912.

SZIGETHY

1900 SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Első rész. A mohácsi veszedelemig. Középiskolák III. osztálya számára.* Budapest, Singer és Wolfner, 1900.

1901 SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Második rész. A mohácsi veszedelemtől a legújabb időkig. A magyar birodalom általános ismertetése tekintettel a közös ügyekre és Ausztriára.* Budapest, Singer és Wolfner, 1901.

1904 SZIGETHY Lajos: *A magyar nemzet története és a mai magyar állam ismertetése. Középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Kókai Lajos, 1904.

TÖRÖK

1884 TÖRÖK István: *Magyarország történelme. Középtanodák és tanítóképezdék számára.* Kolozsvár, [Saját kiadás], 1884.

UJHÁZY

1906 UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme a középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1906.

1910 UJHÁZY László: *A magyar nemzet történelme. Középiskolák alsó osztályai számára. II. rész. A negyedik osztály számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1910.

VARGA

1886 VARGA Ottó: *A magyarok történelme a tanterv alapján középiskolák alsó osztályai számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1886.

1896 VARGA Ottó: *A magyarok oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Franklin, 1896.

VASZARY

1874 VASZARY Kolos: *Történelem rövid előadásban.* Budapest, Lampel Róbert, 1874.

1901 VASZARY Kolos: *Történelem. A középiskolák IV. osztályai számára. II. rész.* Budapest, Lampel Róbert, 1901.

B) Egyéb források

A gimnáziumi tanítás terve

[1899] *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. Hivatalos kiadás.* Budapest, A hivatalos közlöny kiadóhivatala, [1899].

APPONYI

1928 APPONYI Albert: Magyarországnak és a rovására megnagyobbodott államoknak történelmi hivatása. In: APPONYI Albert – FÖLDES Béla – WLAŠSICS Gyula et al.: *Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata.* Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 1928. 1–19.

BAGYARY

1909 BAGYARY Simon: A történelem intenzivebb tanításáról. *Magyar Középiszkola*, 2. (1909) 2. sz. 103–110.

BALOGH

1902 BALOGH Pál: *A népfajok Magyarországon.* Budapest, Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1902.

BALOGHY

1908 BALOGHY Ernő: *A magyar kultúra és a nemzetiségek.* Budapest, Deutsch Zsigmond és Társa, 1908.

BREZNAVY

1903 BREZNAVY Imre: *Népoktatásunk és az egységes magyar nemzeti állam.* Eger, Érseki lyceum, 1903.

EÖTVÖS

1865 EÖTVÖS József: *A nemzetiségi kérdés.* Pest, Ráth Mór, 1865.

FEST

1917 FEST Aladár: A történelmi oktatás módszere. Székfoglaló a Magyar Pedagógiai Társaságban. *Magyar Pedagógia*, 26. (1917) 3–4. sz. 129–157.

FINÁCZY

1896 FINÁCZY Ernő: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1896.

FODOR

1909 FODOR Gyula: A tankönyvekről. *Magyar Középiszkola*, 2. (1909) 2. sz. 14–22.

GRÜNWARD

(1878) GRÜNWARD Béla: A Felvidék. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai.* Pozsony, Kalligram, 2011. 9–127.

IPOLYI

1885 IPOLYI Arnold: A történelem s a magyar történelmi szellem. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 1–21.

KÁRMÁN

1914 KÁRMÁN Mór: *A nevelés feladatai. Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez.* Budapest, Eggenberger, 1914.

1905 KÁRMÁN Mór: Előszó. In: *Magyar történelmi olvasókönyv. I. rész. Magyarország történelme a mohácsi vészig.* Szerk.: MIKA Sándor. Budapest, Lampel Róbert, 1905. V–VII.

Képviseelőházi napló

1868 *Képviseelőházi napló*. 10. köt. [http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1865_10&pg=0&l=hun] 2014. október 5.

KLAMARIK

1881 KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Budapest, Eggenberger, 1881.
 1893 KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, Eggenberger, 1893.

MARCZALI

1876 MARCZALI Henrik: Adalékok a magyar történettantás ujjáalakításához. *Magyar Tanügy*, 6. (1876) 6. sz. 345–350.
 1905 MARCZALI Henrik: *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból*. Budapest, Franklin Társulat, 1905. (*Népszerű Főiskola Könyvtára*, 1.)
 1911 MARCZALI Henrik: *Magyarország története*. Budapest, Athenaeum, 1911.
 (1929–31) MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

MÁRKI

1885 MÁRKI Sándor: Történettantás nép- és középiskolákban. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 138–154.
 1902 MÁRKI Sándor: *Történettantás a középiskolai új tanterv szellemében*. Budapest, Singer és Wolfner, 1902.
 1905 MÁRKI Sándor: *Eötvös és nemzeti feladataink*. Irta és felolvasta az Eötvös-alap országos tanítói segélyegyesület 1905. február hó 2-iki ünnepi közgyűlésén Dr. Márki Sándor, egyetemi tanár. Különlenyomat a „Család és Iskola” 1905. évi 9–12. számaiból. Kolozsvár, Gombos, 1905.

MOCSÁRY

1858 MOCSÁRY Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór, 1858.

MUDROŇ

(1878) MUDROŇ, Michal: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonlónevű politikai tanulmányára. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai*. Pozsony, Kalligram, 2011. 127–215.

Az Országos Közoktatási Tanács jelentése

1894 Az Országos Közoktatási Tanács albizottságának jelentése a tankönyvbírálat és engedélyezés ügyében. *Magyar Pedagógia*, 3. (1894) 3. sz. 154–161.

PULSZKY

1885 PULSZKY Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd a történeti congressus első osztályának ülésén. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 22–24.

SEBESTYÉN

1893 SEBESTYÉN Gyula: Világtörténet a tanterv és utasítások alapján. A középiskolák számára írta Varga Ottó, tanár. Harmadik kötet. Új-kor. (Recenzió.) *Magyar Pedagógia*, 2. (1893) 3. sz. 158–164.
 1895 SEBESTYÉN Gyula: Magyarország története. Irta Marczali Henrik. Számos történelmi érdekű ábrával. (Recenzió.) *Magyar Pedagógia*, 4. (1895) 3. sz. 207–210.

SZALAY

1852 SZALAY László: *Magyarország' története. Első kötet*. Lipcse, Geibel Károly, 1852.

- VARGA**
1892 VARGA Ottó: *A tankönyvekről*. Budapest, Pallas, 1892.
- VASS**
1899 VASS Bertalan: *A középiskolai történettanítás*. Székesfehérvár, Szammer Imre, 1899.
- VERESS**
1897 VERESS Ignác: Román középiskoláink nevelési eszközei. *Magyar Pedagógia*, 6. (1897) 1. sz. 15–35.

Szakirodalom

- ABDELAL-HERRERA-JOHNSTON-McDERMOTT**
2009 ABDELAL, Rawi – HERRERA, Yoshiko M. – JOHNSTON, Alastair Ian – McDERMOTT, Rose: Identity as variable. In: *Measuring identity. A Guide for social scientists*. Eds.: ABDELAL, Rawi – HERRERA, Yoshiko M. – JOHNSTON, Alastair Ian – McDERMOTT, Rose. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 17–33.
- BERGER**
2007 *Writing the nation. A global perspective*. Ed.: BERGER, Stefan. New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- BOURDÉ**
1997 BOURDÉ, Guy: L'école méthodique. In: *Les écoles historiques*. Dir.: BOURDÉ, Guy – MARTIN, Hervé. Paris, Seuil, 1997. 181–215.
- CİPOEŞ**
2010 CİPOEŞ, Radu: *Nationalism and identity in Romania. A history of Extreme Politics from the Birth of the State to EU Accession*. London–New York, I. B. Tauris, 2010.
- CONSTANTINI**
2008 CONSTANTINI, Dino: *Mission civilisatrice. Le rôle de l'histoire coloniale dans la construction de l'identité politique française*. Paris, La Découverte, 2008.
- DÁRDAI**
2002 DÁRDAI Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2002.
- DEUTSCH**
1958 DEUTSCH, Karl W.: *Nationalism and social communication. An inquiry into the foundations of nationality*. New York, Massachusetts Institute of Technology, 1958.
- DOBSZAY**
(2003) DOBSZAY Tamás: Magyarország kulturális élete a dualizmus idején. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: GERGELY András. Budapest, Osiris, 2005. 460–490.
- FARKAS**
2008 FARKAS Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, Trezor, 2008.
- FELKAI**
2001 FELKAI László: A XIX. század végi gimnáziumi tantervek. In: *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban*. Szerk.: HORÁNSZKY Nándor. Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, 2001. 145–163.

GELLNER

1983 GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983.

GERGELY

1987 GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, Magvető, 1987.

GYÁNI

2000 GYÁNI Gábor: Fin de siècle történetírás. In: GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 31–47.

GYURGYÁK

2007 GURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.

HAJDU

1999 HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1999.

HEISS–KLIMÓ–KOLÁR–KOVÁČ

2010 HEISS, Gernot – KLIMÓ, Árpád von – KOLÁR, Pavel – KOVÁČ, Dušan: Habsburg's Difficult Legacy. Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Eds.: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris. New York, Palgrave Macmillan, 2010. 367–405.

HOBSBAWM

1983 HOBSBAWM, Eric J.: Mass-Producing Traditions. Europe 1870–1914. In: *The Invention of Tradition*. Eds.: HOBSBAWM, Eric J. – RANGER, Terence. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. 263–309.

HOFER

1996 HOFER Tamás: Néprajz és őstörténet a millennium idején. *Magyar Tudomány*, 103. (1996) 8. sz. 1018–1025.

HOLEC

2011 HOLEC, Roman: Grünwald Béla két alakváltozata, két arca és a körülötte kialakult mítoszok. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai*. Pozsony, Kalligram, 2011. 233–261.

JENKINS

1994 JENKINS, Richard: Rethinking ethnicity: identity, categorization and power. *Ethnic and Racial Studies*, 17. (1994) 2. sz. 197–223.

KATUS

2010 KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz, 2010.

KEMÉNY

1952 *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. I. 1867–1892*. Szerk.: KEMÉNY G. Gábor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.

KESZEI

2001 KESZEI András: A kulturális környezettől a társadalmi feltételekig. *Korall*, 2. (2001) 3–4. sz. 53–70.

KÖVÉR–GYÁNI

- (2003) KÖVÉR György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest, Osiris, 2006.

LAJTAI

- 2013 LAJTAI L. László: *„Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, Argumentum, 2013.

NIEDERHAUSER

- 1995 NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1995.

NORA

- (1984) NORA, Pierre: *L’Histoire de France de Lavis*. In: *Les lieux de mémoire. La nation*. 1. köt. Dir.: NORA, Pierre. Paris, Gallimard, 1997. 851–902.

ÖZKIRIMLI

- 2000 ÖZKIRIMLI, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. London–New York, MacMillan, 2000.

PAJKOSSY

- 2006 *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: PAJKOSSY Gábor. Budapest, Osiris, 2006.

R. VÁRKONYI

- 2008 R. VÁRKONYI Ágnes: *A nemzeti kérdés a 19. századi magyar történetírásban*. In: *A nemzeti tudományok historikuma*. Szerk.: KULIN Ferenc – SALLAI Éva. Budapest, Kölcsey Intézet, 2008. 165–226.

SASFI

- 2008 SASFI Csaba: *Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon*. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk.: CZOCH Gábor – HORVÁTH Gergely – POZSGAI Péter. Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2008. 508–528.
- 2014 SASFI Csaba: *Reprodukció és mobilitás. A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban*. *Korall*, 15. (2014) 56. sz. 96–117.

SMITH

- 2001 SMITH, Anthony D.: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Cambridge, Polity, 2001.

TRENCSÉNYI

- 2011 TRENCSÉNYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum, 2011.

TURDA

- 2004 TURDA, Marius: *The idea of national superiority in Central Europe 1880–1918*. Lampeter, Edwin Mellen Press, 2004.

UNGER

- 1979 UNGER Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.

ZEIDLER

- 2009 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.

Bolgár Dániel

Integrálódás asszimilációországba A zsidóságmegmaradás törvényének magyarázata

MAX NORDAU, a cionista mozgalom későbbi „másodhegedúse” 1893 nyarán Németországban, Borkum szigetén üdült. Ami ott történt vele, fordulópontot jelentett az életében. A Nordau özvegye és lánya által összeállított életrajz szerint legalábbis ez volt az egyik olyan élménye (a Dreyfus-ügy mellett), ami zsidóságára ébresztette, vagyis elvezette a cionizmushoz. Nordau ekkor már nagyon is híres ember volt: több kiadásban megjelent és nagy visszhangot váltott ki két jelentős, mindenféle zsidó partikularizmustól mentes, a német író öntudatával írt könyve, a *Konvencionális hazugságok modern kultúréletünkben* és az *Elfajulás*. Nordau jó okkal indulhatott azzal az érzéssel nyaralni, hogy nem zsidónak, hanem befutott nyugati embernek, körülrajongott európai értelmiséginek látszik majd, amikor a tengerparton sétál. Ehhez képest újabb és újabb fenyegető hangú, névtelen leveleket kapott az üdülés alatt, méghozzá antiszemitákat, amik annyira felzaklatták, hogy végül otthagya az üdülőhelyet.¹ Vajon miért dülta fel az incidens ennyire Nordaut? Hogyan terelhette ez az élmény a cionizmus felé? Azzal szembesülhetett, hogy addigi életművét, amely voltaképp a modern dekadencia és álságosság ellen írt munkákból állt, a külvilág a zsidó dekadencia jellegzetes megnyilvánulásaként értette meg. Arra jöhetett rá, hogy csináljon bármit, legyen akármennyire német kultúrájában, kifinomult viselkedésében, zsidóságát sosem vetkezheti le.²

Nincs mit tenni, a beolvadás lehetetlen, minden igyekezet hiábavaló, mert a zsidót soha sem fogják befogadni azok, akik közé tartozni szeretne, akármennyire hasonlít rájuk – ezt ismerték fel törvényszerűségként a cionisták, és ebből következett a zsidó nacionalizmus programja. A törvényszerűséget, amit én felfedezői helyében a zsidóságmegmaradás törvényének neveztem volna el, így fogalmazta meg Herzl Tivadar *A zsidó állam* című művében 1896-ban: „Mindenuzt becsületesen megkíséreltük, hogy beolvadjunk a bennünket körülvevő népek közösségébe, csak őseink hitét őrizve. Nem engedik meg nekünk. Hiába vagyunk hű, némely helyen még túlzó mértékben is hű hazafiak [...] Hazáinkban [...] idegeneknek néznek bennünket.”³

¹ NORDAU-NORDAU, 1943. 114–118.

² A történetet ismerteti és értelmezi ÚJVÁRI, 2009. 146.; GELLER, 2011. 389.

³ HERZL, (1896). 69.

Keveredés vagy oldódás? A zsidó beilleszkedés értelmezésének története

Vajon csak a cionisták gondolták így, vagy mások is szabályszerűségnek érzelték, hogy a zsidó mindig zsidó marad? Mikor, mennyire látták sikeresnek a zsidók modern világba és nemzetbe illeszkedésének az emancipációtól a holokausztig tartó, nagyszabású projektjét?

A korabeli észlelet

Ha a magyarországi esetet vázlatosan áttekintjük, azt találjuk, hogy a 19. század második felének domináns politikai beszédmódjában a zsidó beilleszkedést magyárosodási sikertörténetként illett elbeszélni. Hadd világítsam meg ezt a különben jól ismert narratívát az egyszerűség kedvéért egy 1882-ben Ágai Adolf *Borsszem Jankójában* megjelent karikatúra felidézésével. Az *édes anya öle* című képen⁴ egy egészséges, életerős, szépnek azonban csak kis túlzással mondható anyaalak látható, aki az ország címerével díszített széken ül, vagyis a hont, a magyar hazát képviseli. Rajta kívül hat gyermeket lelünk a rajzon. Az anya szoknyájánál helyezkedik az antiszemita képviselő Istóczy Győző mint édesgyermek, kissé távolabb pedig őt, az anya által örökbe fogadni kívánt nemzetiséget reprezentáló figurát találunk, köztük a szokott rasszjegyekkel ábrázolt zsidó Kóbi gyermeket. A képaláírás a következő:

*„Az édes anya: No gyermekeim, ki jön az én házamba?
Nemzetiségi kölykök (duzzogva): Nem megyünk mi!
A Kóbi gyerek: Itt vagyok, mámikám, fogadj be!
Istóczy: Anyámasszony, csak be nem veszi azt a jordány fattyat?”⁵*

A *Borsszem Jankó* szerkesztősége tehát olyan értelmezést adott az egykorú interetnikus erőterről, amely szerint az ország döntő, felelős, hatalmat gyakorló, ugyanis felnőttként ábrázolt része, jelesen a magyarság, magához hívja, örökbe kívánja fogadni az összes elárvult nemzetiséget. A zsidók pedig lelkesült örömmel szaladnak édes mostohájuk ölébe, a nemzet részeivé, magyarrá akarnak válni, és az ábrázolt érzelmek alapján azt sejthetjük, nem is sikerül ezt Istóczynak, tehát az infantilis antiszemitának megakadályoznia. Ez a zsidó–magyar egymásra találás pedig húzóerejét adja az ország magyárosodásának, vagy inkább ez maga a magyárosodás, hiszen a nemzetiségi gyerekek bambán vagy duzzogva elfordulnak, nem hallgatnak a hívó szóra. Az ország magyárosodása tehát nem halad valami derekasan, ám a zsidók beilleszkedése igenis problémamentes.

Ne gondoljuk, hogy ez csupán egy élclap álláspontja volt! A dualizmus *establishmentjéhez* ezer szállal kötődő, a magyar szupremácia ideológiáját a faji gondolkodás felé megnyitó⁶ Beksics Gusztáv szemében is elsöprő erejű és nagy jelentőségű, már-már ünnepélyes jellegű folyamat volt a magyar–zsidó reláció szerinte

⁴ N. N., 1882. 1. Közli még és elemzi VÖRÖS, 2003. 22–24.

⁵ N. N., 1882. 1.

⁶ TURDA, 2003. 7–8., 13–22.

kedvező alakulása. A zsidóság Beksics számára „a magyar fajnak legfeltétlenebb szövetségese, a magyarosításnak leghatalmasabb eszköze”. A zsidók magyarrá válása – írja 1883-ban, Tiszaeszlár után – „a magyarosítás nagy nemzeti munkájának egyik legszebb sikere. Leggyorsabban és legteljesebben elérhető sikere.”⁷ Ahogy az egyelőre még inkább publicista, mint történész Acsády Ignác ugyancsak a Tiszaeszlár-vitába kapcsolódva írta: „egyetlen hazai felekezet sem karolta föl oly buzgalommal, oly szívós kitartással, oly teljes odaadással a magyarosodás ügyét, mint a zsidóság.”⁸ A zsidókról szóló „hivatalos” dualista diskurzus tehát a zsidóságmegmaradás törvényéről nem tudott, sőt egyenesen „zsidóság-megnemmaradásként” értelmezte a zsidók beilleszkedését. Ugy vélték, a zsidók rohamos sebességgel oldódnak fel a magyarságban, válnak megkülönböztethetetlené attól. Azt érezték, már csak párat kell aludniuk ahhoz, hogy felvirradjon a nap, amikor képtelenség észrevenni, ki az a magyar hazafiak közül, aki „csak vallására [...] zsidó”.⁹

Ehhez képest fordulópontnak a baloldali jogtudós, Ágoston Péter *A zsidók útja* című, 1917-ben megjelent – nem minden előzmény nélküli¹⁰ – munkáját¹¹ szokás tekinteni. Ez az a mű, amely megalapozta a *Huszdik Század* nevezetes körkérdését, vitát gerjesztett az *Egyenlőség* hasábjain és még sok más fórumon.¹² Ágostonnak az volt a meggyőződése, hogy a zsidókból az összetartozás-tudat nem veszett ki maradéktalanul, sőt, az mintha minden egyéb kötődésnél erősebbnek bizonyult volna. Mint mondja, „a beolvadó zsidóság jobban együtt marad, mint amennyire a beolvadási processzus ezt kívánatosá teszi”.¹³ „A különállás nem zsidó sajátosság tehát, de a szívós ragaszkodás a zsidó jelleghez igen és ezért látszik olyan lehetetlennek, hogy a zsidók elolvadjanak a fogadó népek közt.”¹⁴ A jelenség a nagy háborúban is megnyilvánult: „még a lövészárkokon keresztül is nem egyszer megéreztek a zsidók, hogy zsidók. Még a harc tüzeiben is előfordult, hogy leesett a halálütésre emelt kard, mert azt kiáltotta az áldozat: Hallgass meg Izrael!”¹⁵ A zsidók mássága, különállása tehát igenis folyton feltárul.

Az ellenforradalmi rendszer hivatalossá emelte és radikalizálta ezt a beszédmódot, sőt azt is mondhatjuk, beépítette keletkezéstörténetébe. Eszerint a zsidók beilleszkedésének felelőtlen igenlése az a liberálisok lelkét terhelő bűn, amely az idegen, a magyar eszmeiségtől valójában meg nem érintett zsidó szellemet rászabadította az országra, és egyenes út vezetett innen a bolsevik forradalomig, a Tanácsköztársaság pribékjeinek vértiss garázdálkodásáig.

Ennek a történetnek a legismertebb elbeszélése kétségtávol Szekfű Gyulától származik. Álláspontját az 1920-ban kiadott, majd 1934-ben folytatott *Három nemzedéknek* mindenekelőtt *A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája* című fejezetében¹⁶ fejtette ki. Szekfű szerint az a sztori, amit Acsády, Beksics és a *Borsszem Jankó* előadásában az imént bemutattam, nem volt több bájos tündérmesénél: nem a valóságról,

⁷ BEKSICS, 1883. 57–58.

⁸ ACSÁDY, 1883. 4.

⁹ ACSÁDY, 1883. 3.

¹⁰ Lásd például Bartha Miklós *Kazár földön* című munkáját 1901-ből: BARTHA, (1901).

¹¹ ÁGOSTON, 1917.

¹² A reflexiókra lásd UNGVÁRI, 1999. 155–170.; VÖRÖS, 2011. 63–67.

¹³ ÁGOSTON, 1917. 203.

¹⁴ ÁGOSTON, 1917. 305. Kiemelés tőlem.

¹⁵ ÁGOSTON, 1917. 289–290.

¹⁶ SZEKFŰ, 1934. 328–344.

hanem a vágyakról szólt. Ezek a liberálisok a „nemzetiség külső felfogását”¹⁷ érvényesítették. Elég volt – mondja Szekfű – új ruhát ölteni, magyarul beszélni, magyar nevet felvenni (mintha olyan nagyon egyszerű lenne ízlést váltani, megtanulni egy nyelvet, és feladni az embernek a nevét, amely a teljes egyediségét, önmagasságát szimbolizálja), és e gyors, „felületes és merőben külsőleges”¹⁸ átalakulás után a magyar elit máris ugyanolyan jó magyarként tekintett a zsidókra, mintha azok éppenséggel régi történelmi családok sarjai lettek volna. A (galíciai) zsidó „az államilag szervezett névmagyarosító akció segítségével eldobja nevét, újat vesz fel, boltot nyit, kis házat szerez, ezzel a magyar illúziók: az állam és nemzet formalisztikus felfogása szerint valóban és egészen magyarrá vált, gyarapítja a magyarság számát. Eggyel megint többen vagyunk, mondtuk, ráfér szegény testvértelen fajtánkra. Lelkébe óvakodtunk betekinteni, megelégedve ruha és beszéd külsőségeivel.”¹⁹ A zsidó „tegnap még idegen, ma csak névleg magyar”.²⁰ Az őszintétlen, álságos beilleszkedés elaltatta a befogadók éberségét, és hagyták, hogy a magyartól teljesen elütő szellemet képviselő zsidók monopolizálják először a gazdaságot, aztán a kultúrát, és dekadens, frivol, „humorisztikus”, „bután üres” nagyvárosi, valójában sajátosan zsidó kultúrájukat nemzeti kultúra címkével ellátva árusítsák a pusztán fogyasztói szerepbe kényszerített magyar tömegeknek. A zsidók magyarosodása tehát csupán a liberalizmus önáltató illúziója volt. A zsidóság a közbeszédben a magyarosodásra legnyitottabb csoportból a Horthy-korszakra a magyarságra leselkedő veszéllyé lett.

Úgy tűnhet elsőre, hogy a két világháború között a *mainstream* politikai diskurzus igenis érvényesnek tekintette a zsidóságmegmaradás törvényét. Ám, ha jobban megfigyeljük, Szekfű nem úgy értelmezte a zsidók nemzeten kívül maradását, mint a cionisták, és ahogy mi e tanulmány elején a törvényt definiáltuk. Nordau vagy Herzl arra eszmélt rá, hogy annak ellenére nem felejtik el nekik soha zsidó mivoltukat, hogy minden lehető erőfeszítést megtettek a nemzetbe fogadásukért. Szekfű szerint azonban a zsidók nem tettek erőfeszítéseket, legfeljebb tessék-lássék átmaszkírozták magukat a puhány liberálisokkal cinkosságban. A zsidó nála azért maradt zsidó, idegen a nemzettől, mert nem is próbált meg őszintén azon belülré kerülni.

A történetírói észlelet

Az utólagos rálátás előnyével induló történetírás kutatásainak eredményei jelentősen felülírják a zsidó beilleszkedésnek a hajdani domináns politikai diskurzusokban kialakult értelmezéseit. Nagyon is hasonlít azonban a történészek felfogása a zsidók egy jelentős részének betagozódásáról ahhoz, ahogy Herzl és Nordau megértette saját élethelyzetét. Röviden: a történettudósok úgy találják, hogy a magyarországi zsidók és keresztények társadalma a modernitásban egyre inkább eggyé vált, összeszővődött, azaz – a jogi válaszfalak lebontásán, tehát az emancipáción túl – kulturálisan homogenizálódott, miközben az érintkezések sűrűsödtek, egymást azonban a felek szakadatlanul megkülönböztették.

¹⁷ SZEKFŰ, 1934. 334.

¹⁸ SZEKFŰ, 1934. 331.

¹⁹ SZEKFŰ, 1934. 331.

²⁰ SZEKFŰ, 1934. 247.

Az ezt a képet alátámasztó magyarországi kutatási eredményeknek itt csak rendkívül vázlatos összegzésére vállalkozom.²¹ Tekintsük át először zsidók és nem zsidók kulturális egymáshoz alkalmazkodásának modern fejleményeit.²² A zsidó beilleszkedésnek minden bizonnyal a nyelvi alkalmazkodás volt a legteljesebb és legfontosabb sikere. A dualista korszak végére már a zsidók háromnegyede magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Ezt némi költői szabadsággal úgy is mondhatnánk, négyből három zsidó úgy emlékezett, magyar szavakat dúdolt neki az anyja, amikor ringatta.²³ Trianon után pedig gyakorlatilag csak olyan zsidók maradtak az országban, akik értettek magyarul.²⁴ De a legizgalmasabb talán nem is az, hogy a zsidók megtanultak magyarul, talán még az sem, hogy egyenesen a magyar lett az anyanyelvük, hanem az, hogy akkora fontosságot, használati értéket, jövőt tulajdonítottak a magyar nyelvnek, hogy a többi nyelvet ütemesen felejtették vagy meg sem tanulták: Magyarországon (Horvátország nélkül) a magyar anyanyelvű zsidóknak 1900-ban 36,5%-a csakis magyarul beszélt, 1910-ben már 39,2%-a, 1920-ban az új országterületen 43,6%-a, 1930-ban 47,3%-a.²⁵ Az egységes nemzeti kultúra elsajátításának legfontosabb intézménye természetesen a magyar nyelven azonos ismereteket tanító, nemzeti hősről mesélő és nemzeti irodalmat olvastató iskolarendszer volt. A zsidók magas fokú iskolázottságát a szakirodalom jobbra a zsidó–keresztény egyenlőtlenségek kontextusában értelmezi, ám természetesen a betagozódás nézőpontjából is jelentéssel bír, hogy a zsidók voltak a nemzeti oktatási rendszer (majdnem mindenben) „*verhetetlen bajnokai*”,²⁶ ahogy Karády Viktor fogalmazott.²⁷ A névválasztásnak a többségi (magyar) mintához igazítását úgy fogom fel, hogy

²¹ A zsidóság modern történetének a nemzeti keretek közé illeszkedés témáját előtérbe állító, erősen általánosító, hagyományos elbeszélését egy ideje sok kritika éri. A berzenkedés mögött – ha jól értelmezem – az áll, hogy a 19. századi keletkezésű, konvencionális európai narratíva méltánytalan, amennyiben burkoltan tagadja a modern nemzeti társadalmakon belül az önálló zsidó történelem létezésének lehetőségét, a zsidó múltból csakis a nemzeti egységesülés normájához képest értelmezhető dolgozza fel (lásd GANTNER, 2005.; SILBER, 2008a.; SILBER, 2008b. 7.; VÖRÖS, 2009. 199–200., 207–208.). Nem áll szándékomban megkérdőjelezni ennek a kritikának az érvényességét. A továbbiakban csupán annak felvázolására törekszem, hogy a modernitásban voltak zsidók, akiknek az életét, önszemléletét átformálta a nemzetbe tagozódásra irányuló igyekezet, és hogy mindez tömeges volt. Azt, hogy ez az átalakulás a zsidóság többségét vagy kisebbségét érintette-e, nem firtatom.

²² Persze ha létezik összetett jelenség, akkor a (domináns és alárendelt) kultúrák közötti találkozásból következő fordításé, a szakadatlan meg-, félre- és átértékesé, az utánzás előre tudható tökéletlenségéé és el nem ismertségéé, a bekövetkező hibridizálódásé mindenképpen az. Nekünk azonban csupán arra kell odafigyelnünk, hogy a modern Magyarországon létrejött vagy létrejövőben volt-e egy annyira közös és annyira közösnek értelmezett kultúra, amely képes volt betölteni azt a funkciót, hogy zsidók és keresztények akadálytalanul kommunikálhassanak, vagyis egyrészt folyékonyan, másrészt azon fikciót fenntartva diskurálhassanak, hogy kiválóan értik egymást. A kulturális egyneműsége/egyneműsödése mindvégig ezt értem csupán.

²³ Az 1900. évi népszámlálás magyarázta meg, hogy anyanyelven „*azt a nyelvet kell érteni, a melyet az illető magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél*” (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909. 8*.).

²⁴ A nyelvi magyarosodáshoz lásd KARÁDY, 1997a.; FENYVES, 2012. 6–64.

²⁵ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909. 139.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1916. 470.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1928. 181.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936. 260., 300.

²⁶ KARÁDY, 1997b. 122.

²⁷ Lásd Karády Viktor számos írása közül mindenekelőtt a következő két kötetet: KARÁDY, 1997c.; KARÁDY, 2012. 132–251.

ezt a zsidók kulturális magyarosodásuk vagy erre irányuló szándékuk jelvényeként alkalmazták, mintegy fontosnak tartották nyilvánosságra hozni ezt a tényt, óhajt ön-reprezentálásuk során. A dualista korszakban a vezetéknevük magyarosítását sikeresen kérelmezőknek, néhány évet leszámítva, több mint fele zsidó volt.²⁸ Ritkábban szokás elgondolkodni azon, hogy az utónévadás is hasonló politikai jelentést vitt a zsidó *self-fashioning* gyakorlatába. Végigsöpört a zsidóságon az „ősmagyar” utónévadás divathulláma, rendszeres volt az utónevek önkényes magyarítása.²⁹

A kulturális homogenizálódásnál nehezebb makroszinten, statisztikai eszközökkel kimutatni a zsidók és keresztények közötti érintkezések gyakoriságának növekedését. Szerencsére az egyik legmeghatározóbb, legtartósabb kapcsolattípusról, a vegyes házasodásról több tanulmány is rendelkezésünkre áll. A többi felekezethez képest a zsidók voltak a legelzártabbak a házassági piacon. Persze nincs semmi meglepő abban, hogy a keresztény felekezetek, de különösen a protestáns egyházak között sokkal könnyebb volt a házassági átjárás.³⁰ Jelentése inkább annak van, hogy folyamatosan növekvő számú vállalkozó kedvű akadt, aki fittyet hányt a szokásokra, és egy zsidóval közösségben tervezte eltölteni a hátralévő életét. Az első világháború éveitől a zsidók által kötött házasságoknak már jóval több mint tizede felekezetiileg vegyes volt.³¹ Az tehát, amit a történettudomány megvizsgált, arra utal, hogy zsidó-keresztény viszonylatban a magyarországi társadalom egyre inkább összekeveredett, azaz egyre inkább összeszővődötté és homogén kultúrájává vált, talán mondhatjuk úgy: szimbiózis alakult ki.

Felmerülhet azonban, hogy ez a társadalmi folyamat a politikai klíma megváltozásával – tehát azzal, hogy a beilleszkedési diskurzus az ellenforradalmi időszakra, mint láttuk, éles fordulatot vett – megrekedt. Nos, a zsidó vezetéknev-magyarosítási mozgalom például valóban jelentősen visszaesett a Horthy-korszakban. Ennek a változásnak a hátterét nem ismerjük pontosan, de az bizonyos, hogy nemcsak az állampolgári igények csökkenésének a következménye volt, hanem a politikai akaratnak vagy annak is köszönhető (ugyanis a belügyminiszter csak nehezen adott engedélyt a zsidók névmagyarosítására).³² A közeledés töretlenségét mutatja ugyanakkor, hogy a vegyes házassági kedv nem lanyhult, sőt, még fokozódott is valamelyest a két világháború között. Mi több, még az első zsidótörvények megjelenése után is csak lassan csökkent a vegyes házassági mozgalom ereje. A második világháború után pedig hirtelen megszaporodtak ezek a frigyek, mivel az emberek törvényesítették az előző években kialakult kapcsolataikat.³³ Mindez azt sejteti, hogy a közeledés, az összeszővődés lendülete megmaradt még a hivatalos rosszállás, intézményes diszkrimináció, sőt nyílt üldözés ellenére is. Úgy tűnik, az

²⁸ KARÁDY, 1997d. 124–131.; KARÁDY–PALÁSTI, 2000. 50–53.; KARÁDY, 2001a.; KARÁDY, 2001b.; KARÁDY–KOZMA, 2002. 40–41., 76–78., 136–143., 237–249.; NOVÁK, 2002. 91–93.; FROJIMOVICS, 2003.; FENYVES, 2009.; KOZMA, 2009.; VARGA, 2009.; FARKAS, 2012.

²⁹ A zsidó utónévadási szokásokról lásd CEGLÉDI, 1997.; KARÁDY–PALÁSTI, 2000. 53–56.; TORONYI, 2001. 91–102.; FROJIMOVICS, 2003.; FENYVES, 2009. 147–150.; FENYVES, 2010. 37–38., 43–45., 82–94., 173–180., 213–216.; FENYVES, 2012. 20–21.; KOMORÓCZY, 2012. 194–196.

³⁰ Lásd erre Budapesten TÓTH, 1995. 93.; Szegeden MARJANUCZ, 1991. 250.

³¹ DON–MAGOS, 2006. 34–38.; KARÁDY, 1997d. 142–150.; KARÁDY, 1997e.; KARÁDY, 2001c.; KARÁDY, 2001d.; KARÁDY, 2001e.; MARJANUCZ, 1991.; ZEKE, 1990. 196.

³² KARÁDY, 1997d. 131.; KARÁDY–KOZMA, 2002. 137–138.

³³ KARÁDY, 1997f. 288–289.; ZEKE, 1990. 197.

érintkezések sűrűsödését a hatalmi változások, illetve a politikai diskurzus átalakulása nem törte meg.

Figyeljük meg ezután azt, vajon „rendeltetésszerűen” üzemelt-e olvasztótégelyként a magyarországi társadalom, úgy értem, megkülönböztettek maradtak-e a zsidók.³⁴ A történészek és más tudósok álláspontja egységes abban, hogy dualizmus kori megfigyelők reménye nem teljesült, a zsidók az előbb vázolt közeledési folyamatok ellenére sem szívódtak és szívódhattak fel nyomtalanul nagyobb számban, a zsidóság nem „emésztődött meg”, nem tekintették őket egyszerűen mőzeshitű magyaroknak.³⁵ Zsidóságuk regisztrálása szakadatlanul folyt a zsinagóga falain meszsze túl is,³⁶ noha más népek esetében a feloldódás lehetősége oda-vissza nagyon is adott volt. Sartre szavaival: a zsidók „olyan közösség keretében élnek, amely őket zsidónak tartja”.³⁷ Vagy Kulcsár Szabó Ernő szavait felhasználva, a zsidók beolvadási készségük ellenére „a lényegi befogadottság hiányától” szenvedtek.³⁸ Nem ilyen szépen, de ugyanebben az értelemben nyilatkoznak rendre a történészek is. „Akárcsak máshol, a zsidóság – messzemenő kulturális alkalmazkodása ellenére – itt [Magyarországon] is elkülönült és megkülönböztetett társadalmi entitás maradt.” „A nem zsidó társadalommal való kapcsolataik azonban nem tüntették el zsidó mivoltuk jegyeit, és őket továbbra is a zsidó közösség tagjának tekintették – sok esetben még kikeresztelkedésüket követően is. [...] bár a társadalom elfogadta a zsidóságot, de szinte teljesen lehetetlenné tette teljes beolvadásukat”³⁹ – írja Jakov Katz. Hasonlóképpen gondolkodott Szabó Miklós is a századfordulós Magyarországról: „[...] a zsidó származásúakat, a kikeresztelkedetteket is zsidónak tartották. A magyar anyanyelvű német vagy szlovák származásút német vagy szlovák származásúnak tartották, a zsidó származásút nem zsidó származású magyarnak, hanem zsidónak.”⁴⁰

A szerzők tehát egybehangzóan megfogalmazzák azt, amit én a zsidóságmegmaradás törvényének neveztem el: a zsidók jelentős része ugyan a gyakorlatban betagozódott a többségi társadalomba, de diszkurzív szinten (majd persze intézményesítetten is) rendre kirekesztették őket onnan, a politikai közösségen, a magyar nemzetet kívülről tartozó szereplőként tekintettek rájuk. Belül voltak, de nem

³⁴ Itt persze kissé szabadon kezeltem a *melting pot* amerikai metaforáját, mert az eredetileg nem annyira valaminek valamibe olvasztásáról, mint inkább mindennek valami teljesen új anyaggá olvasztásáról szól.

³⁵ Ilyenformán nem támasztható alá Vörös Kati (VÖRÖS, 2009. 207–208.) meglátása, miszerint az a felfedezés, hogy a beilleszkedés „nem vetett véget [...] a zsidók zsidó mibenlétének”, nem hatja át a magyarországi történetírást. Ennek a felismerésnek a kezelése persze valóban másmilyen, mint amit Vörös Kati kívánatosnak tartana.

³⁶ Igyekeztem összegyűjteni minél több történeti vagy társadalomtudományos szöveget, amelyben ezt a megállapítást valamilyen változatban megtaláljuk: FENYVES, 2010. 263.; GERŐ, 2005a. 71.; GERŐ, 2014. 8.; GLUCK, 2004. 6–8.; GONDA, 1992. 173.; GYÁNI, 2001. 221.; GYÁNI, 2013. 215.; GYÁNI-KÖVÉR, 1998. 187.; GYURGYÁK, 2001. 18–20.; HANÁK, 1974. 532.; HANÁK, 1984. 374.; HANÁK, 2005. 183.; HERNÁDI, (2011). 208.; KARÁDY, 1997d. 120–121.; KATZ, 2005. 33–37.; KOVÁCS, 2008a. 54–55.; KOVÁCS, 2008b. 60–67.; KOVÁCS, 2004. 16.; LUGOSI, 2008. 66.; RÁNKI, 1999. 59–61., 104–108., 176.; ROMSICS, 2004. 337–338.; ROMSICS, 2008. 94.; SOZAN, 1994. 158.; SZABÓ, 1989. 103–110.; SZABÓ, 2008. 120–121.; UNGVÁRY, 2013. 33–36.; UNGVÁRI, 1999. 362. Ez az értelmezés korántsem sajátosan magyar. Például a császári Németország kapcsán ugyanezt fejtegeti BAUMAN, 1990. 71–75.; KAPLAN, 2001.; RÜRUP, 1975. 16–19.; VOLKOV, 2006. 256–263.; míg Európára vonatkozóan KATZ, 1995. 202–228.

³⁷ SARTRE, (1946). 56. Lásd még 62., 82.

³⁸ KULCSÁR SZABÓ, 2009.

³⁹ KATZ, 2005. 36.

⁴⁰ SZABÓ, 1989. 115–116. Kiemelés az eredetiben.

voltak befogadva. Összekeveredtek a többséggel, de nem oldódtak fel bennük. Más szavakkal: másságukat elvesztették, de régi nevüket megőrizték. „Köztünk élő idegen”⁴¹ – ilyen kifejezések szoktak felbukkanni a zsidók emancipáció utáni különleges státuszáról szóló szövegekben a gettókorszakbeli pozíciót érzékeltető pária-metaforával szemben. Azt hiszem, a zsidó, pontosabban az úgynevezett asszimiláns zsidó helyzetének egyedülállóságát a modernitásban ennél valamivel pontosabban is körülírhatjuk: a zsidók úgy néznek ki, mint „mi”, úgy beszélnek, mint „mi”, ugyanolyanok, mint „mi”, csak nem „mi”. Objektíve azonos, szubjektíve különálló. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezt az állapotot mostantól antik mintára, az athéni polisz polgárnak el nem ismert, de különben polgár módjára élő együttlakói után metoikosznak nevezzük.

Azt az állítást, hogy a(z asszimiláns) zsidók csupán együttlakók lettek a modernitásban, azaz őket továbbra is megkülönböztették, a magyar történetírásban – életrajzi és önéletrajzi elemzések mellett⁴² – rendszerint az ország politikátörténetének jól ismert fejleményei támasztják alá az antiszemitizmus mint politikai mozgalom megjelenésétől az intézményes kirekesztésen át egészen a holokausztig.

Az áttérési mozgalom kvantitatív vizsgálata arra utal, hogy néhány rövid időszaktól eltekintve maguk a zsidók sem forszírozták tömegesen, hogy zsidóként azonosíthatatlanná váljanak. A megkeresztelkedés motivációja persze többféle lehetett,⁴³ ám az bizonyos: az áttérés szükséges feltétele volt annak, hogy valaki teljesen megszabaduljon zsidósága bélyegétől. A konvertita ugyanis azt feltétlenül elérte a zsidótörvények előtti időszakban, hogy ne szembesítsék folytonosan őt és a vele érintkezőket a neve után a hivatalos iratokon jegyzett „izr.” megjelöléssel, zsidóságának nyilvántartása a továbbiakban az emlékezetre volt bízva. Az áttéréssel tehát egyáltalán nem volt biztosított a nyomok eltüntetése, de legalább egy apró esély adódott arra, hogy valaki zsidóságát, mintegy véletlenül, el lehessen felejteni. Ezek után nézzük meg, hányan kívántak élni a lehetőséggel, hogy zsidó múltjuk esetleg láthatatlanná váljon. Nos, a megkeresztelkedő magyarországi zsidók száma nemzetközi összehasonlításban szerény volt. Az esetszám csak közvetlen vészhelyzetek esetén ugrott meg, tehát a fehérterror idején, a harmincas évek második felében és a zsidótörvények idején kellett csak évente ezer főt meghaladó tömeg megkeresztelkedésével számolni Magyarországon, máskülönben ezek száma elmaradt a névmagyarosítások, vegyes házasságok számához és a nyelvi magyarosodás mértékéhez képest.⁴⁴ Vagyis közvetlen (élet)veszély híján a zsidók nagy többsége sem ambicionálta, hogy észrevétlenül elvegyülhessen a többiek között.

⁴¹ Például BAUMAN, (1989). 61.

⁴² Például FENYVES, 2010. 216–261.; BOLGÁR, 2008.

⁴³ Először is ne feledkezzünk meg arról a lehetőségről, hogy a keresztelkedés az, aminek látszik, a vallásos meggyőződés változásának rögzítése. Mindazonáltal fennáll a gyanú, hogy – akárcsak manapság – a hajdani vallásváltások bizonyos hányada mögött nem hitbeli változásokat kell keresni, hanem egyszerűen a vegyes házasság lehetőségét a polgári házasság bevezetése előtt (WELKER, 2007. 103–104.; VOLKOV, 2006. 258.), majd az egyházi esküvő, a templomi ceremónia iránti igény kielégítéséhez volt szükséges a zsidók és keresztények közti házasságoknál. Vagyis a kitérések jelentős része társadalmi jelentését nézve minden bizonnyal egyenértékű volt egy polgári vegyes házassággal. A konverzió lehetséges motivációit körüljárja KONRÁD, 2014. 69–181.

⁴⁴ DON–MAGOS, 2006. 29–34.; KARÁDY, 1997d. 132–142.; KARÁDY, 2000. 82–90.; KARÁDY, 2001f.; KONRÁD, 2014. 205–216., 224–242.; WELKER, 2007.; ZEKE, 1990. 194–195.

Bizonyos esetekben, érdekes módon, a zsidók megkülönböztethetőségét épp kulturális hasonulásuk termelte újra. Izgalmas példája ennek a névmagyarosítás, aminek következtében a kérelmezőknek szépen csengő magyar nevük lett, csak hogy a névváltoztatási mozgalom vizsgálói arra lettek figyelmesek, hogy a zsidók sok esetben olyan neveket választottak, amilyen csakis őket jelölte, így az felismerhetőségüket rögzítette.⁴⁵ A kérdés kutatói érzékelhetően a kérelmezők szándékára vezetik vissza ezt a jelenséget, úgy vélik, az identitás „fű alatti” őrzésének és jelzésének óhaja áll a háttérben. Én elképzelhetőnek tartom, hogy a családnév választásában éppen olyan öntudatlan divatok érvényesültek, mint amilyenek a keresztnevek adásában mindmáig. Azaz a névmagyarosítók csak szerettek volna valami igazán szép, igazán egyedi nevet találni maguknak, aminek magyarságát senki nem kérdőjelezheti meg. Aztán később kiderült, hogy sokan ugyanazt gondolták roppant eredetinek odahaza, így az új név gyakoriságával (esetleg „túlzottan” sikerült magyarságával) igazából nem el-, hanem épp leleplezte viselőik zsidóságát.⁴⁶

Végül szeretnék egy olyan esetet megemlíteni, amely a zsidóság levetkezhetetlenségét már-már emberi ésszel fel nem érhető törvényszerűségként tárja elénk. A Karinthy család esetére gondolok. A familia erőfeszítéseit zsidó eredetének elkenődésére a történetírás alaposan dokumentálta.⁴⁷ Karinthy Frigyes atyja, Karinthy József lehetőleg minden nyomot elsepert, ami a család zsidó múltjára emlékeztethetett volna. Az újabb generációk viselkedése pedig a titkolózás és a tényleges tájékozatlanság keverékeként írható le. Karinthy Frigyes például interjút adott a cionista *Zsidó Szemlé*nek 1926-ban zsidókérdés-tárgyban, de semmilyen kapcsolatba nem hozta magát a zsidókkal, végig többes szám harmadik személyben beszélt róluk.⁴⁸ Néhány évvel ezelőtt azonban két történész, egymástól függetlenül, feltárta a család származását,⁴⁹ majd Karinthy Márton megírta azt.⁵⁰ Karinthyék sztorijában az a megdöbbentő, hogy bár úgy egy bő évszázadra sikerült eltitkolnia Karinthy Józsefnek az őket a zsidósághoz kapcsoló tényeket, a felejtési stratégia mégis teljes kudarcba fulladt. Ugyanis már a felfedezést megelőzően sem volt se szeri, se száma azoknak az értelmiségieknek, íróársaknak, antiszemitáknak, akik Karinthy Frigyest minden kézzel fogható bizonyíték nélkül, magától értetődően zsidónak

⁴⁵ KARÁDY, 2001a. 150.; FENYVES, 2009. 144–147.; KARÁDY, 2009. 51–52.; KOZMA, 2009.

⁴⁶ Egy fikciós példát tudnék hozni arra, hogy a névmagyarosítás igenis képes szándékolatlanul, mégis egyértelműen leleplezni a névviselő zsidóságát: Mikszáth Kálmán *Új Zrínyi*ájában szerepel Zrínyi Mór, az Első Magyar Földtehermentesítő Bank- és Biztosítóintézet végsőkig lojális, Mikszáth által élclapi zsidó külleműnek bemutatott biztosítási osztályvezetője. Abban a jelenetben, amelyben először találkozik a bank elnökével, a föltámadott szigetvári hőssel, Zrínyi Miklóssal, Zrínyisége (na és persze Mórsága) minden szereplő, valamint a mintaolvasó előtt egyértelmű és komikus jele a zsidóságának, csakis a régmúltból idecsöppent Zrínyi Miklósban merül fel, hogy talán mégsem halt ki a famíliája, és utódjába futott bele (MIKSZÁTH, (1898). 101.). A hasonlóan komikus, épp az új vezetéknev patinájánál, illetve a vezetéknev és az utónév közötti feszültségnél fogva leleplező erejű névmagyarosítások (Hunyadi Áron, Zrínyi Pinkász) megfigyelhetők az élclapok fiktív zsidó figuráinál is (TAMÁS, 2014. 219–222.).

⁴⁷ LUGOSI, 2008.; LUGOSI, 2009a.

⁴⁸ VÁNDOR, 1926.

⁴⁹ Felfedezésüket itt publikálták: MERÉNYI-METZGER, 2003.; LUGOSI, 2009b. 7–12.

⁵⁰ KARINTHY, 2003. 313–351.

tartották, írásművészetét pedig a zsidó irodalom gyűjtőnév alá sorolták,⁵¹ miközben maga a család is „mindig sejtette” zsidóságát.⁵²

Aszerint tehát, amit a történetírás feltárt, a zsidók keveredtek a többségi társadalommal (azaz kapcsolataik sűrűsödtek, kötelékeik szorosabbá váltak a nem zsidókkal, kultúrájuk pedig hasonult a külvilágéhoz), de nem oldódtak fel benne, továbbra is nyilvántartották ki zsidó és ki nem az. A történészeknek és társadalomtudósoknak azonban különös a viszonyuk ehhez a kutatásaik alapján kirajzolódó képhez. Bizalmatlanok vele, nem igazán hisznek a saját szemüknek. Jellemző, hogy paradoxonnak ítélik, logikátlannak érzik, furcsaságot látnak benne, tanácstalanul állnak előtte. Karády Viktor például így fogalmazott: „a teljesen magyar kultúrájú és nemzeti érzelmű zsidóság továbbra is nem jelentéktelen (a fehérterror és a fasizálódás alatt gyilkossá fokozódó) megkülönböztetés tárgya maradt, s így szükségszerűen megőrizte különállásának tudatát. Ezt tekinthetjük a magyar zsidó asszimiláció első ellentmondásának.”⁵³ Jakov Katz ugyanezt a jelenséget „paradox állapotnak” nevezi.⁵⁴ Hanák Péter is úgy vélte, a teljes feloldódás elmaradása valamiféle abnormális állapot volt: „»normális« körülmények között azonban a folyamat a beolvadás felé tendál.”⁵⁵ Mintha úgy vélnék, a keveredés oldódás nélkül ellentmondana a józan észnek. Mintha az lenne a természetes, hogy minden közeledés egy lépés lenne az azonossá válás felé. Mintha törvényszerűnek gondolnák, hogy az összeszövődésnek, kulturális hasonulásnak előbb-utóbb szükségképp nyomtalan felszívódásba kellene torkollnia, és ennek elmaradása szembefordulás a történelem mozgásirányával. Mintha azt mondanák a tudósok: így volt, holott nem lehetett volna így. A kutatók tehát pontosan tudni vélik, mi kellene legyen az interetnikus érintkezések kimenetele, a teljes beolvadást tekintik szabálynak.⁵⁶ Vagyis annak például, hogy a zsidók megtanultak magyarul, megismerték a magyar nemzeti irodalmat, vegyesházasságokat kötöttek stb. – felfogásuk szerint – az volt a célja, értelme, hogy a zsidók végül nyom nélkül belesimuljanak a nemzetbe.⁵⁷ Az értelmezési keret tehát teleologikus, ám a zsidók esetében a történelem mégsem halad a célja felé, és nem világos, ők vajon miért nem érkeztek be a célállomásra, miért rekedtek meg metoikoszságukban.

⁵¹ Például Karinthy Frigyes neve szerepelt azoknak a zsidó íróknak az 1944 júliusában kiadott jegyzékében, akinek a műveit be kívánta az államhatalom zúzni (LUGOSI, 2008. 67–68.). A szép-irodalmilag legrangosabb példa minden bizonnyal Tamási Áron cikke a *Brassói Lapok*ból. Tamási Karinthy Frigyest a „körúti írók” közé sorolta, akinek egyetlen keserves istene a pénz, valamint „litoán írónak” minősítette – ha jól értem, ez egy eufemizmus a galíciánerre –, akinek „a magyar föld porától sohasem dugult bé az ő lelki orralika” (TAMÁSI, 1930.). Jóval később Hanák Péter és Lackó Miklós (HANÁK, 1999. 228., LACKÓ, 2005. 283.) a magyar nemzeti kultúrához adott zsidó hozzájárulásként számolta el Karinthy Frigyes tehetségét.

⁵² KARINTHY, 2003. 338.

⁵³ KARÁDY, 1997d. 120–121.

⁵⁴ KATZ, 2005. 36.

⁵⁵ HANÁK, 1974. 519., 532. Lásd még HANÁK, 1984. 360–362. Érdemes még idézni Kovács András jelenkorra vonatkozó szavait: „a mai Magyarországon élő zsidóság legnagyobb része paradox helyzetben van. Az elmúlt évszázad [ti. a 19. század] során elvesztette a zsidó valláshoz, zsidó hagyományokhoz való kötődését, nem alakított ki nemzeti, nemzetiségi vagy kisebbségi tudatot, de a környező társadalom ennek ellenére csoportként tartja számon, és bizonyos társadalmi konfliktusokban ön maga számára is »vonakoztatási csoportot« jelent.” (KOVÁCS, 2008b. 60.)

⁵⁶ Normativitása miatt kritizálja a zsidók és nem zsidók egymáshoz alkalmazkodását vizsgáló társadalomtudományi diskurzust FRANKEL, 1992. 21–23., 31.; GERŐ, 2005a. 70–72.; GERŐ, 2005b. 62–75.; GERŐ, 2005c. 101–105.; GYÁNI, 2013.; KOVÁCS, 2008a.; KOVÁCS, 2008b.; KOVÁCS, 2002.; VOLKOV, 2006. 202–203.

⁵⁷ Vö. KOVÁCS, 2002. 201.

Ennek a tanácstalanságnak az alapjai mélyen gyökereznek, a gyökerek behálózzák a tudomány szóhasználatát is. Arra gondolok, hogy a folyamat beteljesülésének, vagyis a teljesen azonossá válásnak és annak az útnak, amelynek oda kellene vezetnie, rendszerint nincs külön neve.⁵⁸ A kutatók a keveredés és az oldódás jelenségét nem különböztetik meg egymástól, mindkettőt asszimilációként emlegetik. A teleologikusság tehát úgy nyilvánul meg a nyelvezetben, hogy a cél jelölője jelöli egyúttal a teljes odavezető utat is, ami igencsak megnehezíti annak a dolgát, aki egy olyan nép sorsát akarja interpretálni, amely ugyan haladt, de nem ment végig ugyanezen a pályán. Mintha a futballt gólnak hívnánk, majd a sportriporternek el kellene mondanania, hogy a mérkőzés 0:0-ra végződött. A szokásos fogalomhasználat tehát eleve megnehezíti, hogy a tudósok leleményüket, vagyis azt, hogy a zsidókat számottevő beilleszkedési teljesítményük ellenére is megkülönböztették, jelentéssel ruházzák fel.

Erre a helyzetre a kutatók kétféleképp reagálnak. Egyes szövegekben a zsidók zsidóságának gondos nyilvántartására nem kapunk magyarázatot, hanem inkább mint a későbbi tragédia előzményeként szolgáló adottság kap szerepet a jelenség. Másutt a kézenfekvő megoldással találkozunk, hogy az antiszemitizmust/ antimodernizmust teszik érte felelőssé a szerzők.⁵⁹ Úgy is mondhatjuk a Zygmunt Bauman révén ismertté vált kifejezést használva: úgy vélik, hogy az alloszemitizmus (tehát az a meggyőződés, hogy a zsidók egészen másfajta, mint a nem zsidók, és így leírásukra, értelmezésükre, kezelésükre a szokásos fogalmak és eljárások alkalmatlanok)⁶⁰ antiszemitizmusból táplálkozott.

A forgalomban lévő megokolással szemben azonban felvethető, hogy ha a zsidóságmegmaradást az antiszemitizmus elterjedtségének számlájára írjuk, miként mehetett végbe a zsidóellenesség dacára az a jelentős közeledés, összefonódás a felek között, amiről fentebb szó volt? A tanácstalansággal kapcsolatban pedig azt javaslom, a zsidó be nem olvadás rejtvényét tekintsük csak megoldatlannak, ne megoldhatatlannak! Kísérreljünk meg új utat keresni, megtenni az első lépéseket ahhoz, hogy kidolgozzunk egy magyarázatot, illetve alternatív magyarázatot arra, hogy sok zsidó tettei, viselkedése, gondolatai, kultúrája, kapcsolatai olyanok voltak, mint bárki másnak, mégis töretlenül különállóként tartották őket számon! Rá kívánok mutatni, hogy a jelenség háttérben nem feltétlenül szükséges zsidókkal szembeni ellenérzéseket keresnünk.

Ezt a célt úgy tervezem elérni, hogy kipróbálom a jeles 20. századi társadalomfilozófus, Ernest Gellner sokakat inspiráló és sokak által kritizált nacionalizmuselméletét. Úgy vélem, a forgalomban lévő nacionalizmuselméletek közül ebben problematizálható az előttünk heverő tárgy, vagyis hogy valakik elsajátítják egy nemzet kultúráját, mégis más néven nevezik őket, mint amivel a nemzetet jelölik. Amire vállalkozom, az több Gellner gondolatainak értelmezésénél (ezzel ugyanis még nem volnánk kiegészítve). Inkább úgy mondanám: megpróbálok belépni abba a gellneri világba, amelynek a viszonya a valósághoz – ezt el kell ismernünk – nincs megnyugtatóan tisztázva, és igyekszem először megkeresni, majd megfigyelni benne a zsidókat. Arra kérem az olvasót, tartsa észben, hogy amit olvasni fog, az ugyan remélhetőleg egy Gellner elméletéhez hű magyarázata lesz a zsidóságmegmaradás

⁵⁸ Pontosan ugyanezt figyelte meg VOLKOV, 2006. 203.

⁵⁹ Utóbbira lásd például HANÁK, 1984. 374.; GYÁNI-KÖVÉR, 1998. 187.; SZABÓ, 2008. 120–125.

⁶⁰ BAUMAN, 1998. 143–144.

törvényének, ám egyelőre csupán gondolatkísérletről van szó, annak is ideiglenes és kezdetleges állapotáról. A kifejtendő magyarázatot ugyanis írásom nem kísérli meg empirikusan bizonyítani, nem törekszem szisztematikusan kideríteni, érvényes-e Gellner műveinek univerzumán kívül is, legfeljebb igyekszem történeti példát rendelni azokhoz a mozzanatokhoz, amelyekhez tudok, néhány ponton összekapcsolom a gondolatmenetet a külvilággal.

A zsidók helye Gellner nacionalizmuselméletében

Gellner több művében különböző változatokban olvasható fejtegetése⁶¹ két szint között liftezik. Az egyikben a nacionalizmust taglalja, úgy értem, a nemzeti érzületet, azt, ami a nacionalisták – különben Gellner szerint eléggé szűkös – fejében van. A másik szinten azok a tágas gazdasági-társadalmi feltételek helyezkednek el, pontosabban ezeknek megváltozásai, amelyek megalapozták a nacionalizmus kialakulását, olyan körülményeket biztosítottak, amelyek között a nemzeti eszme, ez az egyetemesen elterjedt provincializmus sikeres lehetett. Szóval a másik szinten egészen egyszerűen a modernitás foglal helyet. Gellner nem gyötri magát azzal, hogy elmagyarázza nekünk, olvasóknak, miért épp egyik vagy másik szintről kezd el értekezni. Ebből azonban nemigen adódik bosszúságunk, hiszen amit elmond a két szintről, az nagyon is egymásba illeszkedik, egymást feltételezi.

Én azonban szeretnék rámutatni Gellner elméletében egy olyan vonására a nacionalizmusnak, amely egyáltalán nem következik a gazdasági-társadalmi körülményekből, a modernitás nem követeli meg. Röviden: a nacionalizmus szintjén aggályos, ha valaki nem része a nemzetnek az ország lakói közül, a másik szinten azonban a zavartalan működés szempontjából édes mindegy, hogy a nemzet tagjainak elismertek-e vagy sem azok, akik a dolgukat végzik. Ez a két szint közötti diszkrepancia Gellner számára közömbös, nyilván ezért is nem tűnik fel neki. Nekünk azonban döntő, mert úgy vélem, ez lehet a kulcs a zsidó különállás (és az emiatti rosszallás, értetlenség), tehát a metoikoszi helyzet magyarázatához, úgyhogy igyekszem kibontani Gellner munkáiból iménti tételemet.

Először vizsgáljuk meg, hogyan viszonyul egy nacionalista – hadd fogalmazzak így – a másmyenekhez, úgy értem azokhoz, akik a nemzettől megkülönböztettek, mint a zsidók. Induljunk ki abból, hogyan határozza meg a nacionalizmust Gellner után a magyar fordító a fő műnek, *A nemzetek és a nacionalizmusnak* mindjárt a legelején: „*a nacionalizmus elsősorban olyan politikai alapelv, amely a politikai és a nemzeti egység tökéletes egybeesését vallja. [...] A nacionalista érzelem ennek az alapelvnek a megsértése miatt érzett harag, vagy az ennek beteljesülésekor átélt elégedettség.*”⁶² Érdemes pontosításért az angol eredetihez fordulni, mert az világosabb. Gellner ugyanis nem azt mondja, hogy a nacionalista azt tartja, amit az első magyar mondat jelent, vagyis hogy a nemzet és a politikai egység, tehát az állam egybeesik, hanem azt, hogy egybe kellene esnie.⁶³ Gellner felfogása szerint tehát egy nacionalista akkor érez kielégülést,

⁶¹ GELLNER, 1965. 147–178.; GELLNER, 1995.; GELLNER, 1997.; GELLNER, (1983).

⁶² GELLNER, (1983). 11. Kiemelés az eredetiben.

⁶³ „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent.” GELLNER, 1983. 1.

ha (1) egy nemzet minden tagja egyetlen országban él, (2) ugyanakkor abban az egyetlen országban csakis ők élnek, végül (3) a hatalmat az országban ugyanezen nemzethez tartozók gyakorolják.⁶⁴ A nemzetiek szerint tehát másmilyeneknek nem szabad(na) feltűnni a látómezejükön.⁶⁵ Vagy kicsit alaposabban körülírva: ha Gellnernek igaza van, akkor a nacionalista felfogása szerint a történelem értelme nem más, mint a haladás azon ideális állapot felé, amelyben senkit sem ismernek fel a nemzettől különállóként az állam területén.⁶⁶ A nacionalista gondolkodásmód ennek megfelelően teleologikus, hiszen ebben az jelöli ki mindennek a jelentését, hogy milyen viszonyban áll az áhított céllal, az a dolgok létének értelme, hogy elősegítse vagy ne (netán egyenesen gátolja) az állam nemzeti egyöntetűségét.

A nemzeti gondolat megfogánásakor a nacionalista elv feltűnően rosszul érvényesült, a valóság igen távol állt a nemzeti egyöntetűség eszményétől. A történet – legalábbis Európa keletebbi részén – általában valahol ott kezdődött, hogy a nemzeti mozgalom – önképe szerint – a népi kultúrából feltárt (igazából újonnan létrehozott) többek közt egy szövegekörpuszt tájakról és benne hősookról,⁶⁷ amelyben elmesélte magának, hol is van a neki (saját maga által) megígért föld, tehát a majdani politikai egység, az állam, amelynek népességét a nacionalista szerzők természetesen egységesnek ábrázolták.⁶⁸ Szerencsés esetben a nemzeti mozgalom győzött, és birtokba vehette a megálmodott országot.⁶⁹ Csakhogy mindeközben a nemzeti tartalmakkal teleírt területen rendszerint, a róla szóló elbeszélésekkel el-

⁶⁴ A nacionalista szerint „az etnikai határoknak nem szabad áthúzniuk a politikaiakat, valamint és minde-
nekelőtt” ahhoz ragaszkodik, „hogyan adott államon belül semmiféle etnikai határ ne válassza el a hatalom
birtokosait a többi állampolgártól”. GELLNER, (1983). 11. Lásd még GELLNER, 1997. 4.

⁶⁵ Feltehetőleg némelyik olvasóm itt arra jut, hogy akkor abba is hagyhatjuk Gellner elméletének
taglalását, hiszen a magyar nacionalista hagyomány nem illik bele ebbe a képletbe, mert az a más-
milyeneknek is hagyott helyet a nap alatt, amennyiben egy politikai nemzet részeként tekintett az
összes országlakóra. A politikai nemzet koncepcióját többféleképp szokás érteni. Mindenesetre
az ellenvetés akkor jogos, ha azt értjük rajta, hogy a magyar nacionalizmus nem várt el sem teljes
megkülönböztetethetlenséget, de még kulturális hasonlást sem a nemzeti kisebbségektől, csak-
is politikai lojalitást a közös államhoz. Nos, azt hiszem, a magyar nacionalista hagyomány egy
része ilyenformán valóban kilóg a gellneri modellből. Mégis úgy vélem, folytathatjuk az utunkat
Gellnerrel közösen. Egyrészt ugyanis a megelégedés a politikai azonosulással egyáltalán nem volt
általánosan a magyar nacionalizmus sajátja, hanem a 19. századi liberális nacionalisták egy részét
jellemezte csupán. (A kép annyira vegyes, hogy a 19. századi magyar nacionalizmusról olyan kép
is rajzolható, amely szerint az az ideális példája Gellner elméletének. Lásd erre CONVERSI, 2007.
374–375.) Másrészt és főleg a zsidók beilleszkedéséről szóló diskurzusban nyoma sincs ennek az
engedékenységnek. Egyetlen olyan magyarországi szövegről sem tudok, amely a zsidók betago-
zódásán egyszerűen a politikai lojalitásukat értette volna, így a zsidó beilleszkedés magyarországi
tárgyalása igenis jól passzol a nacionalizmus gellneri modelljébe.

⁶⁶ Vö. GELLNER, (1983). 18., 73–76.

⁶⁷ Lásd Lászlófi Viola tanulmányát e lapszámban.

⁶⁸ Arról, hogy a nacionalista szerzők csak a nemzethez tartozókat vették észre vagy legalábbis őket
tekintették főszereplőnek, a másmilyeneket pedig csak afféle statisztának, lásd a dualista korszak
történelemtankönyvei kapcsán Tarafás Imre tanulmányát e lapszámban.

⁶⁹ GELLNER, (1983). 78–84., 126–127.; GELLNER, 2004a. 75–76. – A nacionalizmusok indulása Gellnernél
emlékeztet arra, ahogy Miroslav Hroch leírta a közép- és kelet-európai, elnyomott népek nemzeti
mozgalmainak kezdeti szakaszát, amikor értelmiségiek etnográfiai ábrándozásai/kutatásai során
kezd körvonalazódni a nemzet, és erre alapozva fogalmazza meg a mozgalom a következő sza-
kaszban politikai követeléseit (HROCH, 1985. 22–24.; HROCH, (1993). 5–7., 11.). Gellner reakcióját
Hroch periodizációjára lásd GELLNER, 1995a. 190–191.

lentétben, hemzsegték az olyanok, akik semmiképp nem tűntek a nemzet részének. Az ő sorsuk roppant szomorúan alakult. Létük ugyanis haladéktalanul intézkedéseket igényelt. Nekik el kellett (volna) tűnniük a föld színéről, na de legalábbis a nemzet anya- vagy apaföldjéről:⁷⁰ a nemzet összeszedte erejét, hogy elpusztítsa a másmyeneket a jogos tulajdonának érzett országban. Ennek egyik módja a megölésük volt. Ilyen drasztikusan a nacionalisták jellemzően azokkal bántak, akikben kifejezetten a nemzet belső ellenségét fedezték fel, és ez ugyebár 20. századi eljárás volt. A másik, ugyancsak a 20. századra jellemző lehetőség az volt, hogy kisöprik a másmyeneket a haza területéről áttelepítéssel, lakosságcserével. A tisztogatás azonban jobbra emberségesen is megoldható volt. A nacionalista elv érvényre jutásához ugyanis a másmyeneket – jellegzetesen 19. századi megoldással – elég volt fogalmilag halálra ítélni, biológiai életüket tovább folytathatták, csak azt kívánták meg, hogy záros határidőn belül változzanak meg, többé ne lehessen megkülönböztetni őket a nemzettől.⁷¹ A teljes beolvadást várták tehát el tőlük, amit (és az odavezető utat) a nacionalista politikai szótárban az asszimiláció címszó jelölt.⁷² Ettől fogva a nacionalisták mindent, ami a másmyenekkel történt ehhez a várához képest, a nacionalista teleológia szűrőjén keresztül interpretáltak, így bármely közeledést a másmyenek és a nemzet között a beolvadás lépcsőfokaként értékelték. Nagyon jól kifejezi ezt a magyárosodás szó.

És ha visszagondolunk arra, hogyan beszéltek az utóbbi másfélszáz évben Magyarországon a zsidók beilleszkedéséről, azt mondhatjuk, a nacionalizmus gellneri modellje ebben az esetben kiállja az empirikus próbát. A kérdést tárgyaló szerzők – láttuk – mást és mást mondtak, de most már azt is láthatjuk, hogy mindahányan abból a szellemi háttérből származtatták következtetéseiket, amit Gellner munkáiból kihámoztunk, mondhatni gellneriánus nacionalisták (asszimilacionisták) voltak. A 19. századi közfelfogást példázók (Beksics Gusztáv, a *Borsszem Jankó* szerkesztősége, illetve Acsády Ignác) azért voltak olyan lelkesültek a zsidók nemzeti buzgalma, névmagyárosítása, úgyszólván bármely megmozdulása miatt, mert nacionalistaként pontosan megjósolható volt számukra, mihez visznek közelebb ezek a lépések. Ezek a férfúik úgy érezték, már csak egy kicsit kell türelmesnek lenniük, és a zsidókat mindenki magyarként fogja csakis számon tartani, nemzeti érzésük hamarosan kielégül. Szekfú Gyula és Ágoston Péter ezzel szemben azért voltak majd negyven évvel később olyan mérhetetlenül csalódottak, mert már világossá vált számukra, hogy nem teljesedett be a zsidók nyom nélküli magyarrá válása. Hiszen ezek a szerzők is pontosan úgy értelmeztek minden korábbi gesztust, ahogy Beksicsék, tehát magyárosodásként, ám a beteljesülés mégis elmaradt. Következésképp csakis az történhetett Szekfúék nézőpontjából, hogy a zsidó beolvadási szándékok felületeseek, a lelkesedések álságosak, a szavak hazugok voltak (a felajzott liberális nacionalisták

⁷⁰ Hacsak a másmyenek el nem határozták magukat arra, hogy ők is létrehoznak egy vagy több különbejáratú nacionalizmust, és sikerült legyőzniük azt a másik nacionalizmust. Akkor viszont annak a másik nemzetnek kellett eltűnnie a föld színéről, szóval kezdődött minden előről.

⁷¹ GELLNER, 2004a. 58–70. *A nemzetek és nacionalizmus* ezt „a viharos újrendeződési időszakot” jóval szegénylősebben így írja le: „addig módosították a politikai vagy a kulturális határokat, illetve akár mindkettőt, amíg meg nem feleltek a nacionalizmus új alapkövetelményének” (GELLNER, (1983). 57.).

⁷² Az asszimiláció fogalmának történetére a nacionalizmus kontextusában lásd BAUMAN, 1993. 102–107. Általában BICZÓ, 2004. 21–28.; BICZÓ, 2009. 37–53.

pedig naivak). És úgy tűnik, a 20. századi és jelenkori történészek ugyancsak a nacionalista várakozásoknak megfelelően kalibrálták mércéjüket, ezért nincs náluk külön *terminus technicus* az etnikai oldódásra és keveredésre, ugyanebben a nacionalista logikában észlelték furcsaságnak a zsidók megkülönböztetésének fennmaradását szerfelett sikeres kulturális hasonulásukhoz és betagozódásukhoz képest.

A diskurzus résztvevőit tehát kivétel nélkül az ugyanazság esztétikumában gyönyörködő nacionalizmus befolyásolta, és ennek megfelelően mindahányan asszimilációországban éltek: a teljes egyöntetűsége vonatkozó vágyaikon, várakozásaikon szűrték át tapasztalataikat, számukra minden az asszimilációs koordináta-rendszerben kapta meg az értelmét, amelyben a „magyarságnövekedés” „másságcsökkenéssel” jár. És ebben a koordináta-rendszerben a zsidók csakis asszimilálatlan asszimilánsokként határozhatók meg, „úgy asszimilálódnak, hogy megmaradnak zsidónak”,⁷³ ennek pedig az égvilágon semmi értelme. Nacionalista szemszögből tehát nem értelmezhető a zsidók és keresztények oldódás nélküli keveredése, azaz a zsidóságmegmaradás törvénye. Innen nézve a jelenség valóban megoldhatatlan rejtvény. A magyar kultúrájú, folyton magyarokkal érintkező, mégsem magyar zsidó pedig nem létező „állatfaj”. Úgy látszik tehát, hogy hiába vette mindenki természetesnek, hogy a nacionalizmushoz képest kell olvasni a zsidók metoikoszságát, nekünk más kontextusba helyezve kell megértenünk.

Talán a másik szinten, a modernitás szintjén majd sikerrel járunk. Bontsuk ki tehát Gellner írásaiból, melyek voltak azok a nagy gazdasági és társadalmi változások, amelyek megágyaztak a nacionalizmusnak, és figyeljük meg, hogyan illeszkedhettek ebbe a keretbe a más milyenek. Talán segít hozzáférni Gellner mondanójához, ha előbb felidézünk egy régebbi, de Gellnerével rokonítható logikájú társadalomelméletet. Kézenfekvő lenne a Gellner által megnevezett gondolkodókat⁷⁴ szóba hoznom. Vagyis Adam Smith-t, akinek a munkamegosztásról, illetve a termelékenységnak a munkamegosztás kidolgozásából eredő növekedéséről alkotott felfogása meghatározó Gellner számára,⁷⁵ és Émile Durkheimet, akinek *A társadalmi munkamegosztásról* című műve segít Gellnernek saját pozíciója meghatározásában.⁷⁶ A következőkben mégis egy olyan – igen divatjamúlt – társadalomelméleti klasszikuséhoz hasonlítom Gellner teóriáját, aki láthatólag nem foglalkoztatta őt, egyetlen egyszer sem hivatkozott rá, legfeljebb Durkheimen keresztül gyakorolt rá hatást.⁷⁷ Herbert Spencerre és organicista szociológiájára gondolok.⁷⁸

Spencer az 1870-es években a *Principles of Sociology* című művének első kötetében következetesen végigvitte az organicista analógiát, tehát megkísérelte a társadalmat élő szervezet mintájára értelmezni, amelyben a kisebb egységek speciális funkciókkal rendelkeznek.⁷⁹ Ez a különbözés Spencernél az analógiának megfelelően nem elválasztja, hanem összetartja a kisebb egységeket, hiszen azok együttműködésre

⁷³ VAJDA, 2006. 116.

⁷⁴ GELLNER, 1995b. 202–211.; GELLNER, (1983). 38., 41.

⁷⁵ SMITH, (1776). 15–34.

⁷⁶ DURKHEIM, (1893). Gellner viszonyára Durkheim művéhez lásd GELLNER, (1983). 41.

⁷⁷ Spencer Durkheimre gyakorolt hatására lásd NÉMEDI, 1996. 45–77.; NÉMEDI, 2001. 411–412.

⁷⁸ Gellner viszonyára az organicista társadalomelméletekhez lásd GELLNER, 1974. 140–147.

⁷⁹ SPENCER, (1876).; COLLINS, 1903. 441–458. – A spenceri szociológia organicizmusának tárgyalt vonatkozásaihoz lásd PÁL, 1997.; PÁL, 1999. 175–179.; PÁL, 2001. 221–224.

kényszerülnek, mintegy egymásra szorulnak, munkamegosztás alakul ki közöttük. Azt hiszem, ez eddig nem több annál, mint amit az antikvitásig visszavezethető organicista szemlélet kidolgozott (gondoljunk például Menenius Agrippa közismert meséjére vagy a középkori politikai testmetaforákra⁸⁰). Az viszont feltétlenül jelentős fejlemény, hogy Spencer az organicista felfogást összedolgozta az evolucionistával. Eszerint a társadalom működésének a funkciók differenciáltsága nem egyszerűen módja, hanem fejlődési iránya is: a társadalomszervezet egyre bonyolódik, a homogenitástól a heterogenitás felé halad, azaz a tudások specializálódnak, a munkamegosztás elmélyül, az egymásrautaltság nő, és ezzel a társadalmi kohézió erősödik. A különeműség fokozódása végső soron integrál. Az evolúció tehát „*változás a határozatlan, inkohere ns homogenitástól a határozott, koherens heterogenitás felé*”,⁸¹ így válik a társadalom egyre magasabb szintű „élőlénnyé”.

Spencernek két megfigyelése segíthet még minket Gellner elméletéhez közelebb. Az egyik az a tétele, miszerint a szervezet komplexitásának fokozódása nemcsak a szervezetet összetartó erő növekedéséhez járulhat hozzá, hanem az egész szervezet méretének gyarapodását is lehetővé teszi, voltaképp ez az értelme a társadalmi kohézió növekedésének. Vagyis, amint a meglehetősen egyszerű működésű papucsállatka jól észrevehetően kevésbé megtermett a sejtjeinek összetett együttműködésével büszkélkedő elefántnál, úgy az emberi társadalmakat is bővülésre teszi képessé a kölcsönös függőségek sűrűsödése: „*nagy alak eléréséhez nagy bonyolultság szükséges*”.⁸² Végül Spencernek arra a felismerésére utalnék, amely abból indul ki, hogy az élő szervezet és a társadalomszervezet között van egy fontos különbség: előbbi sejtjei össze vannak növe, utóbbié között viszont távolság van. Spencer úgy okoskodott, hogy a társadalom tagjai képesek áthidalni ezt a távolságot „*érzelmek és gondolatok jelei*” segítségével. Vagyis az emberi társadalom komplexitása csak abban az esetben képes integráló erőként működni és ezáltal növekedést gerjeszteni, ha tagjai között kommunikáció van. Spencer nem mondta ki, de igen közel került annak belátásához, hogy az információáramlás csak akkor lehetséges, ha a jelek egyezményesek. Vagyis a funkciók sokféleségéhez szükség van a kultúra egyféléségére.⁸³

Ha Gellner nem is gondolt Spencer társadalomelméletével, nagyon hasonló megfontolásokra építette a sajátját úgy száz évvel később. Ám Gellner a spenceri élő szervezet/társadalom analógiából leszűrhető ismereteket nem általános fejlődési törvényként fogta fel, hanem voltaképp Spencer idejének, vagyis a nemzetek korának, a modernitásnak a sajátos társadalmi működésmódjaként értette meg. Gellner teóriája azonban végső soron mégiscsak azon alapszik, amire Spencer is ráérezett, tudniillik hogy a munka és a kultúra (értsd: „*gondolatok, jelek, gondolattársítások, viselkedési és kommunikációs minták rendszere*”)⁸⁴ szoros kölcsönhatásban áll egymással: ahol az egyik sokféle, ott a másik egyféle.

Először figyeljük meg a régi világot, a premodern állam álmos agrártársadalmát,

⁸⁰ LE GOFF, 2005.

⁸¹ SPENCER, (1862). 380.

⁸² COLLINS, 1903. 444.

⁸³ Spencernek a katonai és ipari társadalom közötti megkülönböztetése (SPENCER, 1919.; COLLINS, 1903. 453–457.) már nem állítható párhuzamba Gellnernek az agrár- és ipari társadalom közötti megkülönböztetésével.

⁸⁴ GELLNER, (1983). 18.

amit Gellner csak Agráriának nevez.⁸⁵ Ezt a munka egyneműsége és változatlan-sága jellemezte: majd mindenki paraszt volt egész életében, mégpedig ott, ahova született, aztán leszármazottai is azok lettek. A munkamegosztás tehát kezdetleges volt, a termelés alacsony szinten stagnált, a méret növekedéséről szó sem lehetett. Az egymásrautaltság ilyen körülmények között csekély mérvű volt, valamint szinte hiányzott a mobilitás, vagyis a kommunikáció szerepe értelemszerűen szerénynek adódott, ezért nem is volt szükség a jelek sztenderdizálására. Így párosult a szakosodás csökevényessége a munkában roppant kulturális diverzitással. A nyelvek érthetősége, mondhatni, egy-egy falu határáig terjedt, a jelek megértésének kulcsa a kontextus ismerete volt. Ez a mormogások, jelentésteli hallgatások és vállrándítások világa volt.⁸⁶

Agrária lakóinak szerény hányada azonban nem élelemtermeléssel foglalta el magát, hanem igenis valamilyen speciális (igazgatási, katonai, papi, kézműves, kereskedelmi) funkciót töltött be. Egyes agrárcivilizációkban így akár igen összetett, ám rendkívül merev munkamegosztás alakulhatott ki: a mesterségek egymástól élesen elkülönültek, elmélyült szakismereteket igényeltek, így gyakorlóik érthetően élethosszig ugyanazt a feladatot látták el, sőt lehetőleg utódaik is, ráadásul az egyes funkciókat jól látható és bajosan átléphető kulturális választóvonalak határolták. Ebben a szűk, szakosodott rétegben találjuk a magaskultúra szakértőit, az írástudókat is. A betűvetők féltve őrizték tudásukat, eszük ágában sem volt terjeszteni, közérthetővé tenni azt. Sőt, igyekeztek titkosítani, szigorúan elválasztani a köznépalacsony kultúrájától. A magaskultúra utánzására tett kísérleteket egyenesen szankcionálandó bárdolatlanságnak tartották.⁸⁷

Gellner modern, nemzeti államában viszont minden éppen fordítva van: majd-hogynem mindenki más-más tevékenységet végez, „mindenki specialista”,⁸⁸ innováció innovációt követ, ezért jellemzően egyetlen embernek is különböző helyeken, különböző feladatokat kell ellátnia életútja során, leszármazottainak meg pláne, mivel nagy a rendszer rugalmassága, viszont uniformizált a kultúra. Ha meggondoljuk, az előző állapothoz képest mindkét fronton, a munkában és a kultúrában is olyan változás történt, ami mindenkitől komoly erőfeszítést, tanulást igényel. Szóval a modernitás – már ha olyan, amilyennek Gellner festi – rendkívül kellemetlen dolognak tűnik. A modern ember gyomra görcsbe rándul az újabb és újabb vizsgabizottságok előtt. Alighogy berendezkedett valahol, máris cipekedhet a következő költözés miatt. A jovialis földesúr helyét átveszi a kekec főnök. Legfőképp pedig új munkaetika alakul ki: a léhűtés elveszti premodern dicsfényét, és már csak a jól megérdemelt pihenést szabad büntudat nélkül élvezni. Vagyis a semmittevés ettől fogva csak akkor legitim, ha előzőleg halálosan elfáradt az ember. Más esetben

⁸⁵ Például GELLNER, 1997. 95–96.

⁸⁶ Nehéz a gellneri premodern emberről nem Móricz Zsigmond pusztai embereinek a modern, városi (és nemzeti) olvasó számára szoroson véve értelmezhetetlen tömörségű párbeszédeire aszociálni, amelyekben a szavak csak nagyon keveset tesznek hozzá a mondandóhoz. Vagy gondoljunk a *Barbárokban* Bodri juhász jellemzésére, aki „nem volt beszélő ember”, „hallgató ember vót”. MÓRICZ, (1931).

⁸⁷ Agrária jellemzésére lásd GELLNER, 2004a. 46–52.; GELLNER, (1983). 19–31., 39–41., 52., 85., 131–133., 141., 176.; GELLNER, 1995b. 196–197.; GELLNER, 1997. 15–24.

⁸⁸ GELLNER, (1983). 178.

diszkrétén kell eljárni.⁸⁹ Vajon miért vállalják az emberek a modernitás gyötrelmeit? Gellner szerint a folyamatos bővülés (reménye) legitimálja a kínszenvedéseket. Az tehát, hogy – terv szerint – minden egyes évben bővül a gazdaság. A nagy átalakulással járó fáradtságot a jólét növekedése vagy legalábbis ennek ígérete teszi elviselhetővé, sőt kívánatosá, ez vesztegetett meg országnyi embertömegeket.

De hogyan biztosítható a szakadatlan gazdasági növekedés (hihetősége)? Spencertől jól tudjuk, mi segíti elő a szervezet méretének növekedését: a munka heterogenitásának fokozódása, magyarul a munkamegosztás tökéletesítése. Gellner ezt úgy fogalmazza meg, hogy a modern társadalom gyarapodási potenciálja a munka ipari jellegéből adódik, vagyis a modern társadalom ipari társadalom.⁹⁰ Indusztria földjén járunk. Ám Gellner Indusziát nem feltétlenül gyárképmény-erdőként képzei el. Sőt, ki is jelenti, hogy az új jelenségek a mezőgazdaságot is érintették.⁹¹ Inkább arra gondol, hogy egyrészt az indusztria annak idején nemcsak a mai, szokott értelemben vett ipart, hanem iparkodást, szorgalmat is jelentett, és Indusziában pontosan az ilyen viselkedés jött divatba. Másrészt attól is ipari jellegű az új berendezkedés, hogy a modernitásban a társadalom egésze úgy szerveződik meg, ahogy a (nagy)ipart el szoktuk képzelni: úgyszólván egyetlen bonyolult, nagyszabású munkaszervezetbe tagozódik be minden ország lakó, amelyen belül a feladatok specializáltak, ugyanakkor a fluktuáció nagy, a „munkások” alkalmazkodóképesek. A specializálódás következtében a javak előállításának súlypontja az emberi testen belül is áttrendeződik, a fej munkaeje lesz hangsúlyosabb a többi testtájjal szemben. Egyre csökken tehát azok száma, akik fizikai erejükkel dolgoznak, és egyre nő azoké, akiknek már csak a nyelvüket kell mozgatniuk. A változás akkora, hogy mára már voltaképp fizikai munkán is jobbára egy gép felügyeletét értjük.⁹²

De miért kell homogén kultúra a jólét folyamatos növekedéséhez? Ez a roppant méretűre és bonyolultságra duzzadt, egyúttal változékony munkaszervezet, érthető módon, csak akkor tud együttműködni és abban az esetben tudja szakadatlanul növelni termelékenységét, ha az információáramlás akadálytalan. Azaz csakis olyasvalaki kaphat hosszabb távon alkalmazást az ipari társadalom munkaerőpiacán, aki képes kommunikálni bármely másik alkalmazottal. A munkaszervezet hatékony működéséhez sztenderdizált jelrendszerre, nemzeti magaskultúrára van szükség, amely a befogadó interpretatív szabadságát minél alacsonyabb szintre csökkenti. Magyarul egymás félreértésének esélye Indusziában persze nagy, mégis minimalizált. A dialektusok lehangyatlannak, a nemzeti nyelv csillaga felragyog, végre jelentőségre tesz szert a verbális kommunikáció és a szavak szóközi jelentése, a nyelvhasználat a katonai parancsok egyértelműsége irányába törekszik.

⁸⁹ GELLNER, (1983). 52–53., 118–119.

⁹⁰ Gellner elméletét emiatt sok kritika érte, mivel a nacionalizmus felfutása nem mindenütt esik egybe időben az ipari szektor felduzzadásával. Erre az ellentétre lásd BREULLY, 2009. 210–214.; HROCH, (1993). 11–12.; IORDACHI-TRENCSENYI, 2007. 358.; MANN, 1992. 111–112.; MINOGUE, 2001. 108.; O’LEARY, 1998. 54–56.; SMITH, 1998. 36. HROCH, 2006. 25. szerint azonban a gazdasági tényező szerepe a nacionalizmus kialakulásában tagadhatatlan, ám iparosodás helyett valóságosabb lenne „a piaci kapcsolatok fejlődéséről és a városiasodásról” vagy egyszerűen kapitalizmusról beszélni. Gellner válaszát lásd GELLNER, 1996. 629–630.; GELLNER, 1997. 41–43.; GELLNER, (1983). 139.

⁹¹ GELLNER, 1995b. 197.

⁹² GELLNER, 2004a. 53–54., 71.

Az állampolgárnak pedig képesnek kell lennie erre az újfajta érintkezésre honfi- és munkatársaival, amit az iskolapadba ültetve gyakoroltatnak be vele. Az oktatási rendszer minden állampolgár fejébe viszonylag szerény terjedelmű, ám egységes ismereteket tölt, elsajátíttatja a munkaszervezet nyelvét (azaz a nemzeti nyelvet), írni, olvasni, számolni tanít, hogy a tanuló később bármilyen munkakört be tudjon tölteni, bármire szakosodhasson és bárkivel képes legyen összedolgozni.

Ez azonban még mindig nem elég. Az információk akadálytalan áramlásához az is kell, hogy a „munkások” hajlandóak legyenek kapcsolatba lépni egymással. A folytonos gazdasági növekedéshez pedig arra van szükség, hogy egy munka végzésére több jelölt közül az kapjon megbízást, aki a leghatékonyabban végzi. Ezek a célok úgy érhetőek el, ha a társadalom minden tagja formálisan egyenlővé válik. Azaz megszűnnek a rangkülönbségek, helyükbe egyenlőtlenségek lépnek, amelyek termelődése – elvben – immár nem örökletes, hanem meritokratikus módon történik. Az egykori kiváltságosoknak fel kell adniuk rendies gögijüket, kivagyiságukat, az *ancien régime* alárendeltjei pedig legyőzik féltékenységüket, és általában a társadalom félrerúgja az érintkezést akadályozó ősrégi határköveket. Hogy érthető legyen: többé nem okoz problémát az, ami előtte olyan sokat: mostantól a tanító aggály nélkül fölpofozza az osztályteremben a nála jobb családból származó gyerekeket is.⁹³

És végül az újonnan születő nacionalizmus kap két fontos megbízatást. Egyfelől optimalizálja a munkaszervezet méretét: országot szerez, vagy ha (már) van, akkor a határokon kívül élő, de hasonló kultúrájú egyének által lakott területet az országhoz csatolja, az országban élő másmilyeneket pedig ráveszi, hogy sajátítsák el a nemzetnek mint munkahelynek a kultúráját. Másfelől erőforrásokat biztosít az egységes nemzeti magaskultúra megvédésére, ápolására, termelésére.⁹⁴

A modernitás tehát – gellneri ábrázolásában – robot egyfajta homogenitás felé, és Gellner „történetírásának” másik tárgya, a nacionalizmus is egy ilyen állapot felé száguld. Ám Gellner arra nem figyelt fel, hogy a két végcél csak nagyon hasonló. A nacionalizmus, illetve a nacionalista elv megtelepedéséhez kedvező életfeltételeket biztosító modern, ipari társadalom nem pontosan ugyanarra tart, más-más célt tételez, jelesül különböző elbánást ígér a másmilyeneknek.

Gellner modern embere fejében tehát nem egészen oda lyukad ki a történelem, mint a gellneri nacionalistáéban. Hogy melyik szerint hova, ahhoz egy ismert, és Gellner által is használt⁹⁵ dichotómia, a „*kölcsönös igénylések*”⁹⁶ (tehát az olyan viszonyok, amelyekben valaki valaki másnak a fenntartására, nem pedig elpusztítására törekszik) Ferdinand Tönnies által leírt két formájának megkülönböztetésével kísérlehetünk meg közelebb férközni.⁹⁷ Amíg a modernitás – szó szerint – gőzerővel építi szénporos *Gesellschaftj*át, addig a nacionalizmus a gyárkémények hűvösében végláthatatlan rónákon elterülő, havas hegycsúcsokkal szegélyezett, csörgedező

⁹³ Arra, hogy korábban ez elképzelhetetlen volt, lásd Vahot Imre visszaemlékezéseinek az 1830-as évekre vonatkozó, gyerekkori részét (VAHOT, (1881). 64.).

⁹⁴ *Indusztria* leírására lásd GELLNER, 2004a. 53–58., 71.; GELLNER, (1983). 32–55., 160–162.; GELLNER, 1995b. 197–201.; GELLNER, 1997. 25–30.

⁹⁵ GELLNER, 1995a. 27.; GELLNER, 1997. 72–74.; GELLNER, 1998. 12., 18., 22–24., 82., 185.; GELLNER, 2004a. 68–69.; GELLNER, 2004b. 84. Lásd még GELLNER, (1983). 82., 158.

⁹⁶ TÖNNIES, (1887). 9.

⁹⁷ *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* fogalmára lásd TÖNNIES, (1887). 9–93.

patakok által szabdalt, mesei hangulatú, tündérkertszerű *Gemeinschaft*ról ábrándozik.⁹⁸ A szenvedélyes, teljes odaadást igénylő nacionalizmus bizalmát az egyformaságba veti, azt tartja kívánatosnak, hogy minél szélesebb határok között senki se legyen, aki megkülönböztetett a nemzettől. A nemzeti eszme tehát előírja a teljes beolvadást. A ridegen számító, nyersen profitorientált, etikáját az önzésre, kohézióját a különözésnek és az egymásrautaltságnak a kölcsönviszonyára építő ipari társadalom viszont nem a nemzeti, hanem csupán a minél nagyobb szabású kulturális egyneműsödés felé rohan.⁹⁹ Azaz a modernitás szigorúan előírja ugyan a kulturális hasonulást, de a teljes beolvadást, észrevétlenné válást nem. Az ipari társadalomban a sikerhez untig elég, ha valaki speciális, de flexibilis tudással bír és – ahogy egy mai CV-ben szerepelne – jók a kommunikációs képességei, más-képpen fogalmazva járatos a nemzeti kultúrában, így ugyanis képes lesz érintkezni a többi polgárral, ezáltal cizellálódhat és rugalmasabbá válhat a munkamegosztás, ami hozzájárul a növekedéshez. Hogy eközben minek tartja magát, és hogyan nevezik őt a többiek, az mindegy, az az ipari társadalmat hidegen hagyja.¹⁰⁰ Hiszen a munkaszervezetnek éppolyan hasznot hajt egy kulturális homogenizáción átesett, magyarul beszélő, író, olvasó, iskoláit sikeresen abszolváló büszke hottentotta vagy öntudatos pápua, mint egy magát magyarnak érző, mások által is magyarnak tartott „munkás”. Az ipari társadalom nem kezd attól rosszul működni, hogy tagjai kultúrájának objektív egyneműsödése nem jár a nekik tulajdonított, szubjektív azonosság homogenizálódásával.

Elvben tehát elképzelhető, hogy a *Gemeinschaft* és a *Gesellschaft*, a nemzet és a munkaszervezet között nem teljes a megfelelés, határaik nem esnek egybe, részt vesznek olyanok is teljes értékűen a *társadalmi* összeműködésben, akiket nem tartanak a *közösség* részének, nem befogadottak a nemzetbe. A nemzetet kívül is van – modern – élet. Azok tartózkodnak ott, akiknek a nacionalista rendszertanban nincs felismerhető státuszuk, az ipari társadalomnak viszont teljesen konvencionális szereplői. Nem sorolják őket a „mi”-hez, bár éppen olyanok, mint „mi”. Íme, itt áll előttünk a metoikosz. Úgy látszik, a modern ipari társadalom munkaszervezetében felismertük végre azt a keretet, amelyben a(z) úgynevezett asszimiláns) zsidók nemzeti műveltsége, ugyanakkor nemzettől megkülönböztetettsége megképződhetett.

De hogyan kerültek ebbe a helyzetbe a zsidók? Gellner szentelt néhány oldalt nekik fő művében, mert esetüket a modernitással és a nacionalizmussal ő is különlegesnek érezte. És ez nagy megtiszteltetésnek mondható, mert általában csekély érdeklődést mutatott az iránt, hogyan történtek a dolgok valójában. A történelmet, kis túlzással, mintha csak teóriája halvány visszfényének, nyomorúságos utánzatának tekintette volna, lehetőleg még példálózásra is kitalált országokat használt.

⁹⁸ Ezt Gellner így fogalmazza meg: „a nacionalizmus a *Gesellschaft* jelensége, amely a *Gemeinschaft* kifejezőmódját használja: egy mobilis, anonim társadalom, amely zárt, meghitt közösségnek mutatja magát” (GELLNER, 1997. 74.). „Habár [a nacionalizmus] mélyen gyökerezett az új *Gesellschaft*-ban, a zárt *Gemeinschaft* ideáljait hirdette.” (GELLNER, 1995a. 27.).

⁹⁹ Azt, hogy a jártasság a nemzeti kultúrában a nemzethez tartozásnak önmagában nem elégséges feltétele, Gellner egyértelműen megfogalmazta: „két személy csak az esetben tartozhat ugyanazon nemzetbe, amennyiben [...] ugyanahhoz a nemzethez tartozónak ismeri el a másikat” (GELLNER, 1983). 18., 73–76.).

¹⁰⁰ Azt Gellner is rögzíti a modern világ dolgozóiról, hogy az ipari társadalom „az identitásukat sem kéri számon rajtuk” (GELLNER, 1983). 85.).

A zsidókról írt sorai mindenesetre nem igazítanak el bennünket, mert úgy látta, a zsidók a beolvadás és a diaszpóranacionalizmus között választhattak, de csak az utóbbi lehetőséget méltatta figyelemre, a zsidó beolvadás akadályozottságával nem törődött.¹⁰¹ Ernest Gellner tehát ezen a ponton elengedi kezünket, és az olvasóval kell összekapaszkodnunk, hogy meghosszabbítsuk teóriáját annyira, annak eredeti intenciói szerint, hogy abban a zsidók metoikosz mivolta, azaz a zsidóságmegmaradás törvénye magyarázatot kapjon. Expedíciót kell indítanunk Gellner világának egy olyan tájékára, amit megteremtője elmulasztott leírni.

Az elmélet meghosszabbítása

Onnan kell tehát elindulnunk, hogy a zsidó beilleszkedés mintázata az ipari társadalom kontextusában válik elgondolhatóvá, mivel ez a kulturális egyneműség követelményének teljesülése esetén megengedi azt, amitől régi jó szövetségese, a nacionalizmus a legjobban irtózik, vagyis hogy valaki az országhatáron belül a nemzeten kívül álljon, vagy azon kívülre állítsák. A gellneri univerzumba igenis beleképzelhető egy olyan, alapvetően nemzeti alapon szervezett, modern és ipari társadalom, amely attól még hatékonyan működik, hogy vannak benne olyan fogaskerekek is, amelyeket a nemzettől megkülönböztetnek. A zsidók pontosan ilyen megbízhatóan működő, csak épp más színűre festett fogaskerekei voltak a társadalom-üzemnek. A kulturális hasonulás folyamatában ugyanúgy jelesre teljesítettek, akár a többi nép, hacsak nem még náluk is sikeresebbek voltak, az interakciók is sűrűvé váltak köztük és a nem zsidók között, vagyis hiba nélkül integrálódtak. Ám származásuk emléke nem vészett a feledés homályába és nem szorult vissza a vallási élet körébe sem, azaz asszimilálatlanok maradtak. Integrálódtak asszimilációországba.

De miért épp a zsidók nem asszimilálódtak, hanem „csak” integrálódtak asszimilációországba? Őket miért nem sikerült beleálmodni a nemzeti tündérvilágba? Elvégre asszimilációország nem Seholsincs volt, a teljes beolvadás modellje rendszerint nagyon is működőképesnek bizonyult. A nemzetek jellemzően nem hánytorgatták fel új tagjaik eredetét. És a toborzottak oldalán sem igen esett nehezére senkinek a felejtés, hiszen annyi és annyi nép fia skrupulus nélkül megszabadult terhessé vált gúnyjától, igyekezett kielégíteni új nemzeti kultúrája nacionalistáinak fülledt vágyait azzal, hogy sürgősen kitörölje emlékezetéből, kicsoda volt azelőtt és honnan jött. Az általános az volt, hogy a játékba mindenki belement és mindenkit bevettek. Kizárólag az asszimiláns – illetve ebből a szemszögből inkább: disszimiláns – által elhagyott anyanemzetek nacionalistái szoktak volt okvetlenkedni ilyenkor, ám a határ másik oldalán természetesen ők maguk is szívták a tüzet saját olvasztótégelyük alatt. Akkor a zsidók származását miért dörgölték folyton az orruk alá? A zsidóknak miért kellett metoikoszként kóborolniuk a nemzet és az idegenek közti senkiföldjén, amikor mások főszabály szerint a „mi”-hez csatlakoztak?

Egyszerű módszerrel igyekszem megválaszolni, miért nem olvadtak be a zsidók. Meghatározom, hogy melyek a gellneri teóriának a modern, ipari társadalomra vonatkozóan azok a sarktételei, amelyeket ha elfogadunk alapigazságnak, levezethetjük

¹⁰¹ GELLNER, (1983). 131-138.

belőlük Gellner többi állítását, hogy mi is ezekhez tarthassuk magunkat, amikor kiterjesztjük elméletét. Meglátásom szerint három ilyen adódik: a modern ipari társadalomban (1) a jólétnek növekednie kell, (2) a jólét a munkamegosztás tökéletesítésével, tehát annak „ruganyosításával” és specializálódással növekedhet, ám (3) a munkamegosztás kidolgozása csakis a munkavállalók kulturális homogenizálása esetében kivihető. A harmadikat, a kulturális egységességet adottnak vehetjük a(z asszimiláns) zsidók és a nemzet viszonylatában a korábbiak alapján, ezzel a feltevéssel nem kell törődnünk. A másik kettővel annál inkább, ezekkel a sarktételekkel kell összefüggésbe hoznunk a zsidóságmegmaradás törvényét. Ha tehát a (gellneri) modern ipari társadalomban volt funkciója annak, hogy nyilvántartották, ki zsidó, akkor ez a fentiekből következően csakis az lehetett, hogy különállásuk számon tartása a munkaszervezetben pozitív, vagyis a munkamegosztást cizelláló, „ruganyosító”, a termelékenységet fokozó, következőképp a jólétet növelő hatással járt, vagy legalábbis ilyen hatást vártak tőle.

Bizonyára különös felvetésnek tartja az olvasó, hogy egy etnikai megkülönböztetés bármiféle hatással lehet egy munkaszervezet termelékenységére, magyarán egy nép neve ugyanúgy jelentéssel bírhat a munkamegosztás vonatkozásában, akár csak, mondjuk, a „szerszámgéplakatos” fogalma. Semmi sem hangozhat ennél idegenebbül egy modern fülnek. Pedig egykor, a modernitás előtt semmi sem volt ennél természetesebb. Gondoljunk csak az olyan megjelölésekre, mint „drótostót”, „üvegestót”, „cigánykovács”, a mára mindkét elemének terheltsége miatt roppant sértővé vált „cigánykurva”, „rongyoszsídó”. Aztán az egyik közismert Mikszáth-regényben, a *Szent Péter esernyőjében* olvashatjuk a „zsidóboltos” szót, amit a szerző 1895-ben, az első megjelenés helyén, a *Vasárnapi Újságban* még „zsidóboltosnak” írt,¹⁰² ám a későbbi kiadásokban – áruklodó módon – egyszer csak „zsidó boltosra” váltottak a kiadók, és ma is ez az elterjedt verzió.¹⁰³ Ezek a mára mindenképp szokatlan, de jobbára még ismert szavak nem egyszerűen foglalkozásnevek az iparúzó váltakozó népiségének jelzésével. Ezekben a kifejezésekben elválaszthatatlan egymástól az etnikai és a foglalkozási elem. Akik ezeket a szavakat még minden csodálkozás nélkül használták, azoknak soha nem esett le a tantusz, hogy a cigány, a magyar vagy a zsidó kovácsok mind besorolhatóak lennének a „kovács” általános kategóriájába, mert a szemükben ezek az emberek egyáltalán nem ugyanazt a mesterséget űzték. Az ilyen szavak mint premodern relikviák tehát azt tanúsítják, hogy valamikor a foglalkozás és az etnicitás még nem vált olyan határozottan külön,¹⁰⁴ mint a mi fejünkben, munka és kultúra még egybemosódott. Egészen pontosan fogalmazva: e szavak alapján megfogalmazható az a sejtés, hogy a munkamegosztásban elfoglalt pozíció hajdan – akár a mi fülünknek explicit etnikai utalásnak hangzó elem nélkül is – egyben sajátos kultúrát jelölt.

¹⁰² MIKSZÁTH, 1895b. 859. Mikszáth zsidóboltos-sztorijának történeti elemzésére lásd BOLGÁR, 2009. 176–178. Használja még a „zsidóboltos” kifejezést SZOMORY, 1924. A „boltoszsídó” forma nemkülönben előfordult. Lásd például SZÍNI, 1894. 101.

¹⁰³ Lásd például a sztenderd modern kiadást: MIKSZÁTH, (1895a). 98.

¹⁰⁴ Tanulmányos ebben a tekintetben is Benda Gyula monográfiája az 1849 előtti bő száz év keszthelyi társadalmáról. A foglalkozásszerkezetről szóló fejezetet Benda azzal kezdi, hogy amit elemezni fog, azt a ránk maradt források nem (mindig) jelzik, a keszthelyiek nem tartották számon magukat aszerint, amit ma foglalkozásnak hívunk, és azt a történészeknek kellett különböző praktikákkal kiokoskodnia (BENDA, 2008. 219–221.).

Nos, Gellner Agráriájában az ugyan csupán szűk réteg specializálódásából kialakuló és merev, de kétségkívül létező munkamegosztás, – ahogy Gellner mondja – a „rendek, kasztok, céhek”¹⁰⁵ világa, pontosan ilyen volt. A fejlett agrárcivilizációban „az eltérő embercsoportok egészen különböző dolgokkal foglalkoznak, és [...] ezt a csoportokfeleséget egyértelműen megerősítik a kérdéses csoportok közti kulturális különbségek. A csoportok kiegészítik egymást és egy kölcsönösen összefüggő egészbe illeszkednek, de kulturálisan nem azonosulnak egymással.”¹⁰⁶ Ez a társadalom „jelentős kulturális különbözőséggel jár együtt és ezt a különbözőséget a benne található eltérő népességcsoportok különböző gazdasági és politikai szituációinak megjelölésére alkalmazza”.¹⁰⁷ Vagy másutt így fogalmaz Gellner: „speciális genetikai és kulturális különbségeket írnak a rétegek számlájára, amelyek funkcióik szerint megkülönböztethetőek.”¹⁰⁸ Megint másutt: „az ilyen típusú társadalom mintha folyamatosan kulturális különbözőségeket hozna létre, termelne és dolgozna ki magából. Elkülönült társadalmi rangok és státusok rendszerét alkotja, és ezeket a rangokat és státusokat el kell ismerni, ki kell hangsúlyozni, és külsőleg láthatóvá kell tenni. Ez az, amit kultúrának nevezünk. [...] A társadalmi státuskülönbségeknek mindig külső láthatósággal kell párosulniuk, és minden látható megkülönböztető jegyet státuskülönbségnek kell igazolnia! A társadalmi rétegződésben bekövetkezett drámai töréseket a kultúra a folytonosság hasonlóképpen drámai megszakadásával jelzi az öltözködés, a beszédmód, a viselkedés és a fogyasztási szokások terén.”¹⁰⁹ Máshol a felsoroltakon kívül a speciális feladatot ellátók sajátos nyelvét, akcentusát, testtartását és közös asztalnál étkezésüket említi még.¹¹⁰ Indusztriában „bezzeg” épp ellenkező a helyzet: aki asztalos, az albántól a zsidóig bármilyen kultúrában osztozhat, és aki pedig albán, az asztalostól a zszurnalisztáig bármilyen foglalkozást űzhet. Agráriában azonban a zsidó szó, mint akármelyik népnév, nagyon is jelentéssel bírt a rendi társadalom relatíve kezdetleges munkamegosztás jellemezte munkaszervezetében.

Am aligha csak foglalkozás és etnicitás között volt olyan szoros összeszővődés a modernitás előtt, amelyet Gellner leírt. Két példát szeretnék mutatni arra, hogy a társadalmi azonosítás általában is hasonlóan folyhatott a rendi világban, tudniillik az embereket még nem úgy képzeltek el, mint akiknek többféle, egymástól potenciálisan függetlenül alakuló csoportazonossága van, hanem valamilyen rangsor egyetlen kategóriájába¹¹¹ sorolták őket.

Először figyeljük meg a Magyarország történetében első, a rendi korszakban egyúttal utolsó, II. József által elrendelt népszámlálást (1784–1787). Egy modern népszámlálás arra törekszik, hogy a népesség egészét minél több relevánsnak vélt szempont szerint leírja, például foglalkozás, anyanyelv, vallás, műveltség, életkor, nem stb. szerint. Az első magyarországi népszámlálás azonban csupán egyetlen leírást adott a lakosságról, – a népszámlálás társadalomszemléletéről finom elemzést

¹⁰⁵ GELLNER, 2004a. 51.; GELLNER, (1983). 23., 29.

¹⁰⁶ GELLNER, 1995b. 206.

¹⁰⁷ GELLNER, 1995b. 201.

¹⁰⁸ GELLNER, (1983). 21. Lásd még GELLNER, (1983). 20–23., 40–41.

¹⁰⁹ GELLNER, 2004a. 50.

¹¹⁰ GELLNER, 1997. 16., 20., 31.; GELLNER, 2004a. 50–51.; GELLNER, (1983). 21., 86., 131–132.; GELLNER, 1995b. 197.

¹¹¹ Ebben az értelemben beszél a kora újkori rendi társadalomról például LASLETT, 1983. 22.; THOMPSON, 1991. 55.; WRIGHTSON, 1991. 33–35., 40. Gellner ezt úgy fogalmazza meg, hogy amíg a rendi társadalomban mindenkinek megvolt a maga helye, addig a modernben nem (GELLNER, 1995a. 196.; GELLNER, 1997. 21.).

adó Tóth Zoltán szavaival – „a teljes népesség egyetlen ábrázolási tengelyen [...] történő társadalmi osztályozását”¹¹² végezte el. A cél nagyon is praktikus volt: az állam azt akarta kideríteni, hány besorozható lakja az országot. A gyakorlatias célt azonban a cenzus rendi logika szerint érte el, ugyanis a kategóriákat minősítéssel határozta meg, majd méltósági sorrendben közölte. Hogy miképpen alakult ki a taxonómia és a hierarchia, azt a modernitás felől szemlélődve meg tudjuk állapítani: nemi, életkori, műveltségi, foglalkozási, felekezeti, a családi állapotra, a lakóhely településtípusára vonatkozó és más kritériumokat alkalmaztak. Az viszont már különös lehet számunkra, hogy az egyes minőségek ezek szövevényes keresztezésével keletkeztek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a népszámlálás minden egyes premodern kategóriája a modern társadalomábrázolási szempontok egyedi kombinációjával jött létre. Hogy érthető legyen: a II. József kori népszámlálás olyan és csakis olyan ábrázolását adta az ország népességének, amely egy rangsorba rendezte például (1) a (felnőtt, keresztény, férfi) papokat, (2) a (keresztény) nemes, akár felnőtt, akár gyermek férfiakat, (3) a (felnőtt) keresztény, nem nemes értelmiségi és tisztségviselő férfiakat, (4) a 12 éven aluli, keresztény, nem nemes fiúgyermekeket, akiknek apjuk nem pap, nem tisztviselő vagy honorácior volt, továbbá parasztoknak, falusi mesterembereknek és városi polgároknak nem örököse, (5) a keresztény nőneműeket és (6) a nőtlen, illetve özvegy zsidó férfiakat. Tóth Zoltán szóképe a Habsburg Birodalom rendi népszámlálásaira nagyon kifejező: ezek a társadalmat egyetlen sublótként képzelték el, amelynek fiókjában egészen eltérő fajtájú dolgokat tároltak egymás alá vagy fölé helyezve.¹¹³

Másodszer látogassunk az *ancien régime* vásárait. A nagykörösi vásár hivatalos díjszabása 1823-ból¹¹⁴ megmondja, mennyi helypénzt tartozik fizetni egy „vasat áruló Sidó két lóval”. Ebből arra következtethetnénk, hogy ezek szerint a helypénz összegét minden vásároló esetében az határozta meg, mit árult az illető, milyen felekezeti/népiségi volt, illetve (ha jól értem) mekkora rakománnyal érkezett. Ám ha megnézzük, mit kezdett a díjszabás a többi zsidóval, úgy tűnik, a körösi tanácsosok nem így gondolkodtak: „Sátoros Zsidó, ha dészka Bódéja van”. A felekezeten/népiségen kívül itt már az árusító alkalmatosság minemősége határozza meg a helypénz összegét. Hasonló helyzetet figyelhetünk meg Gyöngyösön. 1814-ben a mezőváros úgy döntött, a zsidókat csupán kétfelé, „sátorosokra” és „kissebbekre” választva terhelő vásáran helypénzzel. Ám az a szempont, hogy valakinek van-e sátra vagy, ha nincs, akkor ugyebár kisebb, a többi vásáron jelenlévő árus, a nem zsidók díjának meghatározásánál nem merült fel. 1751-ben is szabályozta Gyöngyös a helypénz fizetését. Ez a rövid dokumentum három népvét is tartalmaz. A rációk fix összeggel tartoztak függetlenül attól, mit, miről és mennyit árultak. Külön kategória volt a vásári társadalomban az „aprób Gőrhők sátora”. Végül a zsidókra ismét egész más szabály vonatkozott: „a Zsidók árujokhoz való képest taxáltassanak”.¹¹⁵

Mindenesetre minket ebből a számunkra bonyolultnak tűnő, a modern szempontokat egymásba gabalyító premodern társadalmi rendszertanból az foglalkoztat,

¹¹² TÓTH, 2015. 105.

¹¹³ Ebben a bekezdésben Tóth Zoltán elemzésére támaszkodtam: TÓTH, 2015. 81–93., 104–119., 187.; TÓTH, 1987. 63., 74–78. Lásd még DÁNYI-DÁVID, 1960. 6–17.

¹¹⁴ A díjszabásból a zsidókra vonatkozó árkategóriákat idézi NOVÁK, 2002. 55.

¹¹⁵ A gyöngyösi díjszabásokat közli KOVÁCS, 1984. 110–111., 254–255.

hogy itt a népnevek még nagyon is jelentéssel bírtak a munkaszervezetben. Ahogy Gellner írja: Agráriában „'etnikai' munkamegosztás” volt.¹¹⁶ A gellneri megközelítésben a tevékenység rugalmas specializációjának és a kulturális homogenitásnak a párosításából összeálló modernitásnak azonban nincs ádázabb ellensége az „'etnikai' munkamegosztásnál”, azaz foglalkozás és etnicitás összefonódásánál. Gondoljuk meg, ilyen körülmények között bármilyen lépés a modernizáció irányába eleve kudarcra volt ítélve. Ha valakinek lett volna szándéka és ereje Agráriában a kulturális egyneműsítésre törekedni (mint ahogy nem akadt ilyen örült fantasztja), akkor mozgalmá sikere logikusan a munkamegosztás bonyolultságának csökkenésével is járt volna, tehát apasztotta volna a jólét forrását. Ugyanebben az Agráriában a munkamegosztás elmélyítése, kidolgozása pedig értelemszerűen etnikumképző hatású kellett volna legyen, azaz kulturális válaszfalakat emelt volna ott is, ahol korábban ilyenek nem voltak. És ez már egyáltalán nemcsak logikai szükségszerűség, hanem történeti példákat is találunk rá. A 17. században, Párizsban a zsidó foglalkozásnak tekintett ószerességgel foglalkozó katolikusoknak eltolódott az etnicitásuk, ugyanis őket zsidónak, céhüket zsinagógának nevezték, egy általuk elkövetett gyilkosságot pedig nem áttalottak Krisztus meggyilkolásával párhuzamba állítani.¹¹⁷ Vagy egy másik példa: a középkorban egyes uralkodók a hiteligenyűk és az egyház kamatszédésre vonatkozó tilalma közti feszültséget úgy igyekeztek feloldani, hogy bizonyos, a zsidó üzletágnak számító uzsorássággal foglalkozó keresztényeket zsidóknak tekintették, és ezzel kivonták őket az egyház *jurisdictio*ja alól.¹¹⁸ Másutt keresztényszidókként (*Kristen-Juden*) emlegették a keresztény pénzkölcsönzőket,¹¹⁹ kvázi különbejáratú – természetesen becsmélő – népnévre tettek szert.¹²⁰

A modernitás sikeréhez ilyenformán az „'etnikai' munkamegosztás” testén keresztül vezetett az út, szóval a termelés és a kultúra szféráját el kellett különíteni, egymástól függetlenül elgondolhatóvá kellett tenni ahhoz, hogy a munka specializálása és a kultúra homogenizálása egyszerre mehessen végbe. Úgy látszik, felfedeztük a gellneri világ egy eddig ismeretlen régióját, mégpedig a modern ipari társadalom kialakulásának, az állandó gazdasági növekedés megindulásának fogalomtörténeti előfeltételére bukkantunk rá: a foglalkozás és az etnikum fogalmának ki kellett alakulnia és egymástól elmozdíthatóvá kellett válnia. Atomjaira kellett tehát bontani az egyénnek a gellneri gondolatrend szerint egyértelmű, de roppant összetett, valójában az etnicitásnál és a foglalkozásnál sokkal több mindent összenyaláboló premodern társadalmi azonosságát. Szét kellett szálazni több kollektív identitássá, meg kellett indulnia „az egyéni státus szervező elemei különválasztásának”,¹²¹ hogy mindenki lehessen drótos, és mindenki legyen magyar.

Gyakorlatiasan ezt úgy képzelhetjük el, hogy első lépésben az embereknek meg kellett tanulniuk külön észrevételként kezelni azt, hogy valaki drótos, attól, hogy

¹¹⁶ GELLNER, 1997. 29.

¹¹⁷ POLIAKOV, 2003. 190–197.

¹¹⁸ LITTLE, 1978. 56–57.

¹¹⁹ TRACHTENBERG, (1943). 144–145.

¹²⁰ Egy további példát Székelyföldről is hozhatunk. Kolumbán Samu meséli 1903-ban a régi időről: „régiben a cigány szó legfőbb jelentése: kovács volt a székelyeknél, s ha véletlenül született székely volt is az, a ki a kovács mesterséget űzte, azt is cigánynak nevezték és nevezik még ma is az idősebb emberek” (KOLUMBÁN, 1903. 142.).

¹²¹ TÓTH, 1987b. 78.

tót, mindenkinek meg kellett határozni a helyét az új kategóriákban, meg kellett értenie, mit mondjon, amikor foglalkozásáról, és mit, amikor nemzetiségéről, anyanyelvéről kérdezik. Magyarán mindenkinek meg kellett értenie, mi a kultúra és mi a termelés. A nagy fogalmi elválasztásnak, az azonosítási diskurzus új mederbe terelésének legnevezetesebb intézményei bizonyára a személyre szóló, mindig magunknál hordandó igazolványok, születési, házassági, halálozási, iskolai anyakönyvek és a teljes népességet átfogó népszámlálások voltak.¹²² Leghatalmasabb (kényszerítő) eszköze pedig alighanem a rubrika lett, amit egyre többször előre rányomtatnak a papírra, és ami semmi mást nem jelent, mint csábítást, sőt parancsot bármely diskurzus elemeire bontására. A rubrikák most valósággal elárastották a nyomtatványokat. A magunkról szóló szép, kerek, büszke elbeszélés átváltozott táblázatos szörnyszülötté.

Hadd mutassam be két dokumentumtípus történetének vázolásával, hogyan képzelhetjük el a társadalmi azonosság „rovatosodását”, „*a rendi státus egyre több elemének különválasztását*”.¹²³ Keszthely társadalomtörténetéről szóló monográfiájában Benda Gyula alaposan kiaknázza az egyházi anyakönyveket is elemzése során, ezért a kötet végén a szerző ismerteti a katolikus matrikulák formai jellemzőit.¹²⁴ Keszthelyen 1696-ban kezdődött az anyakönyvezés. A plébános ekkor még folyamatos szöveggént jegyezte be a születéseket, házasságkötéseket (a halálozásokat eleinte sehogyan sem), csupán új bekezdéssel elválasztva azokat egymástól,¹²⁵ az aktus résztvevőit pedig pusztán nevükkel azonosította. Néhány évtized múltán a helyi ferencesek keresztelési anyakönyvükben már rovatokat képeztek, és ezzel egy időben elkezdődött a keresztelésről gyűjtött információk lassú szaporodása. A plébániai anyakönyvek vezetői azonban csak a 18. század második felében vették elő a vonalzót és kezdtek rovatolni, majd a 19. században már olyan adatokat is gyűjteni, mint a jogállás vagy az életkor. A 19. század közepétől pedig, ahogy természetesen az állami anyakönyvvezetés korszakában is, előre nyomtatott, rovatolt anyakönyveket használtak, és az állami anyakönyvekbe bejegyezték a szülő foglalkozását, életkorát, vallását, lakhelyét is. Korábban alkalmam volt a berzétei református anyakönyvek hosszú időtávú vizsgálatára. Az anyakönyvek szerkezete itt is ugyanazon rend szerint változott, mint Keszthelyen. Itt azonban az is megfigyelhető, hogy a lelkészek a berzétei anyakönyvezés első évtizedeiben (18. század első fele) olykor még a folyamatos szövegezést is elégtelennek, túlságosan kötöttnek érezték egy-egy keresztelés megörökítéséhez, úgy találhatták, nem lehet minden esetet beleerőltetni

¹²² A népszámlálásoknak az ilyesfajta értelmezése, azaz nem megismerő, leíró, mint inkább reguláló, teremtő funkciójú, a kollektív identitásokat (ki)alakító intézményként elemzése, a cellákba írt számok helyett inkább a kimutatások szerkezetének, szótárának, szóval a fejlécnek a vizsgálata, már jó ideje nem ritkaság. Lásd például ALY-ROTH, 2004.; ANDERSON, (1991). 139–143.; BÓDY, 2003. 78–80.; KERTZER-AREL, 2004.; LEVITAN, 2011.; TÓTH, 1987a.; TÓTH, 1987b.; TÓTH, 2006.

¹²³ TÓTH, 2015. 124.

¹²⁴ BENDA, 2008. 449–450. Benda leírását kiegészítettem magunknak a keszthelyi anyakönyveknek a megvizsgálása alapján. MNL OL, X, MF A 3764-3771 Keszthely (X 5750), római katolikus anyakönyvek, 1696–1895.

¹²⁵ De arra is találunk példát, hogy a lelkészek eleinte még csak az egyes aktusokat sem választották el egymástól új bekezdéssel, hanem minden évről egyetlen bekezdést írtak. Lásd például a feketeadói református anyakönyvezés kezdeteit a 18. században. MNL OL, X, MF A 5581 Feketeardó (X 9929), református anyakönyvek, 1763–1799.

ebbe a keretbe. Amikor ugyanis a helybeli birtokos Máriássy család valamely tagját kellett bejegyeznie a lelkésznek, akkor az íráskép ünnepélyessé vált. Amikor pedig úgy hozta a sors, hogy a keresztelendő gyermek házasságon kívül született, akkor előfordult, hogy fattyúkat gúnyoló rigmusokat szorított a sorok közé az anyakönyvvezető, és így fejezte ki erkölcsi ítéletét. A 19. századi lelkészek már nem csináltak ilyesmit. Egyikük – visszalapozva – annyit jegyzett a rigmusok mellé, hogy az anyakönyv rendjének efféle megtörése lelképásztorhoz méltatlan magatartás.¹²⁶

Az anyakönyvekéhez hasonló az útlevelek formai alakulásának története. A 18. század előtti útlevelek még valóban emlékeztettek egy levélre, ugyanis folyamatos szöveg állt rajtuk. Ezek voltaképp nem is a személyazonosítást szolgálták, mert rendszerint a felmutatója nevéen kívül nem közöltek róla információt, annál többet árultak el az útlevél kiállítójáról. A modern útlevél úgy alakult ki ebből a dokumentumból a 18. századtól, hogy előtérbe került az útlevelet felmutató személy és azonosítása, a szöveget elemekre bontották, az útlevelek kiállítása egyre gyakrabban egy előre kialakított formanyomtatvány kitöltését jelentette, továbbá ütemesen szaporodni kezdtek a személy fizikai és társadalmi azonosítását szolgáló rovatok.¹²⁷

A régi társadalmi azonosság szétszabdálása egyszerű műveletnek látszik, de attól még egyáltalán nem volt gyors vagy ellentmondásmentes: a rovatokat a jelek szerint továbbra is régi beidegződéseiktől nehezen szabaduló emberek töltötték ki. Az 1881. évi népszámlálás alapján már az új módot követte, például a statisztikai hivatal már távolról sem „drótostókat”, hanem „drótosokat” kerestetett a biztosokkal a foglalkozásstatisztikai felmérés keretében. Ugyanakkor becsúztak a kategóriák közé olyan iparok, mint a „zenész, népzeneész, cigányok”, amely a gyakorlatban nyilván kezelhető meghatározás volt, elvben viszont beírt egy egész népet egy ipar üzöi közé. Ott voltak aztán a „női és egyéb kézimunkát űzők (varró nő stb.)”, amely név zavarodottan mondott valamit ugyan a munkáról is, de alapvetően a nemi azonosságot kódolta foglalkozásként.¹²⁸ 1891-re gondosan kifésülték a statisztikusok a népneveket a foglalkozási névjegyzékből, kovácsokat és kolompárokat kerestek,¹²⁹ ám az 1900-ban tartott censusba mégis szemtelenül visszatolakodott a „cigánykovács”, illetve a „kolompár-cigány” fogalma.¹³⁰ És még 1941-re sem tűntek el: „cigánykovács”, „kolompárcigány”, „cigányzeneész”, „sátoroscigány”, „vándorcigány”, „zsidó imádságíró”.¹³¹ Mi több, még az 1949-es „rákosista” népszámlálásban is felbukkan ezek közül a „cigánykovács”, a „cigányzeneész” és a „sátoroscigány”,¹³² a népneveket teljesen csak

¹²⁶ A berzétei anyakönyvekre lásd BMREI I. (1) számú anyakönyv 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. Az I. (2) és II. számú berzétei anyakönyv. 1773–1819.; 1820–1863. A rigmusok értelmezésére lásd BOLGÁR, 2003.

¹²⁷ Az útlevelek formai átalakulásának francia, magyarországi és amerikai történetére lásd DENIS, 2013.; HORVÁTH, 2005. 33–36.; ROBERTSON, 2010. 2–28. Az útlevélhasználat modernitás előtti történetére röviden lásd TORPEY, (1999). 18–20.

¹²⁸ Lásd TÓTH, 2015. 196–207. forrásközlését.

¹²⁹ *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1893. 775., 784.

¹³⁰ *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1906. 18., 30.

¹³¹ *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1941a.; *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1941b.

¹³² *Központi Statisztikai Hivatal*, 1949. 7., 28. Világosan kirajzolódik, hogy a „cigány” kifejezés hányódott legtovább ide-oda az anyanyelvi és a foglalkozási statisztikák között. Úgy tűnik, a cigányokról tudták a hivatalnokok legkevésbé elképzelni, hogy népi hovatartozásuk mellett bármilyen munkakört betölthessenek.

az Országos Tervhivatal 1951-ben elkészült foglalkozási nómenklatúrájából sikerült kigyomlálni.¹³³ A leglátványosabb példa talán az, hogy a statisztikusok 1930-ban még mindig nem vették észre, hogy ugyanaz az elfoglaltsága a „*kőborcigányoknak*”, mint az „*egyéb csavargóknak*”, és csak etnicitásukban különböznek egymástól.¹³⁴

Ha az állam hivatalnokainak is nehézséget jelentett, akkor az állampolgároknak alighanem még több gondot okozott a rubrikák, vagyis az identitás alkotóelemeire bontásának logikája szerint elrendezni a társadalmi azonosításukról szóló elbeszéléseket a kiképzett, hatalmat képviselő személy fizikai jelenléte nélkül. Az ilyen állampolgári önmeghatározások legközönségesebb fajtája az önéletrajz. De azért, úgy tűnik, ezek is alakultak a kívánatos irányba. A mindennapi emberek autobiográfiái ugyanis látszatra egész a legutóbbi évtizedekig úgy néztek ki, mintha igazi elbeszélések lennének, volt elejük, közepük és végük, ám azt hiszem, valójában egyre inkább csak kész formulákat tartalmaztak (például „sok gyermekes munkáscsaládból származom”). Az eseményeket végül minden bizonnyal az gyorsította fel, hogy a személyi számítógépek elterjedése lakáson belülre hozta a nyomtatványboltot. Mára a helyzet odáig fajult, hogy amikor önéletrajzot kérnek tőlünk, akkor minden épeszűnek számító (de valójában csak modern) ember egy kész sablont tölt ki, és az így létrehozott táblázatot küldi el reménybeli munkahelyének, ezt tekinti saját maga lehető legvonzóbb reprezentációjának.

A folyamat tehát akadozott, de félreérthetetlen volt, úgyhogy hullámszerű dacára is érdemes modellezni, hogyan kellett lezajlania, amennyiben Gellnernek a munka heterogenitását és a kultúra homogenitását feltételező modernitásképe érvényes. Népszámlálási szituációt feltételezve a változásnak azzal kellett kezdődnie, hogy a statisztikusok először a régi azonosságból meghatározták a foglalkozási és az etnikai elemet aszerint, hogy melyik bír a termelés és melyik a kultúra újonnan szétválasztott szférájában jelentőséggel, majd ezeket két külön rovatba jegyezték. Ezután a megtisztított és a gazdasági növekedéssel együtt ütemesen szaporodó foglalkozási kategóriákat egymás mellé rendelték, vagyis igyekeztek „meghaladni” a kategóriák egymás alá- és fölérendeltségének premodern örökségét a bonyolult és új típusú munkamegosztáson, azaz együttműködésen és rugalmasságon alapuló ipari társadalom igényeinek megfelelően. És Tóth Zoltánnak a magyar foglalkozásstatisztika formálódásáról szóló monográfiája azt mutatja, hogy pontosan az történt, amit Gellner alapján vártunk. A dualista korszakban egyfelől burjánzani kezdtek a foglalkozásnevek, ütemesen vastagodtak a foglalkozási névjegyzékek. Másfelől a foglalkozási adatközlések szerkezete folyamatosan változott, a statisztikusok folyton azt kutatták, hogyan lehetne eltüntetni a foglalkozásszerkezet leírásából a hierarchikusságot. A hosszú távú megoldás végül az 1900-as népszámlálás során született meg: a statisztikusok Tóth Zoltán által jobb híján fiziokratikusnak nevezett sorrendben,¹³⁵ vagyis ágazatokra osztva és a mezőgazdasággal kezdve, a rangsorolás látzatát kerülve ismertették a különböző foglalkozáscsoportokba tartozók számát.¹³⁶

¹³³ Országos Tervhivatal, 1951.

¹³⁴ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1935. 16*.

¹³⁵ Itt természetesen nem arról van szó, hogy a századforduló magyar statisztikusai fiziokraták lettek volna, hanem arról, hogy a foglalkozásszerkezet ismertetésének sorrendje emlékeztet arra, amit egy fiziokrata is alkalmazna.

¹³⁶ TÓTH, 2015. 67., 73., 86., 144., 165–175.

Az etnikai kategóriákat ezzel szemben a modernitásban éppenséggel új és merev hierarchiába kellett rendezni, még hozzá olyanba, amelynek csúcán a nemzet neve áll. Ezt jól megfigyelhetjük az anyanyelvi statisztikai adatközlések konvencióvá szilárdult sorrendiségében. Abban, hogy melyik nyelv beszélőivel indul a kimutatás, ábécésorrend sosem figyelhető meg, amint nem is a nagyobb létszámú csoporttól a kisebb felé halad a közlés. A sorrend valójában nyers rangsorolás. Az első rovatnak a senki máséval össze nem mérhető dicsősége értelemszerűen minden esetben a modern ipari társadalom által favorizált, nemzeti rangra emelt népé, jelen esetben a magyaré. Ezután civilizációs erőssorrendben a németek és a tótok következnek. Majd statisztikusaink a rend kedvéért ismertetik, kik futottak még: itt a hazai kultúrlejtő keleti végére gurultnak tekintett, úgy értem, rendszerint orientalista közhelyek segítségével értelmezett magyarországi nemzetiségek, az oláhok, a ruszinok és a délszlávok sorakoznak. Végül a presztízshierarchia legaljára a cigányok kerültek, akik csakis az „egyéb” kategóriát tudták maguk mögé utasítani. A zsidókat csak azért nem találjuk a tornasor végén nagy harcban az utolsó hely elkerüléséért a cigányokkal, mert őket az állam hitfelekezetként konceptualizálta, így izraelita néven a vallási tornasor utolsói lettek belőlük.¹³⁷

Ez az etnikumok mindenki előtt világos értékhierarchiája képezte a kontextusát a nacionalizmus jegyében meginduló, immár a statisztikusokénál is jóval terebélyesebb tanügyi apparátusra (és még sok mindenki másra) bízott kulturális egyneműsítésnek, amely – ismeretes módon – lenyűgöző, habár nem meglepő sikert hozott. Ezzel az összeszerveződési potenciál megnőtt, magyarán sokkal nagyobb számú egymással társalogni, interakcióba lépni képes embert lehetett már fellelni az országban, akik így már megtalálhatták helyüket az ipari társadalom hatalmas munkaszervezetében.

És végül hogyan kerülhettek át a nemzeti kultúrát újonnan elsajátítók a nemzetbe? A homogenizáció következtében a nemzeti kultúra véráramába bekapcsolódó, akkultúrált nem magyarok népnevei ellégyesedtek, a név és a tulajdonképpeni kultúra szétvált egymástól. Példának okán egy magyarosodott szlovák tótsága innentől már nem igen jelölt semmi kézzel foghatót. Csak épp arra lett volna jó, hogy újra és újra felidézze azt a szégyenérzést, amit a népek rangsorában hátrább helyet foglalók elszenvedni kénytelenek, és hogy megbotránkoztassa a magyar nacionalistákat. Integrált, azaz magyar kultúrájú, tótnak hívott hősünk így hát, amint módja volt rá, beadta a derekát, vagyis a legközelebbi népszámláláson már különösebb megrendültség nélkül a nemzet nevében emlegette magát, amit nem is bolygatótt senki, az asszimiláció megtörtént. Többé nem különböztették meg a nemzetétől, végre valahára kielégülhetett a (magyar) nacionalisták gerjedelme.

A fogalomtörténeti változás, az újfajta társadalmi azonosságok kialakulásának sémáját a „cigánykurva”¹³⁸ kategória példáján így próbálhatjuk meg leírni: a modernitásban a „cigánykurva” mint foglalkozásnév elvesztette etnikai elemét.

¹³⁷ Mindez kis módosulásokkal, lényegileg változatlanul a Központi Statisztikai Hivatal bármely kiadványában megfigyelhető. Az anyanyelvek rangsorára lásd például az 1881-es népszámlálásból *Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal*, 1882. 214–225. A felekezetekére lásd például az 1900-as népszámlálásból *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1907. 230–237.

¹³⁸ Cigánykurvákat említ például egy 1830. évi, úriszék előtt tett vallomás Siklósról (NAGY, 2001. 226–228.).

Vagyis – miután a szakavatott hivatalnokok megkeresték, hogy a szóösszetétel melyik eleme utal szükségletek kielégítésére, szolgáltatásra – „kurvára” változott. De épp csak azért, hogy nyomtatásban, minősítő jellegét csökkentendő, a foglalkozási mellett nemi vonatkozással is rendelkező „kéjnév” szelídülve¹³⁹ találja meg helyét a munkamegosztásban az „egyéb” kategórián belül megbújva¹⁴⁰ és végül az 1950-es évekre teljesen eltűnjen a foglalkozásstatisztikából.¹⁴¹ A „cigánykurva” mint etnicitást jelölő kifejezés ezzel párhuzamosan elvesztette foglalkozási elemét, „cigányra” változott. Ez a megjelölés egyrészt súlyosan pejoratív melléközöngéjű volt, mélységes megvetést jelentett, hiszen a „cigány” állt legtávolabb a rangsorban a „magyartól”. Másrészt a kulturális homogenizáció következtében a név viselőjének voltaképpen kultúrájára már nem utalt. Úgyhogy a „cigány” fogalma végül érthetően elenyészett, a kategóriába tartozók átléptek a „magyarok” közé. Legalábbis így képzelhetjük el, mi történt volna, ha a cigányok beilleszkedése a modern nemzeti és ipari társadalomba nem lett volna épp olyan bonyolult és különleges, mint a zsidóké. Mindenesetre várakozásunk az, hogy szokványos esetben úgy érhető tetten a kultúra és a termelés szférájának szétválása a modern ember fejében, hogy először a népnevek elvesztik jelentésüket a munkaszervezetben, majd – a nemzet nevéől eltekintve – teljesen eltűnnek vagy legalábbis rohamosan csökkenő számú emberre vonatkoznak.

A „zsidó” név a modernitásban viszont nem tűnt el és nem is vonatkozott rohamosan csökkenő számú emberre (kivéve, ha meggyilkolták a név hordozóit), hanem épp az volt a különleges, hogy úgyszólván senki sem akarta és/vagy senki sem engedte levetni. Mi sem lenne egyszerűbb, mint arra gondolni, hogy zsidó-nem zsidó relációban bizonyára fennmaradt a rendies „'etnikai' munkamegosztás”, vagyis a foglalkozási határok kulturális határok is voltak egyben, a fogalomtörténeti változás nem történt meg, a zsidók pedig valami érdekes, habár érthetetlen premodern zárványt képeztek a modern társadalom testében. Ám tudjuk, hogy erről szó sincs. A zsidóknak az ipari társadalom munkamegosztásában betöltött funkcióit nem vette körül a régi világból ismerős módon kulturális válaszfal: a(z asszimiláns) zsidók ugyanazt a nemzeti kultúrát ismerték és művelték, mint keresztény munkatársaik, velük objektíve közös etnoszt képeztek. A zsidók már nem másfolyékok, hanem metoikosok voltak. Látható, a termelés és a kultúra szétválasztása, a foglalkozás és az etnicitás egymástól elmozdíthatóságának modern elve a zsidók esetében is megvalósult, ők is modern emberekké formálódtak, vagyis az ő társadalmi azonosságuk ugyanúgy fel lett darabolva különböző kollektív identitásokká. A zsidók fel nem oldódása, a zsidóságmegmaradás törvénye, magyarán az, hogy beilleszkedésük ellenére régi nevükkel illették őket, nem a társadalomnak valami rendies atavizmusát jelölte, hanem – emellett kívánok érvelni a továbbiakban – épp ellenkezőleg: a modernség diadalát.

Képzeljük el egy szívós zsidóboltost, aki jócskán az *ancien régime*-ben született, de – ősatyjait, Ábrahámot, Izsákot és Jákobot is lepipálva – szerencsésen végigélte a nagy átalakulást, majd csak a modernitásban hunyt el, és kövessük nyomon az ő

¹³⁹ Lásd például erre az 1893. évi cigányösszeírás „kéjnév” kategóriáját *Országos Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1895. 78.

¹⁴⁰ Lásd például *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1941a. 21.

¹⁴¹ *Központi Statisztikai Hivatal*, 1949.; *Országos Terohivatal*, 1951.

példáján, mi is történhetett a zsidókkal a gellneri világban. A hősünk régi jó nyugalma megzavaró, egyre sűrűsödő találkozásai a furcsa kérdéseket feltevő számlálóbiztosokkal, hivatalnokokkal, sőt már az ezekhez napról napra hasonlatosabb vevőivel is, ráébresztette, hogy amit eddig mondogatott, ha megkérdezték kicsoda, talán már nem is annyira érthető beszélgetőpartnereinek. Egyre bizonytalanabb lett tehát abban, hogy ő egy zsidóboltos, és kezdett kibontakozni benne a felismerés, hogy mintha inkább egy zsidó boltost látna a tükörben. Kulturálisan zsidóként ismerte fel magát, boltossága ebből a szempontból légiesnek bizonyult. Igen ám, de mire ezt nagy nehezen kigondolta, beköszöntött a magyar világ. Felismerése ezért nem a Talmud mélyebb tanulmányozására készítette, nem is Herzl munkáit kezdte el forgatni, hanem beiratkozott a legközelebbi magyar nyelvű iskolába és előfizetett egy magyar lapra, mivel nemigen tudott eltekinteni attól a nem túl derűs tényről, hogy ki kellett szolgálnia vevőit, akik már szintén magyarul beszéltek. Az iskolában azonban szép dolgokat tanítottak neki, úgyhogy hamarosan a lelkesedése is megjött a magyarosdihoz eladdig, hogy már „*ha népdalokat hallott, egy kis alkohol segítségével, kicsordultak a könnyei*”.¹⁴² Közben elmaradt a zsinagógából, szombaton is várta vevőit, össze is házasodott egy kereszténnyel, meg is keresztelkedett előtte, a belügyminiszter engedélyezte neki a neve megváltoztatását, és végül azt vette észre, hogy már nem is beszélget hosszabban és sűrűbben a zsidókkal, ha összefut velük, mint a keresztényekkel. Zsidósága már nem igen jelölt semmi kézzel foghatót. A következő arra járó számlálóbiztosnak különösebb megrendültség és mindenféle akcentus nélkül bediktálta, hogy magyar az anyanyelve. És őt mindezek után is ugyanúgy megkülönböztették a nemzettől, mint korábban, környezete továbbra is zsidónak tekintette, és talán még ő is magát.

Ennek a mesének a szokatlan végére az adhat magyarázatot, ha végiggondoljuk, hogyan alakulhatott ki zsidóboltosunk foglalkozási azonossága. Elővette megint zsidóboltosságát és elkezdte fürkészni, hogy hámozza ki ebből a szóból új azonosságának nevét a munkaszervezetben. A „boltosnak” a termelés szempontjából volt értelme, így hát felcsapott boltosnak. A biztonság kedvéért azonban elgondolkodott a „zsidó” tagon is, nem mond-e valamit ez is arról, hogyan járul hozzá a szükségletek kielégítéséhez.

Alapossága nem valami jellegzetes zsidóboltos-szorgalom megnyilvánulása volt. A drótostótok, cigánykovácsok, de még az üstfoltozók és a nemesek is, ugyanígy dilemma előtt álltak, dönteniük kellett, hogy tótságuk, cigányságuk és magyarságuk nem lesz-e még esetleg jó valamire a termelésben. És rájöttek, mert különben mind okos emberek voltak, hogy a „tót”, a „cigány” és a „magyar” (meg az „oláh”, a „rác” és így tovább) szó ugyan igenis tesz ezt-azt a munkaszervezetben, de amit jelent, arra az új, ipari társadalomban nem igen lesz szükség. Az ugyanis nem az együgyű szelídség, naplopás és a hepciásság (vagyis a felsorolt népek állítólagos vonásai),¹⁴³ hanem az éleslátás, precízesség és súrlódásmentes kooperáció világának épült. Úgyhogy inkább igyekeztek népvüket gondosan kizárni foglalkozási

¹⁴² Kritikusainak válaszolva ezekkel a szavakkal fogalmazta meg Gellner finoman, hogy ő maga is táplál nacionalista érzelmeket. GELLNER, 1996a. 625.

¹⁴³ A cigány lustaságra lásd AUGUSTINI AB HORTIS, (1775–76). 137., 147., 149., 167.; KÓVÁRY, (1847). 169. A tót együgyű szelídségre FÉNYES–LUCZENBACHER, 1846. 7.; FÉNYES, 1842. 68. A magyar heveségre FÉNYES, 1842. 65–66.; MAGDA, (1819). 44.; VÁRI, 2000. 54., 57–58., 61.

azonosságukból. És mások sem voltak érdekeltek abban, hogy számon tartásuk, ki melyik népből indult a munkahelyére, hiszen a modern ipari társadalmat a munkamegosztás, tehát az egymásra utaltság tartotta össze és vitte előre, így hát mindenkinek az volt a megnyugtató, ha nem mulya tótokat, lusta cigányokat és kötekedő magyarokat látott dolgozni maga mellett a vállalatánál, hanem gyorsan kapcsoló irodistákat, inukat megfeszítő vajúrokat és megbízható agronómusokat. A modern ipari társadalom újfajta munkamegosztásának a kontextusában tehát az olyan szavak, amelyeket ma etnikumot jelölőnek tudunk, mint foglalkozásnevek ellégyiesedtek, nem jelentettek a termelésben olyasmit, amire igény lett volna, így hát kivestek a – hogy Tóth Zoltán ötletét felhasználjam – foglalkozásszerkezeti műveltségéből.

Zsidóboltosunk sorsa éppen ezen a ponton állt más pályára. A maga szintjén bizonyára alaposan ismerte azt a mítoszt, amely meghatározta, mit lehet és mit kell elgondolni önnön zsidó karakteréről, tudta, milyen egy sztereotip zsidó. Amikor tehát elkezdte keresni, mit is jelenthetnek a közismert zsidó vonások a termelésben, fontos belátásra jutott: a „zsidó” mint foglalkozásnév a modern ipari társadalomban nemhogy ellégyiesedett, hanem hirtelen nagyon sokat kezdett nyomni. A modernitás előtt hiába buktak el a zsidók a keresztény többség meglátása szerint épp a lényegi tudáspróbán (tudniillik nem ismerték fel a keresztény hit igazságát, nem voltak képesek belátni, hogy Jézus a messiás), világi ügyekben vágott az eszük, mint a borotva, legalábbis furfangosnak, ravasznak, leleményesnek észlelték őket (leginkább a kereszténység elleni mesterkedésben). Aztán az üzleti véna is, tehát a hozam fáradhatatlan hajszolása, régi nevén: a kapzsiság, vagyis mindaz, amit az uzsoráság fogalma felélt, olyan tulajdonsága volt az ugyan elképzelt, de valóságosként kezelt zsidó karakternek, amely a régi világban a nem zsidók szemében megvetetté, sőt ördögivé tette a zsidókat.¹⁴⁴ Most viszont, a modern ipari társadalomban – ahogy Gellner mondja: a munka fizikaiból szemantikussá válásának korában¹⁴⁵ – ugyanezek a vonások, ha szimpatikussá nem is mind váltak, mindenestre messze a legkeresettebb hiánycikkek lettek a munkaerőpiacon, még ha némi erkölcsi megbízhatatlansággal párosultak is.¹⁴⁶ És ezekből az egykor súlyos jellemhibának, immár azonban tetemes induló tőkének számító adottságokból a népek közül – úgy hitték – a legtöbb a zsidóknál volt felhalmozva, közel s távol egyetlen keresztény nép sem bírt ilyen állítólagos lelki alkattal. A „zsidó” fogalma a modern ipari társadalom munkaszervezetében tehát nagyon is értelemmel bírt, méghozzá pozitív, termelékenységet fokozó, növekedést serkentő jelentést kapott. Zsidóboltosunk megértette mindezt és levonta a következtetést, hogy ezek szerint kvázi két foglalkozása is van: egyfelől boltos, másfelől zsidó. Az is világossá vált előtte, hogy nagy kincs hullott az ölébe, amire vigyáznia kell: jól az eszébe kell vésnie, hogy ő egy zsidó foglalkozású ember. Nem zsidó szomszédjai egyetértettek vele, hiszen

¹⁴⁴ Ezekre a premodern sztereotípiákra és modern továbbélésükre lásd FELSENSTEIN, 1995. 27–57.; GILMAN, 1997.; HOLMBERG, 2011. 138–143.; HOLMBERG, 2013. 31–43.; OISTEANU, 2005. 121–205.; TRACHTENBERG, (1943). 17–118., 142–146.; BOLGÁR, 2014. 215–236.

¹⁴⁵ GELLNER, 2004a. 55., 57–58., 71.

¹⁴⁶ Nagyon hasonlóan ragadja meg Yuri Slezkine lendületes érvelése, mi az a hozománya a zsidóságnak a régi világból, amely a modernitásban jelentőssé vált. Emiatt tekinti őket a modernitás előtti korszak modernjeinek. A különbség Slezkine és a saját megközelítésem között abban áll, hogy szerinte a zsidókat nemcsak ilyennek képelték, hanem ilyenek is voltak (SLEZKINE, 2004. 4–39.).

annak a munkaszervezetnek, amiben a kenyerüket keresték, jól jött egy zsidó, nagyon is megvolt benne a szerepe, haszna hősiüknek. Így hát semmi szín alatt nem kívánták elfelejteni zsidóságát, hiába látszott pont ugyanolyan magyarnak, mint ők.

Foglaljuk össze kicsit elvontabban, ne egy ilyen gyermeteg mesébe foglalva, mi szabta meg Gellner világában az ex-zsidóboltos és általában a zsidók azonosításának alakulását. A zsidó karakter köztudottnak számító vonásai, amelyek az *ancien régime*-ben szegényfoltként fungáltak, Indusztria földjén átlényegültek termelőszközé, és ezeket a személyüktől elszakíthatatlan termelőszközöket vitték magukkal apportként a zsidók a modern ipari társadalom óriási részvénytársaságába. A zsidó fogalma tehát a modernítésben foglalkozási vonatkozásában volt megőrzésre érdemes: a zsidók kilétének elfelejtése kárt okozott volna a termelésnek, hiszen a zsidó szó a metamorfózison átesett munkaszervezetben, amely egyre nagyobb flexibilitást és egyre több szellemi erőfeszítést várt el munkásaitól, az új és legfontosabb funkciókat, tulajdonságokat jelölte. Viselői úgy léptek be Indusztriába, hogy pont az iparkodás bélyege volt rájuk ütve, a modern ipari társadalommal azonos jelentést hordoztak a népjellemükről folyó diskurzus rendje szerint. A zsidó lett a modernitás antropomorf megjelenítője.¹⁴⁷

A gellneri univerzumban a zsidók be nem olvadása ilyenformán harmonikusan illeszkedett a modernítésba, sőt, következett belőle, csak hogy szöges ellentétben állt máskülönben meghitt szövetségesének, a nacionalizmusnak az elvével, amely szerint az országon belül senkinek sem szabadna lenni, akit megkülönböztetnek a nemzettől. Hiába találtatott ugyanis a „zsidó” légiesnek népnévként, minden korábbinál jelentősebbé váló termelési jelentése nem engedte feledésbe merülni. A nacionalizmus szemszögéből ez annyit tett, hogy – Indusztria követelményeinek megfelelően – a társadalomszerkezeti alapműveltség képzetes szótárában bosszantóan bennragadt egy népnév, holott abban csakis a nemzet nevének kellett volna szerepelnie. Úgyhogy a zsidók befogadásának vagy be nem fogadásának ügye miatt mindenki lelkében meg kellett ütköznie a nacionalizmusának a modernségével, az ugyanazság szépsége iránti érzéknek az önszeretettel, a zsidók pedig a nacionalizmus és a modernitás közti ütközőzónában találták magukat. És mivel a zsidóságmegmaradás törvénye érvényesült, nem kétséges, hogy a modern világ kialakulásakor melyik fél kerekedett felül.

Óhatatlanul eszembe jut Bruno Latour híres könyvének a címe, amely egyébként egész más jellegzetességeit vizsgálja a modernségnek, mint amiről mi beszéltünk: *Sohasem voltunk modernek*. Az meglehet. De úgy látszik, azért feltétlenül modernebbek voltunk, mint nacionalisták. Ha jól okoskodtam, meg Gellner is, akkor a zsidók metoikoszsága, az, hogy kulturális hasonulásuk után is zsidókként léteztek, vagyis a zsidóságmegmaradás törvényszerűsége nem más, mint az ipari társadalom nacionalizmus felett aratott fényes győzelmének, mindannyiunk modernségének emlékműve. (Kéretik nem rongálni!?)

Határozottan ez a kép rajzolódik ki – fogalmazna talán Gellner. Az én gyalogjáró műzsám azonban inkább azt mondatja velem: ha jól gondoltuk végig Gellner teóriáját, akkor az imént kibontott *hipotetikus* magyarázat adódik a zsidóságmegmaradás

¹⁴⁷ Arra a megállapításra, hogy a zsidó közképe a modernitás/kapitalizmus szimbólumává vált az antiszemiták, kapitalizmus- és modernításkritikusok körében vagy általában, lásd például COHN, 1967. 23–24., 170., 174.; RÜRUP, 1975. 18.; SLEZKINE, 2004. 39.

törvényére. E tanulmány elején nem is ígértem ennél többet. A magyarázat minden egyes elemének empirikus ellenőrzéséhez – ahogy mondani szokták – külön monográfia (továbbá több életerő) kellene, és nem vagyok meggyőződve arról, hogy sikerülne.

Mégis szeretnék végül egyetlen példát hozni arra az 1920-as évek Magyarorszájáról, hogy az imént kifejtett gondolatmenet leglényegesebb elemei nem eleve képtelenségek. A példa attól igencsak meglepő, hogy a szöveget, amit be kívánok mutatni, egy magát antiszemitának valló újságolvasó írta, aki ennek ellenére a „zsidó” szót nem egyszerűen foglalkozási értelemben használta, de kifejezetten pozitívban is: úgy képzelte el a zsidót a termelésben, mint akinek a tevékenysége az ő jólétét fokozza.

1925-ben Gyöngyösön élénk polémia folyt a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság „elzsidósodásáról”. A részvénytársaság közgyűlésére készülve antiszemita frakció formálódott, hogy megtámadja a zsidó menedzsmentet. Egy Fajvédő nevű levelező a *Gyöngyösi Új Lapban* reagált a szervezkedésre.¹⁴⁸ Fajvédő a cikk elején leszögezte, hogy a bank elzsidósodása tény, és hogy a fajvédelmi törekvéseket általában – nevéhez hűen – ő maga is támogatja. Ám hiába volt kétségbevonhatatlan – ahogy akkoriban mondták – izzó fajszeretete, írása oda konkludált, hogy eszmetársai közgyűlési akcióját mégsem helyeselheti. Hogy miért? Egyrészt, mert úgy találta, a megtámadottak személy szerint becsületes emberek. Másrészt – és számunkra ez az érdekes –, mert Fajvédő maga is részvényese volt a banknak, és úgy találta, osztalékai akkor lesznek a legtetemesebbek, ha az intézet vezetése továbbra is a megfelelő – tudniillik zsidó – személyekre lesz bízva. Mint írja: „A Gyöngyös és Vidéke [című lap] legutóbbi számában a Bankrészvény elzsidósodását állapítja meg.^[149] Megállapításai igazak, a cikk célja ugyancsak nem eshetik kifogás alá. [...] a fajvédelmet helyeslem és szükségesnek tartom [...] Mint néhány részvény tulajdonosa azon véleményemet vagyok bátor hangoztatni, hogy a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság vezetése jó kezekben van. Tisztelet és becsület keresztény véreimnek, de a banküzlethez nem sokat értenek. Ha már a néhány garasomat részvénybe fektettem, csak jobban megbízom én a bankvezetésre képesített egyénben, mint egy-egy nyugalomba vonuló iparosba, vagy kereskedőbe [sic].”

Nos, Fajvédő nem volt se lángész, se remek stilisztá. Ám ennek ellenére pár sorba egészen bonyolult tartalmakat sikerült belesűrítetnie. A gyöngyösi levelező mondanóját két ellenfogalmi struktúra köré építette. Mégpedig a zsidó–keresztény és a bankvezetésre képesített egyén–nyugalomba vonuló iparos, kereskedő fogalom párról van szó. Az oppozíciók tagjai azonban azzal, hogy Fajvédő egymás mellé helyezte őket, átvihetővé váltak a másik ellentétpárba, akadálytalanul kerültek szembe a felekezeti/faji fogalmak foglalkozásiakkal. A szöveg így problémamentes tudásként teszi láthatóvá a zsidó–hozzaértő bankár és a keresztény–nyugalomba vonuló, hozzá nem értő iparos, kereskedő azonosítást, valamint a keresztény–hozzaértő bankár, illetve a zsidó–nyugalomba vonuló, hozzá nem értő iparos, kereskedő szembeállítását is. Fajvédő szerzeményében a „zsidó” fogalma tehát nemcsak, mint levelezői álneve és cikkének eleje feltételezi, alacsonyrendű fajt takart, de foglalkozási vonatkozása is volt, sajátos munka végzésének sajátosan magas minőségét is jelentette, amely a szerző boldogulását segíti.¹⁵⁰

¹⁴⁸ FAJVÉDŐ, 1925.

¹⁴⁹ KRAX., 1925.

¹⁵⁰ További példák ugyanerre: „a zsidóságot mindenki az úri foglalkozások valamely fókán álló csoportnak

Fajvédő cikkében tehát a „zsidó” szónak az a modern jelentése, amikor a munkaszervezetben jelöl valami értékeset, a prosperitás serkentőjeként tűnik fel, kétségkívül megfigyelhető. A szövegből azonban arról is megtudhatunk valamit, mekkora volt a jelentősége ennek az értelmezésnek a szerző számára, hiszen a zsidó modern és antiszemita felismerési módját egymással versengve vehetjük szemügyre. Személyes jólétének óhajta, egészséges önszeretete, tehát modernsége azt súgta a levelezőnek, akkor jár jobban, ha tőkét zsidók, a kapitalizmus állítólag verhetetlen bajnokai kezelik. Fajvédelmi meggyőződéséből, tehát a modernitás elleni modernista lázadó¹⁵¹ mivoltából azonban az következett, hogy a munkaszervezetben belül garázdálkodó, élősdi, a levegőt a „mieink” előtt elszívó zsidókat ki kell söpörni a pénzintézetből, ahogy azt cikke első sorai sejtetik. Mint tudjuk, a szerző végül a zsidó menedzsment meghagyása mellett érvelt. Úgy látszik, antiszemita énje alulmaradt a küzdelemben. Még maga Fajvédő is inkább volt modern, mint fajvédő.

*

Miért nem adták fel a zsidók zsidó önazonosságukat, és miért nem hagytak fel a többség a zsidóságuk észben tartásával, örökös felemlegetésével, rögzítésével? Miért voltak a zsidók metoikosok, azaz megkülönböztettek a nemzettől a modern korban? Miért érvényesült a zsidóságmegmaradás törvénye? Végső soron így javaslom továbbírni Gellner elméletét a zsidó beilleszkedés különös lefolyására vonatkoztatva: egy nép azért nem asszimilálódhatott a főszabálynak megfelelően a nemzetbe, mert a jellemükről szóló diskurzus medréből az következett, hogy a modern ipari társadalmat legitimáló ígéretnak, vagyis a jólét lehető legnagyobb mértékű növekedésének a beteljesítéséhez ez a célszerű.

Alighanem téved, aki úgy hiszi, azért maradt el a zsidók beolvadása, mert a zsidók nem voltak elég lelkes magyar (német, francia stb.) hazafiak. Akárhány hajlíthatatlan magyar (német, francia stb.) nacionalistát felsorolhatnánk, akiről még most is mindenki pontosan tudja, hogy zsidó volt. De az sem valószínű, hogy vallásuk különleges népi megtartó ereje miatt ragadtak a nemzeten kívül a zsidók. A zsidók tömegei éppúgy elvilágiasodtak, mint a keresztény felekezetek hívei, egyesek még keresztényekké is váltak, azonban továbbra is zsidónak tekintették őket. És az sem tűnik kielégítő magyarázatnak, hogy a zsidók zsidóságának buzgó könyvelésére a társadalmat antiszemitizmusa (antimodernizmusa) vezérelte. Érthetetlen lenne ugyanis, ha ennyire döntő jelentőségű volt a zsidóellenesség, hogy jöhetett létre sok-sok interakció, bensőséges egymásrataltság, hadd ne mondjam: szerelmes összefonódás a felek között, vagyis hogy szövődhetett össze zsidók és keresztények élete egymással. Hanem – ha Gellner és mi is jól gondolkodtunk, a gellneri világ hasonlít a valóságosra – azért nem olvadhattak be a nemzetbe a zsidók, mert a zsidó a modernitással járó fáradalmakat elviselhetővé tevő ígéretet juttatta az emberek eszébe, majdani közös jólétünk allegóriája volt. Nagyjából azt jelentette, csak

tekinti” (ÁGOSTON, 1917. 40.). Lásd még Tamás Gáspár Miklós közlését arról, hogy egy közelebről meg nem nevezett Csalog Zsolt-szociográfiában egy boltost pusztán a foglalkozása miatt zsidóként említ egy parasztasszony, noha semmilyen szokványos értelemben nem az (TAMÁS, 1999. 133–134.).

¹⁵¹ GRIFFIN, 2011.

fentebb stílusban, amit ma a GDP növekedési prognózis. Arra emlékeztetett, hogy lesz még idő, amikor végre mindahányan öt forintért kuglert vehetünk. Azért nem szívódhattak fel nyomtalanul a zsidók, mert jó vagy legalábbis muszáj volt gondolni rájuk.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BMREI Berzétei Magyar Református Egyház Irattára, Berzéte (Szlovákia)

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
X Másolatok gyűjteménye, Használati mikrofilmek.

UNSZJKE CsKK Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza Családtörténeti Kutatóközpont, Budapest

ACSAÓDY

1883 ACSÁDY Ignác: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*. Budapest, Weiszmann Testvérek, 1883.

ÁGOSTON

1917 ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság, 1917. (*A jövő kérdései*, 2.)

ALY-ROTH

2004 ALY, Götz – ROTH, Karl Heinz: *The Nazi Census. Identification and Control in the Third Reich*. Translation: Edwin Black – Assenka Oksiloff. Philadelphia, Temple University Press, 2004. (*Politics, History, and Social Change*)

ANDERSON

(1991) ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006. (*Atelier füzetek*, 8.)

AUGUSTINI AB HORTIS

(1775–76) AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. Ford.: Magyar László András. Szerk.: DEÁKY Zita – NAGY Pál. Budapest-Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 2009. (*Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára*, 12.)

BARTHA

(1901) BARTHA Miklós: *Kazár földön*. Budapest, Stádium, 1939.

BAUMAN

(1989) BAUMAN, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Új Mandátum–Az Irodalom Visszavág–Max Weber Alapítvány, 2001. (*A Szociálpolitikai Értesítő könyvtára. Társadalom & történet*, 5.)

1990 BAUMAN, Zygmunt: *Assimilation and Enlightenment*. *Society*, 27. (1990) 6. sz. 71–81.

1993 BAUMAN, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence*. Cambridge, Polity–Blackwell, 1993.

1998 BAUMAN, Zygmunt: *Allo-Semitism: Premodern, Modern, Postmodern*. In: *Modernity, Culture and 'the Jew'*. Eds.: CHEYETTE, Bryan – MARCUS, Laura. Stanford, Stanford University Press, 1998. (*Contraversions. Jews and Other Differences*) 143–156.

BEKSICS

1883 BEKSICS Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra*. Budapest, Athenaeum, 1883.

BENDA

2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.)

BICZÓ

2004 BICZÓ Gábor: *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2004. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont munkafüzetei, 96.)

2009 BICZÓ Gábor: *Hasonló a hasonlónak. Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony, Kalligram, 2009.

BÓDY

2003 BÓDY Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztoiszelők társadalomtörténete, 1890–1938*. Budapest, L'Harmattan, 2003. (*A múlt ösvényén*)

BOLGÁR

2003 BOLGÁR Dániel: Két anyakönyvi bejegyzéstől a népi kultúra fennmaradásáig, avagy bevezetés két fattyúszületés berzétei interpretációjának történetébe. *Sic Itur ad Astra*, 15. (2003) 4. sz. 83–176.

2008 BOLGÁR Dániel: B. gazda és H. doktor. Kisvárosi önéletrások felekezeti mintázatai. *Aetas*, 23. (2008) 3. sz. 155–170.

2009 BOLGÁR Dániel: „Maguk közt kiválni”. Asszimiláció és integrálódás Mikszáth műveiben. *Sic Itur ad Astra*, 23. (2006) 59. sz. 175–184.

2014 BOLGÁR Dániel: *Asszimiláció és integráció a modern Magyarországon. Miért a zsidók? A zsidó siker és kudarc társadalomtörténete a modern Magyarországon (1890–1944)*. Budapest, PhD-értekezés (ELTE BTK) 2014.

BREUILLY

2009 BREUILLY, John: Utószó. Ford.: Keszei András. In: GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, Napvilág, 2009. (*TÁRStudomány*) 181–229.

CEGLÉDI

1997 CEGLEDI Zoltán: Keresztnévvizsgálat a szegedi születésű neológ zsidóknál (1810–1944). In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) 2. köt. Szerk.: B. GERGELY Piroska – HAJDÚ Mihály. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet, 1997. 158–161.

COHN

1967 COHN, Norman: *Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*. London, Eyre & Spottiswoode, 1967.

COLLINS

1903 COLLINS, Frederick Howard: *Spencer Herbert szintheticus filozófiájának kivonata*. Ford.: Jászi Oszkár – Pekár Károly – Somló Bódog – Vámbéry Rusztem. Budapest, Pollitzer Zsigmond és fia, 1903. (*Társadalomtudományi könyvtár*, 1.)

CONVERSI

2007 CONVERSI, Daniele: Homogenisation, Nationalism and War: Should We Still Read Ernest Gellner? *Nations and Nationalism*, 13. (2007) 3. sz. 371–394.

DÁNYI-DÁVID

1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk.: DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán. Budapest, KSH Könyvtára–Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960.

DENIS

2013 DENIS, Vincent: Individual Identity and Identification in Eighteenth-Century France. In: *Identification and Registration Practices in Transnational Perspective. People, Papers and Practices*. Eds.: ABOUT, Ilse – BROWN, James – LONERGAN, Gayle. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013. 17–30.

DON-MAGOS

2006 DON, Jehuda – MAGOS, George: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Ford.: Ránki Júlia. In: DON, Jehuda: *A magyarországi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténete a 19–20. században. Tanulmányok*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont-Élet és Irodalom, 2006. 13–50.

DURKHEIM

(1893) DURKHEIM, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Ford: Csákó Mihály. Szerk.: NÉMEDI Dénes. Budapest, Osiris, 2001. (*Osiris könyvtár, Szociológia*)

FAJVÉDŐ

1925 Védem a Gyöngyösi Bank Részvénytársaságot. *Gyöngyösi Új Lap*, 7. (1925. április 12.) 15. sz. 2.

FARKAS

2012 FARKAS Tamás: Jewish Name Magyarization in Hungary. *Hungarian Cultural Studies*, 5. (2012) [<http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/76>] 2016. január 16.

FELSENSTEIN

1995 FELSENSTEIN, Frank: *Anti-semitic Stereotypes. A Paradigm of Otherness in English Popular Culture, 1660–1830*. Baltimore-London, Johns Hopkins University Press, 1995. (*Johns Hopkins Jewish Studies*)

FENYVES

2009 FENYVES Katalin: Hirschlból Szarvady és Ábrahám fia, Jenő: a névválasztás mint akkulturációs stratégia. In: *A családnev-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat-Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 137–152.

2010 FENYVES Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina, 2010.

2012 FENYVES Katalin: *Zsidó polgáriasság a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása*. Budapest, habilitációs értekezés (Órszágos Rabbiképző-Zsidó Egyetem) 2012.

FÉNYES

1842 FÉNYES Elek: *Magyarország statistikája*. 1. köt. Pest, Trattner-Károlyi, 1842.

FÉNYES-LUCZENBACHER

1846 FÉNYES Elek – LUCZENBACHER János: Magyarország általános statistikája. In: *Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népmérei, statisztikai és történeti folyóirat*. Szerk.: VAHOT Imre. Pest, Vahot Imre, 1846.

FRANKEL

- 1992 FRANKEL, Jonathan: Assimilation and the Jews in nineteenth-century Europe: towards a new historiography? In: *Assimilation and community. The Jews in nineteenth-century Europe*. Eds.: FRANKEL, Jonathan – ZIPPERSTEIN, Steven J. Cambridge–New York–Melbourne–Port Chester–Sydney, Cambridge University Press, 1992. 1–37.

FROJIMOVICS

- 2003 FROJIMOVICS, Kinga: Jewish Naming Customs in Hungary from the Turn of the Twentieth Century until the Holocaust. In: *The 23rd International Conference on Jewish Genealogy, July 20-25, 2003, Washington DC*. [<http://www.jewishgen.org/Hungary/2003nameskinga.html>] 2016. január 16.

GANTNER

- 2005 GANTNER Brigitta Eszter: Ortodoxia és a magyar-zsidó történetírás. In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. Szerk.: GANTNER Brigitta Eszter – SCHWEITZER Gábor – SCHWEITZER József. Budapest, Universitas-Judaica Alapítvány, 2005. (*Mórija könyvek*, 4.) 120–133.

GELLER

- 2011 GELLER, Jay: *The Other Jewish Question. Identifying the Jew and Making Sense of Modernity*. New York, Fordham University Press, 2011.

GELLNER

- 1965 GELLNER, Ernest: *Thought and Change*. Chicago–London, The University of Chicago Press–Weidenfeld and Nicholson, 1965. (*The Nature of Human Society*)
- 1974 GELLNER, Ernest: *Contemporary Thought and Politics*. London–New York, Routledge–Kegan Paul, 1974. (*Selected Philosophical Themes*, 2.)
- 1983 GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983. (*New Perspectives on the Past*)
- (1983) GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford: Barabás András. Budapest, Napvilág, 2009. (*TÁRStudományok*)
- 1995a GELLNER, Ernest: *Encounters with Nationalism*. Oxford–Cambridge (MA), Blackwell, 1995.
- 1995b GELLNER, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája. Ford.: Szanyi Imre. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: BRETTNER Zoltán – DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány, 1995. 188–212.
- 1996 GELLNER, Ernest: Reply to Critics. In: *The Social Philosophy of Ernest Gellner*. Eds.: HALL, John A. – JARVIE, Ian C. Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 1996. (*Poznań Studies in the Philosophies of Sciences and Humanities*, 48.) 623–686.
- 1997 GELLNER, Ernest: *Nationalism*. London, Weidenfeld–Nicolson, 1997.
- 1998 GELLNER, Ernest: *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1998.
- 2004a GELLNER, Ernest: A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai. Ford.: Sisák Gábor. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk.: KÁNTOR Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004. (*Bibliotheca Iuridica. Publicationes Cathedrarum*, 20.; *Regio könyvek; Rejtjel politológiai könyvek*, 21.) 45–78.
- 2004b GELLNER, Ernest: *A szabadság feltételei. A civil társadalom és vetélytársai*. Ford.: Csaba Ferenc. Budapest, Typotex, 2004. (*Civil szellem*, 2.)

GERŐ

- 2005a GERŐ András: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk.: VARGA László. Budapest, Pannonica–Habsburg Történeti Intézet, 2005. 59–72.

GERŐ

- 2005b GERŐ András: A szétesett zsidóság. In: GERŐ András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgART, 2005. 61–99.
- 2005c GERŐ András: Új zsidó múlt. In: GERŐ András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgART, 2005. 101–118.
- 2014 GERŐ András: Előszó. In: GERŐ András: *Magyar másrik. Értelmezések és reprezentációk*. Budapest, Habsburg Történeti Intézet–Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014. 7–9.

GILMAN

- 1997 GILMAN, Sander L.: *Smart Jews. The Construction of the Image of Jewish Superior Intelligence*. Lincoln–London, University of Nebraska Press, 1997.

GLUCK

- 2004 GLUCK, Mary: The Budapest Flâneur: Urban Modernity, Popular Culture, and the “Jewish Question” in Fin-de-Siècle Hungary. *Jewish Social Studies*, 10. (2004) 3. sz. 1–22.

GONDA

- 1992 GONDA László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Szerk.: ZEKE Gyula. Budapest, Századvég, 1992.

GRIFFIN

- 2011 GRIFFIN, Roger: Politikai vagy ontológiai bizonytalanság? A modernitás szerepe a magyar antiszemitizmus megerősödésében a 20. század eleji Európában. Ford.: N. N. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk.: MOLNÁR Judit. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011. 13–26.

GYÁNI

- 2001 GYÁNI Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2. (2001) 3–4. szám. 221–231.
- 2013 GYÁNI Gábor: Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében. In: GYÁNI Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, Kalligram, 2013. 213–232.

GYÁNI-KÖVÉR

- 2001 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 2001. (Osiris tankönyvek)

GYURGYÁK

- 2001 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001.

HANÁK

- 1974 HANÁK Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 17. (1974) 4. sz. 513–536.
- 1984 HANÁK Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Szerk.: HANÁK Péter. Budapest, Gondolat, 1984. 355–379.
- 1999 HANÁK Péter: A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában. In: HANÁK Péter: *A kert és a műhely*. Budapest, Balassi, 1999. 217–229.
- 2005 HANÁK Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében.) In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk.: VARGA László. Budapest, Pannonica–Habsburg Történeti Intézet, 2005. 167–189.

HERNÁDI

- (2011) HERNÁDI Miklós: Az elhallgatott és a beleértett. In: HERNÁDI Miklós: *Együtt vagy külön? Magyar–zsidó együttélés a szociológus szemével*. Budapest, Akadémiai, 2013. 206–214.

HERZL

- (1896) HERZL Tivadar: *A zsidó állam. A zsidókérdés modern megoldásának kísérlete*. Ford.: Albert Tibor. Szombathely, Szülőföld, 2015.

HOLMBERG

- 2011 HOLMBERG, Eva Johanna: *Jews in the Early Modern English Imagination. A Scattered Nation*. Farnham–Burlington, Ashgate, 2011. (*Transculturalisms, 1400–1700*)
- 2013 HOLMBERG, Eva Johanna: Jews of All Trades. Jews and Their Professions in Early Modern Travel Writing. *Journeys*, 14. (2013) 2. sz. 27–49.

HORVÁTH

- 2005 HORVÁTH Gergely Krisztián: Útlevélpolitika a rendi korszak végén. Moson vármegyei tapasztalatok. *Regio*, 16. (2005) 1. sz. 27–51.

HROCH

- 1985 HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Translation: Ben Fowkes. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- (1993) HROCH, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzet-építés folyamata Európában. Ford.: Erdősi Péter. *Regio*, 11. (2000) 3. sz. 3–26.
- 2006 HROCH, Miroslav: Modernization and Communication as Factors of Nation Formation. In: *Handbook of Nations and Nationalism*. Eds.: DELANTY, Gerard – KUMAR, Krishan. London, Sage, 2006. 21–32.

IORDACHI–TRENCSÉNYI

- 2007 IORDACHI, Constantin – TRENCSÉNYI Balázs: A megújulás esélyei. A román történetírás 1989 után. In: Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2007. (*Eszmetörténeti könyvtár*, 6.) 337–373.

KAPLAN

- 2001 KAPLAN, Marion: Friendship on the Margins: Jewish Social Relations in Imperial Germany. *Central European History*, 34. (2001) 4. sz. 471–501.

KARÁDY

- 1997a KARÁDY Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. Történelmi visszatekintés. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 151–195.
- 1997b KARÁDY Viktor: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 1997. (*Replika könyvek*, 3.) 111–130.
- 1997c KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 1997. (*Replika könyvek*, 3.)
- 1997d KARÁDY Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 114–150.

KARÁDY

- 1997e KARÁDY Viktor: A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 196–248.
- 1997f KARÁDY Viktor: Zsidótörvények és életfeltételek a szociális jelzők tükrében (1938–1943). In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 299–324.
- 2000 KARÁDY Viktor: Az asszimiláció Szegeden. Szociológiai kérdésvázlat. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 2000. (*Replika könyvek*, 6.) 59–91.
- 2001a KARÁDY Viktor: Zsidó és nem zsidó névmagyarosítók a hosszú 19. században. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 126–152.
- 2001b KARÁDY Viktor: Modernizáció és asszimiláció a zsidóság történelmi névanyagának tükrében. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 153–167.
- 2001c KARÁDY Viktor: Etnikum, réteghelyzet, korviszonyok. A csoportközi távolság dinamikája a zsidó-keresztény házasságok tükrében Bánátban és Erdélyben (1896–1940). In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 168–197.
- 2001d KARÁDY Viktor: A kettős heterogámia. Osztályviszonyok és felekezeti vegyes házasságok Budapesten a világháborúk között. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 198–241.
- 2001e KARÁDY Viktor: Budapesti zsidó-keresztény házasságok (1896–1950). Adatösszegezések és felvételi eredmények. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 242–262.
- 2001f KARÁDY Viktor: Traumahatás és menekülés. A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 263–295.
- 2009 KARÁDY Viktor: A névmagyarosítások társadalomtörténeti összefüggései. In: *A családnév-változtatások története az időben, térben, társadalomban*. Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat-Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 41–55.
- 2012 KARÁDY Viktor: *Allogén elit a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. (*Szociológiai dolgozatok*, 6.)

KARÁDY-KOZMA

- 2002 KARÁDY Viktor – KOZMA István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, Osiris, 2002.

KARÁDY-PALÁSTI

- 2000 KARÁDY Viktor – PALÁSTI Mónika: Ecsetvonások a budapesti ortodoxiáról. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 2000. (*Replika könyvek*, 6.) 41–57.

KARINTHY

- 2003 KARINTHY Márton: *Ördögörcs. Utazás Karinthyába*. 1. köt. Budapest, Ulpius-ház, 2003.

KATZ

- 1995 KATZ, Jakov: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870.* Ford.: Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. (*Hungarica Judaica*, 8.)
- 2005 KATZ, Jakov: A magyar zsidóság kivételessége. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság.* Szerk.: VARGA László. Ford.: Baráth Katalin. Budapest, Pannonica–Habsburg Történeti Intézet, 2005. 31–39.

KERTZER–AREL

- 2004 KERTZER, David I. – AREL, Dominique: Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In: *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses.* Eds.: KERTZER, David I. – AREL, Dominique. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 1–42.

KOLUMBÁN

- 1903 KOLUMBÁN Samu: A cigány a székely nép felfogásában. (Első közlemény.) *Ethnographia*, 14. (1903) 3. sz. 141–147.

KOMORÓCZY

- 2012 KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től napjainkig.* Pozsony, Kalligram, 2012. (*Hungarica Judaica*, 27.)

KONRÁD

- 2014 KONRÁD Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014. (*Magyar történelmi emlékek. Értekezések*)

KOVÁCS

- 2008a KOVÁCS András: Bibó István a „zsidókérdésről” – néhány gondolat 45 év után. In: KOVÁCS András: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon.* Budapest, Gondolat, 2008. 52–59.
- 2008b KOVÁCS András: Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In: KOVÁCS András: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon.* Budapest, Gondolat, 2008. 60–84.

KOVÁCS

- 1984 Gyöngyös város becsületes tanács elhatározta... 1659–1848. *Válogatás két évszázad városi határozataiból.* Szerk.: KOVÁCS Béla. Eger, Heves Megyei Levéltár, 1984.

KOVÁCS

- 2002 KOVÁCS Éva: Az asszimiláció ambivalenciái. (Széjjegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján.) *Korall*, 3. (2002) 10. sz. 200–207.
- 2004 KOVÁCS Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938).* Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2004. (*Nostra tempora*, 9.)

KOZMA

- 2009 KOZMA István: Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként? Zsidó és keresztény névválasztás a századfordulón (1897–1908). In: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban.* Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 153–171.

Központi Statisztikai Hivatal

- 1949 *A foglalkozási ágak betűrendes jegyzéke.* Szerk.: Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1949.

KÓVÁRY

(1847) KÓVÁRY László: Erdélyország statistikája. In: *'Honisme' és 'statistica' (1819–1848)*. Szerk.: HORVÁTH Gergely Krisztián. Budapest, Új Mandátum, 2002. (*Szociológiai-történet – történetiszociológia, 2.*) 148–182.

KRAX.

1925 KRAX.: A zsidó honfoglalás Gyöngyösön. Egy példa a buta gójok számára. A Gyöngyösi Bank R.-T. hajdan és most. *Gyöngyös és Vidéke, 9.* (1925. április 5.) 14. sz. 2.

KULCSÁR SZABÓ

2009 KULCSÁR SZABÓ Ernő: Komlós Aladár „A zsidó lélek” című írásáról. *Szombat, 21.* (2009) 10. sz. [<http://www.szombat.org/politika/3935-komlos-aladar-a-zsido-lelek-cimu-irasarol>] 2016. január 17.

LACKÓ

2005 LACKÓ Miklós: Zsidók a budapesti irodalomban, 1890–1930. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk.: VARGA László. Budapest, Pannonic-Habsburg Történeti Intézet, 2005. 281–291.

LASLETT

2000 LASLETT, Peter: *The World We Have Lost Further Explored*. London, Routledge, 2000.

LE GOFF

2005 LE GOFF, Jacques: Testmetaforák politikai használata a középkorban. Ford.: Dombos Tamás. *Café Babel, 15.* (2005) 51. sz. 111–116.

LEVITAN

2011 LEVITAN, Kathrin: *A Cultural History of the British Census. Envisioning the Multitude in the Nineteenth Century*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011. (*Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History*)

LITTLE

1978 LITTLE, Lester K.: *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*. London, Paul Elek, 1978.

LUGOSI

2008 LUGOSI András: Minden másképpen van? A Karinthy család története és az emlékezés generációk közötti transzferje. *Történelmi Szemle, 50.* (2008) 1. sz. 55–71.

2009a LUGOSI András: Cipőcsokor, avagy az asszimiláció rejtélyes szálai. *Budapesti Negyed, 17.* (2009) 2. sz. 42–110.

2009b LUGOSI András: Egy Ganz-gyári tisztviselő asszimilációs stratégiája. Bevezetés. *Budapesti Negyed, 17.* (2009) 2. sz. 7–16.

MAGDA

(1819) MAGDA Pál: Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása. In: *'Honisme' és 'statistica' (1819–1848)*. Szerk.: HORVÁTH Gergely Krisztián. Budapest, Új Mandátum, 2002. (*Szociológiai-történet – történetiszociológia, 2.*) 33–66.

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

1893 *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása*. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1893. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 2.*)

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

- 1895 A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredménye. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Országos Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1895. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 9.*)
- 1906 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Ötödik rész. A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1906. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 12.*)
- 1907 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1907. (*Magyar statisztikai közlemények, 5.*)
- 1909 A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 27.*)
- 1916 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1916. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 61.*)
- 1928 Az 1920. évi népszámlálás. Ötödik rész. Részletes demográfia. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1928. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 73.*)
- 1935 Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és vállalati statisztika. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1935. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 94.*)
- 1936 Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. V. rész. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 96.*)
- 1941a Foglalkozások rendszeres jegyzéke. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941.
- 1941b Foglalkozások betűrendes jegyzéke. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941.

MANN

- 2004 MANN, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása. Ford.: Sisák Gábor. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk.: KÁNTOR Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004. (*Bibliotheca Iuridica. Publicationes Cathedrarum, 20.; Regio könyvek; Rejtjel politikológiai könyvek, 21.*) 109–133.

MARJANUCZ

- 1991 MARJANUCZ László: A zsidó-keresztény vegyesházasság Szegeden a századfordulón. In: *Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18.* Szerk.: Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991. (*Rendi társadalom – polgári társadalom, 3.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 16.*) 249–251.

MÉRÉNYI-METZGER

- 2003 MÉRÉNYI-METZGER Gábor: Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények, 107.* (2003) 4–5. sz. 535–544.

MIKSZÁTH

- (1895a) MIKSZÁTH Kálmán: *Szent Péter esernyője*. Szerk.: BISZTRAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1957. (*Mikszáth Kálmán összes művei, 7.*)
- 1895b MIKSZÁTH Kálmán: A mi Rozálink. A „Szent Péter esernyője” című elbeszélésből. *Vasárnapi Újság, 42.* (1895. december 29.) 52. sz. 859–862.

MIKSZÁTH

- (1898) MIKSZÁTH Kálmán: *Új Zrínyiász*. Szerk.: KIRÁLY István. Budapest, Akadémiai, 1957. (*Mikszáth Kálmán összes művei*, 10.)

MINOGUE

- 2001 MINOGUE, Kenneth: Gellner's Theory of Nationalism: A Critical Assessment. In: *Encyclopaedia of Nationalism*. Ed.: LEOUSSI, Athena S. New Brunswick-London, Transaction Publishers, 2001. 107-109.

MÓRICZ

- (1931) MÓRICZ Zsigmond: Barbárok. In: MÓRICZ Zsigmond: *Novellák III*. Szerk.: H. BAGÓ Ilona. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris klasszikusok, Móricz Zsigmond összegyűjtött munkái*) 241-253.

NAGY

- 2001 *Cigányperek a Dél-Dunántúlon (1796-1847)*. Szerk.: NAGY Pál. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001. (*Romológiai Kutatóintézet közleményei*, 6.)

NÉMEDI

- 1996 NÉMEDI Dénes: *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest, Áron, 1996. (*Tények és érvek*)
2001 NÉMEDI Dénes: Utószó. In: DURKHEIM, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris, 2001. (*Osiris könyvtár, Szociológia*) 405-431.

N. N.

- 1882 N. N.: Az édes anya öle. *Borsszem Jankó*, 15. (1882. szeptember 10.) 37. sz. 1.

NORDAU-NORDAU

- 1943 NORDAU, Anna – NORDAU, Maxa: *Max Nordau. A Biography*. New York, Nordau Committee, 1943.

NOVÁK

- 2002 NOVÁK László Ferenc: *A zsidóság Nagykovácsán (XVII-XX. század)*. Nagykovács, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Arany János Múzeum, 2002. (*Arany János Múzeum kismonográfiái*, 13.)

OISTEANU

- 2005 OISTEANU, Andrei: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Ford.: Hadházy Zsuzsa. Kolozsvár, Kriterion, 2005.

O'LEARY

- 1998 O'LEARY, Brendan: Ernest Gellner's Diagnoses of Nationalism: a Critical Overview, or, What Is Living and What Is Dead in Ernest Gellner's Philosophy of Nationalism? In: *State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Ed.: HALL, John A. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. 40-88.

Országos Tervhivatal

- 1951 *Egységes foglalkozási jegyzék*. Szerk.: Országos Tervhivatal. Budapest, Országos Tervhivatal, 1951.

Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal

- 1882 *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos állatok kimutatásával együtt*. 1. köt.. Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1882.

- PÁL**
 1997 PÁL Eszter: Herbert Spencer és a társadalomtudományi evolucionizmus. *Szociológiai Szemle*, 7. (1997) 2. sz. 143–163.
 1999 PÁL Eszter: Herbert Spencer. In: *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*. Szerk.: FELKAI Gábor. Budapest, Új Mandátum, 1999. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 22.) 149–179.
 2001 PÁL Eszter: Néhány szempont a biológia és szociológia közös történetének vizsgálatához. In: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Szerk.: PÁL Eszter. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 214–227.
- POLIAKOV**
 2003 POLIAKOV, Léon: *The History of Anti-semitism. From Time of Christ to the Court Jew*. Vol. I. Translation: Richard Howard. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2003.
- RÁNKI**
 1999 RÁNKI Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- ROBERTSON**
 2010 ROBERTSON, Craig: *The Passport in America. The History of a Document*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2010.
- ROMSICS**
 2004 ROMSICS Ignác: Magyar történelmi problémák, 1900–1945. In: ROMSICS Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, Osiris, 2004. (*Osiris könyvtár, Történelem*) 315–338.
 2008 ROMSICS Ignác: Magyarország(ok) a két világháború között. In: ROMSICS Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Budapest, Osiris, 2008. 59–95.
- RÜRUP**
 1975 RÜRUP, Reinhard: Emancipation and Crisis. The “Jewish Question” in Germany 1850–1890. *Leo Baeck Institute Yearbook*, 20. (1975) 13–25.
- SARTRE**
 (1946) SARTRE, Jean-Paul: *Elmélkedések a zsidókérdésről*. Ford.: H. Perci Éva. Budapest, Göncöl, [2002].
- SILBER**
 2008a SILBER, Michael K.: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Szerk.: SILBER, Michael K. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008. (*Hágár*, 6.) 211–282.
 2008b SILBER, Michael K.: A jeruzsálemi történészműhely. (Jakov Katz köre és az ortodox zsidóság historiográfiája. In: *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Szerk.: SILBER, Michael K. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008. (*Hágár*, 6.) 7–20.
- SLEZKINE**
 2004 SLEZKINE, Yuri: *The Jewish Century*. Princeton, Princeton University Press, 2004.
- SMITH**
 (1776) SMITH, Adam: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. 1. köt. Ford.: Éber Ernő. Budapest, Napvilág, 2011.
- SMITH**
 1998 SMITH, Anthony D.: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London–New York, Routledge, 1998.

SOZAN

- 1994 SOZAN, Michael: Zsidók egy dunántúli falusi közösségben. In: „...és hol a vidék zsidósága?” (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.) Szerk.: DEÁKY Zita – CSOMA Zsigmond – VÖRÖS Éva. Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 1994. (Centrál-Európa Alapítványi könyvek, 2.) 157–168.

SPENCER

- (1862) SPENCER, Herbert: *First Principles of a New System of Philosophy*. New York, D. Appleton and Company, 1876. (*A System of Synthetic Philosophy*, 1.)
- 1919 SPENCER, Herbert: *A katonai és ipari társadalmak szociológiája*. Ford.: Nagy Dénes. Budapest, Új Magyarország, 1919. (*Természet és társadalom*, 6.)
- (1876) SPENCER, Herbert: A társadalom evolúciója. Ford.: Kristóf Ildikó. In: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Szerk.: BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark. Budapest, Panem; Maidenhead, McGraw Hill, 1997. 32–62.

SZABÓ

- 1989 SZABÓ Miklós: A nemzetfogalom változása és a magyar társadalom modernizációja. In: *Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról*. Szerk.: KARÁTSON Endre – VÁRDY Péter. H. n., Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989. 100–127.
- 2008 SZABÓ Miklós: Nemzetkarakter és ressentiment. In: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Szerk.: DÉNES Iván Zoltán. Argumentum–Bibó Szellemi Műhely, 2008. (*Eszmetörténeti könyvtár*, 8.) 115–125.

SZEKFŰ

- 1934 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. [Reprint: 1989.]

SZÍNI

- 1894 SZÍNI Péter: Isten büntetése. Igaz történet. *Az Állatok Őre*, 4. (1894) 3. sz. 101–107.

SZOMORY

- 1924 SZOMORY Dezső: Levelek egy barátnőmhöz. (2.) Emlékek és vallomások. *Nyugat*, 17. (1924. szeptember 16.) 17. sz. [<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00363/11041.htm>] 2016. március 27.

TAMÁS

- 2014 TAMÁS Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, Kalligram, 2014.

TAMÁS

- 1999 TAMÁS Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak I*. Budapest, Atlantisz, 1999. (*East-European Non-Fiction*)

TAMÁSI

- 1930 TAMÁSI Áron: Üzenet Karinthynak. *Brassói Lapok*, 35. (1930) 186. sz. 2. [<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/TAMASI/tamasi00006/tamasi00033/tamasi00033.html>] 2016. február 16.

THOMPSON

- 1991 THOMPSON, Ian A. A.: Hidalgo and Pechero: the Language of ‘Estates’ and ‘Classes’ in Early Modern Castile. In: *Language, History and Class*. Ed.: CORFIELD, Penelope J. Oxford–Cambridge, Basil Blackwell, 1991. 53–78.

TORONYI

- 2001 TORONYI Zsuzsanna: A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa elöljáróinak társadalmi pozíciója alapján. In: *Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: GÁBOR György – HAJNAL Piroska – SCHWEITZER Gábor – SCHWEITZER József. Budapest, Universitas–Judaica Alapítvány, 2001. (*Mórija könyvek*, 3.) 81–114.

TORPEY

- (1999) TORPEY, John: *The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2000. (*Cambridge Studies in Law and Society*)

TÓTH

- 1987a TÓTH Zoltán: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30*. Szerk.: Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 1.; *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból*, 15.) 407–419.
- 1987b TÓTH Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 65. (1987) 1. sz. 62–86.
- 1995 TÓTH Zoltán: Mit olvaszt az olvasztótégely? *Regio*, 6. (1995) 1–2. sz. 78–99.
- 2015 TÓTH Zoltán: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Szerk.: HORVÁTH Gergely Krisztián. Budapest, Balassi, 2015.

TÖNNIES

- (1887) TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Ford.: Berényi Gábor – Tatár György. Budapest, Gondolat, 2004. (*Társadalomtudományi Könyvtár, Új folyam*)

TRACHTENBERG

- (1943) TRACHTENBERG, Joshua: *Az ördög és a zsidók. A zsidók középkori képe és ennek kapcsolata a modern antiszemitizmussal*. Ford.: F. Romhányi Beatrix. Máriabesnyő, Attraktor, 2014.

TURDA

- 2003 TURDA, Marius: 'The Magyars: A Ruling Race'. The Idea of National Superiority in Fin-de-Siècle Hungary. *European Review of History*, 10. (2003) 1. sz. 5–33.

UNGVÁRI

- 1999 UNGVÁRI Tamás: *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1999.

UNGVÁRY

- 2013 UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. 1919–1944*. Pécs–Budapest, Jelenkor–OSZK, 2013.

ÚJVÁRI

- 2009 ÚJVÁRI Hedvig: Testi (sz)épség. Az „izomzsidó” fogalma Max Nordaunál a fin de siècle kontextusában. *Századok*, 143. (2009) 1. sz. 149–166.

VAHOT

- (1881) VAHOT Imre: *Magyar táj- és életképek. Vallomások, tanulmányok és útirajzok*. Szerk.: FÜLÖP Lajos – LISZTÓCZKY László. Gyöngyös, Pallas, 2006.

VAJDA

- 2006 VAJDA Mihály: A jobboldali totalitarizmusok és az antiszemitizmus. In: *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti-társadalmi gyökereiről*. Szerk.: GRÜLL Tibor – RÉPÁS László. Budapest, Józsefveg Műhely, 2006. 102–116.

VARGA

- 2009 VARGA Józsefné Horváth Mária: Családnév-változtatások Győrben a reformkorban és a 19. század második felében. In: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat-Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 235–249.

VÁNDOR

- 1926 VÁNDOR Dénes: Karinthy Frigyes nyilatkozik a Zsidó Szemlének. Bernard Shawról, a zsidókérdésről és a cionizmusról. A magyarországi zsidóság választúton. *Zsidó Szemle*, 21. (1926) 7. sz. 8.

VÁRI

- 2000 VÁRI András: Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. *Tabula*, 3. (2000) 1. sz. 48–76.

VOLKOV

- 2006 VOLKOV, Shulamit: *Germans, Jews, and Antisemites. Trials in Emancipation*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2006.

VÖRÖS

- 2003 VÖRÖS Kati: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 4. (2003) 1. sz. 19–43.
- 2009 VÖRÖS Kati: Magyar zsidó történet mint zsidó történelem. *BUKSZ*, 21. (2009) 3. sz. 199–208.
- 2011 VÖRÖS Kati: A zsidókérdés-toposz, az antiszemitizmus és a magyar értelmiség a 20. század elején. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk.: MOLNÁR Judit. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011. 60–69.

WELKER

- 2007 WELKER Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. *Korall*, 8. (2007) 27. sz. 94–109.

WRIGHTSON

- 1991 WRIGHTSON, Keith: Estates, Degrees and Sorts: Changing Perceptions of Society in Tudor and Stuart England. In: *Language, History and Class*. Ed.: CORFIELD, Penelope J. Oxford–Cambridge, Basil Blackwell, 1991. 30–52.

ZEKE

- 1990 Statisztikai mellékletek (1735–1949). Szerk.: ZEKE Gyula. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész*. Szerk.: LENDVAI L. Ferenc – SOHÁR Anikó – HORVÁTH Pál. Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990. (*Vallástudományi tanulmányok*, 4.) 185–199.

Tömöry Miklós

Nemzeti önreprezentáció egy többnemzetiségű városban és azon túl Szerb beszeda Pesten 1867-ben¹

Bevezetés

1867 elején Buda és Pest polgárai egy politikai és kulturális eseményekben igen gazdag időszakot éltek át. Ahogy az a farsangi időszakban szokásos volt, szakmai és hallgatói szerveződések, illetve a nemzeti kisebbségek számos bált és estélyt rendeztek. Ugyanakkor tartott a Ferenc József által összehívott országgyűlés, ahol a neoabszolutizmus és a provizórium tíz éve után tárgyalások folytak a jövőbeli alkotmányos és kormányzati rendszerről. 1867 januárjában a duális állam működésének fő pontjai – az osztrák és magyar kormányok szerkezete, azok hatáskörei, valamint a közös had- és külügy kérdése – a tizenötös albizottság munkája, valamint Andrássy év eleji bécsi tárgyalásai nyomán immár kikristályosodtak.² Februárban az uralkodó kinevezte az 1848–1849 óta elsőként felálló felelős magyar kormányt, mely hamarosan kezdeményezte a kiegyezést. Egy olyan időszakról beszélhetünk tehát, amelyet meghatároztak a magyar állam és az uralkodó Habsburg-dinasztia viszonyát érintő tárgyalások. Formális és informális megbeszélések azonban nem csak a magyar nemzeti elit és az uralkodóház képviselői között zajlottak. A szlovák, román, horvát és más nemzeti mozgalmakat képviselő országgyűlési tagok szintén jelen voltak Pest-Budán, és igyekeztek a Magyar Királyság jövőbeli alkotmányos berendezkedését e közösségek számára kedvező módon befolyásolni. Így a szerb politikusok is erre törekedtek, köztük Svetozar Miletić, az új pesti szerb liberális hírlap, a *Zastava* (Lobogó) alapítója.³ Számos ifjú értelmiségi – többnyire az egyetem hallgatói – is bekapcsolódtak a politikai életbe. Ezen körülmények között a „szerb egyetemi ifjúság” január 26-a (a Julianus-naptár szerint január 14-e) estjén úgynevezett szerb beszédát (*srpska beseda*) rendezett. A szervezőbizottság felhívásokat

¹ Jelen írás a következő angol nyelvű publikáció magyarra fordított és kissé átdolgozott változata: TÖMÖRY, Miklós: National Self-Representation in and beyond a Multinational City. A Serbian “Beseda” in Pest in 1867. In: *Identity, Nation, City: Perspectives from the TEMA network*. Eds: IRA, Jaroslav – JONG, Jan de – TARAFÁS, Imre. Budapest, Atelier, 2015. 153–166. Az esszé az 1860 és 1867 közti pest-budai „szerb” kulturális eseményeket feldolgozó kutatásomon alapszik, melyet az ELTE, a prágai Károly Egyetem és a párizsi École des hautes études en sciences sociales közös TEMA Erasmus Mundus mesterszakán folytattam Erdősi Péter, Jaroslav Ira és Marie-Vic Ozouf-Marignier vezetésével.

² LXXXIX. Országos ülés 1867. január 26-dikán. In: *Országgyűlési Napló, 1867*. 175–177.; ESTÓK, 2004. 259.

³ Уредништво „Заставе”: Проглас и позив. *Застава*, 1. (1866. február 9.) 1. sz. [1.]

tett közzé a hírlapokban kiemelve, hogy az est bevételét jótékony célra fordítják.⁴ Ez a beszeda immár a negyedik volt az 1860-as években. Az események szerb, magyar, egyéb szláv és más dalokból, versekből, rövid beszédekből és táncokból álltak, a dalokba és táncokba a közönséget is bevonták. Jelen rövid írás az 1867-es beszeda mikroszintű elemzéséhez nyújt szempontokat. Munkám a budai és pesti kulturális eseményekről folytatott, elsősorban magyar és szerb nyelvű sajtótermékekben fellelhető tudósításokon, hirdeteményeken alapuló kutatásom egy szeletének tekinthető. A pest-budai szerb nemzeti kulturális életnek, intézményeknek és sajtónak a kiegyezés évében már hosszú történelme volt, melyet érdemes e ponton röviden felidézni.

Buda és Pest mint a szerb nemzeti mozgalom központjai

A neoabszolutista közigazgatás által megszervezett 1850-es census a későbbi Budapest területén csupán 2205 főnyi szerb népességet számolt össze. Ez az összlakosság mindössze 1,4%-át jelentette az 54,53%-nyi német, 36,76%-nyi magyar, 5,1%-nyi szlovák és 0,4%-nyi horvát (illír) népességhányad mellett.⁵ Bár az adatsor modern tudományos értelemben vett megbízhatósága (módszertana, az etnikai kategóriák alkalmazása stb. tekintetében) megkérdőjelezhető, egyértelműen kimutatható, hogy az elemzett beszeda idején a budai és pesti szerbek a multiethnikus város lakosságának elenyésző részét tették ki. Ugyanakkor a helyi szerb nemzeti mozgalom és kulturális intézményeinek jelentősége messze túlmutatott a közösség demográfiai súlyán. Az 1820-as évektől kezdve Buda és Pest számított a szerb nemzeti mozgalom legfontosabb központjainak, itt adták ki a legrégebbi rendszeresen megjelenő tudományos és irodalmi folyóiratot is (*Serbskij letopis* [Szerb Évkönyv], 1824). E periodika támogatására jött létre *Matica srpska* (azaz Szerb Méhkirálynő vagy Szerb Anyaméh) elnevezéssel az a tudós társaság, mely fokozatosan egyfajta tudományos és művészeti akadémiává vált. Az intézmény később mintául szolgált egyéb szláv (horvát, cseh, szlovák, szorb stb.) Matica egyesületek számára.⁶ A pest-budai szerb kultúrát alakító számos jelentős diák és *Bildungsbürger* közül ki kell emelnünk Tököly Szávát (Sava Tekelija, egyes források a magyarosított Sebő néven említik, 1761–1842), a szerb nemzeti törekvések patrónusát és a pesti szerb diákok otthon alapítóját. Ezen, alapítója után utóbb Tökölyanum (*Tekelijanum*) névre keresztelt intézmény később fontos szerb (nem egyházi) közösségi központtá vált, többek között otthon adva a Szerb Maticának, különféle folyóiratoknak és egyesületeknek, va-

⁴ A táncvizsgálommal egybekötött szerb beszeda... Ujdonságok. *A Hon*, 5. (1867. január 20.) 17. sz. [3.] Az előző évekkel ellentétben nem találtam konkrét adatot az ez évi bevétel felhasználásáról. Az ezelőtt megrendezett három beszeda bevételeit a nemrég meghalt Vuk Stefanović Karadžić „emlékművére” (feltehetőleg a bécsi Sankt Marx-temetőben álló sírkövére), a fiatal újvidéki Szerb Nemzeti Színház, valamint a pest-budai szerb diákok támogatására költötték. A szerb beszeda. *Magyar Sajtó*, 10. (1864. november 29.) 273. sz. 1282.; Beszeda. Ujdonságok. *A Hon*, 3. (1865. február 19.) 41. sz. [3.]; A buda-pesti szerb ifjuság... *Magyar Világ*, 2. (1866. január 27.) 21. sz. [3.]

⁵ Kocsis, 1994. 301.

⁶ Ujicsics, 1997. 96–100.

lamint a közösség kisebb eseményeinek, ünnepélyeinek.⁷ Pest szerb művelődés-történetben betöltött jelentőségét szintén bizonyítja, hogy a 19. század első felében többek között itt is zajlottak azok az új szerb helyesírás és a szlavenoszerb változat helyére lépő irodalmi nyelv körüli viták, melyeket Vuk Karadžić reformjának támogatói és ellenzői folytattak.⁸

A modern nemzetépítés néhány elmélete segít ezt a jelentőséget tágabb kontextusba helyezni. Miroslav Hroch cseh történész ezen időszakot a nemzetté válás „A” szakaszaként jellemzi, amelyre jellemzőek a tudományos-filológiai mozgalmak, a nemzeti nyelv normalizálására és a nemzeti történeti narratíva megalkotására irányuló törekvések.⁹ Hrochhal egybehangzóan Benedict Anderson „európai szótári forradalomként” hivatkozik az „elképzelt közösségek” építésének e korai szakaszára.¹⁰ A Magyar Királyság legfontosabb városi központjainak egyikeként Pest-Buda különleges szerepet játszott a régió nemzeti mozgalmi, így a magyar, szlovák, szerb és román nemzetépítések esetében is. Alexander Maxwell ebből kiindulva nevezi e teret „szláv városnak” rámutatva a „városi infrastruktúra” (*urban infrastructures*, így az egyetem és annak nyomdája), továbbá a nemzeti szervezetek és azok etnikai hátszágai (a Magyar Királyság szerb lakta területei) közti összefüggésekre.¹¹ Egy másik inspiráló elmélet Csáky Móric (Moritz Csáky) nevéhez kötődik, aki monográfiájában a művelődéstörténet szemszögéből elemzi Bécset és a régió további városi tereit. A szerző e városokat kulturális interakciók tereiként írja le, ahol (cseh, szlovén, magyar stb.) nemzeti városi kulturális miliók jöttek létre. Ezek interakciójára fókuszálva vezeti be a *metszéspont* (*Schnittstelle*) fogalmát. Csáky metszéspontokként jellemzi például a kávéházakat vagy egyes újságok szerkesztőségeit. Továbbá hangsúlyozza a miliók kreativitásra sarkalló egymásra hatását. Az így létrejövő kulturális összefonódások (*Verflechtungen*) egy dinamikusan változó, hibrid városi teret (egy kulturális *mélange*-ot) hoznak létre.¹² E tanulmány ebben az elemzési keretben, a pest-budai szerb milióhoz kapcsolódó fontos eseményként mutatja be a beszédát, melynek programjára és fogadtatására ugyanakkor – mint azt látni fogjuk – jellemzőek a fent említett kulturális összefonódások.

Fontos, hogy hivatkozzunk arra a törésre, amely a városi milió fejlődésében következtet be az 1848-as magyar és szerb forradalmak korai szakaszában. A pesti forradalmi események kezdetén a Tökölyanum diákjai kifejezték szimpátiájukat

⁷ KOVAČEK, 1997. 103–104.

⁸ Jakov Ignjatović szentendrei szerb író magyarul is megjelent memoárjaiban részletesebben ír a szerb irodalmi nyelvvel kapcsolatos pest-budai vitákról: IGNJATOVIĆ, (1953). 20–21.

⁹ HROCH, 2000. 7–8. Hroch a szerb nemzetépítési folyamatot az 1804-ben és 1815-ben az Oszmán Birodalom belgrádi pasalikjában kitört felkelésekből kiindulva kategorizálja. A szerző szerint ezen események által öltött a nemzeti mozgalom tömegjellegét még a civil társadalom vagy az alkotmányozás előtt. Jelen kutatás a Habsburg birodalombeli szerb mozgalomra koncentrálna, mely a szerb össznépszerűség másik felét fogta össze. Az Oszmán Birodalomtól társadalmi-politikai tekintetben jelentősen különböző Habsburg Birodalom a szerb civil társadalom fejlődésének volt fontos színhelye (kulturális intézmények alapítása, könyvek és folyóiratok publikálása révén). Ebben az értelemben beszélhetünk a szerb nemzetépítés duális jellegéről; két, különböző társadalmi, politikai és jogi környezethez kötődő hagyományról.

¹⁰ ANDERSON, (1991). 79.

¹¹ MAXWELL, 2005. 45.

¹² CSÁKY, 2010. 13., 149–153. A tanulmány írása idején Nádori Lúcia fordítja magyarra a hivatkozott monográfiát.

a magyar nemzeti mozgalommal, egyszersmind megfogalmazták saját, kollektív autonómiaigényüket. A magyar forradalmi kormányzat azonban nem fogadta el a szerb követeléseket, melyekre az egységes magyar nemzet elleni támadásként tekintett.¹³ A konfliktus gyorsan eszkalálódott; a „májusi (nemzet)gyűlés” (*Majska skupština*) proklamálta a Szerb Vajdaságot, majd kitört a délvidéki fegyveres felkelés. Tíz évvel a véres harcok után, az 1860-as években azonban a magyar és a szerb nemzeti mozgalom (különösen ezek liberális szárnyai) közti viszony jelentősen javulni kezdett. A szerb városi miliő kapcsán a fejlődés két irányát figyelhetjük meg. Egyrészt számos kulturális eseményt rendeztek, a szerb irodalmi élet és a sajtó fellendült. Költők és írók új generációja (köztük a Tökölyanum növendékei) keresett magának új művészeti önkifejezési formákat, többek közt a beszédét. Ugyanakkor megfigyelhető a pest-budai szerb nemzeti mozgalom és intézményeinek hanyatlása. 1864-ben, az elemzett beszeda előtt nem sokkal, a Matica újjáalakult Dél-Bácska legjelentősebb városában, Újvidéken, érvényt szerezve ezzel a székhelyváltást előirányzó 1851-es döntésnek.¹⁴ Újvidék már annak 1861-es alapításától kezdve otthont adott a Szerb Nemzeti Színház társulatának, valamint számos szerb újság és folyóirat szerkesztőségének. A szerb nemzeti mozgalom súlypontjának délre tolódása a nemzetépítés új szakaszát jelzi, melyben immár egyértelműen nem Pest játssza a főszerepet. E folyamatot is figyelembe kell vennünk a beszeda elemzése során.

A beszeda jellemzői

Noha a kulturális és oktatási intézménytörténet, illetve irodalomtörténeti munkák figyelmet szentelnek a pest-budai beszédáknak, ritkán jelennek meg a történetírás önálló tárgyaiként. A téma iránt érdeklődő kutató elsősorban Božidar Kovaček munkáira támaszkodhat; a Tökölyanum történetével foglalkozó monográfiája beszámol az 1865-ös beszédéről.¹⁵ Póth István a „magyar–szerb kapcsolatok gyümölcsöző éveiről” írt tanulmánya említi az 1864-es első beszédét és annak fogadtatását.¹⁶ Mindazonáltal keveset tudni a *beseda* vagy *besjeda* kifejezés használatának kezdetéről. Valószínűleg a szótó ószláv eredetű, jelentése: beszél, mond. Kapcsolatba hozható a kifejezés a latin *oratio* és a bizánci *homilium* és *dialogosz* szélesebb kontextusával is.¹⁷ A beszeda mint műfaj elemzett formában és a szerb kontextusban történő használatára 1863-ból találtunk példát, amikor a közép-bácskai Szenttamás (Sentomaš, mai hivatalos szerb nevén Srbobran) falu szerb közössége kulturális estélyt mutatott be Újvidéken, a régió központjában.¹⁸ Így 1864. november 26-án, amikor Pest-Buda először adott otthont hasonló eseménynek, a beszeda viszonylag

¹³ KOVAČEK, 1998. 38–39.

¹⁴ VISY, 1996. 48.

¹⁵ KOVAČEK, 1997. 109–112.

¹⁶ PÓTH, 1982. 305.

¹⁷ ŽIVKOVIĆ, 1985. 73. Érdekes lenne a kutatást kiterjeszteni a kifejezés használataira az egyes szláv nyelvek és nemzeti mozgalmak esetében. Például nem sokkal az első (pest-budai) szélesebb közönségnek szóló beszeda után hasonló, ám össz-szláv eseményt rendeztek Bécsben. Lásd: Eine „Beseda” des slavischen Männergesangsvereins in Wien. *Slavische Blätter*, [n. a.] (1865) 1. sz. 53–54.

¹⁸ Сентомашка беседа у Новом Саду. *Даница*, 4. (1863. február 10.) 6. sz. 93–95.

új szórakozási formának számított. Ezzel az első pesti beszédával a kevéssel azelőtt elhunyt bécsi íróra és nyelvújítóra, Vuk Stefanović Karadžićra emlékeztek.¹⁹ Ez volt ugyanakkor az egyetlen alkalom 1867-ig, amikor nem a januári és februári báli időszakban került megrendezésre egy pesti beszeda. Az általunk vizsgált 1867. január 26-i beszeda dátuma kapcsolódik Szent Száva középkori hercegnek, a szerb ortodox egyház alapítójának, az iskolák és általában az oktatás védőszentjének napjához, január 27-éhez és az ekkor tartott egyházi ünnepségekhez. A szervezők ugyanakkor kihasználták a lehetőséget, és megemlékeztek egy másik Száváról, a fent említett Tökölyről, a szerbek „nagy jótevőjéről” (*veliki dobrotvorac*), a szerb oktatásügy támogatójáról, akinek az emléke kifejezetten kapcsolódott Budához és Pesthez. Így a „Szávák” egyetlen narratívát alkottak, s összekötötték a távoli és közeli múltat, ennek a narratívászerkesztési lehetőségnek a felismerése pedig a nemzetépítések alapvető mozzanataként értelmezhető.²⁰

Az eseményt először január elején hirdette meg a Ljubomir Nenadović által vezetett, a Tökölyanum épületében székelő kilenc tagú szervezőbizottság.²¹ A szervezők önmagukat „*pest-budai szerb ifjúságnak*” nevezték. Božidar Kovaček Tökölyanumról írt monográfiájában utal a beszédak előzményeire: a kollégiumban tartott iskolán kívüli foglalkozások lépésről lépésre állandósultak, fokozatosan fejlődtek rendszeres kreatív irodalmi műhelymunkává. 1861-ben alakult meg e tevékenység intézményesüléseként a Preodnica (Előörs) irodalmi kör, mely ösztönözte tagjait, hogy tegyék közzé írásaikat a számos pesti és újvidéki periodikában.²² E társaság szintén nagy hangsúlyt fektetett a hasonló szerveződésekkel való kapcsolatfelvételre és tevékenységeik összehangolására; az így létrejövő hálózat kiterjedt a szerbek lakta országokra és a szerb diaszpórára is. Munkássága ismeretében érthető, hogy a Preodnicát 1866-ban az újvidéki és belgrádi központú, nagyrészt liberális politikai irányultságú Egyesült Szerb Ifjúság (Ujedinjena omladina srpska) ernyőszervezet alapító tagjai közt találjuk.²³ Az „ifjúság” e korszakban játszott jelentőségét aláhúzza a szerb történeti diskurzusban alkalmazott „ifjúság kora” (*omladinsko doba*) elnevezés, mely az irodalomtörténetben egybeesik a szerb romantika előretörésével.²⁴ Tehát ugyan igaz, hogy a beszeda szervezői intézménytől függetlenül hivatkoznak magukra pest-budai szerb ifjúságként, de e kifejezés a fent vázlatosan bemutatott kontextusban értelmezendő.

A beszeda helyszínéül egy igen tekintélyes, szórakozóhelyként is üzemelő épületegyüttes, a városligeti lövölde (*strelište*, *Schießstätte*) szolgált. Az épületet 1840-ben avatták fel, és azóta szakmai és nemzeti szervezetek, valamint általában a nagypolgárság használta ünnepélyeinek, összejöveteleinek helyszínéül.²⁵ Rendelkezésre állt a lövölde udvara és számos terem, így ideális volt a beszeda megrendezésére, melynek programjában többek közt táncmulatság és vacsora is szerepelt.

¹⁹ KOVAČEK, 1997. 109.

²⁰ HROCH, 2000. 10.

²¹ A budapesti szerb ifjúság... Ujdonságok. *A Hon*, 5. (1867. január 3.) 2. sz. [3.]

²² KOVAČEK, 1997. 103–105.

²³ SUNDHAUSSEN, 2007. 131.

²⁴ Lásd Jovan Skerlić irodalomtörténész nagy hatású monográfiáját az „ifjúságról és irodalmáról”:
SKERLIĆ, 1925.

²⁵ TÓTH, 1981. 208.

Fontos azonban megemlíteni, hogy a helyszínnek nem volt semmilyen különleges szerb kötődése vagy jelentősége. Ideális volt ugyanakkor arra, hogy reprezentálja a szerb nemzeti identitást egy olyan helyen, amely *kívül* esett a pest-budai szerbség bevett terein. A beszédát zárt rendezvényként hirdették meg, tehát azon meghívott személyek vehettek rajta részt, akik megfizették a belépő árát, vagy annál többet is adakoztak a „jótékony célra” (mely célt ebben az évben nem neveztek meg az újságok). A részvétel ily módon nyilvános jótékony aktussá (is) vált, az összegyűjtött összeget később nyilvánosságra hozták a sajtóban.²⁶ Az est programját körülbelül egy héttel korábban tették közzé. Az első rész tizenegy számból állt, melyek a műfajok széles spektrumát fedték le. Az est kezdetén a diákok kórusa elénekelt az *Usklinimo s ljubavlju* (Szeretettel ujjongunk) kezdetű Szent Száva-himnuszt, illetve a programot egy másik kórusmű zárta ezzel keretbe foglalva az első részt.²⁷ Messze a leghosszabb eleme volt a programnak Stevan V. Popovićnak, a pesti szerb iskola felügyelőjének szerb nyelvű előadása a „szerb nemzet lehetséges haladásáról”. Mint a *Fővárosi Lapok* tudósítója ennek kapcsán rosszállóan megjegyzi, a magyar látogatók nem értették a hosszú beszédet.²⁸ A program hetedik műsorszámaként a szentendrei Huzsvég Ilka (Jelena Hužvik) szavalta Jovan Jovanović Zmaj *Ranjenik* (Sebesült) című költeményét. Egyébként a program számos zeneművet tartalmazott; dalokat, kórusműveket, kamarazenét. Ezek különböző nemzeti kultúrákhoz köthetők, és mint ilyenek az adott nemzeti mozgalmak felé tett gesztusoknak tekinthetők. Fontos továbbá aláhúzni a szerb népdalok szerepeltetését, melyeket ugyanakkor „szofisztikáltabb” kamarazenei változatban adtak elő. Egyéb (nem szerb) szláv nemzeti darabok is szerepeltek a műsorban, így a szlovén orgonista és zeneszerző Gregor Rihar *Savica* és a cseh Václav Jindřich Veit *Na Prahu!* (Fel, Prágára!) című darabjai. Az est egyik számként Helvey Ilka előadta Zimay László és Lendvai Márton két dalát. A műsorszámok további része olyan darabokból állt, melyek sokkal inkább a kor általános zenei ízlését tükrözték, mintsem valamilyen politikai jelentőséggel bírtak volna (Mendelssohn, Briccieli, Liszt *Tannhäuser*-átirata). Az est második felét egy bálszerű multság tette ki, melynek táncrendjében egy szokványos bállal ellentétben szerepeltek szerb és magyar táncok is (koló, csárdás, parstinka, szmederevka, oró).²⁹ Még egy nagyikindai dudás is közreműködött a multságban, mely hajnalig tartott.³⁰ Összegezve elmondható, hogy a beszéda igen heterogén szórakozási formának számított, mely programjában ötvözte a kor „magas” és népi kultúráját, egyszersmind a szerb és egyéb nemzeti mozgalmak szimbolikáját. A továbbiakban az 1867-es beszéda három olyan aspektusát vizsgálom, amelyek figyelembe vételét a kor egyéb, hasonló pest-budai kulturális eseményeinek – így magyar, román és szlovák bálók – tanulmányozása során is érdemesnek tartom. Elsőként a nemzeti identitásképzés szempontját emelem ki, majd a beszédát mint a közösségi önreprezentáció eszközt elemzem, végül megemlítem az esemény néhány (aktuál)politikai aspektusát.

²⁶ Подлистак-Гласник. *Матица*, 2. (1867. február 20.) 6. sz. 119.

²⁷ A táncvizsgálommal egybekötött szerb beszéda... Ujdonságok. *A Hon*, 5. (1867. január 20.) 17. sz. [3.]

²⁸ Két báléj. *Fővárosi Lapok*, 4. (1867. január 29.) 24. sz. 95.

²⁹ A táncvizsgálommal egybekötött szerb beszéda... Ujdonságok. *A Hon*, 5. (1867. január 20.) 17. sz. [3.]

³⁰ Подлистак-Гласник. *Матица*, 2. (1867. február 20.) 5. sz. 119.

*Elemzési lehetőségek***A beszeda mint a nemzetépítés fóruma**

Mindenekelőtt fontos aláhúzni, hogy a kortárs szerb közbeszédben a beszeda jelentősége túlmutatott a pusztán eseményeken, és a nemzeti eszme ünnepeként, a művészi önkifejezés új formájaként, valamint egyfajta kulturális stratégiaként is hivatkozási alapul szolgált. Ennek megfelelően egy szélesebb diskurzus is kialakult az események körül, mely a beszédát általában egy mély gyökerekkel rendelkező szerb hagyományként, egyszersmind a nemzet jövőjének zálogát mutatta be. Az 1864-es első pesti beszédára reagálva az ifjú költő, Laza Kostić *Beseda* címen publikált egy igen szokatlan verset, pontosabban egy versciklust, mely felidézi a szerb nemzeti narratíva számos jelentős mítoszát és történetét. A versben megjelenik „Beszeda”, egy allegorikus női figura, majd mesél a szerb múlt fontos mozzanatairól és az üzenete továbbadásának fontosságáról.³¹ A vers felépítésének gazdag formavilága így reflektál a beszeda ünnepélyes epikus, lírai és zenei sokszínűségére.

Ezen a ponton azonban térjünk vissza az este harmadik műsorszámához, Stevan V. Popović előadásához, melynek tartalmáról sajnos csak vázlatos leírást tudunk adni az újvidéki *Matica* folyóirat alapján. Popović kiemelte, hogy a szerb nemzet előrehaladása csak akkor lehetséges, ha a szerbek megőrzik a nemzeti erkölcsöket és tudatot, ellenkező esetben a nemzet hanyatlásnak indul.³² Ezzel a mondanivalóval csengenek össze a szervezőbizottság tagjának, Đorđe Zvekićnek gondolatai, aki a pesti *Zastava* három egymást követő számában tette közzé *Srbske besede* (Szerb beszédák) című esszéjét.³³ E cikkekben a szerző gyakorlati tanácsokat ad hasonló események szervezőinek, valamint azok általános leírásával is szolgál. Azonban az esszé legizgalmasabb része az eleje, mely a beszédakat a szerb történeti narratíva tágabb perspektívájába emeli. Zvekić szerint tehát a beszeda a „tisztá” szerb kultúra megjelenési formájának, a szerb nemzet hagyományai városi környezetben való folytatásának tekinthető.³⁴ Zvekić egyértelműen a bálók és a német nyelvű városi kultúra más formái ellen emel szót. A szerző a „német” bálókát erősen szatirikus nyelvezettel, német kifejezésekkel átszőve festi le, egyfajta közös tapasztalatra is célozva: „*És nem szükséges arról beszélnem, hogy mi történik a bálokon; mindannyian jól tudjuk, hogy a perverz játékokban ott gyakran elvesztik az egészségüket – és a becsületüket is.*”³⁵

A Zvekić által egyébként cseh eredetűnek tartott beszeda műfaja e kontextusban a fent vázolt veszélyekre adott ellenreakcióként jelenik meg; a szerb és szláv hagyományok megelégeként és ápolásaként egy többnemzetiségű városi környezetben. A fent említett, a német városi kultúrára a „másikként” való utalás kiszélesíti a beszeda programjának értelmezési keretét, és a magyar és szláv dalok az e közösségek felé tett pozitív gesztusokként értékelhetők. A német kultúra „másikként” való bemutatását ellenpontozza tehát, hogy a beszédák kapcsán magyar és szláv csoportok

³¹ КОСТИЋ, 1865. 144–158.

³² Подлистак-Гласник. *Матица*, 2. (1867. február 20.) 5. sz. 119.

³³ ZVEKIĆ, 1867.

³⁴ ZVEKIĆ, 1867. (1867. január 10.) 4. sz. [1-2.]

³⁵ ZVEKIĆ, 1867. (1867. január 10.) 4. sz. [1.]

kiemelten, a nemzet „barátaiként”, „szövetségeseiként”, akár „testvéreiként” jelennek meg ezen a nemzetépítés szempontjából figyelemre méltó eseményen.

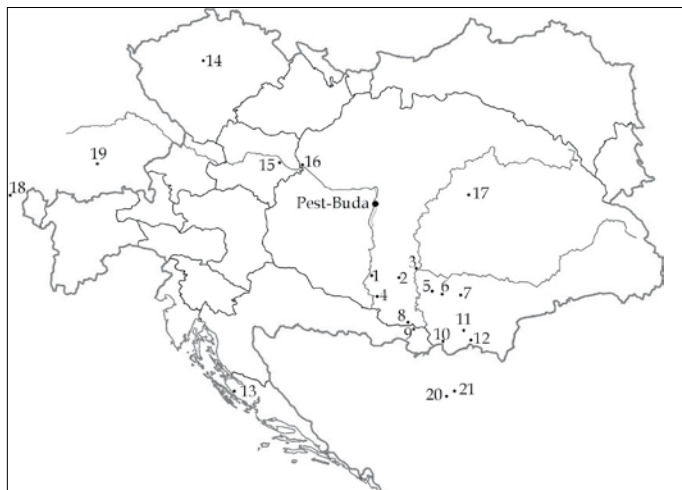
A beszeda mint az önreprezentáció médiuma

A beszédak egyértelműen a társadalom felsőbb rétegeinek, a magyar, szerb és egyéb nemzeti elitiek szórakozásának számítottak. A résztvevők száma is korlátozott volt; csak előre kiválasztott meghívottaknak volt lehetőségük jegyet váltani az eseményekre. A beszédak exkluzív jellege ellenére hírlapok és folyóiratok tudósítottak az alkalmakról, és a szervezők igyekeztek szélesebb nyilvánosságot biztosítani számukra, láthatóvá tenni azokat. A tudósítások messze túllépték a város és az állam határait. Nem csak pest-budai periodikák és nem csak szerb nyelven adtak hírt a hatvanas évek beszédairól, melyek ismertsége, hatása így két szinten definiálható. Az első a városi tér szintje; a beszeda fontos célja volt egy kicsiny, csökkenő lélekszámú városi nemzeti közösség bemutatása. Az önreprezentáció a szerb városi milliók kívül zajlott, a városi társadalmi élet egy tekintélyes helyszínén. Az est résztvevői közt megtaláljuk Pest-Buda és a környező települések szerb polgárságának tagjait, akik néha professzionális, de sokszor amatőrnek, ám a közösség önreprezentációja szempontjából „hitelesnek” tekintett darabokkal léptek a közönség elé. A népzene hangsúlyos jelenléte – különösen a második, táncos részben – hozzájárult a szerb kultúra kortársak körében való megjelenítéséhez.

A városi tér keretein túl azonban meg kell említeni az önreprezentáció további szintjét is. Tatjana Marković munkájában a már említett Egyesült Szerb Ifjúság ernyőszervezet művészeti és irodalmi tevékenységét a hálózatépítés (*networking*) példaként mutatja be.³⁶ Ugyan az általunk vizsgált beszeda nem kapcsolódik közvetlenül az Egyesült Szerb Ifjúsághoz, a beszeda szervezése és recepciója kapcsán is beszélhetünk hasonló törekvésekről. A beszeda rendezőinek célja volt, hogy megjelenjenek a „nemzet térképén”, így az esemény révén kapcsolatot tartottak a diaszpóra egyéb közösségeivel, ifjúsági szervezeteket, kulturális, irodalmi és ipari egyesületeket értesítettek az estélyről. Válaszként ezen intézmények, informális csoportok, sőt magánszemélyek táviratokat küldtek, melyben gratuláltak a szervezéshez, és elnézést kértek, hogy nem tudtak megjelenni. (Lásd: a térképet.) E szerveződések és magánszemélyek listáján szerepelnek a Magyar Királyság szerb-lakta déli régiói (Bácska, Bánát, Szerémség, Baranya), a diaszpóra távol fekvő városi központjai (Zára, Pozsony, Bécs, Debrecen), valamint válaszoltak meghívottak az államhatárokon kívülről, a Szerb Fejedelemségből, valamint Münchenből és Zürichből is.³⁷ E rövid üzenetek általában csak néhány udvarias mondatból álltak; ugyanakkor ezek léte és közzététele már önmagában a diaszpórahálózat fenntartásának aktusaként értékelhető. A pesti *Zastava* beszámolt ezekről a táviratokról, s ez a megjelenés egyaránt fontos volt az üzenetek feladóinak és címzettjének. E kapcsolati formák igen jól szemléltetik a diaszpóra egymástól távol élő közösségeinek önreprezentációját, valamint azt a központi szerepet, melyet Pest-Buda töltött be ekkor a diaszpórahálózat helyszínei között lazán szőtt kapcsolati hálóban.

³⁶ MARKOVIĆ, 2003.

³⁷ *Застава*, 2. (1867. január 18.) 6. sz. 3.

Gratuláló táviratok az 1867-es beszeda alkalmából.

Forrás: 3acmaθa, 2. (1867. január 18.) 6. sz. 3.

1. Baja: énekkar.
2. Szabadka: szerb olvasókör.
3. Szeged: Sloga Társaság.
4. Zombor: helyi ifjúság.
5. Nagykikinda: énekkar, diákok, „Vidak” iskolai ünnepély résztvevői.
6. Zombolya: Bogdan Kuzmanović pap.
7. Temesvár: Zabava Egyesület.
8. Újvidék: Ipari Egyesület, az Ipari Társaság tagjai, a kereskedelmi bál szervezőbizottsága, a Szerb Nemzeti Színház társulata.
9. Karlóca: Zuban Popović, Katarina Lazarević, Natalija Savić és a helyi ifjúság.
10. Pancsova: Szerb Társaság, helyi ifjúság.
11. Versec: szerb templomi énekkar.
12. Fehértemplom: „Mileta”.
13. Zára: a gimnázium diákjai.
14. Prága: „helyi ifjúság”.
15. Bécs: Zora Egyesület.
16. Pozsony: „két szerb”.
17. Debrecen: Tićevci Egyesület.

A Habsburg Birodalom határain túl

18. Zürich: „testvérek a szabad Svájcból”.
19. München: Zavera Egyesület.
20. Gruža: „egy helyi lakos”.
21. Kragujevac: Šumadija Egyesület.

A beszeda politikai jelentősége

A beszédakat egy meghatározó politikai esemény(sorozat) árnyékában rendezték, így azok óhatatlanul politikai jelentést is kaptak, fogadtatásuk kapcsolódott aktuális politikai eseményekhez és vitákhoz. A résztvevő vendégek listáján általában számos

jelentős politikus, parlamenti képviselő, író szerepelt; magyar és más nemzeti elitek meghatározó tagjai. Részvételük a szerb diaszpóra kulturális törekvéseinek támogatásaként értékelhető. 1866-ban például a résztvevő notabilitások listáján találjuk a száműzetésben élő Karađorđević Sándor herceget, valamint gróf Andrássy Gyulát, Tisza Kálmánt és Széchenyi Bélát.³⁸ Ugyanakkor 1867-ben csupán néhány politikus jelent meg; Iosif Hodoş (Hodoşiu) román író és képviselő és a már említett Svetozar Miletić.³⁹ A sajtóbeszámolók a magyar főnemesség egyetlen tagjának, báró Sennyey Máriának, Sennyey Pál helytartótanácsi elnök feleségének jelenlétét említik.⁴⁰ A magyar notabilitások távolmaradása vagy legalábbis az a tény, hogy nem szerepeltek a tudósításokban, utalhat a magyar és szerb elit éppen megromlott kapcsolatára, miután a jövő államberendezkedésre vonatkozó szerb elképzelések megvalósulására a kiegyezést előkészítő tárgyalások e szakaszában kevés esély mutatkozott. Ezt a felvetést támasztja alá az is, hogy magyar és szerb periodikák is fogalmaztak meg többé-kevésbé explicit kritikát az est programjával kapcsolatban. A *Fővárosi Lapok* tudósítója Popović szerb nyelvű előadásának hosszúságát kifogásolta, mely egy, a nyelvet nem beszélő magyar számára unalmas volt.⁴¹ A *Zastava* ezzel szemben több „szerb” műsorszámot hiányolt az este programjából.⁴² Jókai Mór *A Hon* című napilapja számolt be egy, a beszédán történt kisebb incidensről, mely Hodoşiu szünetben elmondott köszöntőjét követően történt. A beszéd olasz nyelvű volt, s ez némi zavart okozott a vendégek közt. Valaki félreértette a helyzetet, és egy „*Evviva l'Italia!*” felkiáltással fejezte ki tetszését. „*Hodosiu ur, mint mondá, azért beszél olaszul, mert így többen értik, mint ha románul beszélne. Ha azt akarta, hogy megértsék, nem kellett, hogy olaszul beszéljen. Magyarul nem csak többen, hanem mindnyájan értették volna.*”⁴³

E három tudósítás utal a beszédak körül kialakult többé-kevésbé explicit feszültségekre és nézetkülönbségekre. Mindez különösen az előző eseményekről szóló tudósítások ismeretében válik láthatóvá, hiszen az 1867 előtt megjelent források csak pozitív megjegyzéseket fűztek az események leírásához, és éltették a résztvevő és a programban megjelenő nemzetek közti barátságot és egyetértést.⁴⁴ A diskurzus finom változása összekapcsolható a szerb–magyar viszony megromlásával és a pestbudai szerb miliő jelentőségének csökkenésével. Ez utóbbi változást jól mutatja, hogy a következő évben a Preodnica Egylet immár nem egy reprezentatív nagyvárosi helyszínen, hanem a szerb jellegét még őrző Szentendrén rendezte meg beszédját.⁴⁵

³⁸ Српска беседа у Пеншти. *Матица*, 1. (1866. január 31.) 12. sz. 286–287.

³⁹ A szerb beszeda. *A Hon*, 5. (1867. január 29.) 24. sz. [3.]

⁴⁰ Подлистак-Гласник. *Матица*, 2. (1867. február 20.) 5. sz. 119.

⁴¹ Két báléj. *Fővárosi Lapok*, 4. (1867. január 29.) 24. sz. 95.

⁴² *Застава*, 2. (1867. január 18.) 6. sz. 3.

⁴³ A szerb beszeda. *A Hon*, 5. (1867. január 29.) 24. sz. [3.]

⁴⁴ A szerb ifjuság beszédája... *Fővárosi Lapok*, 4. (1866. január 27.) 22. sz. 83.

⁴⁵ 7. јан. била је у Сентандрији... Подлистак-Гласник. *Даница*, 9. (1868. január 31.) 3. sz. 71.

Összegzés

Az esszé egy pest-budai beszeda elemzésének három aspektusát mutatta be. Az esemény egyrészt kapcsolható a nemzetépítéshez, a „szerb” Buda és Pest kulturális intézményeinek hagyományához. Másrészt a beszeda leírható a közösség önreprezentációjának fontos mozzanataként, mely túllép a többnemzetiségű város határain, és kiterjed a diaszpórahálózatra. Harmadrészt az esemény körül kialakult diskurzus reflektál a közéleti eseményekre egy politikai vitákban igen gazdag időszakban.

A beszédakat a közönség mindig „szerb” eseményeknek tekintette. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy a pest-budai multietnikus környezet nagy hatást gyakorolt ezek programjára és fogadtatására. Csáky Móric elmélete segít ezen események „tisztán” szerb jellegének árnyalásában. Így pontosabb olyan *metszéspontként* jellemezni a beszédát, ahol a városi miliók, művészek, politikusok és a közélet egyéb szereplői léptek kapcsolatba egymással. 1864 és 1867 közt talán a beszédák voltak a legfontosabb ilyen „szerb” események; amelyek ugyanakkor magukba is sűrítik ezen időszak szerb történelmét. Így például a pest-budai szerbség helyzetéről általában is sokat mond az, hogy a vizsgált, utolsó évben feszültségek váltak láthatóvá a beszeda, valamint annak fogadtatása körül.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ANDERSON

(1991) ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006. (*Atelier füzetek*, 8.)

CSÁKY

2010 CSÁKY, Moritz: *Das Gedächtnis der Städte. Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*. Wien, Böhlau, 2010.

ESTÓK

2004 ESTÓK János: Deák Ferenc és az opportunitás politikája 1865–1867. In: *Zala követe, Pest képviselője – Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873*. Szerk.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2004. 223–260.

HROCH

2000 HROCH, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. Ford.: Erdősi Péter. *Regio*, 11. (2000) 3. sz. 3–26.

IGNJATOVIĆ

(1953) IGNJATOVIĆ, Jakov: Szerb rapszódia. Válogatta és ford.: CSUKA Zoltán. Budapest, Európa, 1973.

KOC SIS

1994 KOC SIS Károly: Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1890). *Földrajzi Értesítő*, 43. (1994) 3–4. sz. 299–324.

KOSTIĆ

1865 KOSTIĆ, Laza: Беседа. *Србски летопис* [1864], 109. (1865) 144–158.

KOVAČEK

- 1997 KOVAČEK, Božidar: *Текелијанумске историје 19. века*. Нови Сад-Будимпешта, Матица српска-Задужбина Саве Текелије, 1997.
- 1998 KOVAČEK, Božidar: Az első pesti mozgalom 1848 márciusában. *Magyar Napló*, 10. (1998) 6. sz. 38–39.

MARKOVIĆ

- 2003 MARKOVIĆ, Tatjana: Political, Cultural, Artistic Activities of the Ujedinjena Omladina Srpska as a Case of Networking. [Elhangzott a Budapesten 2003. augusztus 8–11. között megrendezett *Netz, Kultur, Wissenschaft* konferencián.] [<http://www.kakanien-revisited.at/beitr/ncs/TMarkovic1>] 2015. október 6.

MAXWELL

- 2005 MAXWELL, Alexander: Budapest and Thessaloniki as Slavic Cities (1800–1914): Urban Infrastructures, National Organizations and Ethnic Territories. *Ethnologia Balkanica*, 9. (2005) 43–64.

PÓTH

- 1982 PÓTH István: A magyar–szerb együttműködés gyümölcsöző évei. *Hungarológiai Közlemények [Újvidék]*, 14. (1982) 3. sz. 303–314.

SKERLIĆ

- 1925 SKERLIĆ, Jovan: *Омладина и њена књижевност*. Београд, Српска краљевска академија, 1925.

SUNDHAUSSEN

- 2007 SUNDHAUSSEN, Holm: *Geschichte Serbiens. 19–21. Jahrhundert*. Wien, Böhlau, 2007.

TÓTH

- 1981 *Budapest enciklopédia*. Szerk.: TÓTH Endréné. Budapest, Corvina, 1981.

VISY

- 1996 VISY Gábor: *A pesti Tökölyánom*. Budapest, JPTE TK, 1996.

VUJCSICS

- 1997 VUJCSICS, Sztoján: A Szerb Matica pesti évtizedei (1824–1864). In: *Magyarok és szerbek – Tanulmányok*. Szerk.: VUJCSICS, Sztoján. Újvidék, Forum, 1997. 96–100.

ŽIVKOVIĆ

- 1985 ŽIVKOVIĆ, Dragiša ur.: *Речник књижевних термина*. Београд, Полит, 1985.

ZVEKIĆ

- 1867 ZVEKIĆ, Đorđe: Србске беседе. *Застава*, 2. (1867. január 10.) 4. sz. [1–3.]; (1867. január 14.) 5. sz.: [2–3.]; (1867. január 18.) 6. sz.: [2–3.]

Eszik Veronika

Rivalizáló nacionalizmusok a liberális törvényi szabályozás szabta keretek között A horvát iskolaügy a 19. század végén

„A modern társadalmi rend talapzatánál nem a hóhér, hanem a professzor áll őrt. Nem a guillotine, hanem az állami vizsga [...] az államhatalom legfőbb eszköze és jelképe.”¹
– Ernest Gellner drámai megfogalmazásának felidézésével a nacionalizmuskutatók már-már axiómaként elfogadott állítására szeretném felhívni a figyelmet. Arra a jól ismert összefüggésre, amely a közoktatás és a nemzetépítés között áll fenn, és amelyben az oktatás szerepe tulajdonképpen arra korlátozódik, hogy kitermelje az ipari társadalom számára nélkülözhetetlen homogén kultúrával és azonos nyelvvél rendelkező tömeget. A gellneri értelmezésben az állami kézbe vett, kötelező és mindenkire kiterjedő oktatás a nacionalizmus elsődleges eszköze volt tehát mind önmaga konstruálására, mind a nemzetállam működtetésére.² Minden, a gellneri téziseket érintő kritika ellenére e teória recepciójának sikerét jelzi, hogy – miként Lajtai L. László fogalmaz – *„talán nincs is olyan nacionalizmus-kutató, aki ne szentelne különös figyelmet az iskolarendszernek a nemzeti identitás kialakításában és fenntartásában játszott döntő szerepének. [...] A nemzeti identitás megerősítése, illetve kialakítása a legfejlettebb és a leghosszabb, kora középkori gyökerekig visszanyúló, állami [...] kontinuitással rendelkező nyugati államnemzetek esetén is elsősorban az iskolai oktatás alapvető feladatává lépett elő.”³*

Ez a tanulmány mindössze két szempontból kívánja árnyalni a gellneri elképzelést. Röviden, a magyar, illetve a horvát népiskolai törvény bemutatásával szeretném felidézni, hogy az állami népiskolai oktatás bevezetésének természetesen nem csupán nacionalista motivációi voltak. A gellneri teória recepciójának sikere többek között azzal a következménnyel járt, hogy utóbbiak elhomályosították a népoktatás kiépítésére irányuló szándékok sokféleségét – jelen tanulmányban szeretném ezekre újból felhívni a figyelmet. Ezzel összefüggésben kitérek a törvényi szabályozások egyik legmarkánsabb vonatkozására, a tanszabadság kérdésére. A szöveg második részében azt vizsgálom meg közelebbről, hogy abban a sajátos helyzetben, amelyben a 19. század végi Horvátország volt, milyen speciális problémákat vet fel az oktatás és a nemzetépítés kapcsolatának elemzése.

---

¹ GELLNER, (1983). 50.

² GELLNER, (1983). Különösen: 32–56.

³ LAJTAI, 2004. 24.

Oktatásügyi autonómia és a tanszabadság kérdése Horvátországban

A gellneri értelemben vett homogén nemzeti kultúra állami megteremtése és folyamatos újratermelése mindenképpen problematikusnak mutatkozik egy soknemzetiségű és felekezetiileg is sokszínű ország éppen csak formálódó közoktatási rendszere kapcsán.

A magyar–horvát kiegyezés kimondta Horvátország oktatásügyi autonómiáját, a horvát iskolaügy mégsem a magyarországi és ausztriai fejleményektől függetlenül fejlődött. A legrégebbi (1859-ben alapított) és legnagyobb szakmai presztízzsel bíró horvát pedagógiai szaklap, a *Napredak* (Haladás) több ízben is beszámolt az 1868-as népiskolai törvényről, később a népiskolai oktatás állapotáról is, szemlélve az évente a magyar parlamentnek benyújtott kultuszminiszteri jelentéseket,⁴ ami az Eötvös-féle népiskolai törvény horvátországi recepciójáról, eredményeinek ismeretéről, elismeréséről tanúskodik. Az Ivan Mažuranić bán által kezdeményezett horvát népiskolai törvényt 1874-ben fogadta el a *sabor*, és bár a konkrét hatástörténetről nincsenek pontos adataim, a törvény mind elvi hátterét, mind tartalmát, gyakorlati rendelkezéseit tekintve egyértelműen és nagymértékben hasonlít az Eötvös-féle elképzelésekre. Mindez tetten érhető számos konkrét párhuzamosságban, például a testnevelés fontosságának hangsúlyozásában vagy olyan hasonlóságokban, mint az a tény, hogy mindkét törvény nyolcvan főben maximálja az egy tanítóra eső diákok számát.⁵

Fontosabb számunkra, hogy a Mažuranić-féle rendezés átvette azokat a liberális alapelveket, amelyeket az Eötvös-féle törvény fundamentumainak tekinthetünk. Horst Haselsteiner az Eötvös-féle népiskolai törvény elemzése során a liberális oktatásszabályozás négy célkitűzését különítette el, amelyek többé-kevésbé a horvát döntéshozatalt is meghatározták. Ezek a következők: 1. a polgári társadalomban való aktív, hasznos részvételhez szükséges *tudás* átadása minden gyermek számára (homogenizáció); 2. a szekularizált nemzetállam *értékrendjének* közvetítése (szisztematizáció); 3. szocializációs célként fogalmazódik meg a polgári társadalom hierarchiájának továbbadása (differenciáció); 4. illetve az oktatás emancipációs céllal is bír, amelynek legfőbb eszköze az oktatáshoz való hozzáférés biztosítása mindenki számára, nemre, nemzetiségre, vallásra, gazdasági helyzetre való tekintet nélkül.⁶

A legutolsó, az emancipációs szándék Eötvös József megfogalmazásában egyfajta felvilágosult illúzióról árulkodik, és a keresztényi kötelesség szintjére emelkedik: „Az idő elmúlt, midőn a népnek neve alatt csak ennek földműveléssel, vagy más anyagi munkával foglalkozó osztályai értettek. A felvilágosodás terjedésének köszönhető ez, mely által a kereszténységgel hirdetett emberi egyenlőség elve általános meggyőződéssé vált; de ezen elv – mely jelenleg minden állami intézményünknek alapját képezi – szükségképp befolyást gyakorol az egyes polgár abbéli igényére is, hogy neki a művelődés lehetősége megszerzettessék – és ha akkor, mikor az állam és társadalom egész szerkezete úgy vala rendezve, hogy az, ki a népnek alsóbb osztályaiban született, egyes kivételeken kívül, csak saját osztálya körében emelkedhetett magasabbra, az állam teljesen megfelelt kötelességének, midőn

⁴ S. B., 1873. 13–15.

⁵ ŽUPAN, 2002. 281–282.

⁶ HASELSTEINER, 1997. 275.

*mindenkinek oly neveléséről gondoskodott, amely polgári állásának megfelelt; kétségtelen, hogy az államnak jelenleg e tekintetben is más és sokkal nagyobb kötelességei vannak.*⁷

Az Eötvös-idezet a miniszter egy másik alapgondolatára is rámutat, mégpedig arra a meggyőződésére, hogy a népoktatás kérdését az állam kötelességei felől kell megközelíteni, és csupán ezekből a kötelességekből lehetséges az állam jogaira következtetni. Ebből a meggyőződésből fakad a népiskolai törvény számunkra legfontosabb alaptétele, „az állampolgári szabadság és az állami felelősség sajátos értelmezésén alapuló tankötelezettség, illetve a tankötelezettség kényszerét ellenpontosító tanszabadság és tanítási szabadság egysége és kölcsönössége”.⁸ Míg tehát a nép szellemi és erkölcsi emelésére vonatkozó eötvösi szövegeket elintézhetjük annyival, hogy a korszak nemes, de egyben illuzórikus elképzeléseiről van szó, a komoly viták után törvénybe iktatott tanszabadság – és ez az iskolaállítási és fenntartási szabadságát is jelenti – messzehatóan és konkrétan fogja befolyásolni iskola és nemzetépítés kapcsolatát.

Azáltal ugyanis, hogy a mažuranići rendezés szintén megadta az iskolaalapítási jogát a különböző felekezeti és polgári közösségeknek, egyesületeknek és társulásoknak, a hatalom lehetővé tette többnemzetiségű társadalmi számára olyan iskolák működtetését, amelyek nem ugyanennek a hatalomnak a nemzetépítési programját közvetítették. A kialakult, rendkívül összetett helyzet felmérése sem egyszerű feladat, hiszen már a különböző fenntartású iskolák leltározása során is bonyolult helyi viszonyok tárulnak eléink. Iskolákat tartanak fenn a különböző felekezetek, természetesen a Muraközben és részben Fiumében is bevezették az Eötvös-féle népiskolai törvényt,⁹ illetve működtek magyar nyelvű felekezeti iskolák is egyes községekben. 1890-től a Magyar Államvasutak dolgozói gyerekei számára saját, magyar nyelvű iskolákat nyitott több városban, sőt, a magyar folyami hajósok gyermekei számára a téli kikötőkben magyar tannyelvű népiskolákat létesítettek – az osztálytermek egyébként uszályokon voltak berendezve. 1904-től pedig a Julián Egyesület is alapított iskolákat a Horvátországban, Szlavóniában és Boszniában élő magyarok „védelmére és gondozására”,¹⁰ illetve az idő előrehaladtával a fiumei oktatás magyarosítása is egyre erőteljesebben zajlott.¹¹ Tehát a Mažuranić-féle hálózatnak bőven akadt konkurenciája, amelyet azonban törvényileg nem akadályozott működésében. Mindez nem jelenti természetesen az állami kontroll hiányát a különböző iskolatípusokban, ugyanis Horvátország népiskolai törvénye is előírja, hogy az állam területén csakis az állam – a báni hivatal – által jóváhagyott tankönyvek használhatóak.¹²

A magyar hatalmi tényező a közoktatásban

Tanulmányom második részében egy-két olyan konfliktust vagy esetet szeretnék bemutatni, amelyek a vázolt bonyolult iskolai keretek között rivalizáló nemzeti diskurzusok jelenlétére utalnak, illetve ezeknek a nacionalista diskurzusoknak az

⁷ EÖTVÖS, 1870.

⁸ KELEMEN, 2001. 57. Kiemelés az eredetiben.

⁹ BAUK, 1992. 49–51.

¹⁰ HAJDÚ, 2006. 29.

¹¹ NAGY, 2014. 119–121.

¹² JELAVICH, 1990. 43.

ütközéséről tanúskodnak. Előljáróban fontos hangsúlyozni, hogy az 1874-es törvény előkészítésében és megfogalmazásában kiemelkedő szerepet játszott az a Horvátországi Tanárok Egyesülete, amelynek legfőbb célkitűzése a közoktatás szekularizálása volt. Ezt a célt hivatalosan egy sor jól ismert érveléssel támasztották alá: a felekezeti oktatás gyenge színvonalával, a jól képzett tanerő hiányával, az iskolák elégtelen számával, a rossz tanári fizetésekkel, stb. Valójában a szekularizációtól, vagyis az ortodox szerb és a katolikus horvát iskolák kettősségének felszámolásától remélték a horvátok és szerbek közötti kulturális különbségek csökkenését, a délszláv egység gondolatának megerősödését. A történelem- és földrajztankönyvek anyagai is erről a szándékról, a délszláv egység előmozdításának szándékáról tanúskodnak.¹³ Mint látni fogjuk, e törekvés illuzórikusnak bizonyul abban a soknemzetiségű kontextusban, amelyben az idő előrehaladtával a különböző nacionalizmusok versengését nem a délszláv egységben való feloldódás, hanem egyre inkább a konfliktusok kiéleződése jellemzi.

Az (ezúttal közép)iskolai viszonyokról a Horvát Parasztpárt alapítójának, Stjepan Radićnak a levelezéséből tudhatunk meg részleteket köszönhetően annak a ténynek, hogy bátyja és egyben szellemi-politikai mestere, Antun Radić 1892-től az eszéki gimnázium helyettes horvát- és latintanáráként helyezkedett el. Nem egészen egy hónappal a munkába állása után a fiatal tanár Arnold Đuro *Domovina*, vagyis Haza című versét tanította, és megkérdezte egy szerb diákját, bizonyos Lazar Brkićet, mi az ő hazája. Brkić válaszát, miszerint Szerbia, Radić nem fogadta el, és arról igyekezett meggyőzni a diákot, hogy ő igazából egy ortodox vallású horvát, majd rossz jeggyel büntette a válaszáért. Az eset felháborodást váltott ki a diákok körében, akik fenyegetve érezték magukat, és végül az igazgató tudomására hozták, hogy tanáruk „politizál” az óra keretei között.

Az igazán szimptomatikus fejlemények ezután következtek, Antun Radić így számol be róluk öccsének írt levelében: *„Az eszéki gimnázium igazgatójának fülébe jutott a dolog, és kénytelen volt kikérdezni a gyerekeket az osztályban, az órámon. Mikor a már említett diák megismételte, hogy a hazája Szerbia, az igazgató azt mondta neki: «Őn nem ismeri tehát saját hazája geográfiáját? Nem tudja, hogy Eszék Szlavóniában található?»”* Az eljárással elégedetlen Radić később kifejti felettesének, hogy *„kérdései Szlavónia földrajzával kapcsolatban nem feleltek meg a vers szándékainak, amely nem földrajzi ismereteket, hanem hazafias érzelmeket kívánt megmozgatni”*.¹⁴ Továbbá szemére veti, hogy mai szóval regionalista megjegyzést tett ahelyett, hogy Horvátország egysége mellett szólalt volna föl. (A forrás egy újabb példa, amely rámutat a földrajztudomány komoly tétjeire a multietnikus kontextusokban.)

Az ügy nem várt mértékben izgatta fel a közvéleményt, a sajtó is tárgyalta, míg végül az igazgatónak Khuen-Héderváry Károly bán előtt kellett jelentést tennie – érdekes lenne tudni, hogy a magyarosítási erőfeszítéseiről híres/hírhedt bán hogyan gondolkozott az iskolai szerb-horvát ellentétről. A bán oktatáspolitikájáról tudható, hogy *sabor*béli támogatásukért cserébe támogatta a Horvátországban élő szerb közösséget, és 1888-ban a javára módosította az oktatási törvényt, amikor a horvát mellett a szerb nyelvet is az oktatás lehetséges nyelvévé tette, illetve fel-

¹³ JELAVICH, 1990. 41., 51–52.

¹⁴ Idézi MILOŠ, 2008. 137–138.

mentette azokat a községeket az állami iskola fenntartásának kötelezettsége alól, ahol ortodox felekezeti iskola működött.¹⁵ Mindenesetre az eset következményeképp Radićot eltávolították Eszékről. Pozsega és Varasd után Zágrábban kapott állást 1895-ben.¹⁶ Esete azért rendkívül tanulságos, mert Radić tulajdonképpen az „egy politikai nemzet elve alapján tagadta a horvátországi szerbek nemzeti különállását”,¹⁷ vagyis végeredményképpen a magyar nemzetiségi politikával összhangban gondolkodott, ami szintén ezen az elven működött.

Radić elvei azonban a fővárosban is összeférhetetlenek voltak a hivatalos oktatáspolitikával. A most következő eset már a magyar, illetve unionista hatalommal való konfliktusáról tanúskodik. 1897-ben egy Otto Krajcsovicsnak írt levelében kifejti, hogy „[...] a horvát kormányzathól hiányzik a hazafias érzület, és ez éppen abból is látszik, hogy nem törődik a nemzeti közneveléssel”. Ugyanebben az évben választásokra került sor, és a közjogi viszonyok fenntartása érdekében ismét – akár csalás és megfélemlítés árán is – biztosítani kellett az unionisták győzelmét. Az informális nyomás igen erős lehetett: a zágrábi gimnázium 36 oktatójából csupán az egyetlen Antun Radić merete megtagadni voksát a kormánypárttól. A következmény nem maradt el – vidékre számúzték volna, ezt azonban nem vállalta, és felmondott.¹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a horvát tanügyi autonómia tiszteletben tartása mellett a magyar hatalmi tényezők nyíltan vállalt lojalitást vártak el a közoktatásban dolgozóktól.

Antun Radićot tanári karrierjének befejezését követően is foglalkoztatta az iskolaügy. Etnológusként és politikai gondolkodóként is a horvát parasztság állt érdeklődése középpontjában, ebben a társadalmi rétegben kereste az autentikus horvát jelleg kifejeződését. A horvát nép felemelésén elsősorban a parasztság felemelését értette, ennek jegyében többek között felnőttoktatási koncepciót is kidolgozott, míg végül eljutott arra a felismerésre, hogy az iskolai oktatás idegen a horvát parasztságtól, mivel idegen értékeket közvetít. Koncepciója szerint a parasztság komoly tudás birtokában van, és a fejlődéshez tudásra, nem pedig kultúrára van szüksége.¹⁹ Az autentikus paraszti tudás és paraszti értékek ütköztetése a modern, városi iskolai kultúrával ebben az esetben tulajdonképpen az oktatás kérdésének etnicizálása. Az oktatás ideális tartalmáról fogalmaz meg ugyanis radikális és etnicizált véleményt, amelyben élesen elkülönül egymástól a horvátságnak tulajdonított paraszti és az idegennek titulált városi műveltség.

Az önálló horvát oktatásügy saját hatáskörén belül döntött a tankönyvek kérdéséről is: lehetősége volt a „széles néptömegek nemzeti nyelvű, nemzeti szellemiségű nevelésére”.²⁰ E tekintetben sokat nyomott a latban a bán személye, amit a Mažuranić-, illetve a Khuen-Héderváry-féle tankönyvek tartalma közötti hangsúlyeltolódások is mutatnak. A Magyarországgal való összetartozás gondolatát a magyar politikai elit a tankönyveken túl más fórumokon is igyekezett ugyanakkor kifejezésre juttatni, illetve a társországi viszonytal kapcsolatosan az általa természetesnek vélt horvát reakciónak – a hála érzésének – fórumot teremteni.

¹⁵ JELAVICH, 1990. 46–47.

¹⁶ MILOŠ, 2008. 137–138.

¹⁷ Miként politikai idolja, Ante Starčević kapcsán megjegyzi: SOKCSEVITS, 2011. 364.

¹⁸ MILOŠ, 2008. 145.

¹⁹ MILOŠ, 2008. 158.

²⁰ SOKCSEVITS, 2011. 381.

A sajtó természetesen a legkézenfekvőbb véleményformáló eszköz volt, amelyet igyekeztek is kihasználni – vagy megteremteni – a magyar államhatalom horvátországi képviselői. Így például 1895-ben Franjo Bartuš tanító és író gyermeklapot indított *Mali Dobrotvor* címmel (magyarul: A Kis Emberbarát). Ahogy az újság címéből is kiderül, a nevelő szándékú sajtótermék elsősorban humanitárius eszméket kívánt közvetíteni, ugyanakkor, részben feltehetőleg a komoly állami támogatás fejében, politikai témákat is tárgyalt, illetve kifejezte lojalitását az aktuális politikai elithez.

Így már az első lapszámokban beszámolt többek között a bán feleségének, született Thököly Margitnak nagylelkű eljárásáról, amikor is egy karácsonyi vásár védnökeként annak bevételét a zágrábi szegény sorsú iskolai fiatalágnak ajánlotta föl.²¹ A szívbemarkoló történet ugyan 1889 telén esett meg, de a lapszerkesztők szerint úgy tűnik még hat évvel később, 1895 decemberében is tanulságosnak számított. A következő szám első cikkében még szembetűnőbb a lapindító kis gyermektörténet propagandisztikus felhangja. A kerettörténet szerint egy bizonyos Dobrinović nevű horvát nemes kisfiával a fővárosba kirándul azon alkalmából, hogy őfelsége I. Ferenc József császár ünnepélyes látogatást tesz Zágráiban. A kisfiú tátott szájjal csodálkozik rá a rengeteg sosem látott szépségre, a színházra, az új gimnáziumra, az ipar- és a szakiskolára, a tanítóképző intézetre. A következőkben idézem apa és fia fiktív párbeszédét:

„– És ki tette lehetővé ennek a sok pazar épületnek a megépítését?

– A magasságos királyi országos kormány, Khuen-Héderváry gróf, horvát bán erőfeszítéseinek köszönhetően épültek fel.

– Nagyon jó embernek kell lennie, ha lehetővé tette a horvátoknak ennek a sok szép háznak a megépítését!?

– Bizony úgy van. Még többet is tett a horvátokért. Neki kell megköszönnünk, hogy hazánkban mindenhol gyönyörű iskolák emelkednek. Intézetet alapított a süketnémák és a vakok számára is, az ő kívánságára kap a zágrábi Szent István-plébániatemplom minden évben tízezer forintot, csarnokot építtetett a horvát festőknek [...]. Az ő törekvésére szervezték meg az 1891. évi zágrábi kiállítást. Azután ő leplezte le Andrija Kačić-Miošić emléktábláját oly magával ragadó beszéddel, hogy dalmát testvéreink így kiáltottak fel: Ilyen ragyogó vezető kellene nekünk is! Az ő fáradozásainak köszönhető az állami pályaudvar, a Száva-híd, és még sok jó dolgot cselekedett.”

A kisfiú a következőkben rákérdez a bán születési körülményeire, mire apukája rövid életrajzzal szórakoztatja őt. A beszélgetés a következőképpen fejeződik be:

„– Drága édesapám, igazán szép dolog horvát bánnak lenni. Belőlem is válhat-e vajon bán?

– Válhat. Csupán nagyon szorgalmasnak kell lenned, valóban sokat kell tanulnod, és mindig tartanod kell magad a szép mondáshoz, amelyhez a fényes bán is tartja magát minden nehéz feladatában: »Rend és munka!«²²

A szöveg különösen ironikussá válik, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy a felidézett 1895. októberi császári látogatás alkalmával Zágráiban heves magyarellenes tüntetések zajlottak, a diákság magyar zászlókat égetett, magyarellenes jelzavakat skandált, valamint megrongálta a szerb kulturális intézmények épületeit.

²¹ N. N., 1895. 2.

²² [BARTUŠ], 1896. 2–5.

A gyerekeknek szóló sajtóorgánum létrehozása mindenesetre arra enged következtetni, hogy a magyar politikai elit igyekezett valahogy kompenzálni a horvát tanügyi autonómia miatt korlátozott kontrollját, vagyis nagyon is érzékelte a közoktatás tétjeinek nagyságát.

Az említett két konfliktus és az ezeket kiegészítő propagandisztikus szöveg nyilvánvalóvá teszi, hogy minimum három nemzetépítő diskurzus, valamint a dél-szláv egység diskurzusa versengett az újonnan megteremtett horvát nemzeti köznevelés intézményeiben. Emellett, mint említettem, a tanszabadság lehetővé tette az állami iskolák mellett egy sor más típusú oktatási intézmény működését, amelyek további sajátos színezetet kölcsönöztek a 19. század végi horvát iskolaügynek.

Összegzés

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a gellneri koncepciót jelentősen árnyalja, ha nem is érvényteleníti az a tény, hogy a magyar és a horvát állami alsó szintű oktatás rendszere liberális alapelvek mentén jött létre. Módosítja továbbá a soknemzetiségű és -felekezetű kontextus, amelynek köszönhetően az oktatás során végül sosem jön létre az a *homogén* nemzeti kultúra, amely Ernest Gellner koncepciójának középpontjában áll. A horvát példa alátámasztani látszik tehát Anthony D. Smith Gellner-kritikáját, amely szerint liberális és/vagy demokratikus viszonyok között, plurális államokban a kultúra homogenitásának elérése illuzórikus célkitűzésnek bizonyul. Smith hangsúlyozza továbbá a tömeges, sztenderdizált közoktatás kiépítésének értékalapú motivációit, amelyekre Eötvös életműve kapcsán tanulmányom első részében igyekeztem magam is utalni.²³

Felhasznált irodalom és rövidítések

[BARTUŠ]

1896 Fr. B. [BARTUŠ, Franjo]: Dragutin grof Khuen-Héderváry od Hédervára, ban kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. *Mali Dobrotvor*, 2. (1896) 1. sz. 2–5.

BAUK

1992 BAUK, Franka: *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju: prilog hrvatskoj nacionalnoj povijesti osnovnog školstva i prosvjete*. Čakovec, Zrinski, 1992.

EÖTVÖS

1870 EÖTVÖS József: *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben*. [http://mek.oszk.hu/06300/06330/06330.pdf] 2015. szeptember 5.

GELLNER

(1983) GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford.: Barabás András. Budapest, Napvilág, 2009. (*TÁRStudomány*)

²³ SMITH, 1998. 40.

HAJDÚ

- 2006 HAJDÚ Zoltán: A magyar-horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig (Történeti és politikai földrajzi vázlat). In: BALI Lóránt et al.: *Horvátország az Európai Unió kapujában*. Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tudományok Központja, 2006. (*Balkán Füzetek*, 4.) 18–33.

HASELSTEINER

- 1997 HASELSTEINER, Horst: *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*. Ford.: Andrea Bjeloš. 1. köt. Zagreb, Naklada Naprijed, 1997.

JELAVICH

- 1990 JELAVICH, Charles: *South Slav Nationalisms. Textbooks and Yugoslav Union Before 1914*. Ohio, Ohio State University Press, 1990.

KELEMEN

- 2001 KELEMEN Elemér: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: *Filozófia–Művelődés–Történet*. Szerk.: DONÁTH Péter – FARKAS Mária. Budapest, Trezor, 2001. (*Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának tudományos közleményei*, 19.) 57–72.

LAJTAI

- 2004 LAJTAI L. László: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Pécs–Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2004. (*Iskolakultúra-könyvek*, 21.)

MILOŠ

- 2008 MILOŠ, Edi: Les premiers pas d’Antun Radić dans l’arène politique croate (1883–1900). *Review of Croatian History*, 4. (2008) 1. sz. 131–168.

NAGY

- 2014 NAGY Adrienn: Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. A magyarosítás és a szakoktatás kiépítése. *Korall*, 15. (2014) 56. sz. 118–145.

N. N.

- 1895 N. N.: Grofica Margita Khuen-Héderváry, hrvatska banica. *Mali Dobrotvor*, 1. (1895) 1. sz. 2.

S. B.

- 1873 S. B.: Stanje pučkoga školstva u Ugarskoj. *Napredak*, 14. (1873) 1. sz. 13–15.

SMITH

- 1998 SMITH, Anthony D.: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London, Routledge, 1998.

SOKCSEVITS

- 2011 SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus, 2011.

ŽUPAN

- 2002 ŽUPAN, Dinko: Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875–1885). *Scrinia Slavonica*, 2. (2002) 1. sz. 277–292.

Sonkoly Gábor

**„Sokan bizonyossággal állítják, hogy Attila
hun birodalmának központja Tokaj volt.”
Nemzeti jegyek a magyar világörökségi kultúrtájaknál**

Bevezetés

A cím első része a Tokaj-hegylajai borvidék világörökségi felterjesztésében szereplő történeti indoklás kezdőmondata,¹ amit némi módosítással a hivatalos világörökségi indoklás is átvett,² és ami véleményem szerint jól mutatja, hogy a világörökségi helyszínekhez kapcsolódó történeti indoklás nem feltétlenül felel meg a történetírás kritikai elvárásainak. A világörökség esetében mégis a kortárs múltinterpretációk egyik fontos intézményesített formájáról van szó, melynek kettős normaadó szerepe van. Egyrészt a hivatalos kortárs nemzeti önképet jeleníti meg a külvilág felé, másrészt az örökségépítés legfelsőbb szintjén elhelyezkedve példaként szolgál az alsóbb – regionális és helyi – szintek számára. Korábban már kifejtettem, hogy a világörökségi helyszínek számos esetben – Közép-Európában mindenképp – jórészt azokból a kiemelt területi egységekből kerülnek ki, amelyek a nemzeti terület birtokbavétele során emblematikus helyekké váltak a 19. században.³ Ugyanazon helyszín nemzeti, illetve globális jelentőségének bemutatása eltérő logikát követ, hiszen az előző esetben a hely különlegességét, eltérő, csak az adott nemzetre jellemző voltát kell bizonyítani, míg az utóbbinál a kiemelkedő egyetemes érték elvének megfelelően épp ennek ellenkezőjét, azaz azt, hogy az adott helyszín mennyire híven jeleníti meg az emberiség közös kulturális örökségét.⁴ Az identitásépítések rugalmasságát bizonyítja, hogy ugyanaz a helyszín előbb partikuláris, majd univerzális értékek hordozójává válhat.

¹ KÖH-VDT, (Tokaj). 32. Attila elképzelt fővárosát már több Kárpát-medencei helységgel azonosították (Csongrád, Sicambria/Óbuda, Szeged, Zsádány stb.), de sem helyszíne, sem megléte nem bizonyított.

² Az angol nyelvű szöveg szerint: „it was the Magyar tribes who entered the area at the end of the 9th century who assigned special significance to the region, since they believed (with some justification) that it was the centre of the empire of Attila the Hun.” UNESCO, 2002a. 17.

³ ERDŐSI–SONKOLY, 2005.; SONKOLY, 2006.; SONKOLY, 2008.; SONKOLY, 2011.

⁴ Az emberiség közös kultúrája, az a toposz, aminek védelmére és művelésére az UNESCO-t létrehozták, a szervezet több mint hetvenéves története során jelentősen átalakult, míg a kezdeti egységes, a nyugati civilizáció kiterjesztésén alapuló elképzelést felváltotta a kulturális sokszínűség fenntartásának imperatívusza. Ennek a változásnak a történetében Claude Lévi-Strauss 1952-es könyvét (*Faj és történelem*) és 1971-es tanulmányát (*Faj és kultúra*) tartják mérföldkönek. UNESCO, 2008.; SÁTTA, 2013.

Köztudott, hogy Magyarország nyolc tárgyi világörökségi helyszínnel rendelkezik. Ezek elfogadására 1987–2002 között került sor, tehát egy olyan tizenöt éves korszakban, amikor a rendszerváltás, majd három kormányváltás is megtörtént, tehát az ország fontos, a nemzetépítés szempontjából is igen jelentős ideológiai-retorikai változásokat élt meg. A nemzeti múlt felértékelődése például a világörökségi felterjesztések történeti indoklásában is megfigyelhető, igaz, nem a rendszerváltást közvetlenül követő években, hanem csak az ezredforduló tájékán. A nyolc helyszín az indoklások nemzeti tartalma alapján két csoportra osztható. Az első csoportba tartozik az az öt helyszín, ahol a nemzet nem vagy csak utalásszerűen jelenik meg. Ide tartoznak a korábbi helyszínek (Budapest – a Duna-partok, a Budai Várnegyed és az Andrásy út [1987],⁵ Hollókő Ófalu és környezete [1987], az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai [1995], az Ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete [1996]),⁶ valamint a korakeresztény, tehát a nemzetépítésben nehezen felhasználható régészeti emlékek révén elfogadott Pécs (Sopianae) ókeresztény temetője (2000). A második csoportot a három kultúrtáj: a Hortobágyi Nemzeti Park – a Puszta (1999), a Fertő/Neusiedlersee kultúrtáj (2001) és a Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék kultúrtáj (2002) alkotja.⁷ Mindhárom esetben a magyar honfoglalás és az államalapítás jelenti a narratíva csomópontját. Sokkal nyomatékosabban jelennek meg, mint például Pannonhalma esetében, ahol mind a kolostoralapítás, mind az annak millenniumával egybeeső világörökségi elismerés esetében gondolhatnánk.

A világörökségi magyar kultúrtájak történeti indoklása tehát olyan elemeket hordoz, amelyek értelmezése sokat segíthet a kortárs magyar nemzetépítés megértése szempontjából. A probléma történeti megfogalmazását két további egybeesés segíti. Egyrészt három kultúrtájról van szó, azaz olyan világörökségi metakategória tagjairól,⁸ amely az UNESCO esetében újdonságot jelentett a vizsgált korszakban, és amely arra szolgált, hogy az 1970-es évek óta bekövetkezett fogalmi bővülések figyelembevételével korszerűsítse a világörökségi kategóriákat. Ennek egyik legfontosabb tényezője a természeti és a kulturális jegyek történeti együttthatásának védelme volt a táj fogalmának bevezetésével, azaz a világörökség újfajta territorializációját indította el, amely sok szempontból megfeleltethető azzal a folyamattal, melynek során az újkori nemzetek – a természeti és a lakott terület összekapcsolásából létrejövő haza fogalmán keresztül – birtokba vették valós vagy vindikált területeiket. Másrészt a három kultúrtáj egyike, a Fertő/Neusiedlersee közös, magyar-osztrák helyszíneként kerül elfogadásra, amely ezzel kilép a pusztán magyar értelmezési keretből, és arra ösztönöz, hogy a magyar narratívákat összevessük más közép-európai kultúrtájakhoz rendelt történeti indoklásokkal. A tanul-

⁵ A tanulmányban a világörökségi helyszínek nevei és egyes szavak, szakterminusok (pl. Résztes Államok, Puszta) a Forster Központ Világörökségi Főosztálya által használt, hivatalos írásmódot követik.

⁶ A helyszínek megnevezéseit első alkalommal teljes formájában, utána a rövid alak szerint használom.

⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a budapesti helyszín 2002-es, az Andrásy úttal való kiterjesztésének anyaga jóval több nemzeti referenciát tartalmaz, mint az 1987-es felterjesztés és indoklás.

⁸ Mivel a kultúrtáj 1992-es bevezetésével nem váltotta fel az eredeti hármas rendszert, hanem azokból válogat, a róla szóló számos kutatás és vita ellenére sem tekinthető az eredeti kategóriákkal egyenrangúnak. Ezt a viszonyt jelölöm a metakategória megnevezéssel.

mány célja tehát annak vizsgálata, hogy a világörökségi helyszínek hogyan használhatóak a történeti elemzés számára, mennyiben jelenítik meg a nemzetépítés kortárs formáit, illetve mennyiben feleltethető meg egymással a nemzeti táj és a (világ)örökségi kultúrtáj.

A világörökségi kultúrtáj

Az 1970-es évek óta a táj fogalom reneszánszát éli, aminek egyik legszembetűnőbb jele, hogy számos bölcsészeti- és társadalomtudomány, valamint az építészet és a várostervezés számára is az egyik legfontosabb, leggyakrabban használt területi kategória lett, aminek értelemszerűen így a szakirodalma is hatalmassá duzzadt. Mivel a táj-fogalom felértékelődése összekapcsolható az említett tudományágak igen összetett episztemológiai fordulataival, a tájra vonatkozó diskurzus bővülése nem a „duzzadó folyóhoz, hanem a fa szétágazó terebélyesedéséhez”⁹ hasonlítható. Éppen ezért ebben a rövid tanulmányban kísérletet sem érdemes arra tenni, hogy bemutassuk a táj-fogalom elterjedésének okait és következményeit. Inkább csak arra vonatkozóan teszünk néhány megállapítást, hogy a nemzetközi örökségvédelemben miért és hogyan alkalmazzák a kultúrtájat mint kategóriát, illetve ebben mennyiben lehet tetten érni a nemzeti táj 19. századi kidolgozásának céljait és eredményeit, mivel ennek a problémakörnek a felvázolása hozzájárul a magyar világörökségi kultúrtájak elemzési keretének kialakításához.

Az említett szerteágazó szakirodalmi hivatkozások miatt nem érdemes a táj meghatározásából kiindulni, mivel vagy megrekedünk a banalitások szintjén, vagy egy belső ellentmondásokkal terhes kategorizálásnál lyukadunk ki, amely azon túl, hogy feltérképezi a hatalmas szakirodalmat, nem feltétlenül segít hozzá az összehasonlító elemzés szempontjainak meghatározásához. Érdemes megjegyezni, hogy a táj-fogalom reneszánsza egybeesik a nemzet-, illetve nacionalizmus-fogalmak dekonstrukciójának legintenzívebb korszakával, az 1970-es és 1980-as évekkel. Ahogy – ennek eredményeképp – a nemzet, illetve a nemzetről szóló diskurzusok tipológiája is idővel öncélúvá vált, úgy a táj esetében sem az a kérdés napjainkban, hogy miként határozzuk meg, illetve hogy a meghatározások alapján milyen csoportosításokat hajtsunk végre, hanem sokkal inkább az, hogy mire használják a társadalmi szereplők a tájhoz kapcsolódó kifejezéseket és fogalmakat. Ezért érdemes kiindulni a tájhoz kapcsolódó kortárs rítusokból, amelyek minden tájjal élő társadalomban megfigyelhetőek.¹⁰ Bár kortárs rítusok lévén számos szerző úgy véli, hogy ezek elsődleges célja már nem a modernitáshoz köthető kategoriális identitások fenntartása, hanem jóval inkább a termelés/fogyasztás és a szórakozás társadalmi aktusainak működtetése,¹¹ véleményem szerint a kategoriális identitások és minde-

⁹ MUIR, 1999. XIII.

¹⁰ CONAN, 1994. 34.

¹¹ Az amerikai Randall Collins (COLLINS, 2004. 13–25.), a kortárs rítusok klasszikusa, illetve hozzá kapcsolódva a francia Michel Conan (CONAN, 1994. 36–37.) is a fogyasztás és a szórakozás rítusainak tekinti a kortárs rítusokat, ám véleményem szerint az úgynevezett kategorikus és főleg a nemzeti identitás nem feltétlenül halványul el a fogyasztási rítusok terjedésével olyan régiókban, mint például Kelet-Közép-Európa, ahol a klasszikus nemzetépítési modell átértékelése nem vagy csak erősen korlátozottan történhetett meg a kommunizmus kényszerű internacionalizmusa korában.

nekelőtt a nemzeti identitás is tetten érhető kortárs formáiban, különösképp a jelen vizsgálatunk helyszínét jelentő Közép-Európában. Kétségtelen, hogy a fogyasztás és a szórakozás területeinek kijelölését számtalan formában megfigyelhetjük, ugyanakkor épp az örökségesítés folyamatának szintjei mutatják, milyen élénken zajlik az identitáshordozó területek, illetve az ezekhez kapcsolódó rítusok újrafogalmazása.¹² A történész számára erre vonatkozóan természetesen az az egyik fő kérdés, hogy ezek a folyamatok megfelelnek-e a táj-meghatározás korábbi jellemzőinek, és ezáltal beilleszthetőek-e hosszabb történeti folyamatokba, vagy pedig a kortárs tájhasználat karakteresen más, mint az újkorra jellemző tájértelmezések, és így egy posztmodern, esetleg prezentista társadalom- és közösségfelfogást testesít meg.

Európában a táj-fogalom születését a 16. századra teszik, ami egybeesik magának a fogalomnak a nyugat-európai nyelvekben való megjelenésével – a latin nyelvekben képzéssel, a germán nyelvekben szóösszetétellel.¹³ A táj fogalom kialakulása, illetve egy adott korra jellemző népszerűsége általában két fontos változást jelez: (1) a természetfelfogás, illetve a természet és a társadalom kapcsolatának felfogása módosulnak; (2) egy adott, általában kiváltságos társadalmi csoport olyan változások hatása alá kerül, melyeket nem tud elkerülni. Az európai történelem mindhárom táj-konjunkturális időszaka (a reneszánsz, az 1750–1860 közötti „aranykor”,¹⁴ az 1970-es évekkel kezdődő jelenkor) jól példázza e kettős tételt. A reneszánsz elit új természetfelfogása a tekintet művésziesedésében („*artilisation in situ et in visu*”¹⁵) ragadható meg leginkább. Korszakunk a táj-fogalom keresztül kísérli meg tagadni a társadalom és a természet mesterséges szétválasztását, hogy alkalmas területi fogódzót találjon a fenntarthatóság egyre megkerülhetlenebb fogalmához.¹⁶ A modernitás e két végpontjának táj-fogalmát köti össze a modern nemzet meghatározásával együtt járó tájértelmezés, amely szorosan kapcsolódik a nemzet területének feltérképezéséhez, valamint az erre hivatott tudományágak kialakulásához, azaz a korábban alapvetően művészeti táj-interpretációk tudományossá válásához. Természetesen számos eltérést figyelhetünk meg a három korszak táj-felfogásában, mint ahogy a táj történetének hosszú időtartamra vonatkozó megrajzolásához segíthetnek hozzá a közös jellemzők beazonosításai. Ez utóbbiak közül elemzésünk számára talán az a legfontosabb, hogy a táj alapvetően mindig egy olyan – döntően városi – elitnek a konstrukciója, amely ebben szándékozik megfogalmazni azt a veszélyeztetett vagy már elveszett hitelességet, aminek megfogalmazásával kívánja magát megvédeni az elkerülhetetlen változásokkal szemben. Így a tájhoz kapcsolódó területrendezésnek nemcsak gazdasági céljai vannak, hanem morális és ideológiai tartalmat is hordoz. Ezt a következtetést felhasznál-

¹² Az emlékezetpolitikának a kortárs nemzeti identitáskonstrukciókra gyakorolt szakirodalma igen kiterjedt. (Lásd például: SIMON, 2010.) A világörökség és a kortárs nemzetépítés szoros kapcsolatára utalhat, hogy a kiemelkedő kulturális gyakorlatokat tartalmazó Szellemi Örökség Listára Európából a legtöbb helyet Flandria, Horvátország és Katalónia terjesztette fel sikeresen.

¹³ Természetesen külön elemzést érdemelne, hogy az ősi magyar 'táj' szó megfeleltetése a nyugat-európai kettős – újlatin, illetve germán – szemlélettel hogyan történt az újkor évszázadaiban.

¹⁴ WALTER, 2004. 15.

¹⁵ CONAN, 1994. 40.

¹⁶ Különösen azóta, hogy a fenntarthatóság eredetileg megfogalmazott három oszlopa (ökológia, gazdaság, társadalom) kiegészült a kultúrával, ami újra csak annak a területi egységnek – tájnak – a kijelölését kívánja meg, ahol a természet és az ember védelme egyszerre mérhető és védhető.

hatjuk arra, hogy a kortárs kultúrtáj-fogalmat a korábbi nemzeti táj-fogalommal összevetve történeti problémaként értelmezzük.

A nemzeti tájak összehasonlítását európai kontextusban François Walter svájci történész végezte el úgy, hogy a táj értelmezésénél mind a diskurzív-empirikus, mind a valós-reprezentatív szembeállítás elvető munkákra támaszkodva – a mi megközelítésünkhöz hasonlóan Alain Roger meghatározását követve¹⁷ – a nemzeti tájat funkcionalitásán keresztül elemezte. Eszerint a megközelítés szerint a táj nem csak szimbolikus tartalmán és emblemikus szerepén keresztül jelenik meg, hanem a társadalmi realitásokban folyamatosan mozgó entitásként, amit különböző rítusokon keresztül arra használnak, hogy már elfoglalt vagy célzott társadalmi szerepet erősítsen, illetve ismertessen meg. Igaz, hogy a nemzeti táj általában a nemzet metaforájaként jelenik meg, mégsem érdemes annak értelmezését pusztán diskurzív folyamatként felfogni, mivel a táj már a 18–19. század fordulóján is úgy jelenik meg, mint egy valóság, amit kulturális és történeti folyamatok alakítanak, és ami kontextusonként, illetve a társadalmi szereplők eltérő értelmezései, illetve felhasználási módjai szerint változik. Bár minden nemzetépítés együtt jár territorializációval, azaz a nemzeti térnek tekintett egység birtokbavételével, nemzeti táj nem minden nemzet esetében kerül meghatározásra. Walter szerint erre azoknál az európai nemzeteknél kerül sor, amelyeknél a természet „*primordiális szerephez jut*”¹⁸ a nemzetépítés során a 19. században (angol, magyar, orosz, skandináv, svájci), illetve megkésve a 20. században (osztrák), hogy aztán idővel a táj tömegkultúrájának kialakulásához vezessen. Ez pedig a nemzeti táj folytonos újradefiniálását és aktualizálását eredményezi. Ezen folyamatok bemutatására közép-európai példák esetében is történtek kísérletek,¹⁹ de a nemzeti tájak világörökségi kultúrtájként való újrafogalmazásának elemzése eddig ismereteim szerint nem történt meg.

A bevezetőben említettem, hogy a világörökségi kultúrtáj kategória az UNESCO egyik kísérlete arra, hogy keretbe foglalja a kulturális örökség fogalmában az 1972-es egyezmény óta bekövetkezett változásokat. Természetesen ez a kísérlet is követi a nemzetközi szervezetek integratív logikáját,²⁰ azaz akkor is csak kiegészíti, és nem felülírja a korábban megszabott kereteket, ha az örökség fogalmi fejlődésének változásai paradigmaváltással járnak együtt. Hiába válik ellentmondásossá a kulturális és természeti kategóriák megkülönböztetése mind a világörökségben megnyilvánuló egyetemes értékek, mind az egyre látványosabban terjedő fenntarthatóság szempontjából, az 1992-ben meghatározott kultúrtáj kategória nemhogy máig nem írja felül a kulturális/természeti-megkülönböztetést, de még a harmadik („vegyes”) kategória kiváltására sem használják fel. Így egyfajta metakategóriát jelent, amelynek definíciójával több mint két évtizede intenzíven foglalkoznak az UNESCO-hoz kapcsolódó szakemberek, de nem jutottak még többre azoknál a

¹⁷ ROGER, 1997. 128.

¹⁸ WALTER, 2004. 469.

¹⁹ A 19. századi magyar nemzeti táj antropológiai értelmezését Albert Réka végezte el (ALBERT, 1997.; ALBERT, 2002.), rá hivatkozik a kortárs magyar nemzettudat territorializációját eddig leg részletesebben elemző Zombory Máté is a táj kapcsán (ZOMBORY, 2011. 25–27.). Az osztrák nemzeti táj megjelenik az osztrák emlékezhelyek összefoglalójában. (BREUSS–LIEBHART–PRIBERSKY, 1995.)

²⁰ Az integratív logika alatt azt értem, amikor a nemzetközi szervezetek szabályozása a fogalmi újdonságokat akkor is retorikai konszenzussal integrálja korpuszába, amikor az ellentétes értelmű és/vagy tartalmú a korábbi fogalmi keretekkel. (SONKOLY, 2015. 405.)

kísérleteknél, amelyek a meglévő világörökségi szempontrendszereket és az érintett tudományágak, mindenekelőtt a földrajz kultúrtájra vonatkozó diskurzusát igyekeznek összeegyeztetni.²¹ A világörökség integratív logikájából kifolyólag a kultúrtájjal nem új szempontok kerültek meghatározásra, hanem összeadódott, és így egyre bonyolultabbá, illetve belső ellentmondásokkal egyre terheltebbé vált annak szempontrendszere. Lényegében összekapcsolták a kulturális és a természeti kritériumokat (összesen immár tizet), kiegészítették az integritás és a hitelesség kettős, egymásnak nehezen megfeleltethető elvével,²² majd a kultúrtájra háruló társadalmi/kulturális feladatok okán mindehhez hozzárendelték a védelem és a kezelés ismerveit. Ezzel valójában a világörökség kultúrtáj fogalma bennmaradt abban az eredeti, statikus²³ műemlék- és természetvédelmi szempontrendszerben, ami miatt a nemzetek feletti örökségesítés másik referenciainstanzjává, az Európa Tanácsnak releváns dokumentuma, az Európai Táj Egyezmény elitistának minősítette azt. A két nemzetközi norma az értékek mentén ütközik meg, ami megközelítésünk alapján úgy értelmezhető, hogy eltérő szerepet tulajdonítanak a tájban élő vagy azt referenciaként felhasználó társadalmi szereplőknek. Jelen célunk ugyan nem a két megközelítés összevetése, de az európai kritika hozzájárul a világörökségi kultúrtáj-fogalom megértéséhez.²⁴

Milyen értékek képviselőjét várja el az UNESCO a kultúrtájnál? Mindenekelőtt a kiemelkedő egyetemes értéket, a világörökség alapértékét, amely meghatározásában szinte alig módosult az 1972-es megfogalmazáshoz képest, miközben túlságosan nyugati jellege miatt számtalan kritikát kapott. Ezek hatására az eredeti kulturális örökség-fogalom a kultúrtáj fogalmának bevezetését követően is tovább bővült a szellemi örökség, a kulturális sokszínűség, majd a történeti városi táj fogalmaival. A világörökségi kultúrtájról szóló viták részben épp arról szólnak, hogy a mind komplexebb örökségfelfogás ellentmondásait – mindenekelőtt a tárgyi és a szellemi örökség védelme között feszülő ellentétet – hogyan lehetne azzal lefedni. A kultúrtáj másik szerepe a természet örökségesítésének fejlődésével magyarázható. Ez egyébként – Walter szerint – már a 19. században elindul azzal, hogy a tájvédelem kapcsán összekötik a haza és a természeti környezet védelmét, és ezzel a kettő kölcsönösen hordozza egymás emlékezetét.²⁵ A természeti környezet védelme – bár jobbra felszabadul a korábbi ideológiai tartalomtól a második világháborút követően – még a 20. század második felében is előbb főleg esztétizáló, majd ökológiai-gazdasági szempontok szerint történik egészen addig, amíg a fenntarthatóság fogalmának megjelenésével újra a természet és a kultúra közötti szerves egységre kerül a hangsúly.

²¹ Az UNESCO 1993 óta évente tart legalább egy szakértői konferenciát a témában (2001-ben épp Tokajban a borvidéki kultúrtájról), melyek anyagát rendszeresen kiadják. FOWLER, 2003.; *Cultural Landscapes*, 2003.; RÖSSLER, 2008.; MITCHELL–RÖSSLER–TRICAUD, 2011.

²² Az integritás eredetileg a természeti, míg a hitelesség a kulturális helyszínek meghatározásánál szerepel. Ehhez a problémához a tanulmány végén visszatérünk.

²³ A műemlékvédelmi paradigma kijelöl egy pontot az időben, amelyet privilegizál az adott tárgy vagy táj védelme szempontjából, mivel ahhoz képest nem enged elmozdulást. Ennek kritikái az 1970-es évektől dinamikus, azaz a társadalmi gyakorlatok folytonosságán alapuló örökségvédelmet fogalmaznak meg.

²⁴ FOWLER, 2003. 22–23.; PRIORE, 2001. 32.

²⁵ WALTER, 2004. 468–469.

A kultúrtáj fogalmának tulajdonított egyetemes tartalom ugyanakkor megkérdőjeleződni látszik a tájra vonatkozó kiterjedt kortárs szakirodalom alapján, amely a tájat kifejezetten európai fogalomnak tekinti.²⁶ Még Augustin Berque is, aki szempontrendszerrel állított össze annak eldöntésére, hogy mely kultúrákban jelenhet meg a táj fogalma, csak Kínában (a 4. századtól) és Európában (a 16. századtól) azonosítja azt be.²⁷ Ezt a megállapítást támasztja alá az UNESCO tájvédelemről szóló kiadványa is, mely szerint a táj szisztematikus védelme ebben a két civilizációban kezdődött el: Kínában már a 8. században, míg Nyugat-Európában a 19. század derekán.²⁸ A kultúrtáj fogalma eredetét tekintve még ekkora diverzitást sem mutat, mivel a 19–20. század fordulóján kialakult német–francia földrajzi fogalomról van szó, amely a két világháború között bekerül az angolszász földrajzi diskurzusba is, valamint a magyar és más közép-európai földrajzban is megjelenik az ekkor virágzó tájöldrajznak köszönhetően,²⁹ de mindvégig viszonylag marginális és „homályos fogalom”³⁰ marad addig, amíg az 1990-es években nem kodifikálja a Világörökségi Hivatal részben épp egy akkortájt odakerült német geográfus hatására.³¹ Ekkor határozzák meg a világörökségi kultúrtáj három típusát (tervezett, organikus, asszociatív), melyek közül a másodikhoz sorolják az azóta elfogadott kultúrtájak többségét. Noha a kultúrtáj bevezetésétől éppen azt várták, hogy a világörökségi listán addig alulreprezentált, szerényebb épített örökség állománnyal rendelkező déli államok használják majd azt ki sikeresebb önreprezentációjuk számára, húsz évet kellett várni, hogy e metakategórián belül megszűnjön az európai helyszínek abszolút többsége, ami egyértelműen bizonyítja a kulturális táj fogalmának alapvetően európai beágyazottságát. A kínai helyszínek megkésett, de mind jelentősebb jelenléte pedig arra is utal, hogy időbe telhetett az ottani tájfogalom adaptálása a világörökségi kultúrtájéhoz.³² (1. ábra.) Továbbá a kultúrtájak számának, illetve regionális szóródásának növekedése arra enged következtetni, hogy nemcsak Kína, hanem egyre több nagy régió használja fel ezt a fogalmat egyetemes önreprezentációja céljából.³³

²⁶ BERGÉ-COLLOT-MOTTET, 2012. Különösen COLLOT, 2012. 106–109.

²⁷ BERQUE, 1994. 16. Augustin Berque a következő négy szempontot jelöli ki annak megállapítására, hogy egy civilizáció jellemezhető-e a táj-fogalom használatával: (1) egy vagy több „táj” értelmű kifejezés; (2) irodalom, amely leírja a tájat, illetve megéneklí annak szépségét; (3) a táj képi ábrázolásának hagyománya; (4) tájjal megfeleltetett kert. Ezek közül az első szempont a döntő, a többi abból következik.

²⁸ Eszerint Kína első táját 748-ban védte le egy császári rendelet, Európa első természetvédelmi területe pedig Fontainebleau (1853). MITCHELL-RÖSSLER-TRICAUD, 2011. 18.

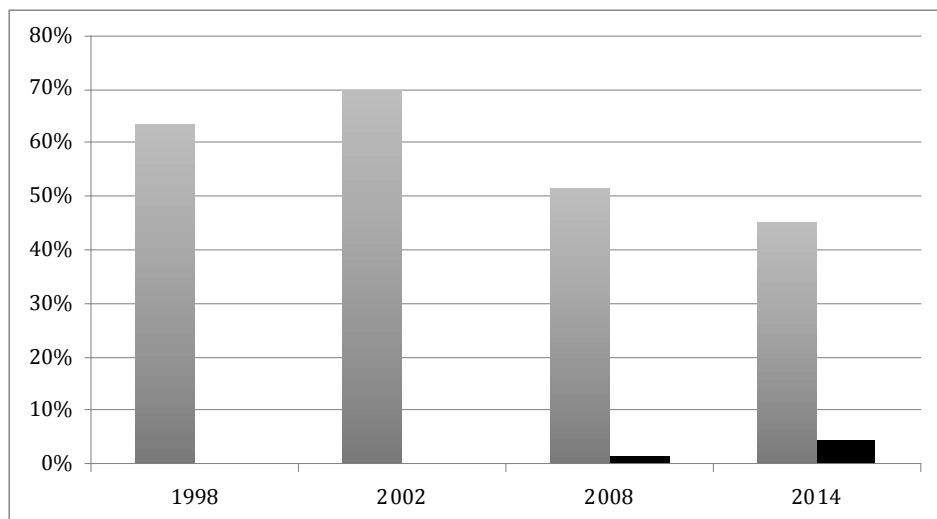
²⁹ A magyar tájöldrajz politikai aspektusainak történetéhez lásd: HAJDÚ, 1996.

³⁰ Peter J. Fowler megfogalmazása szerint a kultúrtáj-fogalom „szakmai alkalmazását a műemlékvédelmes közeg csak az 1990-es években fogadta el, és – annak ellenére, hogy most már elterjedt a használata például a politikusok körében – alapvetően egy homályos koncepcióhoz kapcsolódó, ritkán használt kifejezés maradt. A Világörökség Bizottság az elmúlt évtizedben és a saját globális hatáskörében üttörőként lépett fel e nagyon is elméleti fogalom gyakorlati alkalmazása terén. Nagyon fontos, hogy továbbra is így járjon el, ugyanakkor az is lényeges, hogy mindeközben tartsa a kapcsolatot azzal a tudományos közeggel, amelytől kölcsönvette a fogalmat, tájékoztatva a tudományt saját tapasztalatairól, miközben fogékony marad a kulturális táj fogalmában a kutatások mentén elkerülhetetlenül bekövetkező változásokra.” FOWLER, 2003. 18.

³¹ Mechtild Rössler német földrajztudós 1991 óta dolgozik az UNESCO Világörökség Központban, aminek jelenleg az igazgatója.

³² Az UNESCO 2007-es kiadványa még lakonikusan állapítja meg, hogy a kultúrtáj kategóriát továbbra is Európa uralja. *World Heritage*, 2007. 112–118.

³³ Míg 1998–2014 között a világörökségi kultúrtájak száma megnyolcszorozódott (11-ről 88-ra gyarapodott), addig az összes helyszín száma csak 1,7-szeresére nőtt (581-ről 1007-re).

Az európai (szürke) és kínai (fekete) helyszínek aránya a világörökségi kultúrtájakon belül

Az egyetemes érték mellett a kultúrtáj hivatott egyesíteni a világörökségben szintén a kezdetektől jelen lévő integritás és hitelesség kettős értékét. E kettős, szintén belső ellentmondással bíró elv együttes alkalmazása maguknak az elveknek az átfogalmazásához vezetett,³⁴ melynek eredményeként az eredetileg a természeti környezet megőrzéséhez alkalmazott integritás a társadalom és a természet interakciójának fenntartása irányába mozdult, míg a korábban a kulturális helyszínek megővésének alapelveül szolgáló hitelesség a tárgyi és szellemi örökség együttes érvényesülésének mutatójává vált.³⁵ Nyilvánvalóan sem az egyetemesség átértékelődése a sokszínűség mentén, sem az integritás bővülése a társadalmi gyakorlatok irányába, sem a hitelesség demokratizálódása – vagy ha úgy tetszik, popularizálódása – a szellemi örökség hatására nem problémamentes folyamat, hiszen külön-külön és együttesen is alapjaiban kérdőjelezi meg a statikus örökségvédelem professzionalizációjának kereteit. Immáron hangsúlyosabban jelenik meg a társadalmi szereplő, a helyszín pedig nemcsak egyetemes értékének didaktikai célú bemutatására szolgál, hanem mind szabadabban felhasználható az alsóbb szintű (nemzeti, regionális, helyi)³⁶ identitásképzések eszközeként is.³⁷ Mivel a helyszínek felterjesztését a Részes Államok végzik, az adott állam gyakorlatától függ, hogy e szintek közül melyik érvényesül a leginkább.

³⁴ MITCHELL–RÖSSLER–TRICAUD, 2011. III.

³⁵ A 2000-es évek szakértői vitái során próbálták megfeleltetni a szellemi örökség által egyébként is relativizált hitelesség fogalmát a természetvédelemből eredő integritás-fogalommal („*progresszív hitelesség*”: RÖSSLER, 2008. 49.), illetve felülmúri a két elv közötti ellentmondásokat („*az autentikusság fogalmát az integritás szinonimájaként használják*”. MITCHELL, 2008. 25.), ám végül a kultúrtáj meghatározásánál és kezelésénél az integritás fogalma lett meghatározó. RÖSSLER, 2008. 50.

³⁶ „*A jelöléseket érdemes a helyi hatóságokkal együtt és azok maradéktalan hozzájárulása mellett előkészíteni.*” *Operational Guidelines*, 2013. 42.

³⁷ A helyi lakosság kutatásba való bevonásának remek példája a Theo Speck-féle táj-életrajz (*landscape biography*) megközelítés, amit évek óta fejleszt egy északholland tartományban. ÉLÉRIE–SPECK, 2010.

Az elemzés keretei

A világörökségi dokumentáció elemei az egyes helyszínekre vonatkozóan három csoportba oszthatók: (1) a felterjesztés dokumentumai; (2) a helyszínre vonatkozó kezelési tervek, elképzelések; (3) az UNESCO-hoz intézett jelentések. A felterjesztési anyagokban kötelezően szerepel a helyszín történeti bemutatása, amely egyben a világörökségi elismertség indoklását is magában kell, hogy foglalja. Ezért a helyszín történetét úgy kell ismertetni, hogy abban megjelenjenek az UNESCO által képviselt, illetve a világörökségi helyszínnel szemben elvárt kiemelkedő egyetemes értékek. Ezen egyetemes értékek a kiválasztás kritériumaiban fogalmazódnak meg. A felterjesztő, azaz a Részes Állam már javaslatot tesz az adott helyszín elfogadását alátámasztó kritériumokra, ám azokról a helyszínt felmérő és bíráló ICOMOS-vélemény, illetve az UNESCO más szervei értékelése alapján határoznak. A felterjesztett és a véglegesített kritériumok között a legtöbb esetben különbséget figyelhetünk meg, ami arra enged következtetni, hogy a helyszín kiválasztása után módosult a felterjesztő által felsorakoztatott szempontok jelentősége. A három magyar kultúrtáj esetében például a felterjesztő – teljes joggal – a lehetséges kritériumok mind szélesebb körét próbálta bevonni az indoklásba, majd végül a Hortobágy és Tokaj esetében kettő-kettő, a Fertőnél egy került kiválasztásra.

A felterjesztés a benyújtáskor adott, az évek során változó formátumú formanyomtatvány kitöltésével történik. A felterjesztések az adott ország nyelvén készülnek, amit aztán angolra, franciára vagy mindkét nyelvre lefordítanak. A magyar dokumentációs tár³⁸ szerencsémre épp a három kultúrtáj esetében tartalmazta az eredeti nyelvű felterjesztéseket, amelyeket kiegészítettem az angol, illetve a francia nyelvű hivatalos indoklással. A dokumentációhoz kezelési terv is járul, aminek a jelentősége szintén változik országok szerint.³⁹

A felterjesztések, illetve indoklások történeti szövegeit három narratív jellegzetesség alapján fogjuk összehasonlítani. Az első szempontot a kulturális örökség időfelfogására vonatkozó korábbi kutatásaim alapján jelöltem ki. Eszerint a kulturális örökség logikája alapvetően ahistorikus, azaz az időbeli változások helyett a folytonosságra teszi a hangsúlyt, és ez alapján köti össze a múltat a jelennel, illetve készül fel a jövőre. Annak ellenére, hogy a történetírás több megközelítése is hajlik az időbeli kontinuitás megragadására (hosszú időtartam, mozdulatlan történelem stb.), a modern történetírás tárgya alapvetően a változás marad, célja pedig annak értelmezése. Az első szempont ennek alapján a történeti bemutatásokban megfigyelhető kettős (folytonosság-alapú örökségi, illetve változás-alapú történeti) narratíva, melynek jelenléte azzal is összefügg, hogy ezeket a szövegeket nem feltétlenül történészek írták, hanem olyan örökségvédelmi szakemberek, akik a történelmet nem kritikai szempontból közelítették meg, hanem a felterjesztéshez kiválasztott narratíva illusztrációjaként használták. Ennek az elbeszélésnek a megfor-

³⁸ A felterjesztési anyagokat az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Világörökségi Dokumentációs Tárában (KÖH-VDT) kutattam 2010-ben. Ennek engedélyezéséért újfent szeretném kifejezni hálás köszönetemet a tár akkori dolgozóinak.

³⁹ A hazai kezelési tervekkel kapcsolatban Tétényi Éva így fogalmaz: „amíg a kezelési terv Nyugat-Európában közösségi konszenzussal meghozott elvárások és vállalások kézikönyveként íródik, addig ez nálunk leginkább tudományos műhelyekben készített kívánságlista.” TÉTÉNYI, 2009. 129.

málásánál pedig figyelembe kellett venni, hogy (1) a bírálók nem vagy alig ismerik Magyarország és Közép-Európa történetét; (2) a helyszín történeti leírásának meg kell felelnie a kiemelkedő egyetemes értékeknek; (3) az adott helyszín regionális, nemzetek feletti szerepét jobban ki kell domborítani annak nemzeti jelentőségénél. A második szempont a nemzeti történelem megjelenése a felterjesztésekben, ami nemcsak azt jelenti, hogy az adott kultúrtáj bemutatásánál mennyire jelenik meg annak nemzeti karaktere, hanem inkább a narratíva keretére kérdez rá, azaz arra, hogy a szövegekben szereplő történeti fogódzók (főleg az évszámok) mennyiben vonatkoznak az országos, illetve a helyi eseményekre. Ebből következik a harmadik szempont, ami az UNESCO indoklásában szereplő végleges bemutatás viszonya a felterjesztés jóval hosszabb szövegével. Itt a végleges narratíva érthetőségére, koherenciájára, illetve az elhagyott részek tartalmára kérdezzük rá.

A három magyarországi kultúrtáj történeti bemutatása

Már említettük, hogy a történeti bemutató alapján a magyar világörökségi helyszíneken belül külön csoportba sorolható a három kultúrtáj. A többi helyszín esetében a történeti leírás egy kronologikus eseménysor semleges felsorolása az útikönyvekre jellemző stílusban esetenként kiemelve azokat az elemeket, amelyek az egyetemes értékek szempontrendszerének megfelelő folytonosságokat vagy épp töréspontokat meg-, illetve kijelölik. A már említett narratív feszültség az örökségi folytonosság és a történeti változás között ugyanakkor minden kulturális helyszín szövegében megfigyelhető. Hollókőnél az egyetlen jelentős változást a jelenleg védett falu folyamatos ősenek tekinthető település 18. századi megalapítása jelenti, amely a számtalan tűzvész ellenére – szinte a szellemi örökség logikáját követve – megőrizte hagyományos és egységes épített kereteit. Pannonhalma esetében a folyamatos történeti csapásokkal szembeni ellenállás jelenti a narráció alapján a kontinuitás legfontosabb ismérvét. Pannonhalma folyamatosan közvetít keresztény és európai értékeket Közép-Európa felé, valamint a középkor óta menedéket ad az üldözötteknek. Ez a kontinuitás kétszer – a török hódoltság korában, illetve II. József alatt – megtörik ugyan, de mindkét esetben újjászervezik az apátságot. Budapest két olyan korszak tanújaként jelenik meg, amelyeket a török hódoltság kora választ el egymástól. Mindkét korszakra a prosperitás és az idegen formák szerves adaptálása, valamint azoknak a Kárpát-medence felé való közvetítése jellemzi. Pécs esetében hasonló elbeszélést figyelhetünk meg: a világörökségre javasolt emlékeket létrehozó fejlett 3–4. század a város hanyatlásának és felvirágzásának ciklusaiban a virágzó korszakok sorát nyitja meg, melynek további elemei az egyetemet adó 14. század, a barokk korszak, majd a fontos kereskedelmi csomópontot létrehozó 18., illetve 19. század. Emellett a kulturális javak cseréje pedig a város minden korszakára egyaránt jellemző, mivel ezekben az esetekben az alkalmazkodás és az értékközvetítés gyakorlata, valamint az állandó politikai változások hozzá is járulhatnak a folytonosság igazolásához. A folytonos és a szaggatott idő problémája, az örökségi és a történeti idő együttjátékából adódó feszültség jobban kidomborodik a három kultúrtáj esetében, ahol a természeti tényező jelenléte miatt a folytonosságnak még erősebben kell megjelennie, emellett – változó intenzitással ugyan, de – a nemzeti elbeszélés elemei is megjelennek.

Az első magyar világörökségi kultúrtáj, a Hortobágy (1999) felterjesztési dokumentációjának történeti leírása szintén egyszerre próbál megfelelni a védelmet igazoló folytonosság és a történelmi bemutatástól elvárható változásokon alapuló elbeszélés elvárásának. Nem meglepő, hogy a kétfajta elbeszélés elemei itt is többször ellentmondásba keverednek egymással. A folytonosságot a nomád pásztorkodó gazdálkodás, az ezt predestináló természeti környezet, illetve az ehhez kapcsolódó életmód hivatott kifejezni. Ennek az életmódnak a képviselői a „keletről érkező lovasnépek” (kurgán-építők, szarmaták, jazigok, avarok, magyarok, kunok), valamint a Hortobágy késő középkori elnéptelenedésével kezdődő, majd a török hódoltságot jellemző nagy állattartó gazdaság, amely a 19. században adja át a helyét a földművelésnek, hogy az az egyéb civilizatórikus behatásokkal (Tisza-szabályozás, vasútépítés) együtt ahhoz a szikesedéshez vezessen, ami a 20. századra lehetővé teszi a pusztai viszonyok visszaállítását immár védett keretekben, illetve a hajdani mocsarakat halastavakkal pótolva. Ebben a folyamatban kivételt képeznek azok a korszakok, amelyeket a Hortobágy betelepülése jellemez: a kora Árpád-kor és a hosszú 19. század. A folytonosság igazolásának szükségessége olyan önellentmondásos megfogalmazásokhoz vezet, mint például amikor a középkori politikatörténeti leírás átvált gazdaságtörténetire, és a kunok betelepítése kapcsán megállapításra kerül, hogy ők „is ezt a foglalkozást űzték és a terület soha nem is volt igazán másra alkalmas, mint állattartó életmódra”.⁴⁰ A folytonosság-narratívában megbújó történeti leírás megragadására az évszámok, illetve hangsúlyos események alapján teszünk kísérletet. A hortobágyi kultúrtáj négyezer éves történetében egy töréspontot jelöl ki a narrátor, a magyarok honfoglalását. Az ezt megelőző korszakot „az egymást váltó népek állandó mozgása jellemzi”, míg „az épített környezet mai karaktere [...] a letelepedést követő évezred során alakult mai formájára”.⁴¹ A Hortobágy története a magyar történelem korszakolása alapján kerül bemutatásra, de a megnevezett tucatnyi évszám szinte kivétel nélkül a helyszín történetére vonatkozik. A világörökségi indoklásban szereplő, jelentősen lerövidített történeti ismertetés úgy veszi át a felterjesztés narratíváját, hogy jóval nagyobb szerep jut a pásztorgazdálkodás folytonosságának, és az abban jelentkező két fő törést (11–13. század és 19. század) beilleszti (a kora Árpád-kor „sűrű településhálózata” a pásztorgazdálkodásra épült⁴²), illetve később korrigált tévútként tünteti fel. Az erősen leegyszerűsített történeti elbeszéléssel mindenesetre jobban kidomborodik a Pusztai folytonossága. A történeti narratíva visszaszorulását az is mutatja, hogy az említett évszámok száma a felére csökken, igaz, ezen belül megnő az egyetemes jelentőségű évszámok aránya. Meglepő fordulat, hogy megjelenik az 1711-es évszám, amivel a török Magyarországról való kiűzését jelöli a szerző.

A Fertő/Neusiedlersee kultúrtáj (2001) felterjesztésének történeti bemutatásában nehéz megtalálni a folytonosságot, és ennek megfelelően a táj karaktere sem bontakozik ki explicit módon. A hortobágyi felterjesztéshez hasonlóan ebben az esetben is a magyar honfoglalás osztja ketté a táj nyolcezer éves történetét. A 10. század előtti egymást váltó korszakok (a kőkortól a frankokig) közös jellemzőjeként a térség közvetítő szerepe és nyitott, befogadó jellege jelenik meg, ami a honfoglalással

⁴⁰ KÖH-VDT, (Hortobágy). Magyar jelölési szöveg. 20.

⁴¹ KÖH-VDT, (Hortobágy). Magyar jelölési szöveg. 19.

⁴² KÖH-VDT, (Hortobágy). Magyar jelölési szöveg. 6.

kezdődő második időszaknál csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a trianoni határ, majd a vasfüggöny a táj egységes jellegében bekövetkezett legdurvább változásként kerül bemutatásra, az 1989-es határnyitás pedig úgy, mint az eredeti állapot visszaállítása. Fontos megjegyezni, hogy a Hortobágyhoz és Tokaj-Hegyaljához képest a Fertő esetében jelentős különbség, hogy nem csak magyar, hanem közös magyar-osztrák helyszínként terjesztik fel, ami megmagyarázza, hogy e kultúrtájnál miért a nyitottságot és a közvetítő szerepet kell kidomborítani. Emellett a Fertő nem játszik számottevő szerepet egyik nemzetépítés szempontjából sem, így a nyitott, kultúráközvetítő, nemzetépítés szempontjából semleges szerep nem ütközik a korábbi, nemzeti narratívával. Ennek megfelelően a magyar államalapítás is azért jelenik meg sorsfordító eseményként, mert évszázadokra közigazgatási keretet ad a Fertő-tő környékének, és ez a védett egység vész el a 20. század során. A folytonosság-narratíva implicit volta nagyobb teret ad a történeti elbeszélésnek, ami itt részletesebben jelenik meg, mint a Hortobágy esetében (tizenkét évszám helyett itt húsz szerepel), és az országos történelem folyományaként jelenik meg, hiszen az évszámoknak csak a negyede helyi jelentőségű, a többi nemzeti vagy nemzetközi jelentőségű eseményre vonatkozik. A helytörténeti évszámok pedig mind a helyi városok, mindenekelőtt Ruszt történetével kapcsolatosak. A helyi identitás egyetlen – valószínűleg az osztrák felterjesztők által megfogalmazott – kitételben nevesül, mely szerint a „*burgenlandi kultúra*” a 18. században élte „*páratlanul dicső korszakát*”.⁴³ Az indoklás itt is átveszi a honfoglalás korszakos jelentőségét, és eszerint osztja két részre a Fertő-táj történetét, valamint a magyar, illetve a 20. század esetében a magyar-osztrák események alapján írja meg azt. Az egyetlen helytörténeti évszám az 1277-es, amitől kezdve az itteni „*városok és falvak felvirágoztak annak köszönhetően, hogy számos pénzügyi tehertől szabadultak meg*”.⁴⁴ A települések közül Sopron mint megyeszékhely és Ruszt mint kora újkori megerősített város, valamint fontos borkereskedelmi központ szerepel, de a 18. századi „*dicső korszak*” már nem kerül említésre. Az erősen szakadozott helytörténeti narratíva miatt a történeti indoklás nehezen érthető, inkoherens egészlet eredményez.

A Tokaj-Hegyalja kultúrtáj (2002) esetében a folytonosságot a bortermelés és a védettség testesíti meg. Itt a honfoglalás már nem egy hosszú korszakban bekövetkezett sorsdöntő változás, hanem magának a történetnek a kezdete, amit a tanulmány címében idézett hun előtörténet előlegez meg. A honfoglalást követően ugyanis a magyarok „*hamar benépesítették Tokaj-Hegyalját, és még annál is korábban a mocsarak, folyóágak védelmében meghúzódó Bodrogtózt, ahol a lakosság viszonylagos védettségben élhette át az eltelt 1100 évet*”.⁴⁵ A bortermelés és a borkereskedelem, valamint a védettség biztosítja, hogy számtalan népcsoport telepedjen meg a tájban: a bortermelést a kabaroktól eredezteti, akiket követnek a német, vallon és esetleg itáliai betelepülők a középkorban, majd az újkorra vonatkozóan még tíz etnikum érkezik, melyek közül néhányan kereskedni, mások dolgozni, letelepedni jöttek. A táj – a Fertő-vidékhez hasonlóan – a 18. században éli az aranykorát, amit „*mi sem bizonyít jobban mint az, hogy 1780-ban a Hegyalja már az ország legsűrűbben lakott vidéke volt. A négyzetkilométerenkénti 52 fő népsűrűség majdnem duplája volt az országos*

⁴³ KÖH-VDT, (Fertő). Fertő kezelési terv. Magyar. 36.

⁴⁴ UNESCO, 2000. 1.

⁴⁵ KÖH-VDT, (Tokaj). Tokaj felterjesztési dokumentumok. Magyar. 17.

átlagnak, de meghaladta a korabeli Franciaországot vagy a fejlettebb német államokét is.”⁴⁶ Nehéz megmondani, hogy miért épp az 1780-as dátumot választotta a szerző, illetve hogy honnan szerezte az adatait a józsefi népszámlálás előtti Tokajra és a nyugat-európai területekre vonatkozóan, valamint azt is, hogy mennyiben van értelme egy tájat összevetni egész országokkal. A szerző szerint a 19. századtól kezdve mindenesetre folyamatos hanyatlás veszi kezdetét, ami leginkább a tájat 1885-ben elérő filoxérával mélyül el, később pedig „a második világháború megsemmisítette a zsidóságot, a kommunizmus pedig az arisztokráciát és a vékonyka polgárosodó középparaszti réteget”.⁴⁷ Az eredeti állapot a rendszerváltással tért vissza, ugyanis „az 1990. évi politikai változások a magyar társadalmat az alapokig megmozgatták. Elemi erővel törtek a felszínre az évtizedekig szunnyadó erők. Újra lehetőséget kaptak a legjobbak, hogy a legjobbat készítsék el, Hegyalján is. És a Tokaji valóban újjászületett.”⁴⁸ A bortermelés és a területi védettség rendezőelvként való kiválasztása azt eredményezte, hogy a helyi társadalom történetének elbeszélése mentén rajzolódik ki a kultúrtáj folytonossága, amire visszatérő fodrozódásként rakódnak rá a lázadások (a 13. századi bárók, Jiskra huszitái és a kuruc mozgalmak). Ennek köszönhetően újra csak kevés (nyolc) évszám jelenik meg a felterjesztésben, és ezek közül három vonatkozik a helyi bortermelésre, míg a többi a nagypolitika eseményeit jelzi. A világörökségi indoklás rövidített szövegének ugyanakkor nem sikerült visszaadnia ezt a népszerűség-központú narratívát. Itt már bekerül Attila elé a neolitikum mint a táj benépesülésének kezdőpontja, de csak egy rövid mondat erejéig, hogy átvezessen a honfoglaláshoz. Az írott történelemre vonatkozó leírás pedig történeti hibáktól és következtelen megfogalmazásoktól terhes: a felvidéki huszita harcokat a 16. századra teszi, a 18. századra vonatkozóan az „Osztrák–Magyar Birodalomról” beszél, valamint Szlovákiából és Ruténiából érkező betelepülőkről. Ugyanennek a századnak a végétől váltják fel a „makedón görögöket” a „lengyel zsidók” a tokaji kereskedelemben. Összegezve, a történeti leírás – néhány anekdota kivételével – itt sem segíti annak megértését, hogy a kultúrtáj mennyiben testesít meg kiemelkedő egyetemes értéket.

A három táj tehát három különböző narratívákon keresztül bontakozik ki. A Hortobágy esetében a természeti keret (a Pusztá) és az ehhez szervesen kapcsolódó pásztorgazdaság jelenti a védendő kontinuitást. Ehhez hasonlít Tokaj-Hegyalja annyiban, hogy szintén egy gazdálkodási forma, a bortermelés jelenti a folytonosságot, de itt nagyobb szerep jut a táj befogadó és védelmet nyújtó szerepének. A Fertő karaktere pedig épp nyitottságán és a kultúrák közötti közvetítésben betöltött jelentőségén keresztül kerül meghatározásra. Ez a három narratíva tökéletesen megfelel azoknak a világörökségi kritériumoknak, amelyekkel végül a három helyszín elfogadását indokolták. Mindhárom kultúrtáj megfelelt az *v.* ismérvnek, azaz olyan „az ember és a környezete közötti interakció kiemelkedő példájá(nak tekinthető), amely a visszafordíthatatlan változás hatására sérülékennyé vált”.⁴⁹ Emellett a Hortobágy a „pásztortársadalom által kialakított kultúrtája” révén a *iv.* („az emberiség történetében fontos korszak kiemelkedő példája”), Tokaj-Hegyalja pedig „borvidékként, beleértve a

⁴⁶ KÖH-VDT, (Tokaj). Tokaj felterjesztési dokumentumok. Magyar. 19.

⁴⁷ KÖH-VDT, (Tokaj). Tokaj felterjesztési dokumentumok. Magyar. 19.

⁴⁸ KÖH-VDT, (Tokaj). Tokaj felterjesztési dokumentumok. Magyar. 20.

⁴⁹ A kritériumok meghatározása: *Operational Guidelines*, 2013. 20–21.

szőlőket és a településeket, a hagyományos földművelést is⁵⁰ a iii. („élő vagy letűnt kulturális hagyomány kivételes tanúja”) kritériumnak felel meg. A történeti indoklások tehát híven követték a kiválasztott ismérveknek megfelelő szempontokat. Ehhez képest nyilvánvalóan kisebb jelentőséggel jelenik meg a változások története, amely mindhárom esetben a honfoglalással kezdődő nemzeti metanarratíva alapján áll össze. Fontosabb különbség csak az előtörténet ismertetésének részletességében figyelhető meg: a Fertő esetében igen részletesen, a Hortobágnál kevésbé, Tokaj-Hegyalja esetében pedig szinte egyáltalán nem említik a korábbi változásokat. A felterjesztések célzott, ám a kettős elvárásnak nehezen megfelelni tudó történeti narratívái a hivatalos indoklásban jórészt inkoherens, időnként megmosolyogtató leírásokká válnak.

Összehasonlítás közép-európai kultúrtájakkal

A kultúrtájak világörökségi felterjesztése kapcsán abból a feltevésből indultunk ki, hogy ezek – amennyiben korábban nemzeti tájként lettek megfogalmazva – úgy kerülnek átdolgozásra, hogy az eredetileg az adott nemzethez kapcsolódó jellegzetességeket megfeleltessék a kiemelkedő egyetemes értékeknek. A három magyarországi kultúrtáj történeti igazolásául szolgáló szövegek nemcsak ezt a tételt támasztották alá, de azt is megmutatták, hogy magának a nemzeti történeti narratívának az egyetemesítése is megtörténik. Mindeközben a nemzeti narratíva továbbra is a helyi szint történeti bemutatásának keretét jelenti, ami még az Ausztriával közös Fertő esetében is igaznak bizonyult. Érdekes egy rövid elemzés erejéig megvizsgálni más közép-európai országok világörökségi kultúrtájjait, hogy eldönthessük, mennyiben általánosíthatóak a magyar helyszínek vizsgálata alapján levont következtetések. Az összehasonlító elemzésbe Ausztria mellett a visegrádi országok másik három tagját vontam be részben azért, mert ezekkel már korábban, más szempontból összevettem a magyar világörökségeket,⁵¹ másrészt, mert a felterjesztésekben is leginkább egymás helyszíneire hivatkoznak ezek az országok.

Az öt ország 2015-ben negyvennyolc világörökségi helyszínnel rendelkezett, emellett hatvan várományosi helyszínt⁵² neveztek meg, azaz összesen száznyolc helyszínt tekintettek világörökségi védelemre méltónak. Az elfogadott helyszínek közül nyolc a kultúrtáj (két közös [a Fertő mellett egy lengyel–német], valamint két osztrák, a már ismertett két magyar, egy cseh és egy lengyel). A várományosok között nem egyértelmű, hogy melyek tekinthetők kultúrtájnak, mivel a felterjesztés a hagyományos (kulturális, természeti, vegyes) kategóriák alapján történik, de a szövegek alapján sejthető, hogy mely helyszíneket határozza meg a Részes Állam kultúrtájként. Tizenegy várományos helyszín tekinthető kultúrtájnak: három-három magyar, osztrák és szlovák, valamint két cseh. Mivel Szlovákia nem rendelkezik világörökségi kultúrtájjal, az egyes országokra vonatkozó következtetéseinket az elfogadott és a várományos helyszínek együttes elemzése alapján fogjuk levonni.

⁵⁰ KÖH-VDT, (Tokaj). Tokaj felterjesztési dokumentumok. Magyar. 9.

⁵¹ SONKOLY, 2011.

⁵² A várományosi helyszín a Részes Állam által felterjesztett, de a Világörökségi Bizottság által (még) el nem fogadott helyszínt jelenti. Ezek rövid leírással szerepelnek az UNESCO honlapján az adott államnál.

Az öt ország eltérő időpontokban ratifikálta a Világörökségi Egyezményt, így a világörökségi helyszínek is más ütemben kerültek elfogadásra: Lengyelország – a világsörök között – már az 1970-es évektől, Magyarország az 1980-as évek végétől, míg a másik három állam csak az 1990-es évek közepétől rendelkezik világörökségi helyszínekkel. A kezdeti különbségek ugyanakkor az ezredfordulóra kiegyenlítődnek, az összes helyszín felét 1995–2001 között veszik fel a listára, és a 2000-es évek közepétől – más nyugati országokhoz hasonlóan – Közép-Európa is nagyon kevés új helyszínhez jut, az elmúlt tíz évben az összes helyszín alig 10%-a került elfogadásra. Ausztria 2001,⁵³ Magyarország 2002, Csehország 2003, Szlovákia 2008 óta nem tudott új önálló helyszínt elismertetni. A Világörökség Bizottságába eddig két közép-európai államot választottak be: Lengyelországot kétszer (1976–1978, 2013–2017), Magyarországot pedig egyszer (1997–2003). Mindezt azért fontos megemlíteni, mert az adott helyszín felterjesztésének, illetve elfogadásának időpontja összefügg a Részes Állam, sőt a nagyrégió UNESCO-n belüli helyzetével is. Emellett a helyszín kiválasztásában természetesen meghatározóak az adott országra épp jellemző politikai, társadalmi és kulturális viszonyok. A világörökségi helyszínek alapján tehát leginkább a közép-európai országoknak arra a bő évtizednyi időszakát jellemző önreprezentációjára következtethetünk, ami a rendszerváltások és az EU-csatlakozás között eltelt. Az egyes országok eltérő stratégiát folytatnak a várományosok megnevezésével kapcsolatban. Ausztria és Magyarország három-három alkalommal (1995, 2002–2003, 2014–2016, illetve 1993, 2000, 2007–2009) nevez új helyszíneket, Lengyelország néha-néha egyet, míg Csehország és Szlovákia szinte egyetlen év alatt (2001-ben, illetve 2002-ben) nevez meg igen nagyszámú (tizenegy-tizenegy) várományos helyszínt. Érdeemes lehet megvizsgálni, hogy ez a két dömping milyen kapcsolatban áll azzal, hogy Magyarország épp ebben az időszakban tagja a Világörökség Bizottságnak.

Ausztria két önálló világörökségi kultúrtájjal (1997, 2000), valamint három várományos kultúrtájjal rendelkezik (1994, 2002, 2016). Csehország egy elismert (1996) és két felterjesztett (2001, 2009), Lengyelország egy önálló (1999) és egy Németországgal közös (2004) kultúrtájjal rendelkezik, míg Szlovákiának egyetlen világörökségi kultúrtája sincs, de 2002-ben hármat is felterjesztett. François Walter klasszifikációja alapján az öt ország esetében kettőnél (Ausztria és Magyarország) figyelhetünk meg nemzeti tájat, míg a másik háromnál ennek kijelölésére nem kerül sor a második világháborút megelőzően. Az osztrák helyszínek kiválasztása – a Fertő kivételével – igazolni látszik az Alpok mint megkülönböztető nemzeti táj továbbélését a világörökségi önreprezentációban: az első helyszín (Hallstatt-Dachstein/Salzammergut kultúrtáj), valamint mindhárom várományos (Bregenzwald, Innsbruck-Nordkette/Karwendel kultúrtáj, Grosslockner magas alpesi út) az alpesi gazdálkodás és életmód megjelenítője. Emellett másik területi elvként az osztrák tartományok egyenlő világörökségi reprezentációjának a szándéka is megjelenik a helyszínek kiválasztásában, ami indokolja a burgenlandi Fertő-táj felterjesztését. A két önálló osztrák kultúrtáj történeti leírása alapvetően különbözik a részletesen ismertetett magyar helyszínektől. Míg a magyar helyszínek esetében a nemzeti

⁵³ 2011-ben az Alpok hat országát – főleg Svájcot – érintő közös régészeti emlékhellyel gazdagított az osztrák helyszínek száma.

metanarratíva figyelhető meg rendezőelvként, az osztrák kultúrtájak leírása egyrészt helytörténeti logikát mutat – az említett évszámok kivétel nélkül helyi jelentőségű eseményekre vonatkoznak –, másrészt a 19. századtól kezdve megjelenik a helyszínek művészeti, tudományos és turisztikai felhasználásának kritikai bemutatása, azaz a nemzeti táj egyfajta demisztifikálása, amire a magyar tájak esetén nem találunk példát.

A nemzeti táj és a világörökségi kultúrtáj megfelelését ugyanakkor alátámasztani látszik, hogy mind az öt magyar és osztrák helyszín a kultúrtájak organikus kategóriájába sorolódik, tehát abba, ami leginkább kapcsolódik a nyugati tudományosságban a 19–20. század fordulóján megfogalmazott tájfogalom-körhöz. Ez minden esetben a társadalom és a természet együttélésének alapkategóriájaként jelenik meg, ám nemzeti diskurzusoktól függ, hogy mint ilyen mennyiben ruházzák fel a nemzetre/hazára vonatkozó reprezentatív tartalommal. A nemzeti táj továbbélése tehát igazolódni látszik mind a magyar, mind az osztrák kultúrtájak reprezentációjában azzal a különbséggel, hogy az osztrák példánál a nemzet territorializációja kiegészül a tartományok egyenlő területi képviselőjének elvével. Ebből a szempontból nem meglepő, hogy a nemzetépítés klasszikus korszakában kidolgozott nemzeti tájjal nem rendelkező cseh és lengyel világörökségi tájak nem az organikus, hanem a tervezett (Lednice-Valtice kultúrtáj [1996], Muskau/Muzakowski park [2004]), illetve az asszociatív (Kalwaria Zebrzydowska: manierista építészeti és parkosított tájkomplexum, illetve Zarándokpark [1999]) kategóriába tartoznak. Mindkét tervezett táj német nyelvű arisztokraták (a Lichtenstein család, illetve von Puckler Muskau herceg) területrendezési és esztétizáló vállalkozásai, amelyek egyfajta kulturális transzfer szándékával jöttek létre (itáliai, illetve angol parkrendezési elvek meghonosítása, illetve „nem-egzotikus” modern modell-park kialakítása), így nemzetépítési célból való felhasználásuk sem a 19. században, sem a jelenkorban nem következett be. Közép-Európa egyetlen asszociatív,⁵⁴ tehát az ottélók spirituális gyakorlatait, szellemi örökségét szimbolizáló kultúrtája, a lengyel Kalwaria Zebrzydowska a lengyel nemzet territorializációjának speciális vonásaira hívja fel a figyelmet (Kis-Lengyelország bölcső szerepe, a 19. századi nemzetállam hiánya, a katolicizmus és a katolikus zarándokhelyek jelentősége), amelyeket ebben a tanulmányban nincs módunk kifejteni.

Említettük, hogy Szlovákia nem rendelkezik világörökségi kultúrtájjal, de 2002-ben – abban az évben, amikor Tokaj-Hegyalja világörökséggé válik, amikor Magyarország még egy évig a Világörökség Bizottság tagja, illetve egy évvel a tizenegy cseh felterjesztés után – felterjeszt tizenegy helyszínt, köztük három kultúrtájat, amelyek az eddigiektől eltérő nemzetépítési stratégiára utalnak. Míg a magyar és a cseh várományos tájak konkrét helyszínek, amelyek nemzetépítési (Tihanyi-félsziget [1993], visegrádi királyi székhely [2000]) vagy gazdaságtörténeti szempontból jelentősek (Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok [2000], a Trebonmedence halastavai [2001], Kladruby nad Labem ménese és kultúrtája [2007]), addig Szlovákia lényegében területének jelentős részét próbálja meg kultúrtájként

⁵⁴ Az asszociatív kultúrtáj kategória elkülönítését eredetileg az őslakosság térfelfogását és kulturális gyakorlatait elismerni szándékozó óceániai fehér államok szorgalmazták, ezért is tartja ezt a kategóriát az Ázsia-Óceánia nagyrégió jellegzetes képviselőjének Fowler a 2000-es évek elején. FOWLER, 2003. 79.

meghatározva világörökségi helyszíneként felterjeszteni. Az „Eredeti mező – Szlovákia legelőhelyei”⁵⁵ felterjesztés három védendő helyszíncsoportot (szőlőtermelő, legeltető, régi bányaművelést képviselő) állapít meg, amelyek nem kevesebb, mint négy területet, negyven régiót és százhuszonnyolc helyszínt foglalnak magukban az ország egész területéről. A felterjesztésből nem derül ki, hogy a szőlő- és bányaművelés mennyiben tartozik a legeltetéshez, illetve, hogy azon túl, hogy minden felsorolt helyszín Szlovákiában található, mi jelenti a felterjesztett kultúrtáj koherenciáját. A „Dunai régió természeti és kulturális táj”⁵⁶ felterjesztés annak ellenére sem címében, sem leírásában nem próbálja meg egységként értelmezni a javasolt kultúrtájat, hogy az a metakategória 2002-re már egy évtizede az UNESCO bevett fogalma. A kultúrtájaknál megszokott narratíva hiányában a felterjesztés az ártéri erdők leírását, a jórészt szláv régészeti lelőhelyek felsorolását és Pozsony történetének egyes momentumait tartalmazza, úgy, hogy az előző helyszínhez hasonlóan itt sem derül ki, hogy milyen elv szervezi e három részt egységbe. A harmadik felterjesztés a „Tokaji borvidék”-é,⁵⁷ amely időben egybeesik a hasonló nevű magyar kultúrtáj világörökségi elismerésével. Ez a javaslat – a kulturális örökség konszenzusos jellegével⁵⁸ szembe menve – egy vitatott emlékezhely, vagy inkább *haut-lieu*,⁵⁹ konfliktusos megjelenítését jelenti, mivel a helyszínt nem a már elfogadott magyar kultúrtáj bővítéseként terjesztik fel – amit egyébként a Világörökség Bizottság később javasolt –, hanem önálló kultúrtájként. Ez a felterjesztés valószínűleg inkább birtokbavételi gesztust jelent, hiszen itt nem említik a magyar rész világörökségi elismerését, holott az „Eredeti mező – Szlovákia legelőhelyei” felterjesztésben, amelyben szintén szerepel a tokaji borvidék, utalnak a terület határon túlnyúló kapcsolatára Magyarországgal.

Konklúzió

A tanulmány elején feltett három kérdést sikerült megválaszolni az elemzés során: (1) a világörökségi helyszínek jól használható indikátorai a kortárs történelmi változásoknak; (2) a helyszínek dokumentációja annak ellenére sokat elárul az adott államhoz kapcsolható nemzetépítési stratégiákról, hogy a szövegek megpróbálnak megfelelni a kiemelkedő egyetemes érték elvének megfelelő semleges elbeszélési módnak; (3) a kortárs kultúrtáj-fogalom alkalmazása jelentősen változik annak függvényében, hogy az adott terület milyen szerepet kapott az érintett nemzet(ek) klasszikus nemzeti territorializációja során. Ahogy a nacionalizmuselméletek és a nemzetépítési folyamatok elemzése is összehasonlító módszerre épülnek, úgy a kortárs kultúrtájak nemzetspecifikus jellemzői is könnyebben megragadhatóak

⁵⁵ UNESCO, 2002b.

⁵⁶ UNESCO, 2002c.

⁵⁷ UNESCO, 2002d.

⁵⁸ Michel Melot meggyőzően mutatja be, hogyan alakul ki a világvallások logikáját követő, ezért a földi konfliktusok felett álló diskurzus a világörökségi leltár kialakítása során. MELOT, 2012. 200–286.

⁵⁹ Az *haut-lieu* az emlékezhelynél általánosabb, a francia társadalomtudományok által használt fogalom, amit leegyszerűsítve szimbolikus tartalmat hordozó területi egységnek nevezhetünk. CRÉPU–FIGUIER, 1990. 10–19.

akkor, ha több, lehetőleg egymással szoros történeti kapcsolatban álló állam világörökségi helyszíneit vetjük össze. Öt közép-európai ország világörökségi kultúrtájainak elemzése során megfigyelhettük azokat a hasonlóságokat és időnként igen jelentős különbségeket, amelyek ezen országok önreprezentációját jellemezték az ezredfordulón. Az önálló magyar világörökségi kultúrtájuk megfelelnek a 19. századi magyar nemzetépítés emblematisztikus helyszíneinek, és ebben a tekintetben megfeleltethetők az osztrák helyszínekkel, amelyek szintén szorosan kapcsolódnak a modern osztrák nemzettudat kialakításában felhasznált Alpokhoz. A történeti indoklásban ugyanakkor fontos különbséget jelent, hogy amíg az osztrák narratívát a helyi szempontból meghatározó események vezetik, addig a magyar helyszínek döntően a nemzeti metanarratíva mentén kerülnek megfogalmazásra. A helyszínek új- és jelenkori történeti leírásánál szintén jelentős eltérést figyelhettünk meg: az osztrák példánál megjelennek a turizmushoz, az örökségvédelemhez és az emblematisztálódáshoz kapcsolódó események, azaz a romantikus nemzeti táj kritikai értelmezése, míg a magyar leírások nemhogy ehhez hasonlóan demisztifikálnák a tájakat, hanem idővel egyre történelmietlenebb elemeket alkalmaznak, ami az utolsó, tokaj-hegyaljai indoklásnál a legkézzelfoghatóbb. Az ezredforduló körüli évek egyébként különösen pezsgőnek tekinthetők nemcsak a magyar, hanem a cseh és a szlovák világörökségi önreprezentáció szempontjából is. Láttuk, hogy mindkét állam igen nagyszámú helyszínt terjesztett fel a Világörökségi Bizottsághoz 2001-ben, illetve 2002-ben. A Szlovákia által felterjesztett három kultúrtájnak tekinthető helyszín leírásában megragadható, ahogy – a világörökségésítés szempontjából sikertelenül – összecúsúszik kétféle nemzeti territorializáció. Itt ugyanis egyszerre van jelen a karakteresen reprezentatív nemzeti tájnak („eredeti mező, legelő”) a kijelölése, illetve annak a házára, a nemzeti terület egészére vonatkozó nemzeti metaforaként való megfogalmazása, valamint ennek a területnek az örökségésítése, azaz ahistorikus és konszenzusos megfogalmazása. A rövid szövegek alapján az első szándék recepcióját nem ítéelhetjük meg, a helyszínek sikertelen felterjesztése, illetve a kultúrtáj-fogalom következetlen használata ugyanakkor jól mutatja a második szándék kudarcát a vizsgált korszakban.

Az örökségi kultúrtáj mindamelltt nemcsak a kiválasztott területi egység ahistorikus, kontinuitáson alapuló megfogalmazását teszi lehetővé, hanem az ilyen meghatározásnak az identitáskonstrukciók összes szintjén való elfogadtatását is. Említettük, hogy a világörökségi válogatás a kiemelkedő egyetemes érték kritériumai mellett az integritás és a hitelesség együttes jelenlétét várja el a helyszín bemutatásától. A kultúrtáj esetében különösen hangsúlyos e két szempont együttese, mivel a természeti aspektust az integritáson keresztül, a kulturálisat pedig a hitelességgel mérik. Eredetileg az integritás a természeti helyszínek ismerve volt, és ennek megfelelően természetvédelmi fogalmak mentén került meghatározásra. A hitelesség pedig a kulturális helyszínek indikátoraként a műemlékvédelmi diskurzusból származik. A világörökség eredeti („tárgyi”) megfogalmazását érő számtalan kritika alapvetően ez utóbbi elvet kezdte ki, és vezetett el a szellemi örökség műemlékvédelméhez képest szinte ellentétes hitelesség-fogalmához. A világörökségi kultúrtáj-értelmezések az integratív logikának megfelelően megjelenítik a szellemi örökséget a kultúrtáj meghatározásánál, de alapvetően az integritást, azaz a természetvédelmi megközelítést tekintik elsődlegesnek. Az igen lassan változó természeti

idő egyébként is jobban megfelel a kontinuitáson alapuló örökségi időnek, és ahistorikus jellegénél fogva – megfelelően alkalmazva – a kulturális változások, azaz a történelem mitizáló elbeszélésére is felhasználható. A szlovák felterjesztések épp ezt a lehetőséget nem aknázták ki amiatt, hogy mind az „eredeti mező”, mind a „Duna régió” leírásában elmulasztották a természeti és a kulturális aspektusoknak a kultúrtájhoz illő szinergikus bemutatását, illetve túl nagy teret engedtek a belső történeti narratívának. A magyar világörökség felterjesztői ezzel szemben már a kezdetektől nyitottak a kultúrtáj-féle megközelítésre,⁶⁰ így nemcsak a természet és az ember együttélését fogalmazzák meg az elvárt módon, de az ehhez képest jóval kisebb jelentőségű történeti változást is elfogadhatóan mutatják be a nemzetközi grémium számára. Az örökség lassú, kontinuuus, integratív idejéhez képest mind a töréseken alapuló történeti idő, mind az ehhez kapcsolódó történeti hitelesség elhanyagolhatóvá válik, illetve helyettesíthető mitikus, kritikátlan történeti narratívával. Így a kulturális örökség intézményesítheti a történelmietlen múltinterpretációkat. Mivel a kulturális örökség meghatározásában történészek általában nem vagy csak kisebb mértékben vesznek részt, az általuk képviselt múlt-narratíva az örökség időfelfogásához képest alárendelt helyzetben jelenik meg. Az elemzés egyik szempontja a múltra vonatkozó folytonosság-, illetve változás-narratívák összehasonlító elemzése volt. Ez utóbbihoz a felhasznált évszámok és események remek mutatónak bizonyultak. A tanulmány keretei nem tették lehetővé, de fontos lenne a – dokumentumokban névtelen – felterjesztők azonosítása, illetve a felterjesztés időpontjára jellemző politikai viszonyok figyelembevétele, hiszen a világörökség legalább annyira szól a hazai, mint a nemzetközi közönségnek.

A közép-európai helyszínnek elemzése nyilvánvalóvá tette, hogy a nemzeti tájat a globalizáció és a tömegturizmus terjedése ellenére sem váltotta fel egy semleges, egyszerre mindenütt jelenlévő posztmodern nem-hely.⁶¹ A nemzeti tér Közép-Európában továbbra is identitáskonstrukciók helyszíne és tárgya, amelyek eszköztára jelentősen bővült a kulturális örökség prezentista diskurzusával, ami pedig remekül használható a belső feszültségek, eltérő értelmezések elfedésére a kontinuitás és az integritás nevében. A két önálló magyar világörökségi kultúrtáj kiválasztása már magában is közvetlen kapcsolatot jelez a 19. századi nemzeti territorializációval, amely kiemelt jelentőséget tulajdonított az Alföldnek a haza reprezentációjánál. Bár 2002 után nem sikerül újabb magyar tárgyi világörökségi helyszínt elfogadtatni, 2008-ban kezdték el összeállítani az UNESCO Szellemi Örökségi Listáját, amire eddig négy magyar elem került fel, és jelenleg további húsz található a nemzeti, ha úgy tetszik, várományosi listán. Az összesen huszonegy helyhez kötött, tehát nem országos vagy nemzetközi hálózatban értendő szellemi örökségi elem több mint fele az Alföldhöz köthető,⁶² ami mutatja ennek a tájegységnek a felülreprezentált

⁶⁰ Az 1987-ben világörökségi helyszíneként elfogadott Budapest akkor egyedülállóan „látképként” kerül meghatározásra. Az 1993-ban felterjesztett Tihanyi-félsziget bemutatása hangsúlyozza a természeti és a kulturális tényezők együttes fejlődését, de ezek megnevezésére még nem a kultúrtájat, hanem a kultúrvidéket („cultural area”) használja. (Lásd: [http://whc.unesco.org/en/tentativelists/280/] 2015. december 28.)

⁶¹ WALTER, 2004. 15–16.

⁶² A magyar nemzeti jegyzék elemei itt érhetőek el: [http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=f24_nemzeti_jegyzek_elemei] 2015. december 28.

voltát a kortárs nemzeti örökségesítésen belül. A szellemi örökség problémája átvezet azokhoz a társadalmi és kulturális gyakorlatokhoz, amelyek a prezentista tájértelmezés rítusaiként határozzák meg az Alföldet mint kortárs nemzeti tájat, és ezzel ki is jelöli a kutatás további irányát.

Felhasznált irodalom és rövidítések

KÖH-VDT Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Világörökségi Dokumentációs Tár

- (Hortobágy) Hortobágyi Nemzeti Park. A magyar puszta. Az 1998-as jelölési anyag dokumentumai. Budapest, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Természetvédelmi Hivatal, Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság.
- (Fertő) Fertő-Táj. Kulturtáj jelölése a Világörökségi Listára – Dokumentáció – (a kiegészítéssel egységes szerkezetbe foglalva). Bécs–Budapest, Bundesdenkmalamt–VÁTI KHT.
- (Tokaj) A Tokaji Borvidék Kulturtáj Világörökség jelölési dokumentációja. Budapest, VÁTI KHT.

ALBERT

- 1997 ALBERT Réka: *Tájak és nemzetek. Kísérlet a nemzeti táj fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1997. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont munkafüzetek)
- 2002 ALBERT, Réka: Le paysage national de l'émotion de la „pensée” nationale et inversement. In: *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése)*. Szerk.: A. GERGELY András. Budapest, Új Mandátum, 2002. 81–91.

BERGÉ-COLLOT-MOTTET

- 2012 *Paysages européens et mondialisation*. Dir.: BERGÉ, Aline – COLLOT, Michel – MOTTET, Jean. Seyssel, Champ Vallon, 2012. 104–115.

BERQUE

- 1994 BERQUE, Augustin: Paysage, milieu, histoire. In: *Cinq propositions pour une théorie du paysage*. Dir.: BERQUE, Augustin. Seyssel, Champ Vallon, 1994. 12–29.

BREUSS-LIEBHART-PRIBERSKY

- 1995 BREUSS, Susanne – LIEBHART, Karin – PRIBERSKY, Andreas: *Inszenierungen: Stichwörter zu Österreich*. Wien, Sonderzahl, 1995.

COLLINS

- 2004 COLLINS, Randall: *Interaction Ritual Chains*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2004.

COLLOT

- 2012 COLLOT, Michel: Paysage et identité(s) européenne(s). In: *Paysages européens et mondialisation*. Dir.: BERGÉ, Aline – COLLOT, Michel – MOTTET, Jean. Seyssel, Champ Vallon, 2012. 104–115.

CONAN

- 1994 CONAN, Michel: L'invention des identités perdues. In: *Cinq propositions pour une théorie du paysage*. Dir.: BERQUE, Augustin. Seyssel, Champ Vallon, 1994. 31–50.

CRÉPU-FIGUIER

- 1990 *Hauts lieux. Une quête de racines, de sacré, de symboles*. Dir.: CRÉPU, Michel – FIGUIER, Richard. Paris, Autrement, 1990.

Cultural Landscapes

2003 N. N.: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*. Paris, UNESCO World Heritage Centre, 2003. (*World Heritage Papers*, 7.)

ELERIE-SPECK

2010 ELERIE, Hans – SPECK, Theo: The cultural biography of landscape as a tool for action research in the Drentsche Aa National Landscape (Northern Netherlands). In: *The Cultural Landscape Heritage Paradox. Protection and Development of the Dutch Archaeological-historical Landscape and its European Dimension*. Eds.: BLOEMERS, (J.H.F.) Tom – KARS, Henk – VALK, Arnold van der – WIJNEN, Mies. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010. (*Landscape and Heritage Studies*) 83–114.

ERDŐSI-SONKOLY

2005 ERDŐSI Péter – SONKOLY Gábor: Levels of National Heritage Building in Central Europe since 1990. In: *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis*. Hrsg.: CSÁKY, Moritz, – SOMMER, Monika. Wien, Studien, 2005. (*Gedächtnis – Erinnerung – Identität*, 6.) 147–163.

FOWLER

2003 FOWLER, Peter J.: *World Heritage Cultural Landscapes, 1992-2002*. Paris, UNESCO World Heritage Centre, 2003. (*World Heritage Papers*, 6.)

HAJDÚ

1996 HAJDÚ Zoltán: Táj és állam. A földrajzi táj és a politikai térszervezés kölcsönhatásának értelmezése a két világháború közötti magyar földrajztudományban. In: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Szerk.: FÜLEKY György. Gödöllő, Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZK, 1996. 9–19.

MELOT

2012 MELOT, Michel: *Mirabilia. Essai sur l'Inventaire général du patrimoine culturel*. Paris, Gallimard, 2012.

MITCHELL

2008 MITCHELL, Nora J.: Considering the Authenticity of Cultural Landscape. *APT Bulletin*, 39. (2008) 2–3. sz. 25–31.

MITCHELL-RÖSSLER-TRICAUD

2011 MITCHELL, Nora J. – RÖSSLER, Mechtild – TRICAUD, Pierre-Marie: *Paysages culturels du patrimoine mondial. Guide pratique de conservation et de gestion*. Paris, UNESCO World Heritage Centre, 2011. (*Cahiers du patrimoine mondial*, 26.)

MUIR

1999 MUIR, Richard: *Approaches to Landscape*. London, Palgrave Macmillan, 1999.

Operational Guidelines

2013 N. N.: *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. [<http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf>] 2015. december 28.

PRIORE

2001 PRIORE, Riccardo: The Background to the European Landscape Convention. In: *The Cultural Landscape: Planning for a sustainable partnership between people and place*. Eds.: KELLY, Richard et al. London, ICOMOS UK, 2001. 31–37.

ROGER

1997 ROGER, Alain: *Court traité du paysage*. Paris, Gallimard, 1997.

RÖSSLER

- 2008 RÖSSLER, Mechtild: Applying Authenticity to Cultural Landscapes. *APT Bulletin*, 39. (2008) 2–3. sz. 47–52.

SATTA

- 2013 SATTA, Gino: Patrimonio culturale. *Parolechiave*, 25. (2013) 49. (1.) sz. 1–18.

SIMON

- 2010 SIMON, Vera Caroline: *Gefeierte Nation. Erinnerungskultur und Nationalfeiertag in Deutschland und Frankreich seit 1990*. Frankfurt–New York, Campus, 2010.

SONKOLY

- 2006 SONKOLY, Gábor: Cultural Heritage Building in Hungary: Models and Approaches. *MARTOR. The Museum of the Romanian Peasant Anthropology Review*, 11. (2006) 143–152.
- 2008 SONKOLY Gábor: Nemzeti örökség – világörökség. A kulturális örökség-paradigma. In: *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Szerk.: CZOCH Gábor – KLEMENT Judit – SONKOLY Gábor. Budapest, Atelier, 2008. 247–255.
- 2011 SONKOLY, Gábor: The social history of cultural heritage protection in Hungary. In: *Protecting and Safeguarding Cultural Heritage. The systems of management of the cultural heritage in the Visegrad countries*. Ed.: PURCHLA, Jacek. Kraków, International Cultural Centre, 2011. 11–30.
- 2015 SONKOLY, Gábor: The critical analysis of the concept of historic urban landscape. In: *Desenvolvimento, planejamento e governança: o debate contemporâneo*. Orgs.: FERNANDES, Ana Cristina – LACERDA, Norma – PONTUAL, Virgínia. Rio de Janeiro, Letra Capital-ANPUR, 2015. 401–420.

TÉTÉNYI

- 2009 TÉTÉNYI Éva: Komplex örökségünk, a történeti táj. In: *Tanulmányok az örökségmenedzsmentről. Világörökség és kezelése*. 1. köt. Szerk.: BASSA Lia. Budapest, Információs Társadalomért Alapítvány, 2009. 127–138.

UNESCO

- 2000 UNESCO, *Fertő-Neusiedlersee (Austria/Hungary)*. [http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/772rev.pdf] 2015. december 28.
- 2002a UNESCO, *Tokaji Wine Region (Hungary)*. [http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/1063.pdf] 2015. december 28.
- 2002b UNESCO, *Original Meadow – Pasture Sites of Slovakia*. [<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1685/>] 2015. december 28.
- 2002c UNESCO, *Natural and Cultural Landscape of Danube Region*. [<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1739/>] 2015. december 28.
- 2002d UNESCO, *Tokaj Wine Region*. [<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1684/>] 2015. december 28.
- 2008 *The UNESCO Courier*, 61. Special edition. (2008) 5. sz.

WALTER

- 2004 WALTER, François: *Les figures paysagères de la nation. Territoire et paysage en Europe (16e-20e siècle)*. Paris, École des hautes études en sciences sociales, 2004.

World Heritage

- 2007 N. N.: *World Heritage. Challenges for the Millennium*. Paris, UNESCO World Heritage Centre, 2007.

ZOMBORY

- 2011 ZOMBORY Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. Budapest, L'Harmattan, 2011.

Nari Shelekpayev

A kazah fővárosok és a posztszovjet kazah nemzeti identitás megszerkesztése (1991–2011)*

MIUTÁN A SZOVJETUNIÓN az 1980-as évek végén sikertelen reformok, kedvezőtlen gazdasági körülmények, valamint a belső demokratikus mozgalmak megjelenése eredményeként bomlásnak indult, 1991 októberére tizennégy köztársaság deklarálta függetlenségét. Noha mindegyikük különböző módon tapasztalta meg a függetlenedést az egyedi történelmi, társadalmi és geopolitikai tényezőknek megfelelően, valamennyire igaz az, hogy a szovjet ideológiával való szakítás érdekében a nemzeti és demokratikus retorika dominánssá vált az úgynevezett „átalakulás” időszakában. Ez alól Kazahsztán sem volt kivétel. A függetlenség 1991-es kikiáltása után a köztársaság egy „nemzeti” eszme, valamint ahhoz illő „nemzeti” reprezentáció keresésébe kezdett, amelyek az új rezsimek meghatározó jegyeivé válhatnak. Új zászló, államcím, nemzeti valuta, közigazgatási reform, illetve megannyi új település- és utcanév egymás után kerültek bevezetésre az 1990-es évek elején és közepén. 1997-ben a főváros a déli Almati helyett, amely 1936-tól töltötte be ezt a szerepet, a parlament által jóváhagyott elnöki dekrétumnak megfelelően az északi Ak-mola lett, és később Asztanára nevezték át.

Jóllehet a különböző kutatók számos munkában foglalkoztak az „átalakulás” időszakával,¹ ezek a művek az átalakulás politikai és gazdasági aspektusaira, valamint a folyamat politikai főszereplőire összpontosítanak, míg a jelenség városokra gyakorolt fontos hatása, valamint a reprezentációk, amelyek e városok identitását átalakították, kevésbé vitétki ki a kutatók figyelmét. Jelen tanulmány a két főváros köztereinek elemzésére koncentrálna: az egyik a Köztársaság tér a szovjet éra fővárosában, Almatiban, a másik az Eszil (oroszul Isim) folyó bal partján kiépített centrum a jelenlegi fővárosban, Asztanában. Almati különleges tájképpel, mikroklímával és történelemmel bíró város. Fővárosi státuszának elvesztése ellenére fontos helyet foglal el az ország életében, lakossága pedig állandóan nő. Asztanát a 19. században alapították, de természetesen új identitásra tett szert miután 1997-ben Kazahsztán fővárosa lett. Többben a kazah hatóságok „márkaépítési”, „reklám” projektjének tartják. Jelenleg Asztana az ország leggyorsabban növekvő városa és a belső migráció elsődleges célpontja.

* Jelen tanulmány a szerző diplomamunkájának rövidített és szerkesztett változata. Az eredeti dolgozatot 2013-ban védte meg a párizsi École des hautes études en sciences sociales-on.

¹ HUTTENBACH, 1998.; WOLFEL, 2002.; SCHATZ, 2003.; KOCH, 2010.; FAUVE, 2013.; DAVE, 2007.; Ó BEACHÁIN-KEVLHAN, 2013.; OLCOTT, 2002.; CUMMINGS, 2006.; BUCHLI, 2007.; BISSENOVA, 2013.

Kutatásom annak megértésére tesz kísérletet, hogy milyen hatást gyakorolt az 1991-es átalakulás a legfontosabb kazah városokra és ezzel összefüggésben a lakók önazonosságára. Mindezt pedig abból a célból teszem, hogy általános megállapításokat fogalmazhassak meg a kazah nemzeti identitásról a nemzetállam húszéves építésének távlatából. Meglátásom szerint a fővárosváltás váltást jelentett a poszt-szovjet kazah nemzetépítésben is. Az identitás konstruálásának egy új szakasza kezdődött, amelyben az uralkodó elit legitimációs törekvései fokozatosan kiszorították a szimbolikus terek 1990-es évekbeli spontán felhasználásának gyakorlatát.

*Az almati Köztársaság tér: a szovjet és
a poszt-szovjet karakterek együttlélésének példája*

A terek egyszerre tekinthetők materiális dolgoknak és jelentésegyütteseknek. Az elemzésükhöz szükség van a tér társadalmi termelése (*social production*), valamint társadalmi konstrukciója (*social construction*) közötti distinkcióra. Míg az előbbin a tér fizikai formájának megteremtését értjük, utóbbi a tér szimbolikus tartalmat közvetítő látványra és szimbolikus cselekvések terepévé váló, a társadalmi kapcsolatok, emlékek, képek és a materiális környezet mindennapi használata révén történő átalakítását jelenti.² Noha Almatiban több olyan fontos köztér található, amely elemzésre méltó, a Köztársaság tér reprezentatív példája az olyan tereknek, ahol a materiális és a szimbolikus világosan szétválasztható annak érdekében, hogy megérthessük nemcsak a hely, de a kazah állam 1991 utáni összetettségét is.

A Köztársaság tér két központi útvonal kereszteződésénél található, a Bajsejto, valamint a Szatpajev utcák találkozásánál. Kiterjedése 580×210 méter. Kialakítása érdekében 1972-ben központi döntést hoztak a város észak–dél tengelye mentén álló kétemeletes házak lebontásáról, ezek után hosszú évekig tartott a fontos szovjet tagköztársasági főváros modern főterének építése. 1980-ban avatták fel, 1982-ben pedig Leonid Brezsnyev tere keresztelték át. Kazahsztán 1991-es függetlenedése után a tér arculatán oly módon változtattak, hogy a Kazah Köztársaság új állami ideológiáját közvetítse. A tér közepén összetett szimbolikájú szoboregyüttest emeltek, amelynek centrumában egy oszlop áll.

A tér központi elemének formája a ma kazah területen található Mangüslak régió ősi temetkezési stílusára (*kulpütaszaira*) utal, ezek remniszcenciájaként is felfogható. Az almati oszlop tetején magasodó uralkodószobor, az „arany ember” egy 1969-es régészeti felfedezés, az Almatihoz közeli Eszikben, talpig aranyöltözékben elhantolt, elegáns szaka herceg másolata (1. kép). Miért a Kr. e. 6. századból származó szaka herceget választották a Kazah Köztársaság reprezentánsának a 20. század végén? (A kazahokhoz a szakáknak, noha egyes kazah történészek szerint az őseik közé tartoztak, valójában kevesebb közülük lehet, mint a török kagánoknak vagy a kazah kánoknak.) Egy lehetséges válasz szerint instrumentalizálták azt a tényt, hogy a sír ma Kazahsztán területén található, és a kincsleletet a szaka herceg alakjával együtt egyszerűen kisajátították. Az 1990-es évek kontextusában, mikor is a közép-ázsiai országok lázasan kutattak vonzó és hatalmas „ősök” után, régészeti emlékek

² ŠUŠKA, 2010. 95.

1. kép: A szaka herceg az almati függetlenségi emlékmű csúcán

ilyen típusú felhasználása egyáltalán nem meglepő. Üzbegisztán ebben az időben a Timuridák, míg Tádzsikisztán az árjak felé fordult. Az egyetlen kivétel Türkmenisztán, ahol az elnök, Szaparmurat Nijazov olyan rezsimet alakított ki, amelyben ő maga a „főhős” és „a nemzet apja”: valamennyi emlékmű, nemzeti ünnep, kulturális és társadalmi esemény az ő személyét állította középpontba, neki volt dedikálva.³

Egy másik magyarázat szerint a szakák választását a közelmúlt történelmi szereplőinek alkalmatlansága indokolta. Minthogy 1991 óta a történelmet folyamatos revízióknak vetették alá, több 19–20. századi egyéniség hitelessége, reprezentációra való alkalmassága megkérdőjeleződött, és mások is közel kerültek ehhez.⁴ Míg a szovjet éra politikusai egy olyan rezsimmel voltak kapcsolatba hozhatók, amellyel éppen szakítottak, addig a forradalom előtti korszak vezetőivel összefüggésben felmerült az Orosz Birodalommal való kooperáció vádjá, vagy az a tény tette őket alkalmatlanná az ország reprezentálására, hogy a jelenlegi Kazahsztánnak csak egy része állt uralmuk alatt. Valószínűleg ez az oka annak, hogy végül a mitikus szaka herceg mellett döntöttek, hiszen neki nem volt látható és így kompromittált kapcsolata a modern Kazahsztánnal.

Szintén az almati Köztársaság téren magasodnak a *Bölcs Ég és Földanya* elnevezésű szoborcsoportok, amelyek az ősi kazah pogány vallással, a tengrizmussal hozhatók kapcsolatba, míg az oszlop lábánál található, csikókon lovagló gyerekek a fiatalságot és a reményt szimbolizálják. Mindkét oldalon az oszloptól tizennyolc méter távolságban lópatkó alakú, vésett domborművek láthatók. Ezek a domborművek beburkolják, és így teljessé teszik a szoborcsoportot. A domborműveken megjelenített témák a kazah történelem legfontosabb eseményeit idézik fel az ősi időktől a jelenkorig: egyebek mellett ide tartoznak „a nagy katasztrófák éve”,⁵ az

³ THEROUX, 2007.

⁴ MASZANOV et al., 2007. 132–224.

⁵ A kazah területek dzsungár megszállása 1720 és 1740 között.

1920-as évek függetlenségi mozgalma, a második világháború, az 1986-os felkelés (a *Zseltokszan*),⁶ valamint a függetlenség kikiáltása. Fontos megjegyezni, hogy a kazah történelem több fontosnak tartott eseménye, mint például a *Zseltokszan*, ekkor jelentek meg először köztéri ábrázoláson.

Az emberek képzeletében Kazahsztánt reprezentáló szimbolikus elemek mellett a közelben számos Brezsnyev-érából származó lakóházat találunk. Ezek a szovjet korszakból származó épületek integrálódtak a Köztársaság tér látképébe, és keretbe foglalják a szoboregyüttest. Így dialógust, mi több alá-fölérendeltségi viszonyt hoznak létre az egymást átfedő, jelképerejű tájelemeket (*iconemes*) felölülő rétegek. Mindazonáltal a tér rendelkezik még egy kerettel, amely kívül áll az ideológián és az idő dimenzióján: ez a természet, amely Almati esetében szintén a téralkotás nyersanyagát képezi. „A mérnökök maximálisan fel akarták használni a hó borította hegyek látványát a tér kialakítása során. A színekre építő megoldás alapját a fehér és zöld kombinációja jelenti: fehér hegycsúcsok, fehér épületek és nagy, zöld növényekkel borított területek.”⁷ Hogyan tudjuk itt megkülönböztetni a „jelentésegyüttest”, a *social construction* az „anyagi dolgoktól”, a *social production*tól? A jelentések egészen sokrétűek. A Köztársaság tér egyrészt tipikus gyűjteménye a különböző korszakokat és területeket ideológiailag egységesítő „nemzeti” szimbolikának. Magában a névválasztásban is más nemzeti terek másolásának szándéka figyelhető meg (akármit is értsünk most a „nemzetin”). Másrészt jelen van a táj és a történelem, amelyek folytonosak, és éppen a kontinuitásukból fakadóan írják felül a változékony politikát. A Brezsnyev tér átépítésével létrejött teret egyszerre keretezik szovjet jelképerejű tájelemek és az Altáj-hegység. Következésképpen az almati Köztársaság tér úgy is felfogható, mint egy olyan hely, ahol találkozik és egymásba olvad a materiális és a szimbolikus, miközben „nemzeti” elemek ágyazódnak be a szovjet térbe. Tehát nem annyira a múlttal való szakítás helye, hanem sokkal inkább az újnak a régibe való beillesztése.

A bal part Aszتانában: két múlt között?

Ellentétben az almati Köztársaság térrel az Eszil folyó bal partját Aszتانában teljes egészében 1991 után építették be. Azelőtt magára hagyott ipari terület volt, csekély lakossággal. 1995-ig csupán egyetlen híd kötötte össze a város jobb és bal partját, és mind a városközpont, mind a városi élet fő színterei a jobb parton helyezkedtek el. A jobb és bal partok között már ekkor is mély dichotómia állt fenn, de egészen más természetű, mint ma. Asztana 1997-ben vált Kazahsztán fővárosává, de a tanácsa

⁶ A *Zseltokszan* a kazah ifjúság spontán megmozdulásával kezdődött Almatiban 1986. december 17-18-án. A hivatalos történetírás szerint a tiltakozásokat a moszkvai Kommunista Párt Politikai Bizottságának azon döntése váltotta ki, melynek megfelelően a kazah párttitkárt, Dinmuhamed Kunajevet elbocsátották tisztségéből és helyére Gennadij Kolbint állították, aki azt megelőzően sohasem dolgozott Kazahsztánban, és nem is volt kazah. Később az almati mozgalom továbbterjedt Kazahsztán más városaira, régióira, és a Szovjetunióon belül az első Moszkva-ellenes „nemzeti” mozgalommá nőtt. Hasonló események zajlottak később Minszkben (1988), Tbilisziben (1989), Bakuban és Dusanbéban (1990), valamint Vilniusban és Rigában (1991).

⁷ Almati Bosztandik nevű kerületének hivatalos honlapja. [http://www.bostandyk.almaty.kz/sitemap] 2014. december 1.

csak évekkel később álmodta újra a várost a bal part fejlesztése által. Ha egy pillantást vetünk a város térképére, rögtön feltűnik, hogy a folyó bal partján kialakított negyed tágas és szimmetrikus. Olyan központi jelképerű tájelemek kaptak itt helyet, mint a függetlenségi emlékmű, az Akorda („fehér horda”) elnöki palota, a Kan Satir („királyi sátor”) szórakoztató- és bevásárlóközpont, valamint a vallás- és etnikumközi párbeszédért felelős intézményeket befogadó Békepiramis, amelyek valamennyien egyetlen tengelyen helyezkednek el.

Hatalmat (a klasszicizáló Akorda elnöki palota, 2. kép), spiritualitást (a geometrikus Békepiramis, 3. kép), világiasságot (Kan Satir, 4. kép) és az állam egységét (Bajterek, 5. kép) jelképező épületeket sorakoztattak fel itt.⁸ Az egész tér kulcsát a Bajterek („nyárfa”) nevű emlékmű-kilátótorony jelenti, amely a bal part szívében található központi tájelem. A reprezentatív negyed az akupunkturális városkép tökéletes példája: lényege olyan központi jelképerű tájelemek és határjelek (*landmarkok*) építésében áll, amelyek további épületek emelésére sarkallják a megrendelőket és az építészeket.

2. kép: Akorda elnöki palota, 2001–2004
(a tízezer tengés bankó hátoldalán)

3. kép: Békepiramis, 2006

4. kép: Kan Satir szórakoztató- és bevásárlóközpont, 2006–2010

5. kép: Bajterek emlékmű-kilátótorony, 1996–2002

Asztana városrendezési mestertervét Kurokava Kiso japán mérnök készítette el. Írásában tetten érhető a szimbiózis és a linearitás iránti hajlam, amely eltér az Asztanával kapcsolatos korábbi tervektől. Kurokava Asztanája megoldást jelent a koncentrikus városok problémájára, amelyekben az állandóan zsúfolt centrum magába sűríti a civilizációs értékeket, elszívva azokat a külső negyedektől. A japán mérnök terve amellett, hogy elutasítja a szovjet városokra jellemző radiális tervezést,

⁸ Valamennyi épületet 2003 és 2011 között emelték.

arra sem törekszik, hogy zárt egységbe rendezze valamennyi épületét,⁹ ehelyett a különböző épületeknek szabadabb rendszerű elhelyezést biztosít. Ugyanakkor ezek központi jelképerejű tájelemek köré szerveződnek, amelyek a fent említett tengelyen helyezkednek el. Ennek köszönhetően Asztana sokkal közelebb áll a legismertebb eddig tervezett futurisztikus fővároshoz, Brazíliavároshoz, mint a hagyományos eurázsiai fővárosokhoz. Fontos megjegyezni, hogy Asztana egy síkságon található, ami könnyen elérhetővé és ellenőrizhetővé teszi.¹⁰ A folyó bal partja jóval kisebb, mint a jobb, ennek ellenére a bal part igen jelentős helyet foglal el pszichológiai és szimbolikus tekintetben. Például ha Asztanát mutatják a televízióban, általában a bal partra koncentrálnak, és az új kazah fővárost teljesen modern városként reprezentálják, egyfajta felhőtlen *Civitas Solisként*, amely a jövőt előlegezi meg, és alig vagy talán egyáltalán nem utal a szovjet, illetve a gyarmati múltra. Amikor Asztana főváros lett, az elit úgy döntött, hogy nem számol le teljesen a múlttal (ami a szovjet és orosz gyarmati időkben tervezett, jellegzetes stílusú épületek lerombolásával járt volna), inkább *elváltak* attól. A folyó mintegy határsávvá változott, és bal partja az új identitás megtestesülésévé vált.

A nemzeti identitás megszerkesztése: jelképek, aktorok és technikák

Olivier Roy rendszeresen publikáló és sokat idézett Közép-Ázsia-szakértő politológus 1995-ben a következőket írta: „*Egy szovjet köztársaság nem más, mint üres keret, amely valósághatást (effet de réel) termel. [...] A gyarmatosító hatalom által kialakított államigazgatási, kulturális és politikai habitus az, amely életre hívja a nacionalizmust egy semmiféle nemzeti előzménnyel nem rendelkező entitásban.*”¹¹ Tehát Roy úgy kezeli Kazahsztánt, mint egy történeti előzmény nélküli államot. Állításával nemcsak gőgjét, hanem történelmi rövidlátását is elárulta. Természetesen együgyűség lenne strukturált nacionalizmust keresni azoknak a kazahoknak a körében, akik nomádként éltek a nagy októberi szocialista forradalom előtt. Ugyanakkor biztos, hogy a kazahok rendelkeztek közös identitással és valamiféle nemzetelőzménnyel is. Ezt az előzményt nem az 1920-as évek szovjetizációja és nem is a Szovjetunió 1991-es felbomlása szüntette meg, hanem a nomadizmussal együtt számolták fel az 1930-as években. A szovjet történészek (legalább egy része), illetve irodalmi, művészeti példák szerint a nomád életmód a kazahság, a kazah identitás alapját képezte, de legalábbis szoros összefüggésben állt azokkal. „*Kazahnak lenni azonos azzal, hogy nomád vagy.*”¹² *Nomadic Nationhood: Cinema, Nationhood, and Remembrance in Post-Soviet Kazakhstan* című tanulmányában Steven Norris feltételezte, hogy létezik *nomad nationhood*, és hogy ezt a nomadizmust instrumentálja az állam annak érdekében, hogy a polgárai számára felidézhető nemzeti identitást szerkesszen.¹³ A kazah állam kétségtelenül kisajátítja és instrumentálja a nomadizmust, magával a folyamattal és a

⁹ BARTHES, 1970. 47–51.

¹⁰ A főváros áthelyezésének okai az Almatiban tapasztalt magas szeizmikus aktivitás, valamint az ellenőrizhetőség nehézsége városi zavargások esetén.

¹¹ ROY, 1997. 7–19.

¹² MASZANOV et al., 2007. Bevezetés.

¹³ NORRIS, 2012. 380.

kimenetelével kapcsolatban viszont már nem lehet ilyen biztos állításokat megfogalmazni. Mindenekelőtt azért nem, mert a nomadizmus, eredeti formájában, nem tart fenn valamiféle dicső múltat.¹⁴ De problematikus a „nomád nemzet” fogalma is. Tulajdonképpen nem oximoron ez? Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik szerint a nemzeti volt (*nationhood*) olyan jelenség, ami meghatározott területhez és a terület határaihoz, vezetőihez, belső kötelékeihez való tartozáson alapul.¹⁵ Ezzel szemben a nomadizmus egyet jelent a mozgásszabadsággal és végső soron a területi alapon meghatározott, kívülről előírt korlátozások hiányával.¹⁶

A nemzeti függetlenségért vívott harc valódi alapként szolgálhatna a nemzeti identitás építéséhez, csak hogy Kazahsztán igazából nem küzdött a szabadságáért.¹⁷ 1991-ben az új köztársaság nem forradalom révén tett szert a szovjetunióbeli tagköztársaság határaitra, a terület egyszerűen az ölébe hullott.¹⁸ Sőt, első és eddig egyetlen posztszovjet vezetője egészen addig nem akarta elhagyni a birodalmat, amíg kétségtelenné nem vált annak felbomlása; Kazahsztán volt az utolsó tagköztársaság, amelyik kilépett az unióból. A lakosság is hasonlóan gondolkodott: az 1990-ben megrendezett népszavazáson a voksolók 94%-a szavazott a Szovjetunióon belül maradásra.¹⁹ Ennélfogva hiába próbálták később instrumentalizálni a politikai diskurzusban az 1991-es függetlenné válást, az esemény aligha szolgálhatott szilárd kiindulópontként a nemzeti identitás megszerkesztéséhez.²⁰

Térjünk rá az identitászerkesztés technikáira! Az állami ideológia terjesztésének legfontosabb instrumentumai minden bizonnyal az oktatás és a nyelv.²¹ Az iskolát sok kutató tartja számon hatásos ideológiai eszközként.²² E sorok írója 1992 és 2003 között Kazahsztánban járt iskolába, és emlékszik arra, hogy hiába érkezett meg a „szabadság” már 1991-ben, az osztálytermekből a Lenin-portrék csak 1993-1994 körül tűntek el. Az 1994-ből megmaradt iskolai okleveleken még mindig ott díszleg

¹⁴ CUMMINGS, 2006. 193.

¹⁵ Vö. Jan Penrose cikkével, amely azt vizsgálja, hogy milyen szerepet töltött be a terület a nacionalista gondolkodás alakulásában. PENROSE, 2002.

¹⁶ Itt érdemes megjegyezni, hogy a kazah nyelvben nincs megfelelő szó az „identitásra”, és a „kazahság” sem volt soha széles körben elfogadott fogalom.

¹⁷ Rawi Abedal megfigyelése szerint Kazahsztán azon posztszovjet országok egyike volt, amelyek marginalizálták a saját nemzeti mozgalmakat. (ABEDAL, 2002. 459–460.) Edward Schatz pedig arra a következtetésre jutott, hogy „a balti köztársaságokkal és Ukrajnával szemben, ahol az eliteknek az 1980-as években sikerült erősíteniük az embrionikus államapparátusokat az etno-nacionalizmus segítségével, Közép-Ázsiában a függetlenségi mozgalmak erőtlenekek voltak. A tagköztársaságok vezetői [...] a szovjet kor apparatcsikjai voltak.” (SCHATZ, 2003. 124.)

¹⁸ CUMMINGS, 2006. 177.

¹⁹ TISHKOV, 1997. 51.

²⁰ Míg a balti államokat sújtotta az, hogy be kellett tagolódniuk a Szovjetunióba, a közép-ázsiai tagköztársaságok esete valamiképpen más volt, különösen a második világháború után. Az a közép-ázsiai belső gyarmatosítás, amit még az Orosz Birodalom indított el a 18. században, a 20. század második felében nemhogy megállt volna, hanem gyorsult. Infrastrukturális és ipari fejlesztések, oktatási és kulturális intézmények alapításai követték egymást Kazahsztánban, Üzbegisztánban, Kirgizisztánban, Türkmenisztánban és Tádzsikisztánban. A Szovjetunió, illetve a közös gazdaság és piac felbomlása után egyes közép-ázsiai államoknak dezindusztrializációval, politikai és társadalmi instabilitással, illetve hanyatlással kellett szembenézniük. Mindeközben ugyanezek az országok különböző módszerekkel igyekeztek megszerkeszteni az identitásukat.

²¹ KEMILÄINEN, 1964.; HROCH, 1993. 5–11.; HROCH, 1995.; BRUBAKER–FEISCHMIDT–FOX–GRANCEA, 2006.

²² WINGFIELD, 2007.; BARTHOLOMÉ, 2008.

a Szovjetunió címere. Az új nemzetállam jelképei és honismereti követelményei csak az 1990-es évek végén, tehát majdnem tíz évvel a függetlenedés után terjedtek el az iskolákban, ekkor vezették be a kötelező himnuszéneklést, és adták ki az első „nemzeti” tankönyveket (mindenekelőtt természetesen történelemtankönyveket). Ebben a lassú átállásban fontos tényezőként hatott, hogy a tanárok túlnyomó többségét az előző rendszer ideológiája szerint képezték ki. Az 1990-es évek a megrekedés vagy – talán még pontosabb úgy fogalmazni, hogy – az eklekticizmus ideje volt, amit a régi és az új eszmeiség, jelképrendszer keveredése jellemzett. A 2000-es években változott igazán a helyzet, és az államvezetés fogékonyabb lett az oktatás ideológiai alkalmazására. Persze a tankönyvektől az iskolai ünnepségekig mindenre kiterjedő, ideológiailag egységes és következetes oktatási rendszer megteremtéséhez biztos és folyamatos erőfeszítések, illetve két-három évtizednyi türelem szükséges, hiszen sokaknak el kell fogadniuk azt, mielőtt sikeressé válhatna. Ráadásul az iskola mindössze közvetítő: csak akkor termelheti újra vagy „pecsételheti be” az állampolgárok fejébe a nemzet eszméjét és eszmeiségét, ha effélék már léteznek egyáltalán.

A nyelvet sokszor az iskolával együtt instrumentalizálják. A posztszovjet időkben a kazah nyelv szerepe jelentősen felértékelődött, és ma sokkal nagyobb megbecsülésben van része, mint 1991 előtt. Donnacha Ó Beacháin és Rob Kevlihan kutatásai alapján tisztábban látható az orosz ajkú kazahok helyzetének ellentmondásossága, ők ugyanis kívül rekednek a kazahságon, ha azt etnolingvisztikai alapon definiáljuk, vagyis a hétköznapi nyelvhasználatától tesszük függővé.²³ A hivatalos statisztikákból tudható, hogy a 2009–2010-es tanévben az ország összes középiskolása közül másfél millióan kazahul, 870 ezren pedig oroszul tanultak (ráadásul az almati középiskolások többsége továbbra is orosz nyelvű osztályokba járt).²⁴ Igaz, Európával szemben Kazahsztánban *nem* lényeges az, hogy milyen nyelven szól hozzád a tanár az iskolában: az ideológia kazahul és oroszul is ugyanúgy átadható lenne. (A nyelvközpontú európai nacionalizmusok, illetve a nyelvkérdést nem ismerő kazah és közép-ázsiai nacionalizmusok különbsége természetesen nagy, komoly téma, de itt nincs lehetőségünk ennek a kifejtésére.) Akárhogy is, kétségtelenül továbbra is messze állunk attól, hogy a kazah kiszoríthatná az oroszot. A kazah hivatalosságok, a legnagyobbak is, orosz nyelven szónokolnak, a nyomtatott sajtó nagyobb és nívósabb része is oroszul jelenik meg, továbbá az iskolázott városi lakosság anyanyelve is az orosz.²⁵ Maga a kazah elnök az alábbiakat írta a kazah nyelvről: „*Realitásnak kell lenniünk, és el kell fogadnunk, hogy ma csak politikai értékek egyesíthetnek minket. Igaz, hogy a kazah nyelvnek mint kulturális integráló erőnek fontosabb szerepet lenne érdemes játszania, de drámába fordulhat át az a törekvés, amely minden kazahsztánit utólag olvasztana össze az egységes etnikai identitás kikovácsolása révén.*”²⁶

Már korábban megírták, hogy „*mind a polgári (civic), mind az etnikai nacionalizmus ideáltípust jelent, és a kihívás ezért nem abban rejlik, hogy egy-egy adott állam esetében leszögezzünk egy biztos pontot, majd határozottan kijelentsük, hogy a polgári vagy az etnikai nacionalizmus címkéje felel meg inkább az ottani nacionalizmusnak; ehelyett inkább azokat a kormányzati módszerekben rejlő tendenciákat kellene azonosítanunk, amelyek bármelyik*

²³ Ó BEACHÁIN–KEVLIHAN, 2013. 8.

²⁴ PANICCIARI, 2013. 30–31.

²⁵ PANICCIARI, 2013. 30–31.

²⁶ NAZARBAJEV, 2003. 182.

típus felé elhajolhatnak.”²⁷ A hipotézisem szerint sem a nomadizmus (az etnikai nacionalizmus lehetséges alapja), sem a függetlenségért folytatott harc (a polgári nacionalizmus elképzelhető alapja) nem tudta eléggé széles körben mozgósítani a kazah társadalmat az 1990-es években. Ugyanekkor a nemzeti propaganda instrumentalizálhatta volna az iskolát vagy a nyelvet, de, mint fentebb kitértem erre, ezeket sem sajátította ki a hatalom *in extenso*. Ezek a körülmények segítették elő az asztanai bal part kiépülését, amely egyszerre célozta a közvélemény mozgósítását, illetve bizonyult az etnikai alapú és a polgári nemzetépítés közötti determinisztikus döntés megkerülésének. Az új főváros építése és a vadiúj bal partot bemutató médiakampányok a társadalmi képzelet mozgósításának eszközévé váltak. Mindezt a hatóságok szorgalmazták és vitték véghez a kazahsztániaiak szemében való legitimitációjuk érdekében. Almatiban, mint láttuk, egy megörökölt teret sajátítottak ki spontán módon, de ez a kisajátítás objektív és szubjektív okok miatt sem lehetett sikeres. Az erőteljes természeti szubsztrátum, a helyiek ironikus hozzáállása és banális módon a tér zsúfoltsága nem engedte, hogy sikeressé váljon az a kisajátítás. Ezek mellett fontos szerepe volt a főváros Almatiból való elköltöztetését állhatatosan tervező elnöknek is, amivel azért kell foglalkoznunk, hogy egyértelművé tegyük: Asztana mai képét kritikusán kell megközelítenünk, hiszen az nem egyszerűen sztenderd városfejlesztési projektek, stratégiák és piacszervező erők, hanem egyetlen személy látomásának eredménye. Asztana építésével az állami hatóságok legitimitációra törekedtek mind a néppel szemben (belső legitimitáció), mind a nemzetközi közösgel szemben (külső legitimitáció). Mint az könnyen belátható, „az új fővárosokat azért tervezik (vagy létező városokat azért fővárosiasítanak radikális átalakítás révén), hogy kiemeljék az ország nemzetközi rendszerben elfoglalt helyét”.²⁸ Az asztanai urbanisták, építészek és várostervezők az elsőhegedűs elnök árnyékában maradtak a főváros tervezése során.²⁹ Forrásonként változhat, hogy milyen jelzők társaságában és milyen hangnemben nyilatkoznak erről, de azt csak nagyon kevesen vitatják, hogy Asztana „Nazarbajev projektje”. Ugyan nyitott kérdés, hogy az az ún. „elit”, amely tudományos fórumokon és a közbeszédben a fővárosépítés aktoraként tűnik fel, milyen mértékben azonosítható egyenesen magával Nazarbajevvel, viszont az egyértelmű, hogy az elnök „tervezőként” és „inspirálóként” is az építkezések élén áll.

Milyen megfontolások vezethették Nazarbajevet és várostervezőit? Természetesen sem a szépség, sem a biztonság nem volt utolsó szempont. Az egyéb gyakorlati szempontok, mint például a higiénia érvényesítése (gondoljunk csak Párizs 19. századi haussmannizációjára!) már nem ennyire egyértelmű. Kurokava Kiso, az asztanai építkezések vezető tervezője szerint a projekt a „jövőt célozza”, és „egy 21. századi fenntartható város megteremtését” tartják szem előtt.³⁰ Már a tervezés elején sem volt érdemes takargatni, hogy az 1997-es gazdasági körülmények között a vállalkozás utópikus volt. Ennek megfelelően nem számoltak gyakorlati szempontokkal még a második, harmadik tervváltozatban sem. A fentebb kifejtettek szellemében számos dokumentum (különösen a propagandisztikusak) Asztanát „új” városként állították be, amelyet 1997-ben alapítottak. Csakhogy Asztana nem

²⁷ Ó BEACHÁIN–KEVLIHAN, 2013. 14.

²⁸ SCHATZ, 2003. 121.

²⁹ FAUVE–GINTRAC, 2009. 3–6.

³⁰ KUROKAWA, é. n.

új város, a története nem a fővárossá válásával kezdődik. Ezt könnyű akár meg tapasztalni is. Ha valaki átkel a bal partról a jobb partra, és elkezd járni a „rég” város, Akmola utcáit, akkor rögtön meg fogja érteni, hogy a múlt mennyire jelen van itt a mindennapokban.

Számos neves építész dolgozott Asztana tervein a hatóságok közvetlen felkérése vagy nyílt pályázatok megnyerése után. Például a fent említett Kurokava Kiso mellett Norman Foster is kivételes szerepet játszott a város mai képének megalakításában. A japán építész készítette el az új főváros mestertervét, a Nazarbajev Egyetem és a repülőtér terveit, míg brit kollégája építette a Békepiramist és a Kan Satirt.³¹ Továbbra is érvényes a kérdés, hogy a *starchitectek* milyen mértékben voltak valódi alkotók, illetve a politikai akaratnak engedelmessé művészek? Én nyitva hagynám a kérdést, de amellet szeretnék érvelni, hogy ezeknek az építészeknek a nevei és munkái szintén legitimációs eszközök voltak, tehát a kreativitásukra, éppen legitimációs okokból, szüksége volt a kazah vezetésnek. (Itt érdemes megemlíteni,

6. kép: A Bajterek, illetve az elnök tenyere és kézírása az ötezer tenges bankó előoldalán

hogy nem csupán *starchitectek* vettek részt a legitimációs folyamatban, hanem más nemzetközileg elismert művészek is.³²) Sally Cummings bizonyította, hogy legitimáció, önlegitimáció és identifikáció kölcsönösen erősítik egymást. „Minél nagyobb a kollektív identifikáció érzése, az elit körében annál erősebb a várható kohézió. Minél nagyobb az egyetértés abban, hogy a vezetők miért vannak hatalmon, illetve minél erősebb a vezetők hatalmának igazoltsága, annál inkább értenek egyet ezen vezetők küldetésével és politikai céljaival.”³³ A szóban forgó állam nem vagy csak alig használ erőszakot, vagyis aktív, elnyomó módon nem kontrollálja a területet és a lakosságot. Inkább a meggyőzésben bíz, mivel beindítja és egyszersmind determinálja a dolgok alakulását, amelyeket erőfeszítései eredményeznek. Összességében megállapítható, hogy Asztana felépítése után az elnök egyenesen összeolvadt az elnöki tisztséggel és a nemzeti identitással, amelyeket ő maga szerkesztett meg, és amelyek elválaszthatatlanok a saját hatalmától. (Jól illusztrálja mindezt, hogy az elnök keze és aláírása, illetve az Asztanát szimbolizáló Bajterek is szerepel a kazah bankókon, 6. kép.)

³¹ Meg kell jegyezni, hogy a városnak a bal part irányába való kiterjesztése nem Kurokava vagy Nazarbajev, hanem Hruscsov ötlete volt, aki az 1960-as években, a nagyszabású, tervszerű szűzföldfeltörések derekán járt a városban. Victor Buchli állapította meg, hogy „Nazarbajev Kurokava tervének elfogadásával nem egyszerűen csak arra törekedett, hogy presztízt szerezzen a nemzetközi építészeti életben. Kurokava a Hruscsov-féle építkezési láz idején tanult Moszkvában, egészen pontosan az aktuális szovjet építészeti fejlesztések középpontjában álló panelgyártást és a panelépítkezések hasznosságát tanulmányozta.” BUCHLI, 2007. 45.

³² Andrea Bocellit a Kan Satir avatónnepségére hívták meg énekelni. Egy másik énekest, Montserrat Caballét a Békepiramis avatására kérték fel. A Cirque de Soleil pedig a város születésnapján lépett fel 2012-ben.

³³ CUMMINGS, 2006. 179.

Következtetések

Mint közismert, Benedict Anderson „elképzelt” közösségként definiálta a nemzetet abban az értelemben, hogy a nemzeti közösséget soha nem élhetik vagy tapasztalhatják meg a tagjai közvetlen módon, mivel soha nem találkozhatnak a nemzettársaik nagy részével.³⁴ A nemzetet reprezentációként éljük meg, és csak a képzelet tud segíteni a nemzet más reprezentánsaival való, feltételezett közösség megteremtésében. Másként megfogalmazva: a nemzetnek bizonyos belső gyakorlatok révén arra kell törekednie, hogy a nemzeti közösség a lehető legkevésbé legyen elképzelt. Bár Anderson szerint a nemzetek mindig elképzelt közösségek maradnak, de akkor is feltehető a kérdés, hogy vajon az asztanai bal part valódi vagy legalábbis kevésbé elképzelt közösségé avatta-e a kazahsztániakat? A válaszom az, hogy igen, de csak azon kazahok esetében igaz ez, akik valóban meg tudják élni a bal és jobb part kettségét. A bal part adminisztratív központ, amely fizikailag is elkülönül a lakosság nagyobb részének lakóhelyeként szolgáló jobb parttól. A bal parton kétségkívül sorakoznak szórakozóhelyek, éttermek, bevásárlóközpontok, nem is beszélve a Kan Satírról, de ezek a helyek nehezen megfizethetőek az átlagosan vagy keveset keresőknek. Mint igyekeztem bemutatni, a főváros Almatiból Asztanába való költöztetésének politikai és funkcionális magyarázatai is vannak. Ezzel szemben a hatalmi központnak az Eszil jobb partjáról a bal partjára való költöztetése már egy utópia megvalósítása, amely mellett nem hozhatók fel funkcionális érvek. Az állam vezetőinek szüksége volt erre a „nemzeti utópiára”, hogy mozgósíthassák a köztudatot, elterelhessék a figyelmet a „valóság” több aspektusáról, és hogy „egy közös fellángolásban” egyesíthessék a nemzetet. Kazahsztán így próbálta orvosolni az aktuális gazdasági, demográfiai és geostratégiai problémáit és kihívásait, miközben igyekezett üzeni a világnak, s benne szomszédjainak, a többi posztszovjet közép-ázsiai országnak.

A Szovjetunióból a posztszovjet rezsimbe átvezető rendszerváltást sokan természetes és elkerülhetetlen változásként, diszkontinuitásként élték meg. Ezt a tapasztalatot tükrözik úgy a hivatalos, mint a tudományos és a közéleti diskurzusok. Mialatt a témával foglalkoztam, fokozatosan jutottam el ahhoz a felismeréshez, hogy a kontinuitások és diszkontinuitások ilyen merev megkülönböztetését nem érdemes feltétel nélkül elfogadni. Ha megkíséreljük másképpen szemlélni és újrafogalmazni ezeket a kérdéseket, akkor az végül segíthet minket egy még alapvetőbb dilemma megválaszolásában: mégis hogyan kellene tekintenünk az 1989–1991-es eseményekre? A folytonosságok észlelését térbeli és időbeli jelenségek együttese határozza meg. Sok-sok kazahsztáni szembesült a (városi) táj és a közterületek nevének változásaival. Néhányukra, funkcionális okokból kifolyólag, a közigazgatási reform és a nyelvi „kazahosítás” is hatott. (Közéjük tartoznak például azok, akik lakóhelyét átsatolták egy másik obliszhoz, illetve azok a közigazgatásban dolgozók, akiknek az adminisztráció kazahosítása miatt meg kellett tanulniuk kazahul.) Az állami propaganda minden kazahsztánival megismertette Asztanát úgy, hogy minden létező diskurzust bevontak: a történelemtankönyveket, a lektúrirodalmat, a médiát, illetve utakat is szerveztek az új fővárosba. A kampány egyik következményeként szubjektív és mesterséges szakadás választotta szét Asztanát és az elődjét.

³⁴ ANDERSON, (1991). 1-30., 74-76., 100-116.

Erről a szakadásról nem csupán a közbeszéd, de a tudományos irodalom is tanúskodik.³⁵ Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a szovjet időszak emlékezetének kezelésével kapcsolatban is: a kontinuitások és diszkontinuitások merev kettősségéhez való ragaszkodás azt eredményezi, hogy a „függetlenség elnyerésének” és a „posztszovjet” Kazahsztánnak a megtapasztalása, illetve annak eszméi és diskurzusai egyszerűen a szovjet vagy adott esetben a preszovjet Kazahsztán tapasztalatainak, eszméinek és diskurzusainak tükörképeit mutatják fel.

Fordította: Tarafás Imre és Veress Dániel

Felhasznált irodalom és rövidítések

ABDELAL

2002 ABDELAL, Rawi: Memories of Nations and States: Institutional History and National Identity in Post-Soviet Eurasia. *Nationalities Papers*, 30. (2002) 3. sz. 459–460.

ANDERSON

(1991) ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 2006.

BARTHES

1970 BARTHES, Roland: *L'Empire des signes*. Paris, Points, 1970.

BARTHOLOMÉ

2008 *Ideologies in Education. Unmasking the Trap of Teacher Neutrality*. Ed.: BARTHOLOMÉ, Lilia I. New York, Peter Lang, 2008.

BISENOVA

2013 BISENOVA, Alima: The Master Plan of Astana. Between the “Art of Government” and the “Art of Being Global”. In: *Ethnographies of the State in Central Asia. Performing Politics*. Eds.: REEVES, Madeleine – RASANAYAGAM, Johan – BEYER, Judith. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2013. 127–149.

BRUBAKER–FEISCHMIDT–FOX–GRANCEA

2006 BRUBAKER, Rogers – FEISCHMIDT, Margit – FOX, Jon – GRANCEA, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press, 2006.

BUCHLI

2007 BUCHLI, Victor: Astana: Materiality and the City. In: *Urban life in post-Soviet Asia*. Eds.: ALEXANDER, Catherine – BUCHLI, Victor – HUMPHREY, Caroline. London–New York, University College London, 2007. 40–69.

BUTTINO

2012 *Changing Urban Landscapes. Eastern European and Post-Soviet Cities since 1989*. Ed.: BUTTINO, Marco. Rome, Viella, 2012.

---

³⁵ Lásd például: BUTTINO, 2012. 6.

CUMMINGS

- 2006 CUMMINGS, Sally N.: Legitimation and Identification in Kazakhstan. *Nationalism and Ethnic Politics*, 12. (2006) 2. sz. 177–204.

DADABAEV

- 2007 DADABAEV, Timur: Trajectories of Political Development and Public Choices in Turkmenistan. *Asian Affairs*, 34. (2007) 3. sz. 131–150.

DAVE

- 2007 DAVE, Bhavna: *Kazakhstan. Ethnicity, Language and Power*. New York, Routledge, 2007.

FAUVE

- 2013 FAUVE, Adrien: L'architecture d'Astana: herméneutique d'une néo-capitale. In: *Patrimoine et architecture dans les états post-soviétiques*. Dir.: TER-MINASSIAN, Taline. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2013. 259–288.

FAUVE-GINTRAC

- 2009 FAUVE, Adrien – GINTRAC, Cécile: Production de l'espace urbain et mise en scène du pouvoir dans deux capitales « présidentielles » d'Asie Centrale. *L'Espace Politique*, 3. (2009) 2. [8.] sz. [Online megjelenés.]

HROCH

- 1993 HROCH, Miroslav: From National Movement to the Fully-formed Nation. *New Left Review*, [I. folyam] 34. (1993) 2. [198.] sz. 5–20.

- 1995 HROCH, Miroslav: National Self-Determination from a Historical Perspective. *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, 37. (1995) 3–4. sz. 283–299.

HUTTENBACH

- 1998 HUTTENBACH, Henry R.: Whither Kazakhstan? Changing Capitals: From Almaty to Aqmola/Astana. *Nationalities Papers*, 26. (1998) 3. sz. 581–596.

NAZARBAJEV

- 2003 NAZARBAJEV, Nurszultan: В потоке истории. [A történelem sodrában.] Almati, Baspalar uyi, 2003.

KEMILÄINEN

- 1964 KEMILÄINEN, Aira: *Nationalism: problems concerning the word, the concept, and classification*. Jyväskylä, Kustantajat, 1964. (*Studia Historica Jyväskyläensia*, 3.)

KOCH

- 2010 KOCH, Natalie: The monumental and the miniature: imagining 'modernity' in Astana. *Social & Cultural Geography*, 11. (2010) 8. sz. 769–787.

KUROKAWA

- é. n. KUROKAWA, Kisho: *International Competition for the Master Plan and Design of Astana, Kazakhstan*. [<http://www.kisho.co.jp/page.php/222>] 2013. március 15.

MASZANOV

- 2007 MASZANOV, Nurbulat et al.: Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. [Tudományos ismeret és mítosz a modern kazahsztáni történetírásban.] Almati, Daik, 2007.

NORRIS

- 2012 NORRIS, Stephen: Nomadic Nationhood: Cinema, Nationhood, and Remembrance in Post-Soviet Kazakhstan. *Ab Imperio*, 13. (2012) 2. sz. 378–403.

Ó BEACHÁIN-KEVLIHAN

- 2013 Ó BEACHÁIN, Donnacha – KEVLIHAN, Rob: Threading a needle: Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state-building. *Nations and Nationalism*, 19. (2013) 2. sz. 1–20.

OLCOTT

- 2002 OLCOTT, Martha Brill: *Kazakhstan: Unfulfilled Promise*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 2002.

PANICCIARI

- 2012 PANICCIARI, Giulia: Almaty as a New Kazakh City: Kazakhisation of Urban Spaces After Independence. In: *Changing Urban Landscapes. Eastern European and Post-Soviet Cities since 1989*. Ed.: BUTTINO, Marco. Rome, Viella, 2012. 23–58.

PENROSE

- 2002 PENROSE, Jan: Nations, states and homelands: territory and territoriality in nationalist thought. *Nations and Nationalism*, 8. (2002) 3. sz. 277–297.

ROY

- 1997 ROY, Olivier: *La Nouvelle Asie centrale ou la fabrication des nations*. Paris, Seuil, 1997.

SCHATZ

- 2003 SCHATZ, Edward: What Capital Cities Say about State and Nation Building. *Nationalism and Ethnic Politics*, 9. (2003) 4. sz. 111–140.

ŠUŠKA

- 2010 ŠUŠKA, Pavel: Constructing Identity and Place. In: *Crossing Frontiers, Resisting Identities*. Eds.: KLUSÁKOVÁ, Lud'a – MOLL, Martin – IRA, Jaroslav. Pisa, Plus-Pisa University Press, 2010. 93–100.

THEROUX

- 2007 THEROUX, Paul: The Golden Man: Saparmurat Niyazov's Reign of Insanity. *The New Yorker*, 83. (2007. május 28.) [http://www.newyorker.com/magazine/2007/05/28/the-golden-man] 2016. október 14.

TILLY

- 1994 TILLY, Charles: The Time of States. *Social Research*, 61. (1994) 2. sz. 269–295.

TISHKOV

- 1997 TISHKOV, Valery: *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame*. London, SAGE, 1997.

WINGFIELD

- 2007 WINGFIELD, Nancy M.: *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2007.

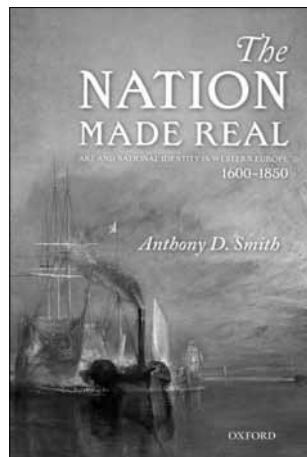
WOLFEL

- 2002 WOLFEL, Richard L.: North to Astana: Nationalistic Motives for the Movement of the Kazakh(stani) Capital. *Nationalities Papers*, 30. (2002) 3. sz. 485–506.

Az etnoszimbolista vasárnapi sétája a képtárban

Anthony D. Smith: The Nation Made Real. Art and National Identity in Western Europe, 1600–1850. Oxford, Oxford University Press, 2013. 213.

A *The Nation Made Real* szerzője egy olyan idős angol professzorra emlékeztet, aki a könyvtárban végigdolgozott hét után a képtárban tölti a vasárnap délutánját. Az ebéd végén még csörögnek a porcelánokkal az asztalnál, de ő már veszi a tweedzakóját és a kalapját. Önkéntelenül nyúlna a sétapálcája után is, mivel azonban a 21. században él, persze nem találja azt, s a fejét kissé csóválva kilép a borús utcára. A képtárban már várják, a speciálkollegiuma hallgatóinak fog vezetést tartani. Az oszlopcsarnokokat, márványpadlós kabineteket járva, a festmények hajszálvékony olaj- és lakkrétegei közül visszaverődő meleg fényben átszellemül, és vasárnapokhoz illő nagyvonalúsággal a kiválasztott művek magyarázatába kezd. El-elmerül a képekben, néha keresi a szavakat, néha ismétli magát, de mindent megtesz azért, hogy megmutassa a saját gondolatait is az ókori hősök, csatahajók és vidéki szélmalomok olajalakjai mellett a teaidőig hátralévő néhány órában.

A fejemben ennyire esszencializáltan élő angol úr Anthony D. Smith, aki hosszú idő után tért vissza művészettörténeti disszertációjának témájához, hogy megírja szóban forgó és – most már tudjuk – utolsó könyvét. Az angol és francia történelmi festészetről írt (második) értekezése,¹ illetve az abból kiinduló *The Nation Made Real* könnyen beilleszthető a történeti szociológus életművébe, miután Smith 2016 nyarán, Eric Hobsbawm 2012-es és Benedict Anderson 2015-ös halálát követően, a nacionalizmus kutatás *doyen*jeként elhunyt. Smith művészettörténeti aspektusú értekezése és monográfiája ugyanis szerves részei a munkásságának: a történeti és nemzeti tudatnak a művészeti örökségben való keresése, valamint a paradigmaformáló, kultúra- és szimbólumközpontú nemzetkutatási irányzat, az etnoszimbolizmus életre hívása és gondozása szorosan összetartozó állomásai egy olyan tudatos bölcsész munkásságnak, amely a nemzetet a múltja, a kultúrája és az értékei felől közelíti meg. Mindazonáltal feltűnő (és talán a témakör lentebb körvonalazott összetettségére is utal), hogy Smith a képzőművészetről szóló könyvét az 1987-ben megvédett disszertációja után csak két és fél évtizeddel és még több monográfiával később fejezte be. Talán ő maga is gondolt arra, hogy ezzel a kötet

¹ SMITH, 1991. i. A szerző korai publikációja a témában: SMITH, 1979.

keretbe foglalhatja az életművét; annyi bizonyos, hogy régóta készült a munkára² – amely az előzmények ellenére és az életmű lezárulásának ismeretében is elsietett vállalkozásnak tűnik.

Történeti és elméleti szintéziskísérlet

Smitht a *The Nation Made Real* írása közben mindenekelőtt az érdekelte, hogy a vizuális művészetek miként kapcsolódtak össze a nemzeti eszmével, s a művészek miként tették a nemzet absztrakt fogalmát képzőművészeti alkotások formájában láthatóvá és megfoghatóvá mind többek számára. (5.) Első pillantásra a szerző a világtörténelem gyanúsán hatalmas részében igyekszik megfigyelni a nemzetek lehetséges ábrázolásmódjait. Időkerete a kronológiai tengely egyik irányában szinte parttalan: radikálisan viszonylagos „kezdetektől”, az egyiptomi Újbirodalomtól indítja a „nemzeti művészet” vizsgálatát, amelyet a 19. század derekán, vagyis azelőtt zár le, hogy a nemzeti gondolat igazán meghatározóvá vált volna a művészetben, s történeti festmények, emlékművek, sovíniszta karikatúrák tömegét inspirálta volna immár nem csak Nyugat-Európában, hanem világszerte.

A monográfia valójában az 1850 előtti időkből is az utolsó száz év (legfeljebb, ha a holland aranykorról szóló fejezetet is figyelembe vesszük, két és fél évszázad) Nyugat-Európájára, tehát a modern nemzetek megjelenésére és korai történetére összpontosít. Ennek megfelelően a 19. század derekán lekerekített vizsgálat a nemzetépítések első két szakaszát fogja át: a kezdeteket, amikor a nemzeti gondolat még jobbára csak az értelmiség köreiben belül terjedt a népismereti tudományok révén, de párhuzamosan már készültek nemzeti tudatról tanúskodó művek, és kialakult a nemzettel kapcsolatos ábrázolások téma-, motívum- és stíluskészlete. Továbbá a kezdeteket követő évtizedeket (a francia forradalom utáni korszakot), mely során a nemzeti eszme a társadalom minden rétegében elterjedt, és a korábban kialakult ábrázolásmódokat követő, variáló képek, szobrok is széles körben ismertté váltak (hasonlóan a nemzeti üzenetet vagy konnotációkat hordozó dalokhoz, operákhoz, költeményekhez). (13.) A *The Nation Made Real* témája tulajdonképpen a „nemzeti művészet” keletkezése, amelynek kettős szintézisére: történeti és elméleti összegzésére törekszik.

Az ó- és középkorral foglalkozó fejezet feleslegesnek tűnik csekély művészeti relevanciájának és a jelen kötet témájának ismeretében, illetve azért is, mert jobbára Smith korábbi munkáinak részleteit ismétli.³ A fejezet sokkal inkább szól a premodern nemzetek létezése feletti fogalmi töprengésről, mint képekről, szobrokról. Smith ugyan használja az antik etno-vallási, illetve a középkori etno-dinasztikus szimbolikák fogalmait, de konkrét példákat alig tár az olvasói elé, a néhány ismertetett alkotással kapcsolatban pedig csak leírja, hogy azok viszonyultak saját koruk protonemzeti tudatához, ezt a kapcsolatot azonban nem részletezi.

² Ezt maga jegyzi meg (vii.), de az egyik korábbi könyvéből tudható, hogy már 1991-ben egy, a késő 18. századi brit és francia patriotizmus, illetve művészet kapcsolatával foglalkozó könyvön dolgozott. (SMITH, 1991. i.)

³ Különösen a következő könyv *Were There 'Nations' in Antiquity?* című fejezete: SMITH, 2004.

Ennek megfelelően a könyv valódi kiindulópontja sem az ókori Nílusmente, hanem a 17. századi Hollandia. Smith okfejtése szerint a Habsburg Birodalommal szemben a függetlenségéért harcoló, protestáns államban öltött elsőként „szerződéses formát” a nacionalizmus, és itt jelentek meg azok a művek is, amelyek egyértelműen nemzeti identitást tükröztek. Vagyis németalföldi mesterek műhelyeiben készültek az első olyan alkotások, amelyek megjelenítették a nemzet négy Smith-féle „dimenzióját”: a nemzet egységét (közösségét), területét, történelmét és sorsát. Jelesül az *Exodus* történeteit és szereplőit, a zsidóságot ábrázoló németalföldi festmények a függetlenségért harcoló hollandok képi metaforái voltak, amelyek egyúttal *egységes közösségként* mutatták meg őket. A tájképek, illetve a jellegzetes városi, falusi vagy otthoni környezetben ábrázolt zsánerképek Hollandia területét és lakóit tették láthatóvá. A holland *történelem* az őseiknek tartott batávok történetjének, különösen a Claudius Civilis által vezetett Róma-ellenes felkelésnek az ábrázolásai révén jelent meg. Végül a németalföldi szabadságharc halottainak megörökítésével és síremlékeik állításával a nemzet *sorsa* tárult fel látható formában. (35.) (Az etnoszimbolista szerint a háborúskodás általában is a nemzeti tudat és művészet serkentője, a szerző egyaránt hangsúlyozza a szerepét a hétéves és a napóleoni háborúk esetében, a görög szabadságharc kapcsán, illetve az ó- és középkorban.) A felsorolt négy „dimenzió” vált a holland nemzeti vizuális kultúra alapelemeivé, majd a 18. századtól a többi nemzet patrióta művészeinek modelljeiként szolgáltak. Smith könyvének következő fejezetei is ezeknek a „dimenzióknak” az 1750–1850 között készült nyugat-európai ábrázolásait gyűjtik össze.

A nemzetet, a nemzet közösségét – valamiféle egységként – megjelenítő képek (tehát a smithi első „dimenzió”) fejezete az e téren leginkább számottevő franciák példaira koncentrál. Ezek nacionalizmustörténeti forrásértékét árnyalja, hogy elkészítésüket zömmel állami vagy polgári mecenatúra ösztönözte, illetve az is, hogy a nemzetet csak közvetetten idézik meg (a Szabadság vagy a Köztársaság alakjaiban). A történeti szociológus a vonatkozó művek körén belül három típust különböztet meg: az eskütetelek – mint rituális össznemzeti fogadalmak, kvázi nemzetalapítások – ábrázolásait; a jelképeket (perszifikációkat); valamint a jelképeket narratív és moralizáló együttesbe ágyazó, és emiatt a többi képtípusnál népszerűbb allegóriákat.

Mint az közismert, amíg korábban a mesterek a megbízóik útmutatásaihoz igazodtak, addig a 18–19. században egyre inkább a művészek saját ügyévé vált, hogy mit és hogyan ábrázoltak. A második, területi „dimenzióval” foglalkozó fejezetben a szerző abból indul ki, hogy a romantikus természetkultusz idején a tájképfestők is egyre inkább önkifejezésük eszközeként tekintettek a természetre, és Smith szerint a tájjal való azonosulás mind több esetben jelentette a nemzet területével és annak benépesítőivel való azonosulást. A műfaj igazán ott vált fontossá, ahol kevésbé kötődtek a klasszikus kultúrához és az akadémikus művészet szabályaihoz (a romantikus német bölcselők egyenesen amellettt érveltek, hogy a nemzeti géniusznak el kell söpörnie a klasszicizálás homogenizáló divatját). Hazai tájakat elsőként Svájcban örökítették meg (Caspar Wolf), majd Nagy-Britanniában (John Constable, William Turner), a német területeken (Caspar David Friedrich) és Skandináviában nyert jelentőséget a műfaj. A tájbrázolások segítették a nemzet kiterjedésének, területi „dimenziójának” elképzelését, a tájba komponált zsánerképek pedig konkrétan megmutatták, hogy kik lakják ezeket a vidékeket, vagyis kik alkotják a nemzetet.

A történeti „dimenzióról” szóló részben a nemzet múltjának megfoghatóvá tételét segítő történelmi festészet brit és francia fejleményeit Smith szoros párhuzamban tárgyalja. A történelmi festészet, a korszak nagy becsben tartott műfaja ní-vójáról intézmények is igyekeztek gondoskodni: a londoni Society of Arts 1760-tól osztott különdíjakat a történelmi ábrázolások kategóriájában, Comte d’Angiviller, XVI. Lajos mecenatúrájának vezetője pedig 1774-ben hirdette ki a *salon* művészeinek körében az ó- és középkori témákat propagáló felhívását. A témák is hasonlóak voltak a két államban: kezdetben az erkölcsi vetületű, önfeláldozásra, hazaszeretetre és a zsarnokok megvetésére tanító antik – mindenekeleltt homéroszi és római – történeteket választották gyakran. (Többek között azért, mert így akarták közelíteni egymáshoz a hazai és a klasszikus antik kultúrát.) A 19. század felé tartva egyre népszerűbbé váltak a középkori – sokszor a százéves háború történetéből választott – mozzanatok is. A szerző az erősödő középkorkultusz hátterében az elmélyülő, egyre több ismerettel szolgáló kutatásokat, valamint a nagy földrajzi felfedezések nyomán kibontakozó civilizációközpontú világszemléletet azonosítja. (Az új világszemléletből fakadt, hogy a nyugat-európaiak szerették volna elhelyezni saját „nemzeti civilizációjukat” az inka, maja, indiai, japán és egyéb távoli földrészeken található civilizációk mellett a világtörténelemben.) A történelmi témát választó képíróktól elvárták, hogy erkölcsre tanító, történeti hitelességű, erős hangulatú és drámaiságú (Smith magyarul nyakatekert szóhasználatával élve: erős környezeti és pszichológiai atmoszférájú) festményeket szenteljenek az antikvitás és a nemzeti múlt hőseinek.⁴ A műfaj tendenciái természetesen változtak az 1850 előtti száz éven belül. Ahogy az ókori képeknél idővel kedveltebbé váltak a középkoriak, úgy a tiszteletadásnál és moralizálásnál is lassan fontosabbá vált az atmoszféricusság és a drámaiság, a hősök emlékeinek és az erkölcsöknek az ápolása pedig egyre inkább az emlékműfaragók, sírszobrászok feladatává vált.

Smith a negyedik, a nemzeti sors „dimenzióját” kibontó fejezetben ezeknek a szobrászoknak a síremlékeit nem önmagukban, hanem a haza hősi halottainak emléket állító képekkel (vagyis a [jelenkor]történeti festészet egy részcsoportjával) együtt tárgyalja. (Ugyanakkor érthetetlen módon egyáltalán nem foglalkozik a köztéri szobrok korai példáival.) A negyedik, a sorsdimenzió elválaszthatatlan az emlékezettől. A könyv ezen részében elemzett művek közös nevezője, hogy azokról a hazáért a halált is vállaló harcosokról emlékeznek meg, akik alávetik magukat a nemzeti sorsnak, s a nemzet tetteiknek köszönhetően él tovább. Az emlékezetük fenntartása lehetővé teszi, hogy a „regenerálódott” közösség új nemzedékei felidézhesék alakjaikat, tetteiket, és hogy feltáruljon előttük ez a nagy elődök által formált – és a történelemtől megkülönböztetendő – nemzeti sors. (18., 140.) Valószínűleg Smith ezért gondolja, hogy a nemzeti vizuális kultúrán belül ezek az alkotások jelenítik meg a legteljesebben a hazafiság eszméjét. (141.) A sorsdimenzióval összefüggésbe hozott (modern) kommemoratív művek jellemzője, hogy alkotóik sokat törődtek a tradicionális és kortárs ábrázolásmódok egyeztetésével (a klasszikus művészetből ismert méltóság és a korhű elevenség szervesítésével). Az idesorolható festmények és szobrok a hétéves háború idején jelentek meg Nagy-Britanniában,

⁴ Egyébként az etnoszimbolista szerzőnek is megvannak a maga hősei: a britek között a Pennsylvaniában született, majd Londonba költöző Benjamin West, a franciák közül Paul Delaroche festményeinél időzik feltűnően sokat.

valamivel hamarabb, mint a csatorna túloldalán. (Ebbe a csoportba tartoznak mindenekelőtt a québeci csatában győztesként eleső Wolfe generális, a Trafalgarnál hasonlóan drámai körülmények között végzetes sebet kapó Nelson admirális megörökítései, illetve a jakobinusok forradalmi mártírjainak, Barának, Le Peletier-nek és Marat-nak a David által festett mellbevágó halottportréi.) A kommemoratív dimenzió összművészeti betetőzésének tekinthető nemzeti panteon ötletét először Párizsban váltották valóra – és talán a franciáké is az egyetlen sikeres panteonalapítás. Londonban a hétéves háború után a Westminsterben szorítottak helyet a haza hőseinek, az apátság azonban olyan zsúfolt volt, hogy a napóleoni háborúk idején a Szent Pált nevezték ki az új hőcsarnoknak úgy, hogy a második templomnak is csak a kereszthajói szolgálhatták a nemzeti emlékezetet. Nem tölthette be a neki szánt hivatást a német panteonnak szánt bajorországi Walhalla sem, mivel olyan helyen épült, amit a patrióták csupán ritkán és körülményesen kereshettek fel.

Smith a „dimenziókat” felölelő elméleti tipológiát – amelyből kiindulva, a könyv fejezetbeosztását követve most végigszaladtam a szóban forgó száz-kétszázötven esztendő történeti szintéziséen – két további tipológia társaságában adja közre. Külön csoportba gyűjtötte a közlésmódokat (*modes of communication*), illetve megkülönbözteti a nacionalista érzést, öntudatot tükröző ábrázolásokat a nemzetiektől. Közlésmódjaikat tekintve a nemzeti ábrázolások lehetnek *didaktikusak/realisztikusak*, ha valószerű rekonstrukciókra törekszenek, közönségüket pedig erkölcsre és a nemzeti múltra tanítják; továbbá lehetnek *evokatívak/spirituálisak*, ha jellegzetes tájak vagy lélektani karakterek megidézésével igyekeznek erősíteni a nemzeti identitást; végül azonosíthatjuk őket úgy, mint *kommemoratív/monumentális* művek, ha a nemzet hőseinek állítanak emléket. A közlésmódok, mint az valószínűleg a recenzió olvasójának is feltűnt, Smith nemzetdimenzióihoz könnyen hozzárendelhetők.⁵ (14–15.)

A London School of Economics egykori professzorának egyik bevett fogalmi megkülönböztetését alkalmazta a művészettörténeti anyagra akkor, amikor – a könyv harmadik tipológiájaként – kettéválasztotta a nacionalizmushoz, illetve a nemzeti érzéshez, öntudathoz kapcsolódó ábrázolásokat.⁶ Tehát azokat a műveket, amelyeket a *nacionalista* mozgalomba ágyazódó alkotóik tudatosan a nemzet szabadságának, egységesülésének és öntudatra ébredésének szolgálatába állítottak; illetve azokat, amelyek már egy adott *nemzeti* kultúra keretein belül jöttek létre, és akarva-akaratlan is kapcsolódtak a nemzetükhöz. (138–139.)⁷

⁵ A nemzet közösségének egységét és a történelmét didaktikus/realisztikus közlésmódú művek jelenítik meg; a területi dimenziót felfedő tájképek evokatívak/spirituálisak; míg a sorsdimenzió művei kommemoratív/monumentális és didaktikus/realisztikus alkotásokként egyaránt jellemezhetők.

⁶ A két fogalom korábbi szétválasztását lásd: SMITH, 1991. A nacionalizmust és a nemzeti identitást a bevezetés vii. oldalán különbözteti meg egyértelműen. A nemzeti identitás tárgyalása kapcsán tisztázott nemzet-fogalom a 14., a nacionalizmus fogalma a 73. oldalon található.

⁷ Érdemes megjegyezni, hogy Smith nem a művészeket, hanem magukat a műveket próbálja nacionalisták és nemzeti kötődésűek csoportjaira osztani. Talán fordítva szerencsésebb lett volna. Igaz, ebben az esetben az életművek belső különbségei, módosulásai nehezítenék a következetes fogalomhasználatot (biztosan lehetne érveket felhozni amellet, hogy például Jacques-Louis David gondolkodott világnézetileg teljesen semleges, nacionalista, illetve nemzeti öntudatát szándékolatlanul tükröző észjárás szerint is).

Bírálat

A recenzió első felében igyekeztem kerekén összefoglalni Smith történeti és elméleti szintéziseit. Nem volt egyszerű. Mindenekelőtt azért nem, mert a szerző – dacára annak, hogy könyve kétségtelenül történeti munka (is) – alig tagolja a vizsgált időszakot, illetve kissé önkényesen bánik a vizsgálat alá vont területtel és emlékannyal. Bár számos tendenciát igyekszik kitapogatni, csak néhány fordulópontot tud – zömmel a francia forradalom és a napóleoni háborúk cezuráképző ereje miatt – a századfordulóhoz kapcsolni, a legtöbb esetben pedig egyszerűen regisztrálja a fokozatos változást. Így a részleteiben tárgyalt időszak, az 1750–1850 közötti század szinte egynemű marad, ami valószínűleg a bizonytalan határu tendenciák egymást összemaszatoló, kusza kronológiáját tükrözi. Ennél is több fejtőrést okoz, hogy többször úgy tűnik, a szerző esetlegesen vonja be a vizsgálatába az egyes nyugat-európai nemzeti vizuális kultúrákat. A legtöbbet egyértelműen a még disszertánsként részletesen megismert brit és francia művészettel foglalkozik, amit azzal magyaráz, hogy Hollandia után ezekben az államokban alakultak ki először nemzeti vizuális kultúrák. Viszont ezen nemzetek ábrázolásait sem veszi elő minden „dimenzió” esetében: semmit nem olvashatunk a brit nemzetperszonalifikációról, ahogy a francia nemzeti tájképekről sem. (Csak az utóbbi hiányt indokolja a szerző, méghozzá azzal, hogy a francia tájképfestészet a barbizoniak fellépéséig idealizáló volt – holott az idealizálás Turner és Friedrich ugyanitt hosszasan elemzett festményeitől sem idegen, Barbizonba pedig már a 19. század második negyedében is hazajártak a festők.) Emellett Smith a német, svájci, dán és norvég nemzeti művészetre érdemben csak a tájképfestészet apropóján tér ki, míg néhány olasz példáját „ízlés szerint” szórja el a szövegben. Mégsem ezek a területi-nemzeti egyenetlenségek, hanem Hollandia 17. század utáni eltűnése a leginkább szembeszökő. Smith a könyv elején a nemzeti művészet mintaadójaként bemutatott németalföldi államhoz egyetlen példa erejéig sem tér vissza később, ráadásul hallgat arról is, hogy miképpen terjedhetett el a holland modell Európában.

Ezek mellett a *The Nation Made Real* nehezen átlátható azok számára, akik Smith narratívájával (vagyis azzal, amit a recenzió első felében igyekeztem dióhéjban rekapitulálni) nem elégednek meg, hanem szeretnék tisztán látni, hogy mindabból mi okadatolható és mi a szerző vagy az általa hivatkozott más kutatók intuíciója, értelmezése.

Az etnoszimbolista nemzetkutató alapvetően több kérdést és feltételezést fogalmaz meg, mint állítást, például a sok-sok tucat szóba kerülő alkotó közül csak féltucatról állítja határozottan, hogy a nemzeti eszme elkötelezettje volt. A 62. oldalig kell várnunk arra, hogy végre maradéktalanul bebizonyosodjon egy művész nemzeti elkötelezettsége. Igaz, ez a személyes tanúságtétel szinte harsog: „Ó, hazám! Már nem kell sokáig régi népek történelmében keresnünk a méltó témák után, hogy ecsetünkhöz nyúlhassunk [...] Nem, egyik nép történelme sem kínál számomra oly nagyszerűt, oly fenségeset, mint a labdaházi eskü, amit meg fogok festeni. Francia nemzet, a te dicsőségedet akarom hirdetni!” – zengi a jakobinus Jacques-Louis David Törvényhozó Nemzetgyűléshez címzett levele 1792-ből, és a megátalkodottan szkeptikus nacionalizmuskutatókban sem maradhat kétség a festő hazafiságával kapcsolatban. Ennyire meggyőző bizonyítékot egy művész nemzeti elkötelezettségéről a későbbiekben

azonban csak öt esetben, Delacroix, Turner, Friedrich, a dán Christen Købke és a norvég Johan Christian Dahl festményei esetében olvashatunk (ezek az argumentációk jobbára szintén a művészek levelein alapulnak). Tehát a könyvben szereplő alkotók nagy többségéről csak közvetett érvek alapján lehet valószínűsíteni, hogy nemzeti elkötelezettség vezette őket a műtermükbe, vagy hogy a nemzeti tudat hatással volt a munkásságukra. Ugyanakkor más festők, szobrászok hazafisága is elfogadható (legalábbis hipotézisként), még akkor is, ha Smith csupán kortárs bölcseleti vagy szépirodalmi idézetek segítségével állítja nacionalista fénybe műveiket. A svájci, német tájképek az Alpok vagy a német erdők fenségességét dicsérő versekkel, Constable Dél-Angliát ábrázoló festményei az angol szabadságvágyról és a szigetország erdeinek sajátosságáról szóló nemzetkarakterológiai értekezésekkel, a hétéves és a napóleoni háborúk brit halottai számára faragott tumbák a síremlékek hazafias vonatkozásait hangsúlyozó szövegekkel párbeszédbe hozva valóban határozottabban tűnnek a nemzeti művészet példáinak, mintha csak egymagukban vennék őket szemügyre. Igaz, a szerző nem győzött meg, de elgondolkodtatott a holland aranykor ószövetségi témájú festményeinek nemzeti vetületével kapcsolatban is, amikor összekötötte azokat a zsidó–holland sorspárhuzamról szóló protestáns prédikációirodalommal. Bizonyos esetekben azonban az olvasó egyáltalán nem találhat érveket egy-egy mű nemzeti karakterének kijelentése vagy feltételezése mellett, s ha a bizonyítékokra, részletekre kíváncsi, a hivatkozott irodalomhoz kell fordulnia. (Már amennyiben található valami róluk a könyvészetben. Azok a források és irodalmi párhuzamok különösen hiányoznak, amelyek a hosszú oldalakon keresztül elemezett hősi halottakat ábrázoló, a *pro patria mori* eszményével rokonítható alkotások nemzeti vonatkozásait támaszthatnák alá. Különösen arról olvastam volna bármit, hogy az antik történetek mártírjai hogyan nyertek jelentőséget a 18–19. századi patrióták számára.)

A könyvben a közvetlen forrásokkal alátámasztott, a bölcseleti–szépirodalmi párhuzamok révén nyert, valamint az intuícóra alapozott következtetések – olykor megtévesztően – egymásba gabalyodnak. A gond természetesen nem az, hogy Smith a nemzeti vizuális kultúrák körvonalazásában támaszkodik az intuíciójára és irodalmi párhuzamokra, hanem hogy összekeveri a nemzeti identitással biztosan és talán viszonyba hozható műveket. Ráadásul néha lebegtetni is, hogy egy-egy alkotás, műcsoport bizonyítottan a nemzeti önazonosság tudatos lenyomata, vagy csak gyanítható az összefüggés a kettő között. Például a nemzeti ábrázolástörténet forrásvidékének tartott 17. századi németalföldi művészet szinte teljes egészének – Rembrandt *Éjjeli őrjáratát* és Vermeer *Levelet olvasó nőjét* is felölelő! – tárgyalása közben több olyan kijelentéssel találkozhatunk, melyek szerint a szóba hozott művek a hazafiaság erősítői. Smith megfogalmazásai alapján könnyen azt gondolhatja az olvasója, hogy a művészeknek szándékukban is állt a holland patriotizmus támogatása. (42., 49., 51., sőt a következő fejezet elején is: 54.). Végül a szerző a fejezet legvégén hirtelen elárulja, hogy szemben krónikaíró és prédikátor kortársaikkal a képzőművészek mindössze öntudatlanul segítettek a holland proto-nemzetépítés ügyét. (52–53.) Ugyanilyen váratlan a (recenzióban már érintett) nacionalista művészet–nemzeti művészet megkülönböztetés bevezetése, amelyre a történelmi festészettel foglalkozó, utolsó előtti fejezet legvégén, az emléktanyag egységes szempontok alapján történő áttekintése után kerül sor. Holott az *Art and National Identity*

alcímű könyv esetében mind a szerző, mind az olvasó már az első oldalaktól kezdve hasznosíthatná ezt a csoportosítást. (138–139.)⁸ Könnyen lehet, hogy ami számomra lebegtetésnek tűnik, azt Smith pusztán az elbeszélése épsége érdekében tette, mindezenre megnehezítette a dolgát azoknak, akik a könyve alapján próbálják majd továbbkutatni a nacionalizmus kezdetének művészettörténetét.

A recenzióban eddig szóba hozott állításokat és feltételezéseket a kötetben szép számú képelemzés kíséri, amelyek együttesen a könyv nagyjából felét teszik ki. A szociológia után művészettörténetből is doktorátust szerző, de – a Philippe Ariès nevéhez tapadt jelzőt kölcsönvéve – inkább vasárnapi művészettörténésznek tűnő Smith érezhetően kedvét leli abban, hogy a festmények (a nemzeti eszme szempontjából nem egyszer irreleváns) történetéről, színviszonyairól, kompozíciójáról, esetleg képi vagy irodalmi forrásairól írhat. Valószínűleg az olvasó is több kedvét lelné ezekben a hosszú oldalakban, ha láthatná magukat a műveket. Smith alapvetően képi forrásokra alapozott gondolatait ugyanis – kissé keresetlenül fogalmazva – ezek a képleírás és -elemzés között egyensúlyozó szövegrészek illusztrálják a valódi képek helyett. A nem az anyagi problémáiról ismert Oxford University Press gondozásában megjelent kötet csak a szóba kerülő művek töredékének, mindössze 17 alkotásnak közli a reprodukcióit. (Még hozzá csupa jól ismert, a korszak mesterművei között számon tartott alkotást, nem pedig az enciklopédiák kisbetűs bekezdéseiben megbújó mesterek festményeit, metszeteit, amelyekkel a brit etnoszimbolista szintén foglalkozik, és amelyek a világhálón sem találhatók meg kivétel nélkül.)

A reprodukciók mellett számottevő szerzők is hiányoznak. Smith Reinhart Koselleck gondolatainak említése nélkül töpreng a hősi halottak emlékműveiről, és François Walter hatalmas anyagot mozgósító monográfiájára sem támaszkodott a nemzeti tájképekről szóló fejezet írása közben. Még inkább meglepő, hogy ki sem tér a *nationalism studies* radikálisan pártos, de eddigi legfontosabb művészeti vonatkozású megközelítésére, Eric Hobsbawm és Terence Ranger „kitalált hagyomány”-elméletére, pedig az éppen a szimbólumok és a történeti festészet nemzetépítésben betöltött szerepét, a nacionalista hagyományszomj művészeti vonatkozásait világtítja meg.⁹

Szóval a recenzált kötetből elmaradnak az etnoszimbolista megközelítés fő munkáiból ismert paradigmaformáló meglátások, ahogy Smith lapidáris és átfogó historiográfiai vázlatának¹⁰ erényei is. A *The Nation Made Real* mégis említésre és megfontolásra érdemes, ugyanis első a maga nemében.

⁸ A szerző késlekedése annak fényében még különösebb, hogy már a bevezetésben tisztázza, mit ért a nemzet, a nemzeti identitás és a nacionalizmus fogalmain. (7–8.) Hiába egyenesen ezekre a fogalmakra vezeti vissza a nemzeti, illetve nacionalista *művészet* megkülönböztetését (amelyeket már csak ezért is kézenfekvő lett volna a nemzettel kapcsolatos alapvető terminusokkal együtt bemutatni), az utóbbi fogalmakat csak fejezetekkel később használja először (és utoljára).

⁹ KOSELLECK, 1979.; WALTER, 2004.; HOBSBAWM, (1983).

¹⁰ SMITH, (1992).

A nemzeti vizuális művészet első feldolgozása

A nacionalizmus és a művészetmagvú kultúra összefonódása vitathatatlan. Talán nincs is olyan szerző, aki a kultúrával kapcsolatos tényezők figyelembe vétele nélkül tárgyalná a nemzetek kialakulását, vagy a kultúrára való tekintet nélkül próbálna a nacionalizmus elméleti megközelítésével. Michel Winock az 1799 utáni francia irodalmat és történetírást kutatva egyenesen azt állapította meg, hogy az esztétika a nacionalizmusok alappótléka, amely a hiányzó filozófiai-rationális alap helyett szolgál protézisként. Talán nála is nagyobb jelentőséget tulajdonít a nemzeti kultúrának David Carroll, kinek elképzelése szerint az esztétika nem pótlék, hanem maga az alap: „*the very basis of the »systematic logic« of nationalism*”. Az – általa egyébként megvetett – nemzeti ideológia esetében az esztétika *ab ovo* politikai jelenség is, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük, a nacionalisták hogyan képzelik el és formálják ki a népcsoportokat.¹¹ A népcsoportokat, amelyeknek kialakulása után a tagjaik a kultúra révén jelenítik meg magukat immáron a nemzet tagjaiként, vagy a kultúrán keresztül azonosítják magukat a nemzettel.¹² (Szűkebb értelemben és megváltoztatva a megváltoztatandókat a nemzeti művészetről ezt írta Smith is.)

A már szóba hozott Hobsbawm mellett a *nationalism studies* más klasszikusainak elméleteiben is központi helyet foglal el a kultúra. Ernest Gellner értelmezésében a nacionalizmus nem más, mint az állam és a kultúra összekapcsolódása.¹³ Ismert teóriája szerint miután a kulturálisan tagolt agrártársadalmakat az ipari forradalommal felváltották az ipari társadalmak, azok termelési érdekei egységes képzéseket, mindenekelőtt viszont egységes államokat kívántak meg. A kultúra annyira erősen összekapcsolódott a nacionalizmus másik pillérével, az állammal, hogy a társadalmi rendet lehetővé tevő „szükséges közös médiummá” vált, „amelyben mindenki, aki az adott társadalomhoz tartozik, képes a lélegzésre, a túlélésre és a termelésre”. Ennek megfelelően a kultúrát Gellner is a nemzeti identitás megkérdőjelezhetetlen alapjának tartotta. Mint írta, a modern ember nem a hitéhez vagy az uralkodójához, de még csak nem is az országához, hanem a kultúrájához hú.¹⁴ Ugyanakkor amíg a nacionalizmuskutató *en bloc* középpontba állítja a kultúrát, a szuperfogalom részegységeivel nem foglalkozik az írásbeliségen kívül, így a (vizuális) művészet nemzetépítésbeli szerepe felett sem töpreng. A művészettörténész nem találhat kulcsot a saját területéhez Gellnernél.

Ahogy a kultúrát szintén kiemelten kezelő Benedict Andersonnál sem igazán. Az *Elképzelt közösségeknek* nincs olyan része, amely konkrétan és elméleti igénytel a nemzeti vizuális művészetekre összpontosítana, de Anderson az érintett művészeti ágakból is csak elvétele választ példát, miközben amellet foglal állást, hogy a nacionalizmus két hanyatló nagy „kulturális rendszert”, a vallási közösséget és a dinasztikus birodalmat váltotta fel a 18. század második felében.¹⁵ Anderson egyébként megkülönböztetett szerepet tulajdonít a nemzeti művészetnek (egyöntetűen az összes

¹¹ CARROLL, 2000. 113–116.

¹² CARROLL, 2000. 120.

¹³ GELLNER, (1983). 55.

¹⁴ GELLNER, (1983). 52., 54. Kiemelés az eredetiben.

¹⁵ ANDERSON, (1991). 25.

művészeti ágak), mivel azt az önfeláldozáson túl a patriotizmus legjelentősebb eredményének tekinti. A nívós nemzeti művészetet egyenesen érvként hozza fel amellet, hogy meg kell különböztetni a nacionalizmus pozitív és sötét oldalát, a hazafiságot és az idegengyűlöletet.¹⁶ Ugyanakkor a kettősség kifejtéséhez túlnyomórészt irodalmi példákat választ, a vizuális ágakra külön nem tér ki, a nemzeti művészetről – akárcsak Gellner a nemzeti kultúráról – (nagyon) általában ír.

Tehát amíg a kultúra a *nationalism studies* elméleteinek középpontjában áll, addig a kultúrafogalmak fontos, sőt elengedhetetlen részét képező képzőművészethez teoretikus vagy szintetizáló igénnyel legjobb tudomásom szerint eddig egyetlen nacionalizmuskutató és művészettörténész sem közelített. Monográfia bizonyosan nem született ebben a témában. Hobsbawm és Ranger „kitalált hagyományokról” írt tanulmányának elméleti profilja természetesen kétségtelen, de az a vizuális művészetek nacionalizmussal összefüggésben lévő jelenségei közül csak egy részcsoporthoz érint. (A nemzeti vizuális kultúrák korántsem minden példája ápol kitalált hagyományokat.) E historiográfiai hiány alapján megkockáztatható, hogy a vizuális művészetek jelentik az egyik legnagyobb kihívást a nacionalizmuselméletekkel foglalkozó gondolkodók számára.

Ezt a megérzést erősítik a *The Nation Made Real* felemás gondolatmenetei és eredményei, amelyekkel együtt a recenzált kötet mégis a képzőművészet és a nacionalizmus kapcsolatának első átfogó, transznacionális és elméleti igényű feldolgozása. Ugyan a megállapításait az 1850 előtti művészet alapján és arra vonatkozóan fogalmazta meg, tipológiáit általános érvényűnek szánta, a nemzeti vizuális kultúrák történeteinek bármelyik időszakában használhatóak (legalább kiindulópontként). Nem meglepő, hogy a témakörben az első kísérletet Anthony D. Smith, a kultúra- és szimbolikaközpontú nemzetkutatói irányzat fő képviselője jegyzi. Igaz, a kötetben közreadott tipológiái és meglátásai nem kifejezetten revelatívak, nem okoznak meglepetést a terület ismerőinek, a nacionalizmuskutató és a művészettörténet, esztétika alapvető terminusait kombinálják eléggé magától értetődő logika szerint, s emiatt talán a kötet nem is bizonyul majd megkerülhetetlennek azok számára, akik a jövőben a nemzeti vizuális kultúrákat fogják kutatni. Akárhogy is, Smith az első, aki felmutat egy interpretációs rendszert, amellyel ahogy tudott, gondoskodott arról, hogy a *Nations and Nationalism*, az *Imagined Communities* és a *The Invention of Tradition* megjelenése után harminc évvel a képzőművészetnek is legyen nacionalizmuselmélete. S hogy ezt a teoretikusi munkát már régóta időszerű lett volna elkezdni, azt maguk a Smith által összegyűjtött művészek bizonyítják. (Számbavételük nem kisebb érdeme a könyvnek, mint a rendszerezésük érdekében szerkesztett tipológiaegyüttes.) Ha közülük csak azokat vesszük figyelembe, akik (tudatos) nacionalizmusa felől a *The Nation Made Real* nem hagyott kétséget, akkor is Füssli, David, Delacroix, Gros és Friedrich nagyszerű műveivel kell számolnunk.

Ezek pedig ellenpontozzák (például) Benedict Anderson megsemmisítő észrevételét a nacionalizmus filozófiai gyengeségéről és ürességéről,¹⁷ és szélesítik azt a szellemi horizontot, amit a nacionalizmusnak tulajdoníthatunk. Úgy hiszem, Smith adósnak érezte magát, amiért sokáig nem foglalkozott önálló kötetben a naciona-

¹⁶ ANDERSON, (1991). 120–131.

¹⁷ ANDERSON, (1991). 20.

lizmus egysíkú megközelítéseinek tarthatatlanságát bizonyító, akár mesterművek alkotására is ösztönző oldalával. Utolsó könyvével – a teljes nacionalizmuskutatás nevében, de küszködések és féleredmények árán – tudott törleszteni.

Veress Dániel

Felhasznált irodalom és rövidítések

ANDERSON

(1991) ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006. (Atelier füzetek, 8.)

CARROLL

2000 CARROLL, David: The aesthetics of nationalism and the limits of culture. In: *Politics and Aesthetics in the Arts*. Eds.: KEMAL, Salim – GASKELL, Ivan. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. (Cambridge Studies in Philosophy and the Arts) 112–139.

GELLNER

(1983) GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford: Barabás András. Budapest, Napvilág, 2009. (TÁRStudomány)

HOBBSAWM

(1983) HOBBSAWM, Eric: Tömeges hagyománytermelés: Európa, 1870–1914. In: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk.: HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport [sic], 1987. (Kultúra-elmélet és nemzeti kultúrák, 1.) 127–197.

KOSELLECK

1979 KOSELLECK, Reinhart: Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden. In: *Identität*. Hrsg.: MARQUARD, Odo – STIERLE, Karl-Heinz. München, Fink, 1979. (Poetik und Hermeneutik, 8.) 255–276.

SMITH

1979 SMITH, Anthony D.: The 'Historical Revival' in Late 18th-Century England and France. *Art History*, 2. (1979) 2. sz. 156–172.

1991 SMITH, Anthony D.: *National Identity*. [London], Penguin, 1991.

(1992) SMITH, Anthony D.: A nacionalizmus és a történészek. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk.: KÁNTOR Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004. (Rejtjel politológia könyvek, 21.) 21–42.

2004 SMITH, Anthony D.: *The Antiquity of Nations*. London, Polity, 2004.

WALTER

2004 WALTER, François: *Les figures paysagères de la nation. Territoire et paysage en Europe (16e-20e siècle)*. Paris, École des hautes études en sciences sociales, 2004.

Műgyűjtés, modernizmus, műltszemplélet

Róka Enikő: *Nacionalizmus és modernizmus. Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum. Budapest, L'Harmattan – Magyar Nemzeti Galéria – Könyvopont, 2013. (Határesetek, 2.) 242.*

ERNST LAJOS neve a nagyközönség számára első sorban az 1912 áprilisában felavatott múzeuma és annak épülete kapcsán vált ismertté. Ha egy szimbolikus teret keresnénk az általa nagy nehézségek árán felépített együttesből, amellyel jól leírható Ernst programja és művészetfelfogása, akkor a csak archív fotókról ismert első emeleti lépcsőforduló lehetne az. Itt egykor a Rippl-Rónai József által tervezett, Róth Miksa által kivitelezett színes ablaküvegek előtt egy Pásztor János mintázta Munkácsy-büsztt állt. A 19. századi nemzeti festészet rajongott mestere, Munkácsy előtt való kötelező elhaladás egy gesztus és egy legitimációs szándék is volt egyben a megrendelő, Ernst Lajos részéről. Míg Rippl-Rónai megbízását a párizsi modernség iránti vonzalom mozgathatta. (Az eredeti helyen ma már csak a Rippl-Rónai-ablaküvegeket találjuk, a Munkácsy-büsztt hollétéről mindössze feltételezéseink lehetnek.)

A műgyűjtő múzeumalapító és az intézményvezető műkereskedő, az asszimilálódszidó nagypolgár és a lelkes magyar hazafi, a modern újító és a konzervatív historista mind megfértek egymás mellett Ernst Lajos alakjában. Róka Enikő könyve nem klasszikus életrajz. Többet nyújt egy átlagos monográfiánál, mert részterületek mentén alaposan körbejár egy-egy fontosabb kérdést, és korrajzot ad erről a periódusról. A 2002-ben, az egykori Ernst Múzeum megnyitásának 90. évfordulójára megrendezett emlékezetes kiállítást¹ Róka Enikő kurátorként és a katalógus szerzőjeként jegyezte. Ezenfelül több tanulmánya látott napvilágot Ernst Lajos személyéről,² és az ELTE-n megvédett doktori értekezését is róla írta.³ Így nyugodtan kijelenthetjük, hogy a L'Harmattan Kiadó gondozásában megjelent kötet alapos előtanulmányok kiforrott eredménye. Mindezekon túl Róka Enikő könyve illeszkedik abba az 1980-as évektől újraéledő, főként Sinkó Katalin és Mravik László nevével jelzett kutatási irányba, amely a magyar műgyűjtés és műkereskedelem negyven évre „elfelejtett” történetének feltérképezésére irányul. E könyv is a művészettörténet kedvelt kutatási iránya, a közgyűjtemények intézménytörténete helyett inkább a privat szféra művészetszervező tevékenységébe enged bepillantást.

¹ RÓKA, 2002a.

² RÓKA, 2000.; RÓKA, 2002b.

³ RÓKA, 2008.

Róka Enikő könyve kronologikus sorrendben tekinti végig Ernst Lajos pályáját, amelyet a tartozásai miatt elkövetett öngyilkossága zárt. Ezt a tragikus esetet is társadalomtörténeti keretbe foglalja a szerző, hiszen rámutat arra, hogy a tartozások fedezetét biztosító állami vásárlás elmaradása lehetett az egyik oka a végső elkeseredettségében elkövetett tettnek. A korabeli parlamenti jegyzőkönyvekből, minisztériumi iratokból pedig kiderül, hogy 1936–1937-ben Ernst Lajos zsidó származása volt az a hátráltató erő, amely a minisztériumi körök szemében akadályozta a vásárlást. Ez a tény is jól szimbolizálja a magyar állam és a „hazafias” zsidó nagypolgárság kapcsolata közötti már sokkal korábbról eredeztethető kettős, ambivalens viszonyt.

A könyv első fejezete átfogóan mutatja be Ernst családi hátterét és gyűjteményének kialakulását a meglehetősen töredékes információk tükrében. Külön alfejezet tárgyalja a gyűjtemény inspirációs forrásait, a magyar gyűjtéstörténet főbb állomásait a 19. század végén. Róka megállapítása szerint az Ernst-gyűjtemény tulajdonképpen az 1896-os millenniumi kiállítás eszméjét, illetve nemzet- és történelemképét örökölte tovább jó negyven éven keresztül. (30.) Az alaposan kidolgozott fejezet Werner Hoffmann és Tony Bennett⁴ „kiállítási komplexum”-fogalmával írja le a millenniumi kiállítást, amely a 20. század utolsó évtizedének egyik uralkodó múzeum- és vizualitástörténeti paradigmája. Fontos része a könyvnek az Ernst Lajos gyűjtési szokásait („megszállottságát”) bemutató fejezet, amely emberi közelségbe hozza a történeti értékű műtárgyak, művészahagyatékok után vágyakozó, olykor a kellemetlenségig rámenős gyűjtő – ma is ismert – típusát.

A könyv kiemelkedő része az Ernst Lajos nacionalizmusát és a korszak nemzetképét feldolgozó és összevető *Ernst és a századvég nemzeti ideológiája* című fejezet. Róka Enikő itt nemcsak Ernst Lajos írásait elemzi, hanem gondolkodását egy sokkal szélesebb filozófiai, eszmetörténeti háttér elé helyezi. Hogyan és miként lehetne fejleszteni a magyar művészetet? – szövege a sokszor elhangzott kérdés, amelyhez a korszak művészettel, irodalommal foglalkozó közszereplői különböző formában rendszeresen hozzászóltak. Ennek a nemzetképnek a megismerése nagymértékben hozzájárul a korabeli zsidóság asszimilációs stratégiáinak megértéséhez, és ezenfelül Ernst Lajos műgyűjteményének gondolati gyökereihez is visszavezet.

Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy a könyvnek van egy rejtett főszereplője is Lázár Béla személyében. Róka Enikő könyvének talán egyetlen megbocsátható hiányossága, hogy elmarad Ernst Lajos és Lázár Béla kapcsolatának alapos elemzése. Természetesen könnyű lenne azt mondani, hogy a hiányzó források, Lázár Béla nagyrészt feltáratlan hagyatéki anyagának alapos ismerete nélkül nem is lehet vállalkozni erre, de egy határozottabb állásfoglalást mindenképpen beiktathatott volna a szerző. Ki volt Ernst számára Lázár Béla? Ideológus, pártoló műkritikus vagy szorgos, segítőkész pályatárs és barát, a műkereskedelemnek bedolgozó művészeti író? Lázár személyét sokszor a megvetés és a dilettantizmus vádja kísérte, ám volt-e alapja ennek a részben Fülep Lajos személyéhez köthető kritikának és megvetésnek? Összességében mit nyert Ernst Lajos a vele való együttműködéssel? Lázár Béla is egy feltörekvő, asszimilált, Ernsttel szemben már kikeresztelkedett, nagyváradi zsidó család tagjaként született. A sokak által „tanár úrnak” hívott Lázár klasszikus „humánértelmiségi” pályát futott be az újságírás és a művészetszervezés határte-

⁴ BENNETT, 1995.

rületén. Kérdés, hogy vajon mennyiben szerencsés a szerző azon módszere, hogy Lázár Béla egyes írásait, megnyilatkozásait, közösen jegyzett cikkeiket Ernst álláspontjaként fogja fel és mutatja be? Ezt a jövőbeni kutatóknak is érdemes lesz még egyszer, többek között módszertani szempontból alaposan végiggondolni.

A kötet második felében került sor Ernst nagy alkotása, a múzeum és a benne elhelyezett gyűjtemény bemutatására. A részletes leírás alaposan elemzi a gyűjtemény történelemszemléletét, a magyar történelem egyes szakaszainak a bemutatását. Róka Enikő külön szól a történeti hitelesség kérdéséről is, hiszen a kollekcióban az eredeti korabeli tárgyakon kívül a romantika és a historizmus „retrospektív” korszakából is állítottak ki történeti témájú műveket, ám ezek is ugyanolyan fontos szerepet játszanak a magyar történelemről kialakított narratívában. Feltehetően megért volna egy rövidebb kitérőt annak elemzése, hogy Ernst saját múzeumának milyen viszonya volt a korabeli kiállításrendezési elvekkel, többek között a német muzeológia és a berlini múzeumok gyakorlatával, történetesen, hogy milyen múzeumtípusba lehetne besorolni ezt az intézményesült magángyűjteményt. A másik érdekfeszítő kérdés, hogy ha a Közép-Európában ebben az időben elterjedt múzeumtípusokat vesszük (*Nationalmuseum* – múzeum a nemzetnek, *Landesmuseum* – múzeum a tartománynak/régióknak, *Kunstlermuseum* – múzeum egy kiemelkedő művésznek, *Heimatismuseum* – múzeum a lokális közösségnek), lehet-e *Heimatismuseum*ként, a – Benedict Anderson-i értelemben vett – „elképzelt haza” múzeumaként interpretálni Ernst gyűjteményét, vagy helyesebb lenne inkább a *Privatmuseum* kategóriánál maradni. Nem vitás persze, hogy Ernst a *Nationalmuseum*ok világát célozta meg, még ha hatalmas bátorságra is vall ez egy magánszemély részéről. A századfordulón a Német Birodalomban gyorsan szaporodó *Heimatismuseum*ok történetéről Alon Confino írt színvonalas és gondolatébresztő feldolgozást.⁵ Confino fogalmi keretéből kiindulva joggal vehető fel a kérdés, hogy tekinthető-e Ernst múzeuma is egy ilyen – nem lokális alapon szerveződő, hanem idealizált – „hazamúzeumnak”, ahol a magyar történelem egésze alkotja az idealizált múltat. Ennek szereplői – a magyar fejedelmek és királyok – helyettesítik a városi polgárság, céhmesterek, polgármesterek megfelelően behelyettesíthető arcképeit. Alon Confino egy másik jelentős megállapítása erről a főként 1870 és 1910 között létrejövő múzeumtípusról, hogy azok bár minden esetben helyi anyagot, a lokális kultúrákból származó együtteseket mutattak be, szimbolikusan és „a tárgyakban is” végső soron az egységes német nemzet létezését támasztották alá. Ez utóbbi megfigyelés az Ernst Múzeum történeti kiállításának ismeretében természetesen nem teljesen releváns, hiszen ott a magyar történelem és művelődés a „magaskultúra” gondosan összeválogatott produktumaiban öltött testet, nem pedig a népművészetben vagy a városi céhes termékekben.

A könyv utolsó harmadában több fejezet tárgyalja az Ernst által szervezett kiállítások és aukciók világát. Róka Enikő szerint Ernst Lajos már pályájának korai szakaszában is foglalkozott a műkereskedelemben való bekapcsolódás gondolatával, ám ez a szándék is végül csak a múzeumi korszakban valósult meg, mintegy anyagi kényszerűségből is. A magyar műkereskedelem korai periódusának egyik fontos eleme az Ernst-aukciók és -kiállítások története. Ezt a fejezetet olvasva nehéz nem

⁵ CONFINO, 1997.

asszociálni Ernst működéséről a műkereskedelemben máig „határátlépések” sokaságával működő személyekre és intézményekre, amelyek azóta is jellemzik ezt a magyarországi közeget. Aukciókat szervező galériák, könyvkiadást végző műkereskedők és botcsinálta művészeti írók, állami vásárlásokat befolyásoló „szakértők”, az egyes művészek „nemzeti kánonba” emeléséről álmodozó magántulajdonosok előképeit már Ernst Lajosék korában is megtalálhatjuk.

A korábbiakból következik az, hogy Ernst Lajos mint a Nemzeti Szalon igazgatója – mint intézményvezető és mint műgyűjtő is – érdekelt volt a magyar művészet kánonjának átfarmálásában és az „elfelejtett” 19. századi magyar művészek újralfedezésében. Róka nagyon helyesen jegyzi meg a múzeum 1912 és 1919 közötti tárlatainak elemzésekor, hogy Ernsték nemcsak kiállítási céllal gyűjtötték össze Munkácsy műveit, hanem egyes korábban megszerzett darabokat árultak is. (85.) Így ez a Munkácsy-kultusz ápolását is más megvilágításba helyezi, hiszen Ernst nemcsak „nemzeti lelkesültsége”, hanem az anyagi haszon miatt is érdekelt volt a Munkácsy-képek „hazaszállításában”.

A könyv burkoltan, de többször felmerülő kérdése a műkereskedelem, műkereskedelmi szempontok értékelése Ernst pályáivének különböző korszakaiban. Az ugyanis nagy súllyal esik latba, hogy Ernst a Nemzeti Szalon igazgatójaként is a művészet „piacosítása” mellett tört utat, (76.) amelybe a külföldi modernnek bemutatása is illeszkedik. Ha ebből a szempontból nézzük, akkor Ernst egyfelől demonstratív és markáns nacionalizmusa nem írja felül a kereskedelmi érdekeket is figyelembe vevő igazgatót – ahogy ezt Róka Enikő is megállapítja. (110.) Másrészről látjuk azt is, hogy már 1910 körül felmerült annak a lehetősége, hogy saját Petőfi-ereklyékből álló kollekcióját az államnak adja el. Ez utóbbit persze magyarázhatja az épülő bérpalota jelentős költsége, de ne feledjük el, hogy ebben a korszakban a szimbolikus hazafias tettek révén könnyebb volt a hivatalossággal, az állami intézményekkel való kapcsolatfelvétel is. Ezt bizonyítja többek között Nemes Marcell esete, akinek személye, mint jó párhuzam, természetesen többször is előkerül a könyvben. Amíg azonban a köztudat és későbbi kutatás Nemes Marcellt is műgyűjtőként és mecénásként kanonizálta, kortársai körében nagyon erősen élt az a kép, mely szerint inkább műkereskedő volt.⁶

Az állammal, a nemzeti művészetpártolással való összefüggések is külön kérdéskört jelentenek. Róka Enikő szerint jellemző, hogy Ernst a Nemzeti Szalon igazgatójaként tulajdonképpen állami feladatokat átvéve szervezett grafikai kiállításokat, amelyre állami támogatást is nyert. (93.) Ezt a „szubvenciót” azonban nem szabad elkülöníteni attól, hogy ebben az időszakban az állam számos más „független” társulatot, művészeti intézményt (például az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatot, a szolnoki és más vidéki művésztelepeket) is rendszeresen támogatott anyagilag. Ebben az esetben némiképp túlzónak érezhetjük a habermasi nyilvánosság-fogalomra való utalást, mert e 19. század végi, 20. század eleji jelenség esetében egy olyan fejleményről van szó, amelyben a köz- és a magánszféra együttműködése nem volt feltétlenül köztudott a nyilvánosság számára.

⁶ NÉMETH-RADVÁNYI, 2011. A kiállítás és a katalógus is ezt a műgyűjtő-mecénás fogalompart rakta egymás mellé. A katalógusban több tanulmány részletesen foglalkozott Nemes Marcell korabeli megítélésével. Ugyanakkor természetesen lehetetlen rekonstruálni az egyes gyűjteményrészek megvásárlása mögött húzódó egykori szándékokat.

Róka Enikő *Nacionalizmus és modernizmus* című könyve kiválóan megírt monográfia, amely összefogja a művészettörténeti alap kutatás eredményeit (ez Magyarországon a hatalmas veszteségeket szenvedett forrásanyag „puzzle-szerű” rekonstrukcióját jelenti), és a kortárs nemzetközi szakirodalom eredményeinek tükrében értelmezi Ernst pályafutását és annak társadalomtörténeti helyét. Róka Enikő könyve megerősíti és nagyon sok ponton továbbmélyíti az Ernst Lajosról eddig kialakult összetett és sokoldalú képet és több új, főként eszmetörténeti összefüggésre hívja fel a figyelmet. A kötet a L’Harmattan Kiadó *Határesetek* címmel indított új, művészettörténeti-kultúrtörténeti sorozatának második darabjaként jelent meg. Némiképp keserű szájjal jegyezhetjük meg, hogy épp e könyv megjelenésének évében foglalta el a Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ az Ernst Múzeum egykori kiállítási helyiségeit a Nagymező utcai épület első emeletén.

Tóth Károly

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENNETT

1995 BENNETT, Tony: *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*. London–New York, Routledge, 1995.

CONFINO

1997 CONFINO, Alon: *The Nation as a Local Metaphor. Württemberg, Imperial Germany, and National Memory 1871–1918*. Chapel Hill, North Carolina University Press, 1997.

NÉMETH–RADVÁNYI

2011 Nemes Marcell, *a műgyűjtő mecénás*. (Kiállítási katalógus: Budapest: Szépművészeti Múzeum.) Szerk.: NÉMETH István – RADVÁNYI Orsolya. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2011.

RÓKA

2000 RÓKA Enikő: Ernst Lajos pályája és műgyűjteménye. In: *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia, Ráckeve, 2000*. Szerk.: BODNÁR Szilvia – LÓVEI Pál et al. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2000. 467–478.

2002a *Egy gyűjtő és gyűjteménye. Ernst Lajos és az Ernst Múzeum*. (Kiállítási katalógus: Budapest: Ernst Múzeum.) Szerk.: RÓKA Enikő. Budapest, Ernst Múzeum, 2002.

2002b RÓKA Enikő: Ernst Lajos és Rippl-Rónai József. Még egyszer az Ernst Múzeum üvegablakáról. In: *Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*. Szerk.: KIRÁLY Erzsébet. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2002. (A Magyar Nemzeti Galéria *Évkönyve, 1997–2001*.) 289–292.

2008 RÓKA Enikő: *Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum*. Budapest, PhD-értekezés (ELTE Művészettörténeti Intézet) 2008.

Léptékváltó futballtörténet, ütemváltó sporttörténetírás

Szegedi Péter: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.* Budapest, Korall, 2014. 358.

A „magyar New Deal” „ínségmunkái” eredményeképpen, Mussolini római mintáit követve épült meg, a helyiek az ország első stadionjaként tekintettek rá, és csak nagy könyörgések árán lehetett megakadályozni, hogy a pázsitját ne szántásák fel tüzéségi ágyúkkal már rögtön a díszmegnyitón – mindezt Szegedi Péter *Riválisok* című könyvéből lehet megtudni (146–152.) éppen arról a debreceni Nagyerdei Stadionról, amelynek „újjaszületésére” jelent meg a szóban forgó kötet. A – szép kiállítású – könyv kiadásával több hazai tudományág: mind a sporttörténet, mind a társadalomtörténet, mind a szociológia hazai irodalma is egy rendkívül értékes munkával gazdagodott. A könyv előzménye Szegedi Péter *Poszciók és oppozíciók: a futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája. Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történet-szociológiai elemzése* című disszertációja, amit a szerző a Corvinus Egyetemen 2006-ban védett meg, majd dolgozott át a szélesebb olvasóközönség számára. (7.) A könyv jogos méltatását a hátsó kötéstábláján megtették már mások, itt a leginkább talán Gyáni Gábor véleményéből érdemes idézni: „A szociológiai és antropológiai érzékenységgel megírt munka a magyar társadalomtörténet[-]írás kiemelkedő teljesítményei között foglal helyett.”

Ismertetés

A témaválasztásról, azaz a debreceni futballtársadalom feldolgozásának háttéréről a szerző maga is számot ad: „Debrecenben társadalmi jellemzői szerint markánsan tagolt és sokszínű volt a futballélet, a Magyarországon ismert egyesület típusok mindegyike előfordult a városban, és a klubok vezetői, drukkerai gyakran meglepően durván konfrontálódtak egymással.” (241. Kiemelés tőlem.) A könyvben a témaválasztáshoz vezető kutatási út is kirajzolódik. A labdarúgás társadalmi háttére iránt érdeklődő szerző első kutatásai kapcsán ütközött bele abba a problémába, hogy a debreceni sportegyesületektől meglepően kevés anyag maradt meg az illetékes levéltárakban. Szegedi ugyanakkor felfedezte, hogy van egy bőségebb forrásbázis: a labdarúgás hírlapi sajtója. E kútfők esetében viszont azzal szembesült, hogy 1945 előtt a

labdarúgással kapcsolatos tudósítások zöme konfliktusközpontú, (242.) s ez a forrásokban megjelenő konfliktustípusok rendszerezésére sarkallta a szerzőt.

Ugyanakkor Szegedinek dönteni kellett a kutatás konkrét alanyai felől. A sportegyesületek alanyként jobban vizsgálhatók, mint a játékosok, akik karrierje túlnyomórészt ismeretlen és feldolgozatlan (ilyeneket egyébként csak az 1945 előtti Debrecenben ezres nagyságrendben lehetne találni). Ez utóbbiak felkutatása, illetve a labdarúgók társadalmi háttérének szintézisbe foglalása bizonytalan kimenetelű lett volna. A forrásadottságok korlátai végül utat mutattak a labdarúgás tágan vett társadalomtörténeti vizsgálhatóságának egy jobban feltárható faktorához: a labdarúgó szövetségen (az 1901-ben megalakult Magyar Labdarúgók Szövetségén) belüli, valamint a labdarúgó-egyesületek közötti konfliktusokhoz. A szerző a korszak kisebb időszakaira lebontott tanulmányokkal indult a doktori dolgozatban bemutatott szintézis felé (első vonatkozó tanulmánya még 2000-ben a recenzált kötetet is gondozó *Korall* folyóirat induló számában jelent meg).¹

Szegedi Péter futballtörténeti kutatásainak tudományos jelentősége abban áll, hogy Pierre Bourdieu mezőelméleti fogalmainak felhasználásával magyarázza a labdarúgó-szövetség és a labdarúgó-egyesületek viszonyrendszerét.² A bourdieui „mező” kifejezésen tulajdonképpen „küzdőteret” értünk. A hierarchizált (és adott esetben monopolizált) társadalmi testületek rendszereiben „súrlódási felületek” jönnek létre, és az ezek mentén jelentkező konfrontáció a „mezőjelenség”. A hierarchiában elfoglalt pozíció, hatáskör kiterjesztése, vagyis az ügyekbe való beleszólás joga, a „javak” monopolizálásának vágya hatalmi harcot indukálnak a társadalmi testületeken belül. Eközben szövetségek, koalíciók köttetnek személyek, csoportok között érdeképviseleti céllal. Mindez megfigyelhető a futballéletben is.

A labdarúgásban a századfordulótól – minden más korabeli hazánkban űzött sportághoz képest – erőteljesebb társadalmiasulás figyelhető meg az egyesületek mentén, hiszen, mint Szegedi kiemeli, a futballmérkőzések „*remek alkalmat teremtettek a kollektív identitás átélésére*”. (9.) Az egyesületek szurkolói nem is annyira személy szerint – a tizenegy pályán lévő játékos alkotta – csapatért rajong, „*hanem egy csapat által reprezentált közösséggel azonosul*”. (11.)³ A sportegyesületek köre kiterjedtebb, mint a sportot űzni szándékozóké, amit a Szegedi által felsorolt egyesületi tagságtípusok öt csoportja is bizonyít (alapító, rendes, tiszteletbeli, pártoló és ifjúsági). (254.) A századforduló után a labdarúgás népszerűségének emelkedését, társadalmiasulását a nacionalizmus eszméje is segítette. (11.)⁴ Az egyesületek közötti súrlódási felületeket Szegedi a Bourdieu-tól átvett „*polarizációs dimenzió*” négyféle típusa szerint csoportosítja azt állítva, „*hogy a magyar labdarúgás első fél évszázadában*

¹ SZEGEDI, 2000.

² SZEGEDI, 2005. 16–17. „*Disszertációm azonban – Hadas Miklós kifejezésével élve – nem paradigmaorientált. Tehát nem a mezőelmélet érvényességét szeretném ellenőrizni egy speciális társadalmi szférában, hanem a bourdieui életmű néhány elemét kiragadva akarom a futball működését magyarázni. [...] (a futballmező leírásában a vallási és mindenekelőtt a kulturális mező működésének modelljét használtam fel)*.”

³ Szegedi idézi itt: HADAS-KARÁDY, 1995. 90.

⁴ A nemzeti eszme jelentőségét a szerző a disszertációjában is kiemelte a Monarchia futballéletének gyors fejlődése kapcsán: „*A magyar futball az osztrák–cseh–magyar küzdelmekben a birodalmi vezető pozícióért vívott harcban fejlődött (ez a vezető szerep volt a versengés tétje, vagyis ez vezetett ahhoz, hogy a futballmező nem csupán gyorsan megszerveződött, de a játék hatalmas népszerűsége is szert tett Közép-Európában)*.” SZEGEDI, 2005. 14–15.

a debreceni klubok négyféle – felekezeti-etnikai, politikai, regionális és gazdasági-ideológiai (vagyis profi-amatőr) – törésvonal mentén konfrontálódtak egymással”. (17.)

Bár a könyv alcíme Debrecen futballtársadalmát jelöli ki alanyul, Szegedi valójában jóval szélesebb spektrumot vizsgál, hiszen a debreceni futballélet sohasem korlátozódott „a város sáncai” közé. Az első olyan kerületi bajnokságokban, amelyekbe debreceni csapatok bekapcsolódtak még a nagy háború előtt, a vidék különböző városainak egyesületeivel (mindenekelőtt nagyváradakkal és miskolciakkal) vívták küzdelmeiket. Nem véletlenül jegyzi meg Hadas Miklós a könyv hátlapján található ajánlóban: „Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved.”

Szegedi Péter kutatásai 1944-ben zárulnak, aminek okaként korábban a disszertációban a társadalmi berendezkedés 1945 utáni változását jelölte meg.⁵ Ám a *Riválisokból* egy további idevonatkozó szempont is kiderül, eszerint „1944 decemberében (!) az MLSZ elnöksége egyik utolsó határozatával gyakorlatilag felszámolta az 1926 óta fennálló profizmus intézményét”. (227.) Szegedi a vizsgált fél évszázad korszakolását nagyon tömören vezeti fel, ami miatt érdemes idézni: „A könyv négy fejezetben mutatja be az 1945 előtti debreceni labdarúgás négy, egymástól időben markánsan elkülönülő korszakát. Az első fejezet a futballszezon 1919 előtt lezajlott kialakulását mutatja be, a második a számtalan konfliktussal terhelt amatőr korszakot (1919–1926), a harmadik a profizmus korszakát (1926–1935), végül a negyedik a Nemzeti Bajnokságra fókuszál, amelynek debreceni szemszögből legfontosabb momentuma a Bocskai hanyatlása és a DVSC felemelkedése volt (1935–1944).” (9. Kiemelések tőlem.)

A tudományos igényvel, szabatosan, de olvasmányosan megírt, jól követhető könyv legértékesebb részei az első világháború utáni fejezetek: *A békéltenség évei (1919–1926)*, illetve a *Legalizált profizmus (1926–1935)*. Jól megoldott az időrendi fejezetek egységes tagolása: a 4-4 alfejezetben az adott korszak labdarúgásának általános jellegzetességei (1), a debreceni klubok társadalmi bázisa (2), a szövetségi konfliktusok és az egyesületek közötti konfliktusok (3), végül pedig a labdarúgás erőszak történeti vetületei kerülnek ismertetésre (4). Eközben Szegedi a vidéki futball, az idővel változó pozíciójú szomszédváradak, például Nagyvárad és Nyíregyháza, de különösképpen természetesen Debrecen futballéletére összpontosít. Ki kell emelni, hogy a tárgyalt időszak legjelentősebb (és egyetlen profi) debreceni klubjának – a Bocskai FC-nek (1926–1940) – a történetét nagyszabású háttérkutatásra építve tárgyalja a szerző.

Szegedi könyvének a szűken vett tartalmán kívül a legfőbb érdeme, hogy szemléltető táblázatokot és térképeket, illetve komoly forrásbázist is közöl. A debreceni labdarúgás korábbi, több más szerző által végzett feldolgozásai után is hiánypótlónak tekinthető a *Riválisok* mellékletében található – több mint 80 oldalra rúgó – nagyon alapos adattár.⁶

⁵ SZEGEDI, 2005. 11.

⁶ A könyv szabatos, de bővebb ismertetésével szolgál: KISS, 2015.

Bírálat

Debrecen labdarúgómúltjával a Debreceni Vasutas Sport Club vonatkozásában magam is foglalkoztam. A 2012-es kutatásom eredményeinek ismeretében vettem kézbe a *Riválisokat*, amelynek olvasása közben feltűnt az első rész – *A debreceni futballtársadalom születése (1902–1919)* – több hiányossága. A recenzió második részében ezeket járom körül.

A szóba hozott mulasztások a szerző által egyébként tárgyalt kelet-magyarországi kerület nagyváradai alosztályának az első világháborút megelőző két bajnoki idényét érintik leginkább (1912/1913, 1913/1914). Kutatásaim alapján úgy vélem, hogy a szerző ebben a két idényben a korabeli labdarúgó-egyesületek történetét és a korabeli régiós futballéletet mozaikosan tárta fel. Nem zárható ki, hogy a források szöveggé formálása időszakában vesztek el a korábban kikutatott információk, ugyanis a Szegedi által hivatkozott sajtóorgánumokból és szakirodalomból bizonyos tárgyi tévedések nem magyarázhatók. Igaz ugyanakkor, hogy a szóban forgó két idény kapcsán hiányolt információk különböző hírlapokból szedhetők csak össze. A feltételezésem szerint Szegedi Péternek valószínűleg nem a teljes feltárás volt az elsődleges szempontja, hanem az, hogy a koncepciója mentén felkutatott nagyváradai és debreceni események alapján biztonsággal megrajzolhassa a két város csapataira korlátozódó nagyváradai alosztály futballéletének főbb jellemzőit.

Nem zárható ki, hogy a kutatás prekonceptiói is akadályozták a feltárást. Például számomra, a szerzővel szemben, inkább magától értetődő, hogy – a labdarúgás sok szereplője, kezdetektől emelkedő presztízse, népszerűsége, de legfőképpen „a játék” nem steril természete, a benne rejlő sornyi visszaélési lehetőség miatt – a mezőjelenségek a nagyobb szervezeti keretek kiépülése előtt, már a kezdetektől determináltak lehettek. Így nem értek egyet Szegedi Péter folyamati szakaszosságra vonatkozó feltételezésével: „Értelmezésem szerint a labdarúgás akkor vált mezővé, amikor a szövetségben harc indult a vezetésért, az irányító pozíciók megszerzéséért.” (258.) E felől az értelmezés felől tekintve talán nem véletlen, hogy a vidéki bajnokságok és a helyi „futballmező” velük párhuzamosan zajló születésének időszakából Debrecenből és Nagyváradról is több olyan konfliktus került elő, amelyek Szegedi könyvéből hiányoznak.

A feldolgozás hiányossága mégis fájlató, hiszen éppen a Szegedi által kidolgozott szempontrendszer esetében releváns eseménysorok kerültek a kutatása látókörén kívül. A kelet-magyarországi labdarúgó kerület két éve során a debreceni és nagyváradai klubok nehezen követhető, ám eseménydús idényeket éltek végig mind az egyesületek belső, mind kerületi és országos szövetségi életét tekintve. Helyes Szegedi könyvének vonatkozó fejezetcímében a „születés” kifejezés, hiszen a világháború előtt a debreceni klubok mindössze négy idény során kapcsolódtak be a bajnoki futballéletbe, míg a fővárosban a századforduló után 13 (!)⁷ bajnoki kiírás zajlott már le. A futball népszerűségének a növekedése a háborút megelőző években vidéken is gombamód szaporította az új sportegyesületeket. Ám a népszerűség növekedése mellett is jellemzők erre a „születésre” a képlékeny viszonyok. A ke-

⁷ Ebbe a számba nem tartozik bele a Brüll Alfréd-serlegért vívott idény, amelyet az őszi-tavaszi lebonnyolításra történő áttéréskor, 1906 tavaszára írtak ki.

let-magyarországi labdarúgó kerület és az egyesületek életében ez a képlékenység rengeteg történetet generált. Ezen két bajnoki idény általam feldolgozott kéziratos jegyzetanyaga tetemes, a recenzió keretében nincs is mód a bővebb ismertetésre.

Az első világháború előtti hazai labdarúgóéletet „gyermekbetegségek” jellemezték, például a kezdetleges infrastruktúrális állapotok adta pályahasználati viták⁸ vagy a játéktevezető-képzés és -küldés korabeli anomáliái,⁹ amelyek újabb konfliktusokat okoztak a különböző egyesületek között.¹⁰ A korai labdarúgás ezen problémáira a szerző legalább utalhatott volna, hiszen több klub közötti ellentét kialakulásában szerepet játszottak.

Mindenekelőtt a Magyar Labdarúgók Szövetsége első világháború előtti hivatalos közlönyének¹¹ és más periodikáknak, kiadványoknak¹² a vizsgálata tisztázhatta volna az összes debreceni és nagyváradai szövetségi résztvevő és bajnoki szereplő kiletét. A legfurcsább az 1912-ben megalakult, az 1913/1914-es bajnokságban a 11 fős mezőnyben az előkelő 6. helyezésig¹³ eljutó magánalkalmazottak egyesületének, a Debreceni Atlétikai Clubnak a hiánya.¹⁴ Az elemzésből kimaradt források miatt töredékesnek mondható a debreceni és nagyváradai futballélet erőszak-történeti feltérképezése a világháború előtt, így Szegedinek az a konklúziója is korrekcióra szorul, mely szerint egy városon belül nincs konfrontáció a korban az egyesületek között. (55.) Valójában mind Debrecenben,¹⁵ mind Nagyváradon¹⁶ előfordultak úgy verbális, mint fizikai inzultusok a közönség részéről. Az országos sajtó alapján kijelenthető, hogy a leghíresebb vidéki városon belüli rivalizációt éppen a szerző által vizsgált nagyváradai futball prezentálta a Nagyvárad SE és a Nagyvárad AC 1912 és 1914 között zajló konfliktussorozat révén.¹⁷ Ugyancsak bevonhatta volna Szegedi

⁸ Sportegyesületek háborúja. *Nagyvárad*, 42. (1912. augusztus 24.) 193. sz. 2-3.

⁹ A közönség a bíró ellen. *Nagyvárad*, 42. (1912. augusztus 13.) 184. sz. 8.; Megszüntetett szabály. *Vasárnapi Sport* [Budapest], 1. (1913. augusztus 30.) 29. sz. 4.

¹⁰ Új Nagyvárad, 2. (1913. július 15.) 6.; Lefoglalták a NAC béli pénztárát. *Nagyvárad Friss Újság*, 15. (1914. március 1.) 15. sz. 1.

¹¹ Függeléként 1912 októberéig a *Nemzeti Sportban*, majd 1914 júliusáig a *Sport Világban*.

¹² CSÁNYI, 1914.; FÖLDESSY, 1914.; KISS, 1914.; TIBOR, 1917.

¹³ A bajnoki tabellát közli: FÖLDESSY, 1914. 44.

¹⁴ A klub névváltoztatásainak hírlapi forrásai: Megalakult a „Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Sport Egyesület”-e. *Sport Élet* [Debrecen], 1. (1912. augusztus 5.) 16. sz. 4.; Új egyesület. *Sport Élet*, 1. (1912. augusztus 26.) 19. sz. 6.; Majd: Új sport egyesület. *Debreceni Nagy újság*, 3. (1913. augusztus 27.) 196. sz. 6.; Debreceni Nyomdászok-Debreceni Atlétikai Club. *Debreceni Újság*, 17. (1913. szeptember 3.) 202. sz. 6.

¹⁵ Déée [sic]: Jegyzetek. *Sport Élet* [Debrecen], 1. (1912. augusztus 26.) 19. sz. 2-3.; Pícolo [sic]: Debreceni levél. *Sport* [Szeged], 1. (1913. december 1.) 43. sz. 2.

¹⁶ Szántó: [A NAC-NSE mérkőzésről - H. D.] *Vasárnapi Sport* [Budapest], 1. (1913. október 12.) 35. sz. 3.; Izgalmas meccsek. Egyetértés-NSC 4:0, NAC-Törekvés 2:0. [Utóbbin történt a rendőrségi oszlatás - H. D.] *Tiszántúl* [Nagyvárad], 20. (1914. május 26.) 118. sz. 9.

¹⁷ Nyilatkozat. *Nagyvárad*, 42. (1912. augusztus 13.) 184. sz. 8.; Majd: Vádaskodás az NSE ellen. *Nagyvárad*, 42. (1912. augusztus 14.) 185. sz. 3.; Vád egy sportegyesület ellen. Az NSE feljelentése. *Nagyvárad*, 42. (1912. augusztus 18.) 189. sz. 10. Másuttal Nagyváradon áldatlan viszonyok. *Észak-kerületi Sportújság* [Kassa], 2. (1912. szeptember 2.) 37. sz. 3.; Egy serlegmérkőzés hullámai. *Sport-hírlap* [Budapest], 4. (1913. november 24.) 47. sz. 4.; Tanulj Budapest. *Vasárnapi Sport* [Budapest], 1. (1913. szeptember 21.) 32. sz. 3.; Tanulhatsz Budapest. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. szeptember 28.) 33. sz. 3.; Teljes kabaré. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. november 2.) 38. sz. 2.; Nincs áldás. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. november 7.) 39. sz. 4.

a vizsgálatába azt a jelenséget, hogy már az első világháború előtt megindult a publikum szeparálódása ülőhelyi és állóhelyi közönségre, és az állóhely közönsége már akkor is vehemensebb szurkolásával tünt ki mindkét városban, amiről a szerző által hivatkozott Béber László is írt a világháború előtti évekről szóló visszaemlékezésében,¹⁸ és amit Nagyvárad újságai is szóvá tettek annak idején.¹⁹

Idevonatkozik: a polarizációs típusoknál hiányolom, hogy a szerző a bajnoki sorrendet csak mellékes vetületként értelmezi a klubok közötti társadalmi háterek rivalizációjához képest, (260–261.) holott az ellenérdekelt csapatok egy adott bajnoki helyezéért vívott harca visszahathat az egyesületek közötti (társadalmi) viszonyrendszerre, és törésvonalakat hozhat létre a klubok között. Erre már 1914 előtt is több példa van, így a NAC 1912/1913-as kerületi elsősege után Debrecen két legerősebb klubjánál felmerült az egyesülés terve.²⁰ Eközben Nagyváradon az NSE a városi rivális sikere után kezdi meg a primátus megszerzéséért – fővárosi játékosok Nagyváradra csábításával²¹ – azt az álamatőr ámokfutást, amibe a klub bele is bukik, és az MLSZ az NSE futballszakosztályát az utolsó idényben feloszlatja.²² A két nagyváradai klub háborúságának, különösen a közös pályahasználatból fakadó pénzügyi elszámolási vitájának egyik – a recenzált könyvben nem tárgyalt – előzménye, hogy a szövetség felfüggesztette a keleti kerület autonómiáját 1913 októberében.²³ (50–51.) Szegedi ezeket a szempontrendszer szerint fontos történéssorokat nem derítette ki, vagy nem dolgozta fel.

Igaz, a szerző a Debrecen és Nagyvárad közötti regionális polarizáció jelenlétét mint a korabeli vidéki futball ellentéteinek háttérében húzódó domináns tényezőt helyesen azonosítja, (55.) ám az idevonatkozó események ismeretében szintén hiányok mutatkoznak mind a két város különböző klubközi csatározásait, mind a kerületi szövetségen belüli konfliktusokat tekintve. Például a debreceni labdarúgóegyesületek 1913. márciusi puccsát illetően, amikor a saját városukba próbálták áthelyeztetni a kerület központját Nagyváradról. (42.) Ennek az eseménynek a forrásait a szerző szintén nem lelta fel.²⁴

¹⁸ BÉBER, 1977. 206.

¹⁹ Szántó az MTK ismert jobbszélsője. A NAC–NSE mérkőzésről. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. október 12.) 3. Egy nagyváradai csapatok által vívott, rendőrségi oszlatással véget érő mérkőzésről: *Tiszántúl*, 20. (1914. április 28.) 9.

²⁰ A Debreceni Kereskedelmi Alkalmazottak Sport Egyesülete és a Debreceni Torna Egylet fúziójának tervéről: A debreceni fúzió. *Sport hírlap* [Budapest], 4. (1913. augusztus 25.) 34. sz. 3.

²¹ Igazolás. *Sport Világ* [Budapest], 20. (1913. szeptember 30.) 43. sz. 10. Másutt: Embervásár. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. november 21.) 32. sz. 2.

²² Az NSE a footballpályán. *Új Nagyvárad*, 3. (1914. április 9.) 581. sz. Majd: Akiknek nem szabad futballozni. *Új Nagyvárad*, 3. (1914. április 19.) 589. sz. 3.

²³ Visszatartott részesedés. *Sport hírlap*, 4. (1913. október 20.) 42. sz. 3.; Felfüggesztett autonómia. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. november 2.) 38. sz. 2.

²⁴ Debrecen kerületi központ. *Új Nagyvárad*, 2. (1913. március 14.) 6. Másutt: Megsemmisítik a Keleti Kerület közgyűlését. *Sport hírlap* [Budapest], 4. (1913. április 14.) 15. sz. 3.; Vidék. Kivonat a központi vidéki bizottság 1913. április 8.-iki ülésének jegyzőkönyvéből. *Sport Világ* [Magyar Labdarúgó Szövetsége Hivatalos Közlönye, Budapest], 20. (1913. április 28.) 17. sz. 9. A témakörben még: Bizalmatlanság? *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. szeptember 28.) 33. sz. 3.; Egy kerületi elnök bukása. *Sport hírlap*, 4. (1913. október 6.) 40. sz. 4.; Felfüggesztett autonómia. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. november 2.) 38. sz. 3.; Debrecen és a keleti kerületi footballközpont. *Sport* [Szeged], (1913. november 17.) 41. sz. 4. Végül: Sok hű-hó semmiért. *Vasárnapi Sport*, 2. (1914. május 17.) 20. sz. 4.

A profizmus és amatőrség (a *Riválisok*ban sokat boncolt) küzdelme gyakran egy adott sportegyesület kebelén belül is zajlik a különböző sportszakágak, főképp az atlétikai és a labdarúgó között. Ilyen belső feszültségre Debrecenből a Debreceni Torna Egylet,²⁵ míg Nagyváradról a Nagyvárad Sport Egyesület nyújt példát.²⁶ Szegedi utalás szintjén se tér ki a korai egyesületi futballélet ezen szintén gyermek-betegségnek minősíthető jelenségére.

Szóvá kell még tennünk, hogy napjaink legismertebb debreceni klubja, a Debreceni Vasutas Sport Club 1912-es mai nevének felvétele kapcsán Szegedi Péter nem tisztázta, hogy a névváltoztatás mögött az MLSZ-hez való csatlakozás szándéka húzódott.²⁷ (Rögtön hozzá kell tenni: ez a mozzanat a DVSC történetének korábbi kutatói előtt is ismeretlen maradt.²⁸) Holott a felvételi kérvény (ahogy az egy hónappal korábbi névváltoztatási szándék is) egyértelművé teszi, hogy az Egyetértés Football Club (vagyis a korabeli egyik vasutas csapat, ma a város legismertebb klubja) már 1912-ben ki akart lépni abból az elkülönültségből, aminek a töretlenségét Szegedi egészen a hadibajnokságok megindulásáig, sőt 1919-ig feltételezi. (45.) Amennyiben a DVSC 1912 után is elkülönült a labdarúgóélettől, e mögött a fenntartó, a debreceni vasúti járműjavító üzem álamatőrséggel kapcsolatos presztízsszempontjai állhattak, viszont a szerző az álamatőrséget csak a világháború után tartja meghatározónak a vasutasok esetében.²⁹

Az első világháborút megelőző kelet-magyarországi kerületi eseményekkel kapcsolatban egyébként csak kisebb részek kifogásolhatók. Például: Szegedi állásfoglalása szerint az 1926-os évtől induló professzionális bajnokság igazságosabb volt, mint a korábbi kiírások, mivel először kerültek egy osztályba budapesti, főváros környéki és vidéki csapatok. (130.) Első pillantásra a megállapítás helytállónak látszik, ám ha végiggondoljuk, hogy az első világháború előtt a vidéki futball sok szereplőjére még a kerületen belüli távolságok is nagy terhet róttak, akkor belátható, hogy az első években gyakorlatilag nem volt mód olyan bajnoki rendszer működtetésére, amelyben az egész ország egyszerre érdekelt. 1914 után pedig a külső

²⁵ Feloszlott a DTE footbalszakosztálya. *Sport Világ* [Budapest], 21. (1914. március 16.) 11. sz. 3.; Idézi a *Debreceni Újságot* és az *Új Nagyváradot*: SÁNDOR, 2010. 2. köt. 270.

²⁶ Nyilatkoznak a vezetők. *Nagyvárad*, 42. (1912. augusztus 14.) 185. sz. 3. Később: Littkey Oszkár az NSE futballintézője lemondása. *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. december 7.) 43. sz. 4. [Az NSE úgy döntött, hogy csak helyi kötődésű játékosokat foglalkoztat ezentúl – H. D.] *Vasárnapi Sport*, 1. (1913. december 21.) 45. sz. 12.

²⁷ Debreceni Vasutas Sport Egylet. *Sportújság*, 3. (1912. augusztus 19.) 34. sz. 4.; Az „Egyetértés” nevét „Debreceni Vasutas Sport Egyesület”-re változtatta. *Sport Élet*, 1. (1912. július 22.) 14. sz. 5.

²⁸ FILEP, 1988. 8.; VITOS, 2002. 10.; DÉNES-SÁNDOR, 2011. 344.

²⁹ A DVSC első világháború előtti bajnoki szerepléséhez (felsorolászerűen) adatokat hoznak hírlapok, főképp 1914 tavaszáról. Az 1913/1914-es kiírásban: *Debreceni Újság*, *Debreceni Nagy Újság*, *Nagyvárad*, *Nagyvárad Friss Újság*, *Nagyvárad Napló*, *Szabadság* [Nagyvárad], *Tiszántúl* [Nagyvárad], *Új Nagyvárad*, *Sportújság* [Budapest, utóbbi lap közleménye jelent támpontot az 1913. őszi DVSC-szerepléshez]. Feldolgozások: *A magyar vasutas sport*, 1936. 52.; valamint FÖLDESSY, 1926. 587. Külön tanulmányt írtam a témában, amit a recenzió megjelenése után megpróbálok publikálni.

Összefügg ezzel a problémával: a disszertációhoz hasonlóan (SZEGEDI, 2005. 76.) a szerző a recenzált kötetben sem tud arról, hogy a DVSC az 1913/1914-es bajnoki kiírást jogi értelemben végigjátszotta. A bajnokság jogi hátterére és az egyesületek pályára lépéseinek saját hatáskörű felfüggesztésére vonatkozóan: HORVÁTH, 1903. 69. Arról, hogy a DVSC nemcsak, hogy szerepel az 1913. őszi tabellán, hanem ellenfelei megkapták a lemondásért járó pontokat is, lásd: FÖLDESSY, 1914. 44. Bajnoki tabella.

körülmények: a világháború, a forradalmak, Trianon sokkja és az eseményekkel az országra telepedő elszegényedés is elodázta a bajnoki szisztéma ilyen irányú reformját.

Szegedi nagylélegzetű, szintetizáló igényű kutatásával párhuzamosan jelent meg egy másik, más szempontrendszerű, de szintén a debreceni labdarúgással foglalkozó, két kötetben összesen 800 oldalt közreadó könyv, Sándor Mihály tollából *A Debreceni futball képes kalauza*. A két szerzőnek a korábbi irodalomhoz képest megfigyelhető minden alaposága és a debreceni labdarúgómúlt feltárása terén végzett, elismerésre méltó előrelépések ellenére azonban – mint látható – maradt az 1919 előtti időszakból számos kikutatnivaló.

*

Dacára a fent részletezett vakfoltoknak a *Riválisok* szerzője már az első világháború előtti időszakot tárgyaló fejezetben is mintaszerűen rajzolja fel a debreceni klubok társadalmi hátterét, jól követhető és érdekes narratíváját adja a futballtársadalom születésének. A rekonstrukció hiányai csak a forrásokkal találkozva tárulnak fel, vagyis maga a könyv – már csak a labdarúgás társadalomtörténeti megközelítésének, szemléletének az újdonsága miatt is – mindenképpen figyelemre méltó és elolvasásra érdemes.

A labdarúgó-szövetségi rendszer, az azon belül zajló hatalmi harc, a más társadalmi mezőkkel fennálló kapcsolatok és az egyesületek közötti rivalizálás, egy szóval a futballélet Bourdieu mezőelmélete mentén történő magyarázatának legnagyobb érdeme, hogy a modell koherens és működik. Olyannyira, hogy Szegedi mintát adhat más magyarországi városok, térségek futballéletének és társadalmi hátterének a kutatásához. Megítélésem szerint a jelzett hiányosságok ellenére teljes mértékben teljesült a szerző várákozása, és ez a kötet máris egyike „*azon munkáknak, melyek bizonyítják: a sportélet folyamatai is méltóak lehetnek a társadalomtudományok figyelmére.*” (241.)

Horváth Dávid Boldizsár

Felhasznált irodalom és rövidítések

A magyar vasutas sport

1936 *A magyar vasutas sport 1900–1936. és a MÁV sportegyesületeinek ligája 1926–1936*. Budapest, Klein Sándor, 1936.

BÉBER

1977 BÉBER László: *Debreceni érdekességek. Válogatott írások Debrecen múltjából*. Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács, 1977.

CsÁNYI

1914 *A Magyar Labdarúgók Szövetsége 1913. évi jelentése. A Magyar Labdarúgók Szövetsége XIII. évi rendes közgyűlésére. (1914. február hó 28.) Szerk.: Csányi József*. Budapest, Magyar Labdarúgók Szövetsége, 1914.

DÉNES-SÁNDOR

- 2011 DÉNES Tamás – SÁNDOR Mihály: *Baj-nok-csa-pat! A magyar labdarúgás 14 bajnok klubjának a története*. Budapest–Debrecen, Campus, 2011.

FILEP

- 1988 *A football-tértől a nemzeti bajnokságig. Fejezetek a DVSC és a Bocskay történetéből*. Szerk.: FILEP Tibor. Debrecen, Csokonai, 1988.

FÖLDESSY

- 1914 Ifj. FÖLDESSY János: *Magyar football évkönyv. V. évfolyam az 1914. évre. VII. tavaszi kiadás*. Nagyvárad, Lévai Márton, 1914.
- 1926 *A magyar futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége. 1897, 1901, 1925*. Szerk.: FÖLDESSY János. Budapest, Magyar Labdarúgók Szövetsége, 1926.

HADAS-KARÁDY

- 1995 HADAS Miklós – KARÁDY Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. *Replika*, 6. (1995) 17–18. sz. 89–120.

HORVÁTH

- 1903 *Football könyv*. Szerk.: HORVÁTH Ferenc. Budapest, Magyar Labdarúgók Szövetsége, 1903.

KISS

- 1914 KISS Menyhért: *Futballkönyv*. [1914. február, III. évfolyam.] Budapest, k. n., 1914.

KISS

- 2015 KISS Tibor Noé: Szegedi Péter: Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében. (Recenzió.) *BUKSZ*, 27. (2015) 1–2. sz. 108–111.

SÁNDOR

- 2010 SÁNDOR Mihály: *A Debreceni futball képes kalauza*. 1–2. köt. Debrecen, DVSC, 2010.

SZEGEDI

- 2000 SZEGEDI Péter: Jobbra át! Adalékok a „keresztény-nemzeti” sportegyesületek szociogeneziséhez. *Korall*, 1. (2000) 1. sz. 74–100.
- 2005 SZEGEDI Péter: *Pozíciók és oppozíciók. A futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája. Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történet-szociológiai elemzése*. Budapest, PhD-értekezés (Corvinus Egyetem) 2005.

TIBOR

- 1917 *A Magyar Labdarúgók Szövetsége 1914–16. évi jelentése. A Szövetségnek 1917. évi március hó 31-én XIV–XVI. évi rendes közgyűlésére*. Szerk.: TIBOR Lajos. Budapest, Magyar Labdarúgók Szövetsége, 1917. [Azonos címmel két változatban jelent meg: a rövid változat 47 oldalas, a hosszabb 122, és csak ez utóbbi tartalmazza a tagegyesületek neveit.]

VITOS

- 2002 VITOS György: *100 éves a DVSC, Kelet-Magyarország fociékszere*. [Szeged], Bába, 2002.

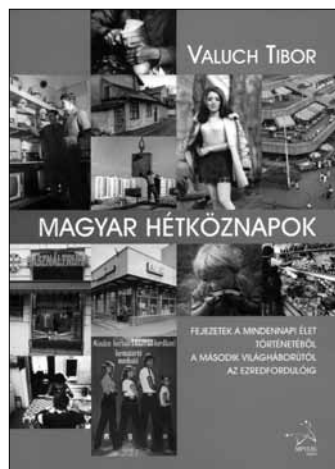
Puritán enteriőrök és nagyvilági liftek

Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, Napvilág, 2013. 344.

SZILÁGYI JÁNOS hetvenes években készített *Kettesben* című rádióműsorának egyik részében Berkesi Andrással, az ÁVH-s tisztból lett népszerű íróval beszélgetett. A lakás leírásához érve Szilágyi sietett tisztázni, hogy hiába közismert művésznél van látogatóban, senki se gondolja, hogy „pazar kéj-lakban” jár. A riport mégis azzal folytatódott, hogy a valóban puritán lakásbelsőbe olyan előszoba vezet, amelybe egyenesen a liftből léptek át... Berkesi elmagyarázta a rádiósoknak, hogy a Rákosi-korszak végén a börtönből szabadulva kapta ezt a lakást, ahol addig egy lakatosműhely kivándorolt tulajdonosa lakott. A férfi azért alakította át így az otthonát, mert imádta a nőket, akiket úgy tudott fogadni és elküldeni a lakásba közvetlenül nyíló lifttel, hogy a szomszédok nem látták. Berkesi pedig bevallása szerint annyira nem foglalkozott a külsőségekkel, hogy ehhez a nem hétköznapi előszobához sem nyúlt hozzá.¹

A történet nemcsak arról árulkodik, hogy miként képzelhette el a korszak riportere és rádióhallgatói – talán nyugati filmélmények alapján – egy sikeres író lakását, de arról is, hogy a szocializmus idején a lakhatási viszonyok korántsem voltak maguktól értetődők: hogy kinek hol és milyen lehetett az otthona, jelentős mértékben függött a vagyoni helyzeten túl a társadalmi státusztól, illetve a rendszerben való informális érvényesülési praktikáktól. Arról nem is beszélve, hogy ugyanez a kis magyar *penthouse*-ba vezető lift és előszoba mennyire másként interpretálható a Horthy- és a Kádár-kor viszonyai között. A világháború előtt a lakástulajdonos jó hírét, (áttételesen a pletykákkal szembeni) biztonságát szavatolták; a század második felében viszont a nyilvános tér kiszámíthatatlanságát és veszélyeit hozták közelebb. (Ezekkel a veszélyekkel dacolt Berkesi, a rendőrségi és kémelhárító történetek szerzője, aki – talán puritán kommunista elköteleződéséből kifolyólag – egyáltalán nem félt a romló közbiztonság miatt.)

Persze a létező szocializmus korabeli életnek korántsem csak a lakáskérdés volt az a területe, amelyen belül a viszonyok nem voltak fekete-fehérek. Hiába rendelkezünk a korból statisztikai adatokkal, illetve különféle államilag szubvencionált felmérésekkel, a szocialista Magyarország mindennapjainak felfejtése komoly kihívás elé állítja a történészt, mert a korszak politikai és gazdasági rendszere a

¹ SZILÁGYI, 1976. 43.

hétköznapokban is olyan sajátos légkört teremtett, mint amilyenre a lakáskérdés, az év végi hajrá vagy az egészségügy kapcsán már rámutattak a társadalomtudósok.²

Ezekkel az összetett forrás- és ismeretelméleti problémákkal kellett megküzdnie Valuch Tibornak, miközben a *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig* című monográfiáján dolgozott. Végül a magyar társadalomtörténet-írás egyik fontos munkáját tudta megjelentetni, és történetírásunk régi adósságát törleszti ezzel a szintézisre törekvő könyvével, amelyben az 1945 utáni hétköznapok történetét különböző tematikus egységek mentén ragadja meg. Ugyanakkor a kötet bizonyítja a vállalkozás nehézségét és a fent említett kutatási problémák makacosságát, amelyeket évtizedes társadalomtörténeti tapasztalattal is nehéz hiánytalanul megoldani. Valuch az 1990-es évek végén kezdett dolgozni első szintetizáló munkáján, a 2001-ben kiadott *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című egyetemi tankönyvén, amelyben a szerző a szocialista kor jellemzőit és korábbi elemzési kereteit röviden és érthetően tekintette át – a kötetet azóta is folyamatosan használják különböző társadalom- és bölcsészettudományi képzésekben. A jelen könyv is elsősorban erre az időszakra fókuszál, ugyanakkor Valuch fent idézett munkájához képest szélesebb időkeretben vizsgálódik, helyenként az 1930-as évektől, illetve egészen az ezredfordulóig elemzi a társadalmi és gazdasági folyamatokat. A szerző az előszóban azzal indokolja a köztörténeti választóvonalak negligálását, hogy a társadalom változásáról a politikai „ráolvasásoktól” és ideológiai indoktrinációktól mentesen kíván beszélni. Könyve tárgyát három alapvető témacsoport: a folyamatok, a szokások és a fogyasztás mentén tagolja. (Valuch szerint ez három azonos jelentőségű szempont, holott, meglátásom szerint, inkább a folyamatok részterületeként jelennek meg a szokások, amelyeknek egyik alkategóriájaként lehetne kezelni a fogyasztást.)

A *Magyar hétköznapok* alapvetően statisztikai megközelítésű, a társadalomtörténész így igyekszik érthető rendbe fésülni a hétköznapi élet vizsgálatának kvalitatív szinten nehezen megragadható fogalomrendszerét. A kvantitatív feldolgozás valóban elősegítette a társadalmi folyamatokkal kapcsolatban olyan trendek és változások detektálását, amelyek máskülönben sokkal nehezebben lettek volna operacionalizálhatók.³ A tárgyalt téma és országos lépték esetében tehát a kvantitatív megközelítés elsőbbségéhez nem fér kétség. A kötet javára váltak volna viszont az olyan kvalitatív elemzések, mint amilyen például a recenzió elején megidézett lift analízisének lehetne. Rögtön hozzá kell tenni, hogy az ehhez hasonló, mikroszinten értelmezhető esetek természetesen nem nyújtanak pontos, objektív adatokat az adott lakásról, különösen nem az országos lakáshelyzetről, és arra sem adnak magyarázatot, hogy miként változhatott meg a társadalom nyilvános és privát szférához fűződő viszonya.⁴

A *Magyar hétköznapok* elemző bemutatása során a *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című könyvből fogok kiindulni (a továbbiakban

² A lakáskérdésről: ZOLTÁN, 1981. 7–30.; az év végi hajráról: LAKI, 1980. 11–65.; az egészségügyről: SZALAI, 1986. 20–45.

³ Sajnos a szerző azokkal az ismeretelméleti problémákkal nem foglalkozik, amelyek az általa különböző interpretációkhoz használt adatoknak a modernítésre oly jellemző termeléséből fakadnak.

⁴ Egy rendkívül innovatív példa szovjet kontextusból: SIEGELBAUM, 2006.

Magyarország társadalomtörténeteként rövidítem a címét),⁵ mert véleményem szerint az utóbbi kötet szolgált a recenzált mű alapjául: mindkettő elsősorban a magyar szocialista időszakot vette górcső alá különböző népesedési, jövedelmi, rétegződési folyamatok és fogyasztási szokások alapján. A *Magyarország társadalomtörténetében* több olyan megállapítás olvasható (mindenekelőtt az önkizsákmányolással és az etnicizált szegénységgel kapcsolatban), amelyeket érdemes lett volna továbbgondolni a jelen kötetben.

Valuch Tibor a *Magyarország társadalomtörténetének* szintetizáló részeiben már sorra vett olyan kevésbé kutatott, de a korszakra vonatkozó közéleti diskurzusokban rendre felmerülő problémákat, amelyek kihathattak a rendszerváltás utáni, közelmúlttal kapcsolatos társadalmi dilemmákra. A közbeszédben a szocializmussal összefüggésben folyton felmerülő önkizsákmányoláshoz kapcsolódóan Valuch beemeli elemzésébe a „téeszneurózis” fogalmát, amit Juhász Pál csengersimai kutatása vezetett be az 1960-as évek elején, majd Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád vizsgálták a társadalom veszélyeztetett, illetve a körülmények ellenére biztos helyzetben lévő rétegeinek szorongásait és arra való hajlamát.⁶ Vizsgálataik rendkívül jó alapot nyújtanának egy pszichotörténeti elemzéshez, amelyben egyrészt az egészségromlással való korreláció kimutatása révén a Kádár-kori önkizsákmányolás toposzát lehetne újrakontextualizálni és empirikusan „bizonyítani”. Másrészt lehetőség adódna újragondolni a szorongáskeltés folyamatát, ami a Kopp–Skrabski-szerzőpáros szerint egyértelműen összefügg az adott személy tájékozottságával és az adott mikroközegbe való beágyazottságával. A *Magyarország társadalomtörténete* lapjain pár mondatban összefoglalt fenti kutatások részletesebb kifejtése vagy azok új szempontból történő elemzése árnyalhatta volna a *Magyar hétköznapok* alapvetően statisztikai adatokra épülő megközelítésmódját. (A továbbgondoláshoz a pszichológia újabb eredményei is segítséget tudnának nyújtani. Időközben a pszichológia intézményesülése is sokat haladt,⁷ és a társadalom pszichikai problémáit vizsgáló publikációk száma szintén jelentősen nőtt.⁸)

Mint említettem, a *Magyar hétköznapok* elemzései deklaráltan nyúlnak át korszakhatárokon. Valuch a *Magyarország társadalomtörténete* írásakor még nem volt ilyen határozottan transzgresszív, igaz, a 2001-es kötetében – Lengyel György kutatásai alapján – részlegesen cáfolta és pontosította Szelényi Iván „menedzser-kapitalizmus”-tételét, méghozzá úgy, hogy a tulajdon nélküli vezetőréteg inkább csak az 1990-es évek első harmadában volt meghatározó. E metaanalízist (más szerzők újabb empirikus kutatásai alapján) igen fontos lett volna folytatni, többek között a 2004-ben a Laki Mihály–Szalai Júlia-szerzőpárostól megjelent *Vállalkozók vagy polgárok?*, valamint Sik Endre *A kapcsolati tőke szociológiája* című kötete alapján.⁹ Az információs viszonyok és számszerűsíthető adatok alapján lehetőség nyílt volna árnyalni Laki és Szalai érvelését, amely Valuch könyvében is visszaköszön, és amely egyelőre pusztán a sajtóorgánumok által készített „száz leggazdagabb magyart” számba vevő rangsorokra támaszkodik. (Ezeknek az argumentációknak a rendkívül

⁵ VALUCH, 2001.

⁶ KOPP-SKRABSKI, 1989.

⁷ KOVAI, 2016.

⁸ Példaként: STEFKA, 1980.

⁹ LAKI-SZALAI, 2004.; SIK, 2012.

korlátozott használati értékére mutatott rá recenziójában Major Iván.¹⁰) A magazinok számára készült listák éppen bizonytalan módszertanaik miatt sokkal többet árulnak el a társadalom gazdaságról kapcsolatos elképzeléseiről, a közéleti személyek beárazásáról, mintsem az ország elitjének valós számairól és az elit tagjai között fennálló markáns különbségekről. Amennyiben mégis megelégszünk velük, az a következőhöz hasonló általánosító, ám a mélyebb megértést inkább gátló megállapításokhoz vezethet: „*Napjaink gazdasági elitjének életmódjára továbbra is jellemző [...] a rejtőzködés, részben pedig egyfajta sajátos magamutogatás.*” (63.)

A recenzált kötetben nem kap jelentős szerepet a szegénység etnicizálásának kérdése sem. Pedig a köztörténeti fordulópontok magyarázóerejét tudatosan negligáló mű esetében fontos lett volna a cigány kisebbség helyzetét már a szocialista kori források alapján problematizálni, hogy be lehessen emelni a rendszerváltás utáni évek narratívájába Ladányi János szegénységkutatásait, illetve Szelényinek és Ladányinak a cigányság kiterjedéséről szóló vitáját vagy akár a két kutató azon vitáját, amelyet Michael S. Stewarttal folytattak a rendszerváltás utáni *underclass* létéről.¹¹ A különböző vagyoni helyzetű csoportokról szóló elemzések megközelítését a fent hivatkozott munkák, viták szempontjaival lehetett volna kiegészíteni. Valuch 2015-ben megjelent *Jelenkori magyar társadalom* című kötete pótolhatja az olvasót ebben a témakörben, bár abban a munkában is elsősorban csak Kemény István kutatásai alapján dolgozik a szerző.¹²

A most mérlegre helyezett, kvantitatív adatközlést előnyben részesítő kötettel szemben a fenti szempontok azért merülhetnek fel jogos igényként, mivel a szerző a bevezetőben a köztörténeti korszakolás elvetése mellett azzal érvel, hogy „*a napjainkat is alakító modernizációs trendnek a kirajzolódása*”, illetve „*az adaptivitás és kreativitás*” jellemzi a társadalom hétköznapjainak változásait. Másszóval: „*a társadalmi szokások, hagyományok, elvárások, értékrendek, valamint az emberi kreativitás szabták meg az újítások kialakulásának és elfogadásának rendjét, az életminőség átalakulásának trendjeit.*” (9.) Ha a kutató a társadalom változásának és működésének megértéséhez annak tagjai által gyakorolt aktív befolyásolási szándékokon keresztül kíván eljutni, akkor a társadalmi cselekvésekre nagyobb hangsúlyt érdemes fektetni. Így például be lehetett volna vonni a kutatásba Michel de Certeau az „*élőhely taktikájáról*” alkotott elméletét, hiszen a hatalommal rendelkező korporatív entitás stratégiái és az önálló autoritással nem rendelkező személyek taktikai olyan kölcsönhatást teremtenek, amelynek vizsgálata által a társadalmi mozgások értelmezése árnyaltabbá válhat.¹³ Lássuk mindezt egy olyan példán keresztül, ami a termelészövetkezetek történetében figyelhető meg! Mint azt Valuch Tibor helyesen megállapította, „*a hatvanas évek első felében a mezőgazdaság kollektivizálásának és az erőltetett iparosítás ismételt kibontakozásának köszönhetően a bérek növekedési üteme lassult*”. (39.)¹⁴ A társadalom-

¹⁰ MAJOR, 2005. 1017.

¹¹ Ladányi eredményei: LADÁNYI-SZELÉNYI, 2003. 48–50.; LADÁNYI, 2001. 43–48. Ladányi és Szelényi vitája: LADÁNYI-SZELÉNYI, 1997. 3–6. A Ladányi-Szelényi-Stewart-vita: STEWART, 2001. 82–94.; LADÁNYI-SZELÉNYI, 2001. 94–98.

¹² VALUCH, 2015. 83–88.

¹³ CERTEAU, (1980). 12–47.

¹⁴ Megjegyzésre érdemes, hogy az ilyen és ehhez hasonló megfogalmazások azonban éppen – s most ismét a szerzőt idézem – „*a politikai feltételek szabta kényszerek*” (9.) folytonos hatását implikálják.

történész figyelmét azonban elkerülték azok a taktikák, amelyekkel a tsz-tagok megpróbálták kárpótolni magukat, miközben mind kevésbé nőtt a jövedelmük. Pedig nagyon is a témába vág (és nemkülönben szervesen hozzátartozik a Kádár-kor gazdaságtörténetéhez), hogy amikor a tsz-ek (mint önálló stratégiával rendelkező szervezeti formák) a munkaegységrendszer hiányosságaival szembesültek, akkor a problémát különböző – a könyvben sajnos nem tárgyalt – ötletekkel, például prémiumfizetéssel vagy részes betakarítással próbálták orvosolni. Ugyanekkor az egy-egy taktikákra építő tsz-tagok pedig akár normasértő csalásokkal és illegális adás-vételrel próbálták a készpénzhiányukat enyhíteni. A *Magyar hétköznapok* szerzője tehát regisztrálja a problémát a makroszinten, ugyanazon probléma mikroléptékű vetületeit azonban hagyja elsikkadni. Emiatt a titkolt jövedelemszerzésről inkább impressziószerűen kapunk képet, noha a szocializmusra és az azt követő időszakra vonatkozóan is hasznos kutatásokkal szolgál a szakirodalom. Az 1989 előtti időszak szerződéses üzleti világról Tamás Ervin újságíró interjúkötetét érdemes kézbe venni, míg a rendszerváltás utáni évekről Laczkó Mária találékony módszertannal készült kutatását, amelyben a lakossági áramfogyasztásból becsülte meg a feketegazdaság jelenlétét.¹⁵ Meg kell hagyni, a tematikus egységek megírásához felhasznált kutatásokat rendkívül szemléletesen olvasta egymásra Valuch, azonban érdemes lett volna a mikro-, mezo- vagy makroszintű megközelítéseket külön kezelni, így plasztikusabban mutathatta volna be a tsz-ek mezőgazdasági korlátolt felelősségű társaságokká való átszerveződésének folyamatát,¹⁶ amelyet csak rendkívül hiányosan dolgoztak fel eddig, noha jelentős szerepet játszottak a közelmúlt agrár/gazdaságtörténetében.

A monográfia javára váltak volna a szomszédos szocialista országokra való utalások, a vizsgált magyarországi témáknak, rendszerszintű jelenségeknek, illetve a keleti blokk más államaiban való párhuzamaiknak az összehasonlítása. Ennek elvégzésére rendelkezésre állnak a *comparative communism studies* módszertani ötletei. Paulina Bren kvalitatív és kvantitatív forrásokat keverten alkalmazó, a korabeli fogalomhasználatot az akkori társadalmi reprezentációk alapján elemző cseh-szlovákiai társadalomtörténettel foglalkozó monográfiája hasznos tájékoztató pont, csakúgy mint a jugoszláv fogyasztási világról szóló *Bought and Sold* Patrick Hyder Patterson tollából. A kelet-német világról szóló *Socialist Modern* szerkezetét tekintve más megoldást választott, mivel különböző szerzők egy-egy résztéma kifejtését tűzték ki célul, ám a kötet egyik szerkesztője, Paul Betts olyan tanulmányt írt a kelet-német lakásbelsőkről, amely remek összehasonlítási alap és fogódzó lehetett volna a *Magyar hétköznapok* szerzője számára is.¹⁷ Azért is emelem ki Betts munkáját, mert Valuch *Városi (kis)polgári lakásbelső*ről szóló alfejezete jobbra ismét csak impressziókkal szolgál. Már az alfejezet címében található szavak is részletesebb kifejtésre szorultak volna, hiszen a polgári örökséget (legalábbis a hivatalos ideológia, retorika szintjén) elutasító szocialista időszakban járunk,¹⁸ de a szerző az összetett helyzetet elintézi azzal, hogy a kispolgári lakás „*se nem paraszti, se nem polgári lakótér*”. (207.) Szintén előnyére vált volna a rendszereken átnyúló változásokra és sajátosságokra

¹⁵ TAMÁS, 1988.; LACZKÓ, 2000.

¹⁶ TAMÁSI, 1999.

¹⁷ BREN, 2012.; PATTERSON, 2011.; PENCE-BETTS, 2008.; BETTS, 2008. 96–132.

¹⁸ Elegendő talán az időnként felélénkülő kispolgárság-vitákra gondolni. Lásd: G. MÁRKUS, 1974.

fókuszáló könyvnek, ha a szerzője felhasználja Fehérváry Krisztina, a Michigani Egyetem kultúranropológusának lakásbelsőkkel foglalkozó tanulmányát.¹⁹

Recenzióm végén ismét hangsúlyoznom kell, hogy mindezek ellenére Valuch Tibor könyve innentől kezdve a magyar társadalomtörténet-írás egyik sarokpontja lesz. A könyv óriási statisztikai apparátust mozgósítva sikeresen vázolta fel különböző, részben egymásba kapcsolódó témacsoportokon keresztül a 20. század második felének magyar társadalmában bekövetkező változásokat. A kötet kapcsán megemlített hiányosságok bemutatásával inkább arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a (talán) legfontosabb hazai és a környező országokban végzett hasonló, recens kutatások alapján milyen új témák és szempontok felé lenne érdemes a kutatást kiterjeszteni. E lehetséges szempontok megvalósítása ugyanakkor most már elképzelhetetlen a *Magyar hétköznapok* nélkül.

Bezsenyi Tamás

Felhasznált irodalom és rövidítések

BETTS

2008 BETTS, Paul: Building Socialism at Home: The Case of East German Interiors. In: *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*. Eds.: PENCE, Katherine – BETTS, Paul. Michigan, University of Michigan, 2008. 96–132.

BREN

2012 BREN, Paulina: *The Greengrocer and His TV. The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca, Cornell University Press, 2012.

CERTEAU

(1980) CERTEAU, Michel de: *A cselekvés művészete*. Ford.: Sajó Sándor – Szolláth Dávid – Z. Varga Zoltán. Budapest, Kijárat, 2010.

FEHÉRVÁRY

2012 FEHÉRVÁRY, Krisztina: From Socialist Modern to Super-Natural Organicism: Cosmological Transformations Through Home Decor. *Cultural Anthropology*, 27. (2012) 4. sz. 615–640.

G. MÁRKUS

1974 G. MÁRKUS György: Polgári-kispolgári „szocializmusok”. *Társadalmi Szemle*, 29. (1974) 8–9. sz. 47–54.

KOPP–SKRABSKI

1989 KOPP Mária – SKRABSKI Árpád: Neurotikus és depressziós tünetegyüttes összefüggései kognitív háttér tényezőkkel országos reprezentatív minta vizsgálata alapján. In: *Öngyilkosság, öngyilkossági kísérletek, mentális megbetegedések, regionális vizsgálatok*. Szerk.: KOPP Mária. Budapest, k. n., 1989. 29–46.

¹⁹ FEHÉRVÁRY, 2012. Fehérváry többek között bemutatja, hogy a szocialista időszakbeli modernista lakásbelső miként válik organikus elemeket magába olvasztó természetközeli esztétizálássá. Egy másik idevágó könyv Kimberly Elman Zarecor tollából való. Zarecor a csehszlovák példán elemzi, hogy az építészetről való gondolkodás miként határozta és változtatta meg a lakásépítési törekvéseket. ZARECOR, 2011. Különösen: 177–223.

KOVAI

2016 KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970.* Budapest, L'Harmattan, 2016.

LACZKÓ

2000 LACZKÓ Mária: *Egy rázós szektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján.* Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Központ, 2000.

LADÁNYI

2001 LADÁNYI János: Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában. *Info-Társadalomtudomány*, 15. (2001) 3. [54.] sz. 43–48.

LADÁNYI-SZELÉNYI

1997 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: Ki a cigány? *Kritika*, 35. (1997) 12. sz. 3–6.
 2001 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 6. (2001) 11. sz. 94–98.
 2003 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: A posztkommunista kapitalizmusok szegényei. *Mozgó Világ*, 29. (2003) 1. sz. 48–50.

LAKI

1980 LAKI Mihály: *Év végi hajrá az iparban és a külkereskedelemben.* Budapest, Magvető, 1980.

LAKI-SZALAI

2004 LAKI Mihály – SZALAI Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok.* Budapest, Osiris, 2004.

MAJOR

2005 MAJOR Iván: Kissé megkésett vállalkozás. (Recenzió: Laki Mihály – Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok?*) *Közgazdasági Szemle*, 52. (2005) 12. sz. 1017–1019.

PATTERSON

2011 PATTERSON, Patrick Hyder: *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia.* Ithaca, Cornell University Press, 2011.

PENCE-BETTS

2008 *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics.* Eds.: PENCE, Katherine – BETTS, Paul. Michigan, University of Michigan, 2008.

SIEGELBAUM

2006 SIEGELBAUM, Lewis H.: *Borders of Socialism: Private Spheres of Soviet Russia.* New York, Palgrave Macmillan, 2006.

SIK

2012 SIK Endre: *A kapcsolati tőke szociológiája.* Budapest, Eötvös, 2012.

STEFKA

1980 STEFKA István: *Szökés közben – Mámor. Két dokumentumjáték.* Budapest, Szépirodalmi, 1980.

STEWART

2001 STEWART, Michael S.: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, 6. (2001). 7–8. sz. 82–94.

SZALAI

1986 SZALAI Júlia: *Az egészségügy betegségei.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986.

SZILÁGYI

1976 SZILÁGYI János: *Kettesben*. Budapest, MRT-Minerva-Közgazdasági és Jogi, 1976.

TAMÁS

1988 TAMÁS Ervin: *Szerződő feleim!* Budapest, Magvető, 1988.

TAMÁSI

1999 TAMÁSI Mihály: *Polgárosodás régen és most*. Szeged, Bába és Társai, 1999.

VALUCH

2001 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001. (*Osiris tankönyvek*)

2015 VALUCH Tibor: *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest, Osiris, 2015. (*A mai Magyarország*)

ZARECOR

2011 ZARECOR, Kimberly Elman: *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945–1960*. Pittsburgh, University of Pittsburgh, 2011.

ZOLTÁN

1981 ZOLTÁN Zoltán: *A dinamikus nagyváros*. Budapest, Magvető, 1981.

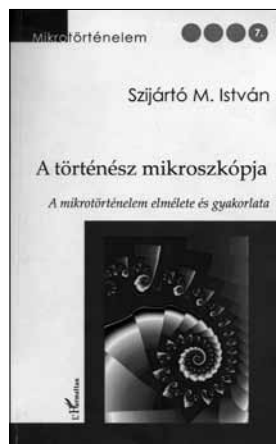
Bömbölő kisegér

Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.* Budapest, L'Harmattan, 2014. (*Mikrotörténelem*, 7.) 274.

„A mikrotörténelem divatban van” – mondta Bernard Lepetit a kilencvenes évek közepén,¹ és mivel Magyarországon mi mindig legalább öt-tíz évvel vagyunk elmaradva a trendektől, legyen szó zenéről vagy történetírói irányzatokról, nagyjából mostanra kellene csúcsra pörögnie a hazai mikrotörténelmi érdeklődésnek. És ennek valóban számos jelét, nyomát láthatjuk: az újabb nemzedék számára – a történészeket és olvasóikat beleértve – a mikrotörténelem már inkább hívószó: nem túl merész kijelentés, hogy minden harmadik végzős történészhallgató mikrotörténelmi szakdolgozattal jelentkezik. A mikrotörténelem érdekes, olvasmányos, különös, ráadásul jól körülhatárolható a témája: körberajzolható, akár egy hulla, így *könnyebb* megírni – gondolják sokan.

Éppen a bulvárossággal azonosított érdekesség, különösség és könnyebbség képzelete miatt tartja magát a sztereotípiát, hogy a „nagy történelmi kérdések” vonatkozásában nincs tétje egy mikrotörténelmi vizsgálatnak: Glatz Ferenc szerint például – amint azt megjegyezte az 1945 utáni magyar történetírásról rendezett historiográfiai konferencián² –, ha nagy történelmi kérdés kerül szóba, a mikrotörténészek hallgatnak. Valóban?

Ha boltban bort vásárolunk, sosem szabad az alsó két polcra levenni a palackot. Sok történész gondolkodik így a mikro- és makrotörténelem viszonyáról, amint azt Glatz példája is mutatja. A mikrotörténelem hazai recepciójában másfél évtizede vezető szerepet játszó Szijártó M. István *A történész mikroszkópja* című mikrotörténelmi tankönyvében közérthetően, sok-sok példával, a fontosabb téziseket újra és újra elismételve teszi helyére a mikrotörténelmet: legalább két polccal feljebb. Miként a társadalom intézményesült diskurzusaként felfogott történettudomány saját fejlődésében, és ezáltal rendszertanában is elhelyezi a mikrotörténelem irányzatát. Persze kérdés, hogy mit is tekinthetünk mikrotörténelemnek? Szijártó egy háromelemes definícióval él – a definíció kibontását egyelőre dramaturgiai okokból késleltetem –, és ennek megfelelően szelektál az olasz, továbbá a *microstoria* hatása alá kerülő francia és német irányzat, majd az angolszász, végül a Magyarországtól Oroszorszáig terjedő historiográfiai periféria „mikrotörténelmi

¹ LEPETIT, 1995.

² *Historiográfiai konferencia az 1945 utáni magyar történetírásról*, 2011. november 24–25., ELTE BTK Történelmi Intézet Székfű Gyula könyvtára.

terméséből”: „a mikrotörténelemhez sorolható és a már azon kívülinek tartott elemek közti mezsgyét bejárva”. (18.) Szijártó mérlegeléseiből kiderül: a mikrotörténelmet szinte kizárólag olyan művek devalválják, amelyek szigorúan véve nem is tekinthetők mikrotörténelminek.

Szijártó végigvezeti, hogy az 1970-es években a mikrotörténelmet ugyanúgy a metanarratívákkal (pl. a marxi formációelmélettel, a liberális teleológiával) szembeni bizalmatlanság váltotta ki, mint a posztmodern irányzatokat. A mikrotörténelmet sokan a posztmodern irányzatok közé is sorolják narratív sajátosságai miatt. A mikrotörténelem egyik védjegyeként jelöli meg Szijártó a történész történetmondásának középpontba állítását, ami alatt a mikrotörténelmi szövegek nyitottságát érthetjük: a történész előlép, és a forrásfeltárást is a történetmondás részévé teszi. Végigkövethetjük bekezdésről bekezdésre, fejezetről fejezetre, hogy a történész honnan hova jut. A történész kérdez, tépelődik, olykor rossz útra téved, visszafordul, és újra nekiindul, újabb és újabb hipotéziseket állít fel, mindeközben az olvasó dr. Watsonként követheti a történész Sherlockot. A mikrotörténelmi munkák közönségsikerének okát, amelynek emblémája lehet, hogy a műfaj klasszikusát, a „regényírókkal versenyre kelő” Carlo Ginzburg 1976-os *A sajt és a kukacok* című munkáját³ egyszerre olvassa a bölcsészelit és a bikinis lányok a strandokon, a jellemzően szépirodalmi megformáltságon túl leginkább ebben a detektívtörténet-jellegben jelölhetjük meg. Olykor Szijártó könyve is visszaadja a nyomozás érzetét: kötetének legizgalmasabb részei közé tartozik, mikor az információk jó érzékkel történő adagolása okán mintha magunk is egy nyomozás részesei lennénk, ahogy újabb és újabb részleteket tudunk meg a mikrotörténelmi módszer előzményeiről. Előkerül Morelli fülcimpákat és körmöket vizsgáló módszere,⁴ Sherlock Holmes alakja és Freud pszichoanalízise, ezek közös modelljeként az abdukciós „orvosi szemiotikát” adva meg, míg visszamegyünk egészen Hippokratészig, sőt, az ősi vadászokig, ahogy végül Ginzburg tette is a hasonlóan ősi, orális népi kultúra lesz *A sajt és a kukacok*ban, melynek ismertetésével Szijártó mikrotörténelmi tankönyvét kezdi *in medias res*.

Ginzburg maga elhatárolja a mikrotörténelmet a posztmodernről, nem mintha kategorikusan működne az elhatárolás, hiszen olyan posztmodern sztártörténészek, mint Simon Schama is írtak mikrotörténelmet.⁵ Másfelől mi pedig *A sajt és a kukacokat* távolíthatjuk el az „igazán igazi” mikrotörténelemtől: Szijártó a *microstoria* két ága, a kultúratörténelmi és a társadalomtörténelmi közti különbséget mindenekelőtt *A sajt és a kukacokkal* szemben megfogalmazott kritikákkal exponálja.

Mondhatjuk, hogy az olasz mikrotörténészek az 1970-es évek gazdasági recessziójában és az azzal szorosan összefonódó ismeretelméleti válságban, a bizonytalanságban nem előreléptek, mint a posztmodern guruk, hanem vissza. Hogy melyik hasznosabb, az attól függ, merre is megy előre a posztmodern: leginkább az ismeretelméleti szakadékba és a hagyományos „tudományos történetírás” önfel-számolással felérő teljes de(kon)strukciójába. Ezzel szemben a *microstoria* képviselői a ki tudja, hova vezető nagy trendek helyett a biztosba léptek vissza: a „nevet”, egy adott ember életét kezdték követni „fonálként” a levéltári dokumentumokban,

³ GINZBURG, 2011.

⁴ GINZBURG, 1998.

⁵ SCHAMA, 1998.

ahogy azt Ginzburg és Poni javasolták nevezetes írásukban, az 1979-es *A név és az eljárásban*. Visszatérni a „*múlt nyomaihoz*” és nyomozni: a *konkrét* és az *egyedit*. A megfigyelt egyedi tényben pedig általánosítani azzal, hogy „*kibontjuk annak kontextus-rendszereit*”. Ez a módszer a mikrotörténelmet a történeti antropológiához közelíti, és valóban, az antropológia hatásának köszönhetően „*erősebbek a történeti antropológiát és a mikrotörténelmet összekapcsoló szálak, mint az ezeket egymástól elválasztó különbségek*” – rögzíti Szijártó. (132.)

De ez az „egyedi” mennyire reprezentatív? Menocchio mennyire cselekedett korának megfelelően? A mikrotörténelem egész legitimitása azon múlik, képes-e a reprezentativitás kérdésére meggyőző feleletet adni. A legtöbbször emlegetett válasz Jacques Revel „*sötét gyémántja*”, Edoardo Grendi „*kivételes normálisa*”. Ez egyfelől azt jelenti, hogy bizonyos korokban a norma áthágása jelentette a szabályt, másfelől pedig erről a rendszerinti áthágásról legtöbbször hallgatnak a hatalom szempontjait tükröző források, ezért egyetlen előkerült dokumentum, egy látszólag marginális eset is egy egész rejtett valóságot tárhat föl, miként Ginzburg is rábukant az alávetett orális népi kultúra képviselőjének, Menocchiónak peranyagára. A „*kivételesen normális*” vezényszava, és ezzel a néha szó szerint víz alá nyomott emberek és esetek felszínre hozása alapvetően baloldali irányultságúvá teszi a mikrotörténelmet. Miként Foucault is a múltbeli marginálisok, az örültek vagy a homoszexuálisok pártján áll,⁶ úgy a mikrotörténészek is sokszor tűnnek fel az alávetettek érdekképviselőiként, amely erkölcsi-etikai dimenziót ad az ellenkultúrának nagy jelentőséget tulajdonító mikrotörténelem számára. További megoldás lehet a reprezentativitás kérdésére Paul-André Rosental ajánlata,⁷ aki a statisztika helyett szélsőséges helyzeteket kiálló modelleket javasol: szélsőséges történelmi esetek bemutatásával lehet kijelölni, mintegy körberajzolni, hogy mi volt lehetséges az adott korban, milyen játéktérrel bírtak az ágensek. Erre a határkörbejárásra kiváló példa Natalie Zemon Davis három rendhagyó kora újkori karriert bemutató *Nők a margónja*. Végül Szijártó Gaddis nyomán a mikrotörténelem fraktálként való felfogását ajánlja. Az „*önazonosság*” logikai kérdésének feszegetése elsöre elég riasztónak hangozhat, pedig *A történész mikroszkópja* leginspiratívabb gondolatSORÁHOZ vezet. Eszerint a mikro- és a makrotörténelem közti önazonosság létezik, már ha elfogadjuk Hayden White tézisé, miszerint a múlt káosz, abban csak a történész rak rendet, azáltal, hogy elbeszéli. Ezáltal a mikro- és a makrotörténelem ugyanabban a történészfőben keletkezik, és akkor miért ne lehetnének önazonosak? Miként Szijártó kifejti: „*A történész lelki szemét az intuíciója által kirajzolt makroszintű képre függesztve ráismer az esetben az egészre, majd megalkotja mikrotörténelmi munkáját. Ezért állítható, hogy ezek a reprezentációk nemcsak egyneműek, de voltaképpen ugyanarra vonatkoznak.*” (189. – Kiemelés az eredetiben.)

Hogy mitől lesz mikrotörténelem a mikrotörténelem? Idézném Szijártó definíciójának három elemét, és kibontanám azok könyvbéli kontextusrendszereit.

Mindenekelőtt „*a mikrotörténelem egy jól körülhatárolható kisebb egység, többnyire egy esemény, falu, család vagy egy egyén intenzív történeti vizsgálatát jelenti*”. Annak megfelelően, hogy melyik egység kerül a középpontba, el lehet különíteni a különböző

⁶ Vö.: SUTYÁK, 2007.

⁷ Lásd: ROSENTAL, [2000].

mikrotörténelmi irányzatokat, felfogásokat. Szijártó *A történész mikroszkópjában* nációk szerinti felosztással él, ez alapján leegyszerűsítve mondhatjuk, hogy míg az olaszok egy embert vizsgálnak a faluban, mint Giovanni Levi *A falusi ördögűző és a hatalomban*, a németek inkább egy falut, gondoljunk csak Hans Medick vagy Jürgen Schlumbohm munkáira. Az amerikaiak fókuszába sokszor már maga az ember és az ő „érdekes története” kerül, mint Natalie Zemon Davisnél *Martin Guerre visszatérése*, ezzel bulvárosítva a *microstoria* koncepcióját. Ennek ellenpontjaként az orosz mikrotörténelemnél mintha az állam kerülne a középpontba, legalábbis a Szijártó által ismertetett orosz mikrotörténelmi folyóirat, a *Kazusz* Nagy Péter-kori Oroszországot bemutató tanulmányaiban vagy Orlando Figes sztálini Szovjetunióról szóló könyvében.⁸ Figes könyve a sztálinizmus áldozatainak több száz beszámolójával egészen sokkoló, és bár a cselekvések helyett az elszenvadásokra figyel – amely miatt nem is tekinthető „igazi” mikrotörténelemnek – jól hozza a mikrotörténelem négy olyan jellemzőjét, tudniillik az érdekességet, a valóságot, az élményszerűséget és a vizsgált egyedi eset szerteágazó voltát, melyek „feltétlenül előnyére válnak” (239.), mind a múlt megismerésében, mind a könyveladási lehetőségekben.

Az egyén, a falu és az állam különböző léptékeknek is tekinthetők. Giovanni Levi éppen a léptékváltást hangsúlyozza és tekinti a mikrotörténelem lényegének. A léptékváltás első teoretikusa még a mikrotörténezeseket megelőzve a filozófus és filmelméletíró Siegfried Kracauer volt, aki a mikroszintet a közlépnek feleltette meg, és hangsúlyozta annak nagyobb valóságközeliségét, míg a makroszintű totálokat azért értékelte, mert megteremtik az áttekinthetőséget. Mindegyik lépték jó, csak másra való, miként egy autós térképről vagy egy műholdas felvételtől sem lehet eldönteni, hogy melyik az értékesebb: attól függ, mire használjuk, hogy eljussunk Kolozsvárra, vagy hogy képet kapjunk a környezetszennyezésről. A léptékek egyenrangúságát hirdető felfogást multiszkopikus megközelítésnek nevezhetjük, és a francia mikrotörténelem egyik jellemzőjeként azonosíthatjuk, tudjuk meg a mikrotörténelem francia recepciója vezető alakjának, Bernard Lepetit munkásságának bemutatásából, akivel vitatkozva Paul-André Rosental kifogásolja a multiszkopikus megközelítést, állítva, hogy mivel minden mikroeseményekből épül föl, a mikroszintet illeti az elsőbbség. Ezzel szintén lehet vitatkozni, de ami elengedhetetlen, hogy ezt a mikroszintet vonatkoztassuk a makróra.

Szijártó Charles Joyner alapján hangsúlyozza definíciója második elemében, hogy a mikrotörténelmi munka mindig egy „nagy történelmi kérdésre” keresi a választ, vagy legalábbis referál „nagy történelmi problémákra”, ebben különbözik az incidenstanulmányoktól. A mikrotörténelem befogadásának okát a francia és a német társadalomtörténetben is a nagy történelmi kérdés feltételében láthatjuk, hiszen ez egyenlő a struktúrára fordított figyelemmel. Vagyis „a *microstoria fél lábbal szilárdan a társadalomtörténelmi hagyományban áll. E tulajdonsága miatt gyakorolhatott jelentős hatást*

⁸ Egyébként problematikusnak tartom, hogy Szijártó a brit Figest az orosz mikrotörténelemhez sorolja. Helyesebb lett volna, ha bevezetőjében rögzíti, hogy a szerzőket nációjuk, működésük vagy műveik témái, esetleg módszertanuk alapján sorolja ide vagy oda, az angolszász vagy éppen az orosz fejezetbe. Hogy egy – a könyvben nem szereplő – szerzővel világítsam meg mindezt: például Aaron Gurjevics közelebb áll a francia *Annales* mentalitástörténetéhez, mint a korabeli szovjet középkortudományhoz. A szerzők besorolásának kérdésessége a könyv egyetlen átgondolatlansága.

a francia és a német történetírásra” – állítja meggyőzően Szijártó. (80. – Kiemelés az eredetiben.) Egyedül azt érzem némileg megfoghatatlannak, hogy mi tekinthető nagy kérdésnek. Bizonyos szempontból bármi minősülhet annak, csak a cselekményesítéstől függ, hogy kiemelt helyet juttatunk-e annak az összetevőnek. Vagyis a „nagy történelmi kérdés” meglehetősen flexibilis, de nem különben az ahhoz való kapcsolódás: szinte bármit lehet egy „nagy kérdéshez” kötni, csak a történész bravúrosságán múlik, hogyan csomózza össze mikrotörténelminek szánt munkája fejezeteit, alfejezeteit, hogy végül egy „nagy kérdéshez” jussunk el. Tehát kis igényességgel és kreativitással bármely incidenselemzésből varázsolhatunk mikrotörténelmet, gondolom, és Szijártó is hasonló állásponton van: „*Bizonyos értelemben bátorság kérdése csupán, hogy egy kivételes forrást feldolgozva a történész csupán érdekes esettanulmányként tekint saját munkájára, vagy valamely »nagy történelmi kérdésre« adott választ lát meg benne.*” (75.) A mikrotörténelem és incidenselemzés közti különbséget Szijártó leginkább az angolszász megközelítés kapcsán exponálja, ahol kiderül, hogy az irányzat hagyományosan nagy klasszikusának tekintett *Martin Guerre visszatérése* valójában nem is sorolható a mikrotörténelmi művek közé, hiszen Natalie Zemon Davis nagysikerű művében a „nagy történelmi kérdés” nagyon háttérbe szorul, és elmosódik a cselekvő egyénekre fókuszálás miatt.

Szijártó definíciója harmadik jellemzőjének éppen a „cselekvő egyének” főszeplését teszi meg, mivel a mikrotörténelem a múltbeli embereket tudatos cselekvőknek tekinti, nem a mélyben vagy a háttérben működő erők aktorainak, legyen szó osztályról vagy kultúráról. Ebből a szempontból pedig *A sajt és a kukacok* némileg ki is lóg, hiszen annak hőse nem is Menocchio, hanem az orális népi kultúra, amelynek „szemüvege” meghatározza, Menocchio mit és hogyan olvashat, vagyis Ginzburg művében Menocchio többé-kevésbé passzív. Emiatt mondhatjuk, Szijártó valójában még csak nem is a *microstoriát*, hanem azon belül is annak társadalomtörténelmi irányzatát körberajzolva alkotta meg a mikrotörténelem definícióját. Ideáltípusának pedig a társadalomtörténelmi irány klasszikusát, az *Egy falusi ördögűző és a hatalom* című művet tekinthetjük Giovanni Levitől.⁹ Talán ezért, mivel Szijártó végül az „aktív cselekvők” felelősségét hangsúlyozza, dramaturgiaiilag jobb lett volna, és talán a kötet is feszesebb, ha az *Egy falusi ördögűző*val kezd, nem Menocchio történetével. Szintén ebből a szempontból vonhatjuk le a következtetést, hogy Figes könyvével szemben, ahol mindenki a sztálinizmus áldozata, Szijártónál a Levi-féle társadalomtörténelmi vonallal rokonítható német *Alltagsgeschichte* lesz az etalon, mint ama irányzat, amely az emberek cselekvési lehetőségét és ebből fakadó felelősségét hangsúlyozza a diktatúrában.

„*A mikroelemzés révén a történész csak azt képes feltárni, ami az ő fejében már eleve benne van*” (190.) – hangzik Szijártó Auerbach szellemét¹⁰ megidéző tételmondata *A történész mikroszkópjában*. Szijártó végül a „kis” mikrotörténelemben rátalál a talán legnagyobb kérdésre azzal, hogy az emberi cselekvés szabadságát, döntésképességét és ezáltal felelősségét hangsúlyozza, amelyről nekem József Attila sorai jutnak eszembe: „*Mért legyek én tisztességes? Kiterítetek úgyis! / Mért ne legyek tisztességes? Kiterítetek úgyis.*”

⁹ LEVI, 2001.

¹⁰ Vö.: AUERBACH, 1985.

A mikrotörténelmi tankönyvből a vége felé egy egzisztencialista állásfoglalás lesz, miként Hayden White *A történelem terhében*¹¹ Nietzsche és Sartre nyomán, Szijártó is a cselekvő egyén döntési lehetőségét és ezért felelősségét hangsúlyozza, márpedig a nevezett filozófusoké már nem az alsó két polc, hanem a legnagyobbak szintje. „*A történészek állatkertjében olykor még akkor is hallani egy barlangból oroszlánbömbölést, ha a felirat szerint ott csak egy kiséger lakik*” (243.) – szól a kötet zárómondata. Az biztos, hogy Szijártó M. István könyve jóval több, mint amennyinek első pillantásra mutatkozik.

Csunderlik Péter

Felhasznált irodalom és rövidítések

AUERBACH

1985 AUERBACH, Erich: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*. Ford.: Ádám Péter. Budapest, Gondolat, 1985.

GINZBURG

1998 GINZBURG, Carlo: Fülcimpák és körmök. Ford.: Farkas Krisztina. *Café Babel*, 8. (1998) 4. sz. 49–67.

2011 GINZBURG, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Ford.: Galamb György. Budapest, Európa, 2011.

LEPETIT

1995 LEPETIT, Bernard: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. Ford.: Czoch Gábor. *Aetas*, 10. (1995) 4. sz. 142–157.

LEVI

2001 LEVI, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Ford.: Pribojszki Dóra – Szekeres András – Fenyves Katalin. Budapest, Osiris, 2001. (*Mikrotörténelem*)

ROSENTAL

[2000] ROSENTAL, Paul-André: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (*Csokonai új história könyvek*) 71–87.

SCHAMA

1998 SCHAMA, Simon: *Dead Certainties. Unwarranted Speculations*. London, Granta Books, 1998.

SUTYÁK

2007 SUTYÁK Tibor: *Michel Foucault gondolkodása. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor*, 2007. (*Ad hominem*)

WHITE

2006 WHITE, Hayden: A történelem terhe. Ford.: Berényi Gábor. In: *Történetelmélet*. 2. köt. Szerk.: GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Budapest, Osiris, 2007. (*Osiris tankönyvek*) 829–851.

¹¹ WHITE, 2006.

Absztraktok

Bolgár Dániel: Integrálódás asszimilációországba. A zsidóságmegmaradás törvényének magyarázata

A szakirodalom egyetért abban, hogy a zsidóknak a modern társadalomba és a nemzetbe illeszkedése másként alakult, mint a többi népé. Abban még nincs semmi szokatlan, hogy a zsidók jelentős része elsajátította a nemzeti kultúrát, egyre sokasodtak kapcsolatai a nem zsidókkal, vagyis a zsidók és nem zsidók társadalma ütemesen összeshőződött, kultúráik hasonultak egymáshoz, tehát a zsidóság rohamosan integrálódott. Az viszont már különleges, hogy ennek ellenére a zsidók zsidó mivoltát továbbra is nyilvántartották, őket a nemzettől megkülönböztették. Mondjuk úgy: érvényesült a zsidóságmegmaradás törvénye. A történészek egy része ezt a jelenséget furcsaságként, megmagyarázhatatlan ellentmondásként ábrázolja, mások az antiszemita/antimodernista eszmék elterjedtségét teszik felelőssé érte. A tanulmány arra vállalkozik, hogy egyfelől eloszlassa a tanácstalanságot, hipotetikus megoldást kínáljon a rejtvényre, másfelől rámutasson: a zsidók szakadatlan megkülönböztetése háttérben nem feltétlenül szükséges zsidókkal szembeni ellenérzéseket keresnünk.

A szerző a zsidók integrálódásának, ugyanakkor nemzeten kívül rekedésének, szóval a zsidó asszimilátlanságnak a magyarázómodelljét úgy törekszik kidolgozni, hogy első lépésben megkeresi a zsidók helyét Ernest Gellner nacionalizmuselméletében, rámutat, hogy a zsidóságmegmaradás a nacionalizmus keretében ugyan értelmezhetetlen, sőt kimondottan aggályos, de a modern, ipari társadalomba harmonikusan illeszkedik, tehát azt kell megfejtetni, mi lehetett a funkciója a modern, ipari társadalomban a zsidók oldódás nélküli keveredésének. A cikk a második lépésben továbbgondolja Gellner teóriáját, rámutat, hogy a Gellner által a munka sokféleségével és a kultúra egyféleségével jellemzett modernitás kialakulásának van egy fogalomtörténeti előfeltétele: el kellett különíteni egymástól fogalmilag a termelés és a kultúra szféráját, az összetett premodern társadalmi azonosságból le kellett választani a foglalkozást és az etnicitást. Végül az érvelés oda konkludál, hogy – más népekkel ellentétben – azért nem szívódtak fel nyomtalanul a zsidók a nemzetbe a nacionalisták óhaja ellenére, mert a zsidó szó nemcsak egy népet jelölt, hanem pozitív jelentéssel bírt a modern, ipari társadalom munkamegosztásában is, kvázi foglalkozásnévként volt megőrzésre érdemes, hiszen a zsidó név viselői úgy léptek át Agráriából Indusztriába, hogy pont az iparkodás bélyege volt rájuk ütve. Az tehát, hogy a zsidók integrálódásuk után is zsidókként léteztek, innen nézve egyáltalán nem az antiszemitizmus/antimodernizmus elterjedtségének következménye, hanem éppen a modernség nacionalizmus felett aratott fényes győzelmének emlékműve.

Erdős Zoltán: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában

A dolgozat célja, hogy az erdélyi és felső-magyarországi puritán prédikáció- és imádságirodalom vizsgálatával egy lehetséges modelljét mutassa be annak, hogy a történeti emlékezet milyen szerepet játszott a nemzeti identitás kialakulásában a kora újkor végén. A történeti emlékezet vonatkozásában Halbwachs, Assmann és Weinrich nyomán, a korszakra érvényes nemzet-fogalom tekintetében pedig Szűcs Jenő és Anthony D. Smith nyomán kialakított fogalmi bázis alkotja a munka elméleti alapját. A vizsgált szerzők a történeti példákat, hivatkozásokat többféle célra használhatták (gyönyörködtetés, erkölcsi példaadás, ismeretek gyarapítása), és többféle értelmezési keretben helyezhették el. Ezek alapján a dolgozat három – pusztán analitikusan szétválasztható – diskurzustípust különít el. A magyar történelem egyes eseményei, alakjai megjelenhettek az üdvtörténet keretei között, az üdvözítő isteni szándék kibontakozásának jeleként. A múlt eseményeinek megfelelő értelmezése (a zsidó-magyar párhuzam, a birodalom átszarmazásának gondolata vagy a fatális periódusok tana keretében)

hozzásegíthetett a nemzeti sorskérdések megértéséhez. Végül a múlt az aktuális politikai diskurzusok során konkrét programok megalapozásához is jól használható érveket szolgáltatott. A három diskurzustípus – az elemek különböző kombinációjában, eltérő hangsúlyokkal – összekapcsolódott, át- meg átszötte egymást. Így egy cselekvésre sarkalló és alapvetően jövőorientált múltszemlélet alakult ki, amely pozitív módon járult hozzá a kiépülő nemzeti identitáshoz.

Eszik Veronika: Rivalizáló nacionalizmusok a liberális törvényi szabályozás szabta keretek között. A horvát iskolaügy a 19. század végén

A nacionalizmus kutatások egyik közhelyének számít, hogy az általános tankötelezettség bevezetése és az iskolai oktatás a formálódó nemzetállamok egyik leghatékonyabb eszköze a nemzeti kultúra homogenizálására, a nemzeti eszme magától értetődővé tételére, általában a nemzetállam megkonstruálására. A tanulmány, ezt a képet árnyalando, Horvátország példáján rámutat arra, hogy a nemzetállam igyekezett ugyan a maga állampolgárainak hazafias nevelését a kezébe venni, de emellett bizonyos autonómiákat tiszteletben tartott, és képes volt az önkorlátozásra. Mind az Eötvös-, mind horvát megfelelője, a Mažuranić-féle népiskolai törvény kimondta a tanszabadságot, ami a helyi közösségek kezében hagyta az iskolaügy ellenőrzésének lehetőségét számos fontos kérdésben. Horvátországban így bonyolult helyi viszonyok alakultak ki. A Mažuranić-féle hálózatnak bőven akadt konkurenciája, amelyet törvényileg nem akadályozott működésében. A tanulmány második részében a szerző egy esettanulmányon keresztül érzékelteti a változt bonyolult iskolai keretek között rivalizáló nemzeti diskurzusok jelenlétét és ütközését.

Kárpáti Attila István: Szilágysági vagy Szilágy vármegyei? A regionális identitás vizsgálata Szilágy vármegyében a 19–20. század fordulóján

Wesselényi Miklós zilahi szobra, amely ma is Zilah városának főterén áll, azon kevés közteri alkotások egyike, amely a zsidói báró emlékét őrzi. Fadrusz János munkája esetében azonban nem csupán Wesselényi emlékének őrzéséről beszélhetünk. Az 1902-ben leleplezett alkotás avatási ünnepségében nemcsak az emlékállítás, hanem az identitásformálás elemeit is felfedezhetjük. A tanulmány az 1876-ban létrehozott Szilágy vármegye regionális identitásának formálódását veszi górcső alá. Az 1876 és 1883 között megjelent vármegyei hetilapokban található olvasói levelek, valamint egy 1883-ban, majd 1885-ben újból megjelent földrajztankönyv segítségével kísérletet tesz arra, hogy rekonstruálja a vármegye lakosainak területi önmeghatározását az új adminisztratív körülmények között. Végül a zilahi Wesselényi-szobor, valamint az ugyanazon a napon felavatott Töhötöm-emlékmű avatásán elhangzott beszédek elemzésével megpróbálja meghatározni, hogyan próbálta meg a vármegyei elit létrehozni a vármegye regionális identitását, s mi volt az az elem, amely egyedivé tette ezt az azonosság tudatot.

Koselleck, Reinhart: Háborús emlékművek mint a túlélők identitásteremtő aktusai

Az eredetileg 1979-ben megjelent, ma már klasszikusnak számító tanulmányában a szerző a háborús emlékművek történetét elemzi a francia forradalomtól a 20. század utolsó harmadáig. Az élet és a halál összefonódása gondolatának megjelenítőiként az emlékművek egyidősek az emberiség történetével. A háborús emlékművek azonban különlegesnek tekinthetők, hiszen az emlékezésen túlmenően a halál igazolásának kérdését is felvetik. Nemcsak a halottak identitását határozzák meg (hős, mártír, győztes), hanem a túlélőt is szembesítik egy identifikációs ajánlattal: a halottak egy olyan ügyért haltak meg, amelyet a szemlélőnek magáévá kell tennie azért, hogy az elesettek halála ne legyen értelmetlen. Ezt az értelmet ugyanakkor a túlélők, az emlékmű állítói teremtik, nem a halottak. A szerző bemutatja, hogy a francia forradalom után a halál keresztény értelmezésének háttérbe szorulása miként tette lehetővé a tisztán politikai és társadalmi értelemalkotásokat. A nemzetállam nevében készült emlékművek a halál előtti egyenlőség helyett a nemzeten belüli belső egyenlőségre helyezték a hangsúlyt: az emlékművek demokratizálódtak, az elesettek rangtól függetlenül a megemlékezés

részei lettek, ezzel párhuzamosan azonban a mindkét szembenálló tábor emlékezetére felhívó emlékművek fokozatosan eltűntek. A szerző megállapítása szerint az idő múlásával az eredetileg sugallt identitás kikerül az emlékmű alapítóinak hatásköréből, így a halottak önmagukkal való azonossága tekinthető az egyetlen olyan identitásnak, amelyet az emlékművek maradandóan magukba foglalnak.

Lászlófi Viola: Parasztokból kurucok. A Rákóczi-néphagyományok megalkotása Északkelet-Magyarországon a 20. században

Ferenczi Imre néprajzkutató és Molnár Mátyás a vajai Vay Ádám Múzeum igazgatója 1961–1962 telén az északkelet-magyarországi, szűkebb értelemben a Szabolcs-Szatmár megyei Rákóczi-néphagyományok összegyűjtésére vállalkozott. A két tudós interpretációja korántsem volt egyedi: a felgyűjtött történeti tudásban Ferenczi és Molnár primordialisztá nacionalizmusfelfogásuk bizonyítékát látták, tehát azt eredeti népi produktumként, a parasztság évszázadok óta töretlenül nemzetudatának jeleként értelmezték. Tanulmányom első lépésben Ernest Gellner modernista nacionalizmuselméletét irányítúként használva a Szabolcs-Szatmár megyei kutatás nyersanyagának újrafeldolgozásával a következőt szeretné tisztázni: az adatközlők által adott válaszok valóban azt jelentik-e, hogy a nép emlékszik a Rákóczi-szabadságharcra. Filológiai vizsgálatom arra mutatott rá, hogy a Ferencziék által összegyűjtött történeti tudás túlnyomó része fellelhető a magaskultúrát közvetítő modern tankönyvekben, illetve a magaskultúra képviselői által a népek szerkesztett 19–20. századi kiadványokban. Vagyis a jelek szerint mindegyik a nép nem annyira emlékezett még a modernitás előttről, hanem inkább megtanították rá a modernitásban. Második lépésben azt vizsgálom, hogyan tette lehetővé a kutatás megtervezésének, végrehajtásának módja és a publikálás mikéntje, hogy az adatközlők által adott válaszok néphagyományként legyenek értelmezhetőek és bemutathatóak.

Nagy Ágoston: „Eletjeink’ oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyúladhatni”? A sátoraljaújhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei

Az 1809. június 14-i, a magyar nemesi inszurrekció számára sorsdöntő győri csatát követően Zemplén vármegye Lónyai Gábor alispán javaslatára Kazinczy Ferenc és Dessewffy József táblabírákat az eseteknek állítandó emlékmű tervének kidolgozásával bízta meg. Kazinczyék a felkérésnek megfelelően el is készítették *Relatiójukat*, ugyanakkor a megyegyűlési viták során az eredeti elképzelés több ponton is jelentősen módosult. A „zempléni vitézek” emlékének állított oszlopot végül csak 1821-ben avatták fel Sátoraljaújhelyen. A dolgozat egyrészt az emlékművel és a többször is kinyomtatott tervezettel kapcsolatos diskurzusokat igyekszik szemügyre venni az 1809-es felkeléshez és annak emlékezetéhez kapcsolódó politikai gondolkodás felől, másrészt megpróbálja felmérni az oszlop helyét a francia háborúk vármegyei, magyarországi és európai propagandájában.

Shelepkayev, Nari: A kazah fővárosok és a posztszovjet kazah nemzeti identitás megszerzése (1991–2011)

A tanulmány a két legjelentősebb posztszovjet kazah város, Almati és Asztana városi tájait térképezi fel. Almati, Kazahsztán legnépesebb települése és korábbi fővárosa egy völgyben, sajátos környezetben és mikroklimatikus körülmények között helyezkedik el. A pozícióját Közép-Ázsia kulturális és gazdasági centrumai között azután is sikerült megtartania, hogy 1997-ben Asztana vált Kazahsztán fővárosává. Asztana a szovjet időszakban periférikus agrárváros volt, ma pedig a „régis” és „kortárs” építészet közötti rendkívül éles ellentét jellemzi.

Városépítészetük, közttereik és toponímiáik elemzése a posztszovjet közép-keleti ország identitásába engednek betekintést. A tanulmány által összefoglalt kutatás alapvető forrásai földrajztudományi szövegek, ábrázolások (elsősorban fotók, képeslapok) és történelemkönyvek. A kutatás fő kérdései, hogy a történelmi és politikai fordulat, a szovjet uralomból a nemzeti függetlenségbe átvett rendszerelváltás hogyan befolyásolta a városi tájat; továbbá hogy milyen szerepet töltenek be a városi tájak a nemzeti önanonosság építésében; illetve hogy milyen jel-

képekkel fejezik ki ma a kazahságot. Mindeközben a tanulmány kísérletet tesz a szovjet és posztsovjét Kazahsztán diakronikus összevetésére.

Sonkoly Gábor: „Sokan bizonyossággal állítják, hogy Attila hun birodalmának központja Tokaj volt.” Nemzeti jegyek a magyar világörökségi kultúrtájaknál

A tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a magyar világörökségi kultúrtájak (Hortobágy, Fertő/Neusiedlersee, Tokaj-Hegyalja) hogyan használhatóak a történeti elemzés számára, mennyiben jelenítik meg a nemzetépítés kortárs formáit, illetve mennyiben feleltethető meg egymással a nemzeti táj és a (világ)örökségi kultúrtáj. Feltételezésem szerint az a megkülönböztetés, amely a nemzeti tájak megléte, illetve hiánya alapján csoportosította a 19. századi európai nemzetépítéseket a világörökségi felterjesztésekben és ezek elemzése által a kortárs nemzeti önreprezentációkban is tetten érhető. A közép-európai helyszínek elemzése nyilvánvalóvá tette, hogy a nemzeti tájat a globalizáció és a tömegturizmus terjedése ellenére sem váltotta fel egy semleges, egyszerű mindenütt jelenlévő posztmodern nem-hely. A nemzeti tér Közép-Európában továbbra is olyan identitáskonstrukciók helyszíne és tárgya, amelyek eszköztára jelentősen bővült a kulturális örökség prezentista diskurzusával. Ez pedig remekül használható a belső feszültségek, eltérő értelmezések elfedésére az örökségdiskurzusra jellemző kontinuitás és integrálás nevében.

Tarafás Imre: „A hazánkban lakó különféle nemzetiségek”. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja a dualizmus kori középiskolás tankönyvekben

A tanulmány arra törekszik, hogy egy túlnyomórészt politikatörténeti és – a fő gondolkodókra koncentráló – eszmetörténeti megközelítésű témát, a dualizmus kori magyarországi nemzetiségi kérdést új szemszögből, az eddigiektől eltérő szinten vizsgálja. Ehhez a korszakban kötelező jelleggel az oktatás fontos kellékeként használt, immár központilag engedélyezett középiskolás történelemtankönyvekben tetten érhető nemzetiségeképeket elemzi. A történeti érvek tudvalevőleg központi helyet foglaltak el mind a nemzetiségek, mind a magyarok érvrendszerében a korszak során. A szerző mindenekelőtt röviden felvázolja a magyar részről a nemzetiségi kérdés kezelése kapcsán kialakított két fő elképzelés (az „egységes politikai nemzet”, valamint a „homogén nemzetállam”) által nyújtott történeti narratívákat. Ezt követően tér ki a tankönyvekben található, akár implicit módon megfogható „nemzet”, illetve „nemzetiség” definíciókra, az egyes csoportoknak tulajdonított „nemzeti karakterjegyekre”, valamint a nemzetiségi történeti narratívák ellenében megfogalmazott álláspontra. Az elemzés szerint míg az explicit minősítések terén nagyfokú divergálás tapasztalható, az ország történetét a tankönyvírók egységesen az etnikai-nyelvi értelemben vett magyar nemzet történeteként prezentálták, így végső soron nem az egységes politikai nemzet, hanem a homogén nemzetállam gondolkodóinak történelemképét közvetítették a tanulók felé.

Tömöry Miklós: Nemzeti önreprezentáció egy többnemzetiségű városban és azon túl. Szerb beszeda Pesten 1867-ben

Az esszé az 1867. január 26-án, a pesti lövölde épületében a város „szerb ifjúsága” által rendezett beszeda ünnepély elemzésére vállalkozik. Az esemény műfaját, programját és fogadtatását körülvéve, a rendezőket és résztvevőket bemutatva helyezi el a beszédát a soknemzetiségű város kontextusában, valamint a szerb diaszpóra kulturális-politikai térképén. A tanulmány elemzési szempontokat vet fel a beszeda kapcsán: eszerint a műfaj és a körülötte zajló diskurzus a szerb nemzetépítés, a nemzeti identitás megerősítésének mozzanataként értelmezhető. Fontos kiemelni a szervezők önreprezentációs törekvését, akik e nagy publicitást kapó eseménnyel kívánták bemutatni a szerb kultúrát a többnemzetiségű város közönségének, illetve kapcsolatba léptek a Monarchia és az azon kívül eső területek szerb diaszpórájának tagjaival. A kiegyezést előkészítő országgyűlés idején a beszeda aktuálpolitikai színezetet kapott, erről tanúskodik a program, a prominens vendégek köre és a szélesebb közvélemény reakciói is.

English Abstracts

Bolgár, Dániel: Integration to the 'Land of Assimilation.' The Explanation of the Law of the Conservation of Jewishness

There is a general agreement in scholarly literature that the integration of Jews into the modern society and nation has run a different course than that of any other people. There is nothing unusual about the Jews acquiring the other culture, their relations with the majority of society growing and as a result, the Jew and non-Jew communities becoming gradually interwoven, leading to an assimilation of their cultures. Throughout these processes, the Jewry achieved integration in a speedy manner. However, it is rather peculiar that their Jewish identity was still recorded meaning they were being distinguished. In other terms: the law of the conservation of Jewishness prevailed. This phenomenon is presented by historians both as a peculiarity and an incomprehensible contradiction while others explain it with the widespread anti-Semitic/anti-modernist notions. The goal of this study, on the one hand, is to clarify the aforementioned confusion and to offer a hypothetical explanation to this 'riddle,' and on the other hand, to indicate that one should not always suspect revulsion behind the constant distinction of Jewishness.

The author aims to work out an explanatory scheme for the 'non-assimilation' of Jews. To begin with, by situating them within Ernest Gellner's theory of nationalism and pointing out that the conservation of Jewishness, even though it cannot be understood within this framework, can be accommodated well in the modern industrial society. Therefore, what should be investigated is the function of the integration, but at the same time 'non-assimilation' of Jews into this context. As a second step, the article aims to supplement the theory of Ernest Gellner, by showing that the origin of modernity which is, according to Gellner, characterized by the multiplicity of labour and the homogeneity of culture, needs clarification on the conceptual level. The sphere of production has to be separated from that of culture and the concepts of labour and ethnicity also have to be detached from complex premodern social homogeneity.

Finally, the author concludes that the Jews – as opposed to others – were not absorbed into the nation, because the name 'Jew' not only denoted ethnicity but also had positive connotations from the viewpoint of the labour market. Their name was practically understood as an occupation, and when they left the Land of Agriculture behind for the Land of Industry, they had already been associated with the industrial sphere. Therefore, from this point of view, the fact the Jews 'kept' their Jewishness after their integration into society should not be considered as the result of the widespread anti-Semitic or antimodernist ideas, but rather the triumph of modernity over nationalism.

Erdős, Zoltán: Memory and Identity in the Hungarian Puritan Sermons of the 17th Century

The aim of this study is to reconstruct the role historical memory could play in the formation of national identity at the end of the early modern period. The main source material of this inquiry consists of the Puritan religious literature of the late 17th century. As for historical memory, the theoretical framework of the article is based on the theories of Maurice Halbwachs, Jan Assmann and Harald Weinrich; as for the concept of nation characteristic of this period, the approaches of Jenő Szűcs and Anthony D. Smith are used. The texts in question used historical examples and references for a variety of purposes (to delight, to provide moral guidelines and to educate) and set them in a variety of contexts. Solely on an analytical basis, three types of discourse can be separated. Firstly, the events and characters of Hungarian history were presented within the framework of the history of salvation. Secondly,

the adequate understanding of the past (the Jewish-Hungarian parallels, the continuity of the empire or the theory of fatal periods) aided the understanding of the nation's destiny. Finally, the past could provide a fertile ground for contemporary political discourses and a basis for particular political programmes. These discourses – combining a variety of elements stressed disparately – were connected and often intertwined, hence serving as a positive basis for the formation of national identity.

Eszik, Veronika: Rival Nationalisms within the Framework of Liberal Legislation. The Case of Croatian Schools at the End of the 19th Century

It is a commonplace in nationalism research that the introduction of compulsory education and education in general are the most efficient tools of creating nation states: for the homogenization of culture, the clarification of the idea of the nation, and in general, for the construction of the nation state. In order to supplement this general method this study focuses on the example of Croatia, and attempts to point out that even though the state aimed to control the education of its citizens, it respected certain autonomies which were capable of self-restriction. Both the Eötvös legislation and its Croatian counterpart, the Mažuranić legislation, declared academic freedom, leaving the right to control schools to the local governments in many important respects. As a consequence, entangled relations developed on the local level, as the network of Mažuranić had many rivals, not restricted by legislation. In the second part of the article, using the example of an individual case, the author aims to show the presence and clash of rivaling national discourses.

Kárpáti, Attila István: Examining Regional Identity in Szilágy County at the Turn of the 19th and 20th Centuries

The statue of Miklós Wesselényi, still standing in the main square of Zilah, belongs to one of the rare monuments preserving the memory of the Count of Zsibó. However, the work of János Fadrusz not only represents the processes of commemoration; the elements of identity formation can also be mapped by the examination of the unveiling ceremony. The study aims to examine the formation of regional identity of Szilágy County, which came into existence in 1876. By relying on the letters of readers published in regional weekly newspapers between 1876 and 1883 and a geography textbook from 1883, republished in 1885, the author made an attempt to reconstruct the elements of regional self-determination within the new administrative framework. Additionally, by focusing on the speeches recited during the inauguration ceremony of the Wesselényi and Töhötöm statues, the strategies of the local elite directed towards the establishment of a regional identity were examined.

Koselleck, Reinhart: War Memorials. Identity Formation of the Survivors

In the article, published originally in 1979, the author analyses the history of war memorials from the French Revolution till the late 20th century. The representations of the idea that life and death are merged are as old as humanity itself. However, war memorials are unique in the sense that they raise the question of the validity of death besides mere commemoration. Not only do they stipulate the identity of the dead (hero, martyr, victor), but they also confront the survivor with an 'identificatory offer': the dead served a cause that the beholder has to internalize so that the sacrifice was not in vain. However, this meaning is created not by the dead, but by those erecting memorials. The author shows how the suppression of the Christian understanding of death after the French Revolution made it possible to create meanings on purely political and social grounds. Memorials erected in the name of the nation state emphasised the equality not in death, but within the framework of the state. In this way, war memorials became democratic, and the fallen became part of the commemoration processes regardless of their ranks. However, parallel to this, the memorials emphasising the importance of the remembrance of both rivaling parties gradually disappeared. According to the author, with the passing of time, the originally suggested identity has fallen outside of

the focus of those establishing the memorials, thus the self-identification of the dead can be grasped as the only identity represented by war memorials.

Lászlófi, Viola: Peasants into Kurucs. The Creation of the Cult of Rákóczi in North-Eastern Hungary in the 20th Century

During the winter of 1961–1962, Mátyás Molnár, the former director of the Vay Ádám Museum of Vaja and the folklorist Imre Ferenczi decided to collect the folk myths connected to the figure of Ferenc II Rákóczi in Szabolcs-Szatmár County. Their interpretation of the collected material was not unique: they read them as evidence for their primordialist conception, and defined them as if they were proof of the age-long national identity of the peasants.

The aim of this article, on the one hand, is to re-examine these texts by reading them within the context of Ernest Gellner's modernist theory of nationalism, and to find out whether these texts preserve actual memories of Rákóczi or there is another viable explanation for the existence of this tradition in North-Eastern Hungary. Philological research reveals that the historical knowledge of the informants can partly be found in school-books or publications made especially for the people, all of them published in the 19th and 20th centuries. This might mean that the people did not remember these stories from before modernity, but they most probably read about them, or learnt them in the 20th century. On the other hand, the article aims to examine how the methods (planning, implementation and publication) of ethnographic research could facilitate the interpretation of the collected texts as real folklore.

Nagy, Ágoston: The Plans for the Insurrection Memorial of Sátoraljaújhely and the Languages of Noble Patriotism

Shortly after the fateful encounter of the 14th of June 1809, between Napoleon's *Grand Armée* and, among others, the regiments of the Hungarian nobility in the vicinity of Győr, Zemplén County decided to carry out the proposal of the deputy head of the county, Gábor Lónyai, to erect a monument in Sátoraljaújhely, commemorating the fallen soldiers of the *comitatus*. They charged Ferenc Kazinczy and József Dessewffy with the task of making the blueprint, which was completed quickly and incited fervent debates. The draft was approved only ten years later, in 1821, with serious alterations. In this paper, the author aims to explain on the one hand how political languages and arguments were deployed during the debates on the monument, in the context of the last noble levy and its collective memory. On the other hand, the author makes an attempt to reconstruct the relevance of the memorial as a text (as a printed draft) and as tangible object located at a public place as well.

Shelekpayev, Nari: Kazakh Capitals and the Construction of Kazakh National Identity in the Post-Soviet Period (1991–2011)

This article explores the urban landscapes of the two major cities in post-Soviet Kazakhstan: Almaty and Astana. Almaty, Kazakhstan's largest city and former capital, is a place with a unique landscape and microclimate (it is wedged in a mountain valley), which has retained a special status as one of the main cultural and business centres of Central Asia. Astana, during the Soviet period, was a peripheral agrarian city which in 1997 became the national capital. The current capital of Kazakhstan is a city with very sharp contrasts between 'past' and 'contemporary' styles of architecture and construction. The analysis of their urban architecture, the organization of public spaces and the toponymy provides information about the identity of post-Soviet Kazakhstan. The research is based on texts produced by geographers, graphic representations (mainly photographs and postcards), and several textbooks on the history of Kazakhstan. The primary research questions look at how historical and political change (mainly the transition from Soviet domination to national independence in the 1990s) influenced the urban landscape, the role of the urban landscape in the construction of national identity, and what symbolizes "Kazakhness." From the temporal point of view, the study attempts a diachronic comparison of Soviet and post-Soviet Kazakhstan.

Sonkoly, Gábor: "Many are Certain that the Centre of Attila's Empire was Tokaj." National Characteristics in the Hungarian Cultural Landscape Sites of the World Heritage List

The aim of the study is to examine how Hungarian World Heritage sites inscribed on the UNESCO list as cultural landscapes (Hortobágy National Park, Fertő/Neusiedlersee cultural landscape, Tokaj Wine Region), can be used for historical analysis. In the focus of this inquiry stand the representations of the contemporary forms of nation-building and the overlap between the national and world heritage landscapes. The author argues that the categorization of European nation building-processes of the 19th century, based on a differentiation between the existence and lack of national landscapes, can be traced both in the World Heritage nominations and the contemporary form of national self-representation. The examination of Central European sites revealed that the national landscape – in spite of globalisation and mass tourism – was not replaced by a neutral and ubiquitous postmodern non-place. In Central Europe, the national territory still remains the site and object of identity constructions complemented with the presentist discourse of cultural heritage. This is well-suited to conceal the internal tensions and various interpretations, as continuity and integrity constitute some of the main characteristics of heritage discourse.

Tarafás, Imre: "Diverse nationalities dwelling in our country". The Representation of Non-Hungarian Nationalities in Secondary School Textbooks during the Era of the Dual Monarchy

The aim of this article is to approach the question of nationalities in Hungary, which is usually analysed from the viewpoint of political history and the history of ideas concentrating on the main theorists, on a different level and from a new angle. The depiction of nationalities in secondary school history textbooks that were centrally authorised and used as significant tools in education serve as the basis for the analysis. It is common knowledge that historical argumentation was essential for both the Hungarians and the nationalities. As a first step, the author outlines the two main theories offered to handle the question of nationalities (a unitary political nation versus a homogenous nation state) and the historical narratives provided by them. Then, the concepts of 'nation' and 'nationality' – either presented explicitly or implicitly – are discussed, together with the special 'distinguishing features' of certain nationalities and the standpoint conceived against their historical narratives. Based on the analysis, it can be stated that although on the level of explicit qualification considerable diversity is shown, Hungarian history was presented within the framework of a linguistic and ethnic unity, thus not transmitting the image the theorists of a unitary political nation, but rather that of a homogenous nation state.

Tömöry, Miklós: National Self-Representation in a Multi-ethnic City and Beyond. Serbian Beseda at Pest in 1867

The study analyses the *beseda* ceremony organised by the "Serbian youth" of Pest on the 26th of January 1867. By focusing on the genre of the ceremony, its programme and reception, and also by introducing the organisers and participants, the author aims to locate the ceremony within the framework of the multi-ethnic city and also on the cultural-political map of the Serbian diaspora. The study brings forth a number of possible research questions and argues that the genre of the ceremony and the discourses around it can be understood as parts of the processes of Serbian nation-building and the strengthening of Serbian national identity. It is important to highlight the pursuit of self-representation on the part of the organisers, who aimed to present Serbian culture to the diverse population of the city, and also made an attempt to reach out to the members of the diaspora dwelling outside the borders of the Monarchy. While the Diet was preparing for the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the *beseda* was complemented with contemporary political overtones, regarding its programme, prominent guests as well as the reactions of the wider public.

Zusammenfassung auf Deutsch

Bolgár, Dániel: Die Integration im Land der Assimilation. Die Erläuterung der Beharrlichkeit des Jüdisch-Seins

Die Fachliteratur ist sich darin einig, dass die Eingliederung der Juden in moderne Gesellschaften und Nationen anders verlaufen ist, als anderer Ethnien. Es ist noch nichts Ungewöhnliches darin, zu konstatieren, dass im Laufe der neueren Geschichte ein bedeutender Teil der Juden sich die nationalen Kulturen aneignete und dass ihre Kontakte zu Nicht-Juden zunahmen. Präziser ausgedrückt, die gesellschaftlichen Gruppen von Juden und Nicht-Juden verflochten allmählich, ihre Kulturen glichen einander zunehmend und das Judentum integrierte sich in Windeseile. Ungewöhnlich jedoch ist zu behaupten, dass das Jüdisch-Sein der Juden dennoch im Bewusstsein der anderen weiterhin wahrgenommen wurde. Man nahm sie als die Anderen innerhalb der Nation wahr. Man könnte auch sagen, dass die Regel der Beharrlichkeit des Jüdisch-Seins sei in Kraft getreten. Ein Teil der Historiker betrachtet dieses Phänomen als Merkwürdigkeit, als unerklärliche Ambivalenz. Der andere Teil macht die Verbreitung antisemitischer Ideologien für das Phänomen verantwortlich. Die vorliegende Untersuchung widmet sich einerseits der Aufgabe, die Ratlosigkeit diesbezüglich zu beheben und einen hypothetischen Lösungsvorschlag zu liefern. Zum anderen weist sie darauf hin, dass die nach wie vor bestehende Differenzierung zwischen Juden und Nicht-Juden, nicht zwingend mit der Antipathie der Mehrheitsgesellschaften den Juden gegenüber in Zusammenhang stehen muss.

Der Autor der Untersuchung versucht, sich dem Phänomen der Integration und der gleichzeitigen Distinktion der Juden in der Gesellschaft in zwei Schritten zu nähern. Im ersten Schritt betrachtet er die Stellung der Juden in der Nationalismus Theorie Ernest Gellners. Dieser weist darauf hin, dass das Jüdisch-Bleiben im Kontext der Nationalismus Ideologie zwar nicht zu erklären, ja sogar ausgesprochen problematisch sei, aber im Kontext der modernen industriellen Gesellschaft durchaus seine Berechtigung habe. Man müsse also der Frage nachgehen, welche Funktion die gründliche Integration aber nicht Assimilation der Juden mit der modernen Gesellschaft innehatte? Im zweiten Schritt denkt die Untersuchung die Theorie Gellners weiter und weist darauf hin, dass die Moderne, gekennzeichnet durch die Vielfalt der Arbeit bei gleichzeitiger Einheitlichkeit der Kultur, begriffsgeschichtliche Vorbedingungen hatte. Diese bestand in der begrifflichen Separierung der Bereiche von Arbeit und Beruf von der Sphäre der Kultur. Aus der Komplexität und gleichzeitigen Einheitlichkeit der prämodernen Gesellschaft mussten die Kategorien Beruf und Ethnizität extrahiert werden. Die Argumentation des Autors mündet schließlich darin, dass, im Gegensatz zu anderen Ethnien, der Terminus Jude nicht allein für ein Volk stand, sondern weitere Implikationen innehatte. Der Begriff stand, neben der Bezeichnung einer Volksgruppe, auch als positive Metapher für die innovative Arbeitsteilung der Moderne, als quasi Berufsbezeichnung, die als erhaltenswert wahrgenommen wurde, so sehr die Nationalisten sich die Assimilation auch gewünscht haben mögen. Aus dieser Perspektive betrachtet, erscheint die beharrliche Wahrnehmung der Juden als Juden weniger der Verbreitung von Antisemitismus und Antimodernismus geschuldet, als vielmehr ein Symbol für den glorreichen Triumph der Moderne über den Nationalismus.

Erdős, Zoltán: Erinnerung und Identität in der ungarischen Literatur des Puritanismus in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts

Ziel des Beitrags ist es, ein mögliches Modell für die Rolle der historischen Erinnerung in der Bildung der nationalen Identität am Ende der frühen Neuzeit mit Hilfe der puritanischen Predigt- und Gebetsliteratur Siebenbürgens und Oberungarns zu erarbeiten. In Bezug auf die historische Erinnerung nutzt die Arbeit das Konzept von Maurice Halbwachs, Aleida Assmann und Weinrich sowie in Verbindung mit der zeitgenössischen Nationsauffassung das von Jenő Szűcs und Anthony D. Smith. Die in die Untersuchung untersuchten frühneuzeitlichen Autoren

setzten historische Beispiele und Verweise für verschiedene Ziele (Vergnügen, ethische Lehre, neue Kenntnisse) ein. Sie betten diese in vielfältige Interpretationsrahmen ein. Basierend auf diese Unterschiede differenziert der Beitrag drei – nur analytisch trennbare – Diskurstypen. Ereignisse und Figuren der ungarischen Geschichte erschienen einerseits im Rahmen des Heilsgeschehens als Zeichen des heilenden Willen Gottes. Andererseits trug eine geeignete Interpretation der Vergangenheit zum besseren Verständnis des Schicksals der Nation bei (jüdisch-ungarische Parallele, die Idee der *translatio imperii* oder die Lehre der fatalen Periode). Drittens bot die Vergangenheit eine Fülle von Argumenten, die auch in konkreten Programmen innerhalb aktuell politischer Diskurse Anwendung fanden. Diese drei Typen verknüpften und durchwebten einander in ihrer zahlreichen Kombination und entlang der verschiedensten Akzentsetzungen. Von diesen entfaltet sich schließlich eine zukunftsorientierte Geschichtsauffassung, die auf eine positive Weise zur Ausbildung der nationalen Identität beitrug.

Eszik, Veronika: Rivalisierende Nationalismen im Rahmen liberaler Gesetzgebung. Das kroatische Schulwesen am Ende des 19. Jahrhunderts

Es ist ein Gemeinplatz der Nationalismusforschung, dass die Einführung der allgemeinen Schulpflicht und die schulische Bildung für die sich neu formenden Nationalstaaten, als zwei der wirksamsten Mittel für die Homogenisierung der Kultur, die Verbreitung und Selbstverständnis des Nationsgedankens, im allgemeinen also für die Konstruktion des Nationalstaates gelten. Der Beitrag folgt der Zielsetzung, dieses Bild mit weiteren Facetten zu bereichern und zeigt am Beispiel von Kroatien, dass der Nationalstaat zwar bemüht war die Kontrolle über die national gesinnte Bildung und Erziehung seiner Staatsbürger in die eigene Hände zu nehmen, dabei aber auch bereit war, andere Autonomien zu respektieren und sich auch fähig zeigte, Selbstkontrolle zu üben. Sowohl das Volksschulgesetz von Eötvös als auch das von Mažuranić konzipierte kroatische Äquivalent deklarierte die Schulfreiheit und überließ somit in zahlreichen Bereichen die Kontrolle den lokalen Gemeinschaften. In Kroatien bildeten sich demzufolge auf der lokalen Ebene komplexe Verhältnisse heraus. Das Mažuranić'sche Netzwerk sah sich bedeutender Konkurrenz ausgesetzt, die allerdings gesetzlich nicht am Wirken gehindert wurde. Im zweiten Teil des Beitrags stellt die Autorin mit Hilfe einer Fallstudie die Anwesenheit und Kollision des im zuvor beschriebenen komplexen institutionellen Rahmen rivalisierenden Nationaldiskurses dar.

Kárpáti, Attila István: Aus Szilágyság oder aus dem Komitat Szilágy? Untersuchung der regionalen Identität im Komitat Szilágy zur Wende des 19. und 20. Jahrhunderts

Die Statue von Miklós (Nikolaus) von Wesselényi auf dem Hauptplatz der Stadt Zilah ist eine der wenigen Darstellungen des großen Freiherrn. Das Werk von János Fadrusz lässt sich aber nicht bloß aus der Sicht des Wesselényi-Gedächtnisses interpretieren. Insbesondere deswegen nicht, da bei den Feierlichkeiten zur Einweihung seiner Statue Elemente der regionalen Identitätsbildung in den Vordergrund traten. Der Beitrag unterzieht die Formierung der regionalen Identität unter den Bewohnern des 1876 im östlichen Teil Ungarns errichteten Komitats Szilágy einer näheren Betrachtung. Mithilfe von Leserbriefen aus den regionalen Zeitungen zwischen 1876–1883 und ebenfalls in der Zeit erschienenen Geografie-Schulbuch wird versucht, die lokale Selbstbezeichnung der Komitatsbewohner in der neuen administrativen Umgebung zu rekonstruieren. Anschließend folgt eine Analyse der bei der Einweihung der Zilaher Wesselényi-Statue und eines am gleichen Tag eingeweihten Töhötöm-Denkmal gehaltenen Festreden, wobei gezeigt werden soll, wie die Komitatselite um die Konstruktion der regionalen Identität bemüht war und was das differenzierende Element dieser Reden bildete.

Koselleck, Reinhart: Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden

In dieser zuerst 1979 erschienenen klassischen Abhandlung untersucht der Autor die Geschichte der Kriegerdenkmale von der Französischen Revolution bis zum letzten Drittel des 20. Jahrhunderts. Als Darstellungen der Idee der Verflechtung von Leben und Tod sind Denkmale genauso alt wie die Geschichte der Menschheit. Kriegerdenkmale sind aber aus dem Grund besonders bemerkenswert, weil sie nicht allein der Erinnerung und der Gedäch-

niswahrung dienen, sondern auch die Frage nach dem Sinn des Todesopfers stellen. Sie bestimmen die Identität der Gestorbenen (Held, Märtyrer, Sieger) und gleichzeitig unterbreiten sie den Überlebenden ein Identifizierungsangebot: die Toten sind für eine Sache gestorben, mit der sich der Beobachter identifizieren kann, damit der Tod der Gefallenen nicht sinnlos erscheint. Dieser Sinn wird aber von den Überlebenden und den Denkmalsstiftern und nicht von den Verstorbenen geschaffen. Der Autor zeigt, wie der Rückzug der christlichen Auffassung vom Tod nach der Französischen Revolution reine politische und gesellschaftliche Sinnstiftungen ermöglichte. Die vom Nationalstaat errichteten Denkmale verdrängten die Gleichheit vor dem Tod und legten den Akzent auf die interne Gleichheit innerhalb der Nation: Die Denkmale erfuhren auf diese Weise eine Demokratisierung, die Gefallenen wurden unabhängig von Rang und Stellung Teil der Erinnerung, gleichzeitig verschwanden aber die Erinnerungsstätten, die an beide zuvor einander gegenüberstehenden Seiten appellierten. Laut dem Fazit des Autors konstituiert sich die ursprünglich suggerierte Identität mit der Zeit außerhalb des Wirkungskreises der Denkmalsstifter, und so bleibt die Identität der Toten mit sich selbst die einzige Identitätsstiftung, die diese Denkmale dauerhaft innehaben.

Lászlófi, Viola: Aus Bauern werden Kuruzzen. Konstruktion der Rákóczi-Folklore im 20. Jahrhundert im Nordostungarn

Der Ethnographen Imre Ferenczi und Mátyás Molnár, der Direktor des Vay Ádám Museums in Vaja, sammelten im Winter 1961–1962 die folkloristische Quellen zum Fürsten Ferenc Rákóczi II. und seiner Bewegung im Nordostungarn, genauer im Komitat Szabolcs-Szatmár. Ihre Interpretation war für zeitgenössische Verhältnisse längst nicht ungewöhnlich: Im angesammelten historischen Wissensmaterial sahen sie einen Beweis für die primordiale Auffassung des Nationalismus, d. h. sie verstanden es als vom „Volk“ geschaffenes Original bzw. Urprodukt sowie als Zeichen für ein über Jahrhunderte währendes Nationalbewusstsein in der Volkskultur. Meine Studie möchte im ersten Schritt klären, ob es mit Bestimmtheit ausgesagt werden kann, dass die Antworten der Befragten die ungebrochen weiterlebende Erinnerung des Volkes an den Rákóczi-Aufstand bezeugen. Dazu wurde die rohe Datensammlung der erwähnten Forschung neu verarbeitet und Ernest Gellners Nationalismustheorie als Leitfaden genutzt. Die philologische Untersuchung ergab, dass ein Großteil der von Ferenczi und Molnár gesammelten historischen „Erinnerungen“ auch in den die hohe Kultur vermittelnden modernen Lehrbüchern bzw. in den von den Vermittlern der hohen Kultur fürs Volk herausgegebenen weiteren Publikationen aus dem 19.–20. Jahrhundert enthalten waren. Alles deutet also darauf hin, dass die im Volk lebende Erinnerungen keine Kontinuität aufweisen, die bis zum 18. Jahrhundert zurückverfolgt werden könnte. Es handelt sich vielmehr darum, dass das Volk diese Erinnerungen im Laufe der Moderne erlernte bzw. sich diese aneignete. Als weiterer Schritt erfolgt die Untersuchung dessen, wie die Planung, die Ausführung und die Publikation der Forschung von Ferenczi und Molnár es ermöglichte, dass die Antworten der Befragten als Folklore gedeutet und entsprechend dargestellt werden konnten.

Nagy, Ágoston: „Bei der Säule uns'rer Gefallenen werden neue Helden fürs Vaterland Feuer fangen“? Die Planung des Insurrektionsdenkmals in Sátoraljaújhely und die Sprachen des adeligen Patriotismus

Nach der für die ungarische adelige Insurrektion entscheidenden Schlacht von Raab (Győr/Ungarn) am 14. Juni 1809, beauftragte das Komitat Zemplén auf den Vorschlag des Vizegepans Gábor Lónyai die Assessoren Ferenc Kazinczy und József Dessewffy mit der Planung eines Denkmals für die Gefallenen. Kazinczy und Dessewffy verfassten ihre *Relatio* im Sinne des Auftrags, aber im Laufe der in den Komitatsversammlungen geführten Diskussionen wurde der ursprüngliche Plan wesentlich modifiziert. Die Säule zur Erinnerung an die „Helden von Zemplén“ wurde erst 1821 in Sátoraljaújhely geweiht. Im Beitrag wird der versucht, einerseits die Diskurse in Verbindung mit dem Denkmal und den mehrmals ausgedruckten Plan vor Augen zu führen und zwar aus der Sicht des politischen Umgangs mit der 1809er Insurrektion und ihrer Erinnerung, und andererseits die Positionierung der Säule in der lokalen, ungarischen und europäischen Propaganda der Napoleonischen Kriege vorzunehmen.

Shelekpajev, Nari: Kasachische Hauptstädte und die Konstruktion kasachischer nationaler Identität in der postsowjetischen Ära (1991–2011)

Die Studie wünscht die städtische Landschaft der beiden bedeutendsten kasachischen postsowjetischen Städte, Almati und Astana, hinsichtlich ihrer architektonischen Selbstrepräsentation zu erkunden. Almati, die Stadt mit der größten Einwohnerzahl und die ehemalige Hauptstadt Kasachstans, liegt in einem Tal mit ungewöhnlichen mikroklimatischen Bedingungen. Sie konnte ihre vorrangige Stellung unter den kulturellen und wirtschaftlichen Zentren Mittelasiens auch nach 1997, nach Abtreten des Hauptstadt-Titels an Astana beibehalten. In sowjetischen Zeiten war die Letztere lediglich eine agrarisch geprägte Provinzstadt. So zeichnet sich heute ein prägnanter Unterschied zwischen der „alten“ und der „zeitgenössischen“ Architektur aus. Die Analyse der Architektur dieser Städte mit ihren öffentlichen Räumen und Toponymien bietet einen Einblick in die Identitätsbildung dieses postsowjetischen Landes in Zentralasien. Die Quellenbasis dieser Analyse bilden geographische Fachtexte, Bilder (vornehmlich Fotos und Postkarten) und Geschichtsbücher. Die Leitfragen der Untersuchung sind: Wie beeinflusste die historische und politische Wende, die einen Übergang von der Sowjetherrschaft zur nationalen Unabhängigkeit bedeutete, die städtische Landschaft? Welche Rolle spielen diese Landschaften bei der Bildung nationaler Identität? Und schließlich, mit welcher Symbolik wird heute das „Kasachentum“ zum Ausdruck gebracht? Daneben wird auch der Versuch unternommen, einen diachronischen Vergleich zwischen dem sowjetischen und postsowjetischen Kasachstan vorzunehmen.

Sonkoly, Gábor: „Viele behaupten zweifelsohne, dass das Zentrum von Attilas Hunnenreich Tokaj war.“ Nationale Merkmale der ungarischen Welterbe-Kulturlandschaften

Ziel der Arbeit ist, zu untersuchen, wie die ungarischen Welterbe-Kulturlandschaften (Hortobágy, Fertő/Neusiedlersee, Tokajhegyalja) in die historische Analyse einbezogen werden können, in welchem Maße sie zeitgenössische Formen der Nationsbildung darstellen und inwieweit nationale Landschaft und die Landschaft des Weltkulturerbes übereinstimmen. Meiner Hypothese nach, kann die Differenzierung, welche die Nationsbildungsprozesse des 19. Jahrhunderts aufgrund der Existenz von oder eben des Mangels an nationalen Landschaften klassifizierte, anhand der Antragsformulare für das Weltkulturerbe und nach eingehender Analyse dieser Antragsstellungen, wohl auch in den zeitgenössischen nationalen Selbstrepräsentationen ausgewiesen werden. Die nähere Untersuchung der Weltkulturerbe-Stätten in Mitteleuropa machte es deutlich, dass die nationale Landschaft, trotz weitreichender Globalisierung und eines ausgedehnten Massentourismus, nicht durch einen neutralen, ubiquitär präsenten und postmodernen Kein-Raum ersetzt werden konnte. Der nationale Raum in Mitteleuropa ist weiterhin Schauplatz und Objekt von Identitätskonstruktionen, dessen Begriffsinstrumentarium eben durch den präsentistisch geführten Diskurs über Weltkulturerbe bedeutend bereichert wurde. Dieser eignet sich hervorragend zur Kaschierung, interner Spannungsfelder und abweichender Verständnisse bzw. Interpretationen mit Hilfe der Kontinuitäts- und Integrationsbezogenheit des Kulturerbe-Diskurses.

Tarafás, Imre: „Die verschiedene Nationalitäten, die unsere Heimat bewohnen“. Die Repräsentation nationaler Minderheiten in Ungarn in gymnasialen Schulbüchern während der Doppelmonarchie

Der Beitrag behandelt das vorwiegend politik- und ideengeschichtlich erforschte Thema der ungarischen Nationalitätenfrage in der Doppelmonarchie aus einem neuen Blickwinkel und auf einer bisher vernachlässigten Forschungsebene. Hierzu werden die Abbildungen der Nationalitäten in den offiziell anerkannten, obligatorisch verwendeten Schulbüchern des Faches Geschichte in der Sekundarstufe verwendet und näherer Analyse unterzogen. Historische Argumente nahmen bekanntlich eine zentrale Stelle in der Begründung der nationalen Identität sowohl für Ungarn, als auch für andere Nationalitäten ein. Der Autor skizziert deshalb zuerst die beiden historischen Narrative, die die ungarischen Standpunkte zu der Nationalitätenfrage („einheitliche politische Nation“ bzw. „einheitlicher Nationalstaat“) erläutern. Anschließend behandelt er die in den Schulbüchern – eventuell auch implizit vermittelten –

präsenten Definitionen von „Nation“ und „Nationalität“, von „nationalen Charakterzügen“ der verschiedenen Gruppen sowie die Gegen-Narrative, die den historischen Argumenten der Nationalitäten entgegen gestellt werden sollen. Die Analyse ergab, dass während die expliziten Aussagen über die nationalen Minderheiten weitreichende Divergenz aufwiesen, die Landesgeschichte überall als Geschichte einer ethnisch und sprachlich homogenen ungarischen Nation dargestellt wurde. Die Schulbücher vermittelten also die Idee eines einheitlichen Nationalstaates und nicht die einer politischen Nation.

Tömöry, Miklós: Nationale Selbstrepräsentation in einer ethnisch zusammengesetzten Stadt und darüber hinaus. Serbische Beseda 1867 in Pest

Die Arbeit untersucht das am 26. Januar 1867 im Gebäude des Pester Schützenvereins abgehaltene und von der städtischen „serbischen Jugend“ organisierte Beseda-Fest. Mittels der detaillierten Beschreibung des Charakters, Programmablaufs und Anklangs des Ereignisses. Im Weiteren wird die Vorstellung der Veranstalter und Teilnehmer des Fests im Kontext der multiethnischen Stadt und auf der kulturell-politischen Landkarte der Serbischen Diaspora eingeordnet. Im Beitrag werden in Verbindung mit dem Beseda-Fest verschiedene Ansätze zur Analyse vorgeschlagen, wobei der Charakter und die Gestaltung des Festes sowie der anlehnend konzipierte Diskurs als Elemente der Konstruktion und Verankerung des serbisch-nationalen Selbstbewusstseins interpretiert werden können. Die Bestrebung der Organisatoren, in Richtung einer Selbstrepräsentation, verdient besondere Beachtung, da sie mit diesem Ereignis eine große Publizität erhielten und überdies versuchten dem ethnisch zusammengesetzten städtischen Publikum die serbischen Kultur näher zu bringen und gleichzeitig mit den serbischen Diasporen der Habsburgermonarchie und auch anderer Gebiete Kontakt aufzunehmen. Da das Beseda-Fest zurzeit der vorbereitenden Sitzungen des Landtags vor dem Ausgleich von 1867 stattfand, erhielt es eine aktuell politische Färbung, die sich im Programm sowie in den Reaktionen prominenter Gäste und des breiteren Publikums widerspiegelte.

A lapszámban szereplő képek forrásai

Kárpáti Attila István

- 1 Zempléni Múzeum, Szerencs, Képeslapgyűjtemény, 76411
- 2 Zempléni Múzeum, Szerencs, Képeslapgyűjtemény, 76404

Koselleck, Reinhart

- 1 Szabó Bálint (szabobalint.blogspot.hu)
- 2 www.heilige-elisabeth-damp.de
- 3 Wikimedia Commons, Claude Truong-Ngoc
- 4 Wikimedia Commons, Medvedev
- 5 Wikimedia Commons, EmDee
- 6 Wikimedia Commons, Elizaveta Bturyin
- 7 Wikimedia Commons, Michiel Verbeek
- 8 Wikimedia Commons, Tohma
- 9 Wikimedia Commons, Mariiwakura
- 10 Képeslap, magántulajdon
- 11 Panoramio
- 12 Wikimedia Commons, Cezary Bazydło
- 13 Wikimedia Commons, Aimelaime
- 14 Panoramio
- 15 Képeslap, magántulajdon
- 16 Wikimedia Commons, Benjamin Frère
- 17 Wikimedia Commons, Bertvg
- 18 Wikimedia Commons, Dr. Bernd Gross
- 19 Wikimedia Commons, Jean Housen
- 20 Wikimedia Commons, N. N.
- 21 www.pourceuxde14.com
- 22 FONTANE, Theodor: *Der deutsche Krieg von 1866*. 2. köt. Berlin, Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1871. Anhang, 45
- 23 Wikimedia Commons, François Goglin
- 24 Wikimedia Commons, Lisa May White
- 25 Az eredeti publikáció illusztrációja
- 26 www.teachinghistorymatters.com

Nagy Ágoston

- 1 Charles-Paul Landon: *Annales du Musée et de l'École moderne des beaux-arts*. 2. köt. Paris, C. P. Landon, 1805. 23. tábla
- 2 MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár. IV. 2001/d. Loc. 206. No. 390
- 3 *Hébe Zsebkönyv*, MDCCCXXIII. Kiad.: IGAZ Sámuel. Pest, Müller József, 1823
- 4 Zempléni Múzeum, Szerencs, Képeslapgyűjtemény, 0180035

Shelekpayev, Nari

- 1 Wikimedia Commons, Dan Lundberg
- 2 Wikimedia Commons, Indiana University, Adaptive Educational Services
- 3 Wikimedia Commons, Ninaras
- 4 Wikimedia Commons, Albert Bergonzo
- 5 Wikimedia Commons, Ken and Nyetta
- 6 Wikimedia Commons, Indiana University, Adaptive Educational Services

Szerzőink

Bezsényi Tamás • Az ELTE BTK Atelier doktorjelöltje, az ELTE ÁJK Kriminológia Tanszékén doktorandusz, a Nemzeti Közszerződési Egyetem Rendészettudományi Karán pedig tanársegéd. Kutatási területe a 20. századi magyar bűnözéstörténet, különös tekintettel a szocializmus és a rendszerváltás utáni időszak gazdasági és szervezett bűnözésére.

Bolgár Dániel • 2015-ben szerzett doktori fokozatot az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának „Társadalom- és gazdaságtörténet” programjában. Az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének tanársegédje.

Csunderlik Péter • Történész, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Az ELTE BTK történelem és levéltár szakjain végzett, majd a „Társadalom- és gazdaságtörténet” doktori program hallgatója volt, a Galilei Kör (receptió)történetéről szóló disszertációját 2016-ban védte meg. Kutatási területei a historiográfia, a baloldali radikális mozgalmak története, a Tanácsköztársaság emlékezete.

Erdős Zoltán • 2008-ban végzett a Pécsi Tudományegyetem filozófia-történelem szakán, jelenleg az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Fő kutatási területe a 17. századi erdélyi puritanizmus története, de tanulmányai érintették a kora újkori magyar politikai eszmetörténet és a társadalmi nyilvánosság szerkezetének több részletkérdését is.

Eszik Veronika • Az ELTE BTK francia nyelv és irodalom szakán 2011-ben, történelem szakán 2012-ben végzett. 2015-ben szerzett abszolutóriumot az ELTE BTK Atelier doktoranduszaként. Kutatási területei a 19. század végi Horvátország társadalmi térhasználata, szimbolikus geográfiája, illetve a modernizáció és nemzetépítés kapcsolata a horvát-magyar kiegyezés teremtette viszonyok között.

Horváth Dávid Boldizsár • 2008-ban szerezte meg történészi és történelemtanári diplomáját az ELTE BTK-n és az ELTE PPK-n. 2009 és 2011 között az MTA TTI („Kosáry-féle”) Bibliográfia csoportjának munkatársa volt. Fő érdeklődési területe a rendszerváltás utáni hazai választások.

Kárpáti Attila István • 2014-ben végzett az ELTE történelem mesterszakán. Jelenleg az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola „Művelődéstörténet” programjának hallgatója. Kutatási témája Wesselényi Miklós élete és kapcsolatrendszere.

Koselleck, Reinhart • (1923–2006) A 20. század második felének egyik legjelentősebb német történésze és gondolkodója. Legismertebb munkái az Otto Brunnerrel és Werner Conzéval közösen szerkesztett fogalomtörténeti enciklopédia (*Geschichtliche Grundbegriffe*), valamint a magyarul is olvasható *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*.

Lászlófi Viola • Az ELTE BTK történelem mesterszakos, „Kulturális örökség története és gyakorlata” szakirányos hallgatója. Elsősorban a néphagyományok és a 20. századi nemzetépítési kísérletek kapcsolatával, valamint a Rákóczi-szabadságharc historiográfiájával foglalkozik.

Nagy Ágoston • 2013-ban szerzett abszolutóriumot a Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának „Klasszikus szövegtudomány” programján. Jelenleg a Nemzeti Közszerzői Egyetem tudományos segédmunkatársa. A „klasszikus” századforduló háborús és politikai propagandájával, illetve a kora újkori republikanizmusok és patriotizmusok eszmetörténetével foglalkozik.

Shelekpajev, Nari • Az Université de Montréal Történettudományi Tanszékének doktorandusza. Disszertációját az 1850–2000 közötti brazíliai, kanadai, kazahsztáni és németországi fővárosfejlesztésekről írja. A szerkesztésében jelent meg az *Empires, Nations and Private Lives: Essays on the Social and Cultural History of the Great War* című tanulmánykötet.

Sonkoly Gábor • Az ELTE BTK Történeti Intézetének tudományos és külügyi intézetigazgató-helyettese, az Atelier tanszékvezetője, a TEMA Erasmus Mundus Európai Mesterképzés tudományos koordinátora. Kutatási területe az új- és jelenkori várostörténet, valamint a kulturális örökség és a történelem viszonya.

Tarafás Imre • Az ELTE BTK Atelier doktorandusza. Fő érdeklődési területe a historiográfia, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia története, különös tekintettel az osztrák, magyar és cseh eszme- és tudománytörténetre.

Tóth Károly • 2007-ben végzett az ELTE BTK művészettörténet–történelem szakán, 2013-ban védte meg művészettörténeti disszertációját ugyanitt. Kutatási területe a 19–20. századi magyar és európai művészet és a művészettörténet tudománytörténete. A cikk megírásának időszakában Edvard Munch-ösztöndíjasként Oslóban élt és kutatott.

Tömöry Miklós • 2015-ben végezte el a TEMA Erasmus Mundus Európai Mesterképzést. Kutatási területe a 19. századi soknemzetiségű Budapest társadalomtörténete, különös tekintettel a városi szerb miliőre.

Veress Dániel • Az ELTE BTK Atelier doktorjelöltje. A hosszú 19. század művészetének és nacionalizmusának történetével foglalkozik.